

Rainer M. János

SZÁZADOSOK



OSIRIS – OSZK

1939. január 15-én a budapesti Ludovika Akadémián honvéd hadnagygyá avattak százhatvan férfit. Mindannyian az első világháború éveiben születtek. A második végére – már aki megérte, mert közülük minden negyedik meghalt – századosok lettek. Egy vert sereg katonáiként érte őket 1945. Újra kellett kezdeni az életüket. Ez a könyv róluk szól – a századosok történeteiről a 20. században.

Rainer M. János

SZÁZADOSOK



1939. január 15-én a budapesti Ludovika Akadémián honvéd hadnagygyá avattak százhatvan férfit. Mindannyian az első világháború éveiben születtek. A második végére – már aki megérte, mert közülük minden negyedik meghalt – századosok lettek. Egy vert sereg katonáiként érte őket 1945. Újra kellett kezdeni az életüket. Ez a könyv róluk szól – a századosok történeteiről a 20. században.

1827

RAINER M. JÁNOS

Századosok

RAINER M. JÁNOS

Századosok

Osiris Kiadó – OSZK ■ Budapest ■ 2018

A kötet megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap



A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatta.

© Rainer M. János, 2018

© Osiris Kiadó, 2018

Minden jog fenntartva. Bármilyen másoláshoz, sokszorosításhoz, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tároláshoz a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.

Osiris Kiadó, Budapest

www.osiriskiado.hu

A kiadásért felel Gyurgyák János

Szöveggondozó Macskássy Zsuzsa

A borítót tervezte Környei Anikó

Műszaki szerkesztő, tördelő Lipót Éva

ISBN 978 963 276 294 4

Tartalom

Bevezetés	9
1. Származás, családi háttér és szocializáció	23
2. Ludovika	38
3. Háborúban	59
4. Fogság – a vert sereg, 1945	86
5. A státusz megőrzése: kísérletek és kudarok	118
6. Házasság: katonafeleségek	136
7. Célkereszt: századosok az állambiztonság irataiban	150
8. Háborús bűn és büntetés	162
9. „Kémek és szervezkedők”	186
10. Szemben állók	209
11. Emigránsok	238
12. A beilleszkedés narratívái – önéletrajzok, 1949–1951	258
13. Beilleszkedés – pályáívek	274
14. Figyelő optika	299
15. A kollaboráció kísértése	317
16. A státusz (részleges) visszaszerzése	331
17. Rehabilitáció, rendszerváltás	350
18. Mi marad egy emberből?	368
Források és irodalom	393



Anyám emlékére

Bevezetés

A Magyar Királyi Ludovika Akadémián 1939. január 15-én százhatvan egészséges, magyar állampolgárságú és kivétel nélkül valamely keresztény vallásfelekezethez tartozó férfit avattak hivatásos tiszté, honvéd hadnaggyá. Ez a könyv az ő sorsukat vizsgálja, eltérő hosszúságú és különböző irányokba futó életutakat. Egyik-másik aprólékos részletes-séggel ábrázolható, másokból csak néhány homályos kép maradt, rajta egy tiszti egyenruhába öltözött fiatalemberrel. A továbbiakban mindannyiukat *századosoknak* nevezem. Kevés kivétellel ebben a rendfokozatban érték meg 1945-ben a második világháború végét – már ha megérték. E három csillaggal képzeletbeli vagy nagyon is valóságos parolijukon éltek át azután katonai pályájuk végét és útkeresésüket egy változó világban. Századosoknak nevezem őket azért is, mert életútjuk átível egy elmúlt évszázadon. Mindannyian az első világháború alatt születtek, amit ma a történetírás általában cezúrának, a hosszú 19. század lezárultának és az új, sokszor rövidnek nevezett 20. század kezdetének tart. A naptári értelemben vett 20. század végére feleannyian maradtak, mint ahányan elindultak. A százhatvanból csak minden második lépte át a 21. század küszöbét, ők is többnyire csak rövid időre tekintettek be annak ajtaján.

Munkám célja kezdetben egyfajta kollektív életrajz, prozopográfia készítése volt, amely nem csupán életrajzi adattárat jelent, hanem erre építő történeti szociológiai elemzést is.¹ Kérdés, hogy a századosok felfoghatók-e csoportként pusztán azért, mert életpályájuk egy fontos szakaszában a szó legszorosabb értelmében csoportként, úgyiszlólván egymás fizikai közelségében éltek. E három és fél évet követően ez a közelség már nem maradt fent, de nagyon hasonló módon tevékenykedtek, és ez így is maradt nagyjából harmincéves korukig. A közös tanulás, a hivatásos tiszti

¹ A prozopográfiáról lásd Stone 1971; Engel 2006; Bara 2007; Paksa 2013; továbbá Lackó 1999; Kövér 2000; Levi 2000.

szolgálat és a háborút követő fogság idejében a századosoké kétségkívül csoport volt. Ettől kezdve sorsuk elágazott. Ennek ellenére környezetük és a róluk szóló diskurzusok közös halmazként, bár egy nagyobb csoport részeként tekintett rájuk. Közös magatartásokat, meggyőződéseket, attitűdöket tulajdonítottak nekik az államhatalom egyes intézményei és az általuk felügyelt nyilvánosság. Ennek ugyan lehetett és volt is alapja, de az a homogenitás, amit a volt „horthysta tisztekről”, „ludovikásokról” vagy csak „volt katonákról” szóló beszélgetések feltételeztek, így nyilvánvalóan alaptalan. Ez mégis számos tekintetben meghatározta egyéni életpályájukat. Propozográfiájuk alapját tehát egyrészt olyan társadalmi státusz és pozíció képezné, amely az életút viszonylag korai szakaszán megváltozott, illetve megszűnt, másrészt egy erősen irányított diskurzus egyik (bár domináló) szereplőjének róluk alkotott képze. Az adatok összegyűjtése közben gyakran éreztem, hogy valóban közös és teljes életrajz megírásához ez a kohézió nem biztos, hogy elegendő. De az is kitűnt, hogy számos helyzetben maguk a századosok is csoportként vagy csoport részeként tekintettek magukra – mint valamikori katonákra, tisztekre, háborús résztvevőkre, vesztesekre stb. Származásuk, neveltetésük, sajátos társadalmi helyük, annak változásai, elszenvedett sérelmeik mind alkalmat szolgáltatott arra, hogy kollektívumként határozzák meg magukat, vagy ehhez az imaginárius csoporthoz viszonyítsák magukat.

Szabályos propozográfiái elemzés elkészítéséhez még több feltárt forrás elemzésére, valamint megfelelő kontrollcsoporttal való összehasonlításra lenne szükség. Ami következik, kollektív életrajz, társadalomtörténeti mikrovizsgálat, ami adalékokat szolgáltat egy sajátos történelmi-szociológiai képlet, a két világháború közötti magyar keresztény középosztályi státusz elvesztéséhez, a megőrzés, később az új körülményekhez alkalmazkodó visszaszerzés kísérleteihez. Műfaj és érvényesség szempontjából egyaránt határon található, egyes személyek esettanulmány-szerű, modális biográfiája és a valódi kollektív életrajz, illetve a viszonylagos számú életrajzi adatra támaszkodó társadalomtörténeti elemzés és a történeti-szociografikus esszé között.²

A századosok mindössze százhatvanan voltak, a 20. századon átívelő életpálya érzékeltetéséhez ennél is jóval kevesebben vehetők figyelembe – talán száz fő körül. A többiek jóval korábban, nagyon fiatalon meghaltak vagy eltűntek a vizsgálódó tekintet elől. (Persze mindkét jelenség része a 20. századi magyar életpályáknak.) A csoporton túlmutató statisztikai

² A módszertani megközelítésről lásd Kövér 2014, különösen 373–387. Egy inspiráló példa, ahol kisebb „elemszám” is releváns mondandót eredményezett: Bak 2012.

reprezentativitásra tehát nem tarthatok igényt, noha a jobb érthetőség és a játék kedvéért olykor élek ilyen eszközökkel. Leginkább azt szerettem volna elmondani, mi történt az elmúlt században ezekkel az emberekkel, akik az *én elképzelésemben* is sajátos, valamennyire egységes csoportként szerepeltek.³ Mit tudott tenni, hogyan határozta meg önmagát és céljait egy csoport hétköznapi ember erősen változó körülmények, egymást váltó politikai rendszerek, valódi és hidegháború, hideg-polgárháború és viszonylagosan konszolidálódó viszonyok között.

Sajátos vizsgálati csoportom és a könyv céljai óhatatlanul diszciplináris kereteket vonnak vizsgálódásaim köré. A századosok felnőtt életük elején katonák voltak, és szinte mindannyian tevékenyen vettek részt a század legnagyobb háborújában. A korszak kezdetét jelző és azt fémjelző Nagy Háborúban születtek, amikor szinte minden felnőtt férfi harcolt, a századosok apái is. Katonákról és háborúról Magyarországon (is) nagyrészt hadtörténészek (gyakran maguk is katonák) szoktak írni. Mások legalábbis ritkán, ami talán annak a következménye, amit Deák István fogalmazott meg kissé nyersen: „[a] történészek és általában az értelmiségiek nem szívesen foglalkoznak egy szerintük nemigen vonzó, faragtalan tuskókból álló csoporttal.”⁴ Ami következik, nem hadtörténet, bár természetesen nagyban épít a hadtörténetírás eredményeire. Nem nagyon foglalkoztam, legalábbis részletesen, krónikaszerűen azzal, hogy az egyes századosok mely alakulatok kötelékében, milyen konkrét harcokban, hogyan vettek részt. Nem a háború története, a magyar hadsereg általános viszonyai, ereje és ütőképessége, nem a hadjáratok és a stratégia érdekelt, hanem a katonalét és a csata tapasztalata – lehetőség szerint az, amelyet a századosok átéltek.⁵

A hadsereg és a katonák fogalmához elválaszthatatlanul kapcsolódik az erő általában és alkalmazása, az erőszak. Max Weber híres megfogalmazása szerint „a modern államot szociológiailag végül is egyetlen *eszkö-*

³ Az 1939. január 15-én felavatott százhatvan hadnagy egyike Apám, Rainer-Micsinyei Vilmos (1917–1965) volt. A könyv tehát az ő története (és az ő révén valamelyest az enyém) is. Egy részét magam is átéltem. Apám sorsa azonban egy a százhatvanból, története része és adaléka a századosok közös történetének. Hogy mégis látható és elkülöníthető legyen, az erről szóló lábjegyzetek és alfejezetek szövege dőlt betűkkel szedett.

⁴ Deák 1993, 18.

⁵ Keegan 1976. Ez a megközelítés a hagyományos hadtörténetírástól még mindig kissé idegen, lásd erről, illetve a magyar és nemzetközi hadtörténetírás helyzetéről Pollmann Ferenc kitűnő áttekintését (Pollmann 2008). Gyáni Gábor vitaindítója (lásd Gyáni 2006) nyomán a *Hadtörténelmi Közlemények* 2006–2007-es évfolyamában élénk vita bontakozott ki a hazai hadtörténetírásról és annak lehetséges szemléleti és tematikai fordulatáról.

zével határozhatjuk meg, mely éppúgy sajátja, mint minden politikai szövetségnek, ez pedig a fizikai erőszak. [...] az állam az az emberi közösség, amely egy meghatározott területen – a »terület« hozzátartozik az állam ismérveihez – önmaga számára igényli (sikerrel) *a legitim fizikai erőszak monopóliumát*. [Kiemelés az eredetiben – R. M. J.]⁶ A hadsereg ennek az eszköznek a gyakorlására létrehozott, elkülönült szervezet, amely az állam politikai céljai közül elsősorban a más államokra gyakorolt kényszerrel hivatott érvényesíteni, vagy a külső kényszerítést (annak veszélyét) elhárítani. A hadsereg modern államokban a belpolitikai akarátérvényesítés eszköze is lehet, de ez inkább rendkívüli helyzetekre korlátozódik, arra más erőszakszervezetek létesültek. Weberrel szemben Hannah Arendt úgy látta, hogy a politikai hatalom erőszak helyett a törvény uralmán is alapulhat. „Kormányzat soha nem hagyatkozhatott egyedül csak az erőszak eszközére. [...] Minden kormánynak a hatalom az igazán lényegi eleme, szemben az erőszakkal. Az erőszak, természetéből következően, instrumentális, és mint egy efféle eszköznek, irányításra és igazolásra van szüksége; ezt az igazolást az általa kiszolgált cél biztosítja számára.”⁷ Az erőszak, az erő modern, államilag szervezett és legitimált használata a politikai filozófia és a történettudomány nagy témáinak egyike,⁸ itt azonban ennek az instrumentumnak nagyon konkrét, a szervezetet nem irányító és nem meghatározó hordozóiról esik szó csupán. Amikor katonák voltak, a politikai rezsim aktuális politikai céljainak elérése érdekében számított rájuk és szervezetükre. Pontosabban két nagy célja közül az egyikben – a trianoni békében elvesztett magyar államterület visszaszerzésében. A másik cél, az „állami és társadalmi rend” (vagyis a politikai uralom és a társadalmi viszonyok) fenntartása más szervezetek feladata volt Magyarországon, bár a hadsereg egyik közeli történelmi előzménye, a Horthy-féle Nemzeti Hadsereg 1919-ben igencsak jelentős szerepet játszott e téren is. A katonák 1945 előtt némi joggal gondolhatták, hogy amennyiben a Felvidékért, Erdélyért indított háborúba mennek, az erőszak nemcsak legitim lesz (hiszen a Legfelsőbb Hadúr, Magyarország kormányzója rendeli el), de számíthat a magyar társadalom jelentős, túlnyomó részének támogatására. Ilyen háborúra nem került sor, sikeres megvívására a hadsereg, soraiban a századosokkal, avagy nélkülük nem is nagyon lett volna képes. A háborúba azután mégis el kellett menniük, de a támogatottság tekintetében egészen más helyzetben, amelyet mélyülő támogatási deficit jellemezett. 1945 után a hadsereg (is) példázta a letűnt Horthy-rezsim ille-

⁶ Weber 2004, 58–59.

⁷ Arendt 1970, 50–51.

⁸ E témák áttekintésére lásd Gyáni 2010 és legújabban Békés 2017.

gitimitását; annak „történelmi bűneit” a politikai elit szinte egésze mellett a hadsereg tisztí állományával szemléltették.⁹

Vajon igazságos volt-e ez az ítélet – szociológiai szempontból? A Monarchia s benne Magyarország tisztikarának polgárosodásáról már évtizedekkel ezelőtt kiváló monográfiák születtek, hasonlóképpen a Horthy-kor katonai elitjéről. Elsősorban Deák István, Hajdu Tibor és Szakály Sándor, újabban pedig Závodi Szilvia munkáit kell itt említeni.¹⁰ A századosok döntően a Monarchia középosztályából származtak, szüleik státuszát tekintve mindenképpen, mentalitásukat illetően alighanem. „Noha nem a középosztály volt az uralmi réteg, ám a rendből a modern társadalomba való közel egy évszázados magyarországi átmenet szinte összes lehetséges problémája a »középosztály válsága« néven szüntelenül zajló diskurzusban nyert sűrítve megfogalmazást.”¹¹ A katonatisztek sajátos, zárt köztisztviselői csoportot alkottak, amely szokásaiban, számon tartott eredetében, az „úriemberség” gondosan ápolт képzetében hordozott régi rendi elemeket, ugyanakkor a valamikori nemesi rendből való szerves le származás nem volt több távoli emléknél. Valamikor a tartalékos tisztikar „határai nagyjából identikusak [voltak] a magyar középosztály határaival, azzal együtt bővül vagy szűkül” – írta Hajdu Tibor Ferenc József magyar tisztjeiről.¹² A tartalékos tisztek mintája a hivatásos tisztikar volt, és valamennyire maradt is a két világháború között is. A magyar középosztály hasadása, netán a megkettőződésig a tisztek sajátos társadalmi csoportját nem érintette, lévén tiszta keresztény háttérükre az ellenforradalmi kurzus kezdettől fogva ügyelt. A középosztály „töredezése”, a lesüllyedéstől való fenyegetettség viszont – különösen a fiatal tiszteket megérintette. Weis István lényegében a késő Monarchia viszonyai alapján határozta meg a középosztályt úgy, hogy „mindazok az elemek ide tartoznak, akik képzettségük, munkájuk természete, jövedelmük mennyisége, esetleg kisebb tőkékük révén is a felső osztályok és a tisztán kezük munkájából élő, csekélyebb képzettségű és jövedelmű, csaknem vagy teljesen vagyontalan munkásság, kisemberek között állanak”.¹³ A jövedelmi és vagyoni viszonyok

⁹ A katonatisztekről mint ellenségről lásd többek között Pihurik 2013; Ungváry 2013; Gyarmati 2012; Okváth 2001.

¹⁰ A katonatisztek társadalmi csoportjára lásd Hajdu 1989; Deák 1993; Hajdu 1999; Szakály 1987; Szakály 2002; Szakály 2003 és Závodi 2012. Itt mondok köszönetet Závodi Szilviának, amiért doktori (PhD) disszertációjának szövegét elolvasásra rendelkezésemre bocsátotta.

¹¹ Gyáni 2002, 79.

¹² Hajdu 1999, 9.

¹³ Weis 1930, 102.

tekintetében ez a meghatározás – ahogyan arra Gyáni Gábor mutatott rá a középosztály-diskurzusokról szóló tanulmányában¹⁴ – a két világháború között aligha maradt igaz. „Legalább háromszobás lakás [...] Háztartási alkalmazott vagy legalább bejáró tartása és ekként a családayának, a feleségnek a legdurvább munkáktól megkímélése; a családfőnek bizonyos élethivatáshoz tartozása; kereskedők, iparosok csak abban az esetben voltak a középosztálynak elismert tagjai, ha vagy műveltségük volt a középosztály diplomás tagjaival egyenlő, vagy anyagi helyzetük ezekénél jóval kedvezőbb. Döntő jelentőségű ugyanis a családfő iskolai képzettsége és a gyerekek iskoláztatása volt; amennyiben különleges körülmények nem forogtak fenn, a legalábbis középiskolai képzettséget és a gyermekeknek középiskolába küldését [a] közvélemény megkívánta.”¹⁵ Figyelemre méltó, hogy a klasszikus meghatározás szerzője, Weis István, aki nemigen írt a hadseregről, a jelenség magyarázatát és a társadalmi távolság érzékelését a katonaság világából vette: „Ennek talán az a magyarázata, hogy a mi régi hadseregünkben a tisztikart és a legénységet óriási társadalmi szakadék választotta el egymástól; a legénység egész a világháború kitöréséig gyakran részesült művelt ember által el nem bírt bánásmódban”.¹⁶ Ha anyagi tekintetben a századosok és családjaik középosztályi státuszát¹⁷ nem is tekintjük egyértelműnek, hiszen fiataloknak számítottak egészen a háború végéig, műveltségük, tevékenységük, életformájuk,¹⁸ presztízsük tekintetében mindenképpen oda számítottak. A hivatásos katona presztízse igen magas volt a két világháború közötti Magyarországon. Különleges hivatásuk miatt elvárták tőlük, hogy azonosuljanak a politikai rendszerrel, az „állami renddel” és céljaival – függetlenül attól, hogy arról vagy a társadalmi rendről mit gondoltak. Ha a korabeli nyilvános társadalmi diskurzusok „nemzetfenntartó közép” fogalma talán nem is illik például a századosokra, amennyiben azonban a nemzetet valamilyen módon az állammal azonosították (s erre alighanem volt igény és hajlam is), akkor annak kétségkívül fenntartói voltak.

Ez a könyv a századosok élettörténete, nem társadalomtörténeti szaktanulmány. Történetük a fenti szaktudományos keretek között is elgondolható, s természetesen nem nélkülözhettem itt csak éppenhogy jelzett

¹⁴ Gyáni 2002, elsősorban 78–97., de a kötet több más tanulmányában is.

¹⁵ Weis 1930, 117–118.

¹⁶ Weis 1930, 118.

¹⁷ A társadalmi státusz fogalmára lásd Gyáni–Kövér 1998; Gyáni 2011; Tomka 2009. A két világháború közötti társadalomról Weis 1930 és Weis 1942; Márai 2013.

¹⁸ A tiszti életformáról lásd Hajdu Tibor plasztikus leírását: Hajdu 1999, 227–254.

fogalmi hálóját. Amúgy a könyv többnyire a valóságos életutak időrendjében, a konkrét történeti idő kontextusában halad. Így az első két fejezet a származással, a családi háttérrel és képzéssel foglalkozik. A harmadik és negyedik két meghatározó tapasztalattal, a háborúval és az azt követő helyzettel, amely valamennyiük számára az életpályájuk fordulatát jelentette. A következő két fejezet (5., 6.) arról szól, hogy miképpen reagáltak a háborúra és az 1945-ös állapotra, illetve hogy az életút meghatározó eseményét (a házasságot és az önálló család alapítását) ezek a tapasztalatok és kényszerek hogyan befolyásolták.

Az ezt követő négy fejezet (7–10.) egyaránt abból indul ki, hogy az 1945 utáni, magát a háború előtti és alatti rendszerrel szemben meghatározó új politikai hatalom intézményei és képviselői sajátos identitást tulajdonítottak a századosoknak. A korábbi középosztály tagjaiként a két világháború közötti rendszer alapértékeivel való valamilyen mértékű azonosulás számukra kötelező érvényű volt. Hogy valójában mennyire azonosították magukat ezzel az értékrenddel, azt pontosan nem tudhatjuk; a középosztály megannyi más csoportjáról sem, nemhogy tagjairól. De ez itt nem is fontos, mert az 1945 utáni politikai rezsimek *horthysta katonatiszteként* differenciálatlanul és határozottan negatív értéktételezéssel azonosították őket az előző rendszerrel, annak minden „bűnével” – függetlenül attól, hogy mit is gondoltak erről a századosok valójában. Ez érvényesült az irányított közbeszédben, a nem nyilvános diskurzusokban és az új rezsim államhatalmi gyakorlatában egyaránt. A négy fejezet sorra veszi az államhatalmi azonosítás egyes gyakorlatait, az állambiztonsági megfigyelést, a háborús felelősséget mint személyes bűnt, a tulajdonított államellenes tevékenységet, a blokk utolsó része (a 10. fejezet) pedig azokkal az esetekkel foglalkozik, amelyek arról tanúskodnak, hogy egyes századosok valóban próbálkoztak aktív ellenállással vagy szembeszállással. A 11. fejezet a bűnbakszerepre, a diszkriminációra és a represszióra adott egyik lehetséges választ, az emigrációt tárgyalja.

Ismét négy fejezet tárgyalja az életút és a történelmi idő következő, talán leghosszabb periódusát. Akik úgy döntöttek, hogy nem hagyják el Magyarországot, az 1945 utáni állapotokhoz való illeszkedés mellett döntöttek – ezt a választást kényszer, belenyugvás, belátás vagy azonosulás egyaránt befolyásolhatta. A negyvenes és ötvenes évek fordulóján egy sor önéletrajzi szöveg alkot pillanatképet e döntés viszonylag korai stádiumáról. A 12. fejezet azt vizsgálja, hogyan konstruálták életútjukat a századosok, milyen beilleszkedési, részvételi, illetve rejtőzködő stratégiák tűnnek ki szövegeikből. A pályáik elemzését (13. fejezet) követően az állambiztonsági szervek ugyancsak egy-egy (vagy több) narratívában ábrázolják a beilleszkedés folyamatát (14. fejezet), amelynek extrém változata, a

kollaboráció kísértete és kísértése jelenik meg e rész utolsó egységében (15. fejezet).

A századosok történetének – túl azon, hogy a halál vetett véget neki – e könyvben három „végkifejlete” is van. A 16. fejezet az előző négyben említett életszakasz, a társadalmi konszolidálódás, a megérkezés állapotának mérlegét próbálja megragadni. Ehhez ismét alkalmazni próbálja azt a fogalmi hálót, amelyet már egyszer, az elindulás állapotában használtam: a középosztályét.

A szovjet típusú rendszer hazai társadalomtörténetét összefoglaló Valuch Tibor a kétezres évek elején a társadalomszerkezet és a mobilitás tárgyalása során a bekövetkezett változások megítélését, értelmezését és a szükséges, releváns fogalmi kategóriakészlet kiválasztását és meghatározását egyaránt problematikusnak ítélte. A társadalmi struktúra áttekintésére két lehetőséget látott: az egyik – jobb híján – a munkajellegcsoportok alapján kialakított rétegek változásait követ(het)i nyomon, a másik „egy-egy időpont/időszak társadalomszerkezeti jellegzetességeinek leírása és összehasonlítása”.¹⁹ A többek között Ferge Zsuzsa és Andorka Rudolf munkáira támaszkodó munkajellegcsoport-struktúra felső rétegét a „vezetők és értelmiségiek” alkotják, köztük és a különféle munkás- és parasztrétegek között pedig a „középszintű szellemi és irodai” réteg helyezkedik el. A három időmetszet közül Valuch az 1949-esben keveset szólt a volt középrétegekről, a hatvanas évek közepén helyzetüket a deklaszszálódással és a „kerülőpályákra” kerüléssel jellemezte. A nyolcvanas évek közepén, folytatta, „a »régik« középosztály tagjai a vagyon elvesztése után a középosztályhoz tartozás kritériumának az iskolázottságot, a család jó hírnevét, az öröklött kulturális tőkét tekintették. Ugyanakkor a »régik« mellett a státusmobilitás révén kialakult egy új, nagyszámú diplomás középréteg is. A »középosztály« tagjai közé a hetvenes–nyolcvanas években elsősorban azokat lehet besorolni, akik műveltségük, iskolázottságuk és szakképzettségük révén a társadalmi átlagnál jobb pozíciókkal rendelkeztek a munkaerőpiacon.”²⁰

Az elit és a „kétékezi ipari munkások és parasztok” között elhelyezkedőket tekinti a *középosztály(ok)*ba tartozóknak nagyszabású 20. századi európai társadalomtörténeti összefoglalójában Tomka Béla.²¹ Nehéz olyan kritériumot találni szerinte, amely mentén egységes osztályról beszélhetnénk: sem a vagyoni, sem a jövedelmi viszonyok, sem a belső szolidaritás, sem a többi társadalmi csoporttal szembeni önmeghatározás nem alkal-

¹⁹ Valuch 2001, 94–120., idézet helye 103.

²⁰ Uo. 113.

²¹ Tomka 2009, 168–173.

mas erre. Erre utalt a szerző a többes szám – *középosztály(ok)* – javaslatával, hozzátéve, hogy azért „vannak olyan tényezők, amelyek belső kohéziót kölcsönöznek a középosztály számára. Ezek a hasonló jövedelem mellett a többi osztályhoz fűződő viszony, s a kulturális hasonlóságok.”²² Kelet-Európában 1945 után ez a réteg – mivel a kistulajdont is szinte teljesen felszámolták, és az önálló értelmiségi szakmákat is alkalmazottként lehetett művelni –, a nem fizikai foglalkozású alkalmazottak *középosztálya* „sokkal inkább homogén maradt”, mint Nyugat-Európában. „Ugyanakkor a legcsekélyebb szervezettséggel, öntudattal vagy autonómiával sem rendelkezett, s jövedelmi színvonala közel állt a munkásokéhoz, így ebben az időszakban a középosztály kifejezés aligha alkalmazható a térség társadalmainak leírása során.” Ebben csak a kistulajdonosi réteg „egyfajta regenerációja” jelentett változást a hetvenes évektől.²³ Az a fogalmi háló tehát, amely a két világháború közötti társadalomban viszonylag jól „letakarta” vizsgált csoportomat, láthatólag meglehetősen bizonytalan állagú és sűrűségű szövetet borít az 1945 utáni állapotokra.

Mégis ezt használok, miközben elismerem: Valuch Tibor és Tomka Béla aggályai nagyon is indokoltak. A „régi” középosztályba szocializálódott századosok számára a fizikai munka egyértelmű deklasszáldást jelentett, viszont a mégoly beosztott alkalmazotti minőségben végzett szellemi (irodai-adminisztratív) tevékenység a bizonynyal átörökített ön-identifikáció, értékrend, és *mentalitás* szempontjából alapvető fontosságú határ, valóságos vízválasztó. Vagyoni viszonyaik igen kevés századost sorolnának egy olyan középosztályba, amelynek ez (az önálló egzisztencia vagyoni alapja) a kritériuma. Sőt, valószínűleg semmilyen „szocialista kori” vagyon (ez gyakorlatilag a lakást/háztulajdont, az üdülőteltet/hétvégi házat, a gépkocsit, a korszak első felében esetleg a tartós fogyasztási cikkek körét jelentette) nem húz éles választóvonalat a feltételezett közép- és az alsó osztályok közé (de a közép és a szocialista kori elit közé sem...). A műveltség (a felsőfokú végzettség), a kulturális jellemzők, az életmód talán inkább. A tevékenységszerkezeti hely (munkajellegcsoport) még finomabb rétegzésre is alkalmas. A századosok többsége számára a szovjet típusú rendszerben elsősorban a nagyüzem jelentette a munka szervezeti keretét. Miközben bérük, alkalmazásuk jellege azonos is lehetett, a műhelyben gép mellett dolgozó munkást a beosztott irodistától igen jelentős távolság választotta el mindkettejük tudatában. Hasonlóan például a raktár vezetőjét, aki papírmunkával foglalkozott, fél tucat beosztottjától,

²² Uo. 169.

²³ Uo. 173.

akiknek a fizikai (anyagmozgató) munkát kiosztotta. A közép eme alsó rétege szó szerint beosztottja volt a középső középnek; így az üzem egyik, például készletgazdálkodási osztálya vezetőjének, akinek „alárendeltségébe” hat-tíz fő tartozott. Egy, az igazgatóság épületében dolgozó vezető tervezőmérnök, akinek számban ugyanennyi, esetleg egy kissé több, de ezen belül is rétegzett beosztotti köre volt (tervezőmérnökök, műszaki rajzoló, adminisztrátorok, saját titkár(nő) stb.) már e lehetséges közép felső rétegét képviselte. E finomszerkezeti hálóban elfoglalt hely kiváltképpen fontos lehetett azoknak, akik gyermekkoruktól fiatal felnőtt korukig egy végletesen hierarchizált szervezet pontosan meghatározható alkotóelemei voltak.

A következő „végkifejlet” azzal a történeti és élettörténeti mozzanattal függ össze, amelynek alapján a szociológiai végkifejlet eredményétől függetlenül a századosok egy csoportként szemlélhetők. Ez nem más, mint tulajdonított osztályhelyzetük, amely addigra elhalványult, talán el is tűnt az államhatalmi gyakorlatokból. A századosok vagy egy részük továbbra is volt katonákként tekintettek magukra, identitásuknak történetük e régen lezárt fejezete fontos konstituáló tényezője maradt. Ennek formális visszaszerzését mondja el az 1989 utáni rehabilitáció története (17. fejezet). Végül az utolsó (18.) fejezet a továbbhagyományozással foglalkozik, a századosok leszármazottainak emlékei alapján. Ebben a két utóbbi részben a századosok története egy újabb lehetséges kontextusba, a többnyire apologetikus-nosztalgikus katonai-háborús irodalom környezetébe kerülhetne, legalábbis nagyon közel hozzá. De emlékművet állítani nem tudok és nem is állt szándékomban. Egyszerűen úgy gondolom, hogy a századosok emlékezete hozzátartozik történetükhöz.

Vizsgálatom – a magától értetődő szakirodalmi tájékozódáson túl – elsődleges levéltári forrásokra épült,²⁴ amelyeket túlnyomórészt az 1945 utáni politikai rendszerek speciális államhatalmi szervei hoztak létre. Legnagyobb részük a katonai pályához, illetve a hivatásos katona pozíciójához kötődő dokumentum. Az avatás pillanata hozta létre a *tiszti okmánygyűjtőket*, a könyv egyik legfontosabb alapanyagát. E sajátos káderanyagok (iskolai előmeneteli iratok, szolgálati adatlapok, kérdőívek, önéletrajzok, beadványok, minősítések, jellemzések, dicséretes és fenyítések lapjai stb.) fő jellemvonása, hogy hiányos: 1945 előtti dokumentum alig található közöttük, egyetlen szolgálati adatlaptípus kivételével csupán mutatóban lelhetők fel ilyenek.²⁵ A hadsereg számára az „ember-

²⁴ Felsorolásuk a kötet végén található.

²⁵ Tizenhét százados okmánygyűjtője a HIL HM KI tájékoztatása szerint egyáltalán nem maradt fent.

anyag”, legyen az hivatásos vagy besorozott, addig számít, amíg *hadra fogható*. Ennek felső határa Magyarországon a vizsgált időszakban tisztek esetében a 60. életév volt, ezután a századosok is eltűntek a katonai nyilvántartás eleven szemei elől, papírjaik holt irattári anyagokká változtak, amelyek alapján legfeljebb a szolgálati viszony tényét és hosszát igazolták szükség esetén.

A századosokat e könyv másik fontos forráscsoportja, az *állambiztonsági akta* (és az abból esetenként következő igazságszolgáltatási irat) szövegvilágában is tiszti mivoltuk határozta meg. Csak ott nem tényleges (vagy tartalékos), hanem *volt* tisztekként. Mindkét forráscsoport azt a célt szolgálta, hogy adatokkal jelölje ki egy ember helyét a szervezet rendszerében, illetve egy-egy egységnyi statisztikai adattal járuljon hozzá a szervezet számszerűsíthető összképéhez. E sajátos személyzeti (és nem személyi) iratoknak nem is az a fő problémájuk, hogy elsősorban a katonai pályafutásra vonatkozóan szolgáltatnak adatokat, mert ugyanakkor számos más, a történet szempontjából releváns adalékot is rögzítenek. Inkább az, hogy hiába hozzák létre a dokumentáció egy részét azok, akikről szól, a szervezet célját tükrözi az egész; végletesen funkcionális. Hiába töltötték ki a századosok az okmánygyűjtőkben fekvő kérdőíveket akár saját kezűleg. Hiába találhatók bent még képek is róluk – elmosódott, de szigorúra beállított igazolványképek –, *ők maguk* alig láthatók. Történetüket szerettem volna megmutatni, miközben kartotékadatokon túl alig állt valami rendelkezésemre.

Ezért törekedtem arra, hogy ahol csak lehetséges, személyes dokumentumok alapján beszéljem el a történetet. Mert – talán némi túlzással – azt szerettem volna láttatni, amit például Nadas Péter a hadifoglyokról írt: „A hadifoglyok arcán volt valami senki máson nem tapasztalható, mintha a derű, a megadás és a közöny sajátos keverce lenne, amit aztán egész hátralevő életük sem törölt le az ábrázatukról.”²⁶ A századosok egy része, talán többsége bizonyos értelemben hadifogolyként élhette egész 1945 utáni életét – korlátok (ha nem is szögesdrót kerítések) között, ahová katona mivolta juttatta, de ahol már nem katona többé, csak egy vert sereg egykori tagja. Történetük lényege, hogy *katonák voltak*, ahol mindkét, meglehetősen egyszerű szónak egyformán jelentősége van. Ennek az egyszerű történetnek az elbeszélése nem bizonyult egyszerűnek, többek között azért sem, mert személyes dokumentumok a századosoktól – hétköznapi emberektől – alig maradtak fenn. Ha pedig mégis, nagyon sajátosak. „Ő” – írta Kukorelly Endre Ottlik Gézáról, aki „csak” katonai al-

²⁶ Nadas 2017, II. köt. 355.

majd főreáliskolába járt, a Ludovikára már nem is – „lehet, hogy hülyén hangzik, nem tudom jól elmondani, bizonygatni meg nem akarnám, katoná volt. Tiszt. Ilyesmit »nagyon nehéz civileknek megmagyarázni«. Az *Iskolát* és a *Budát* katona írta. [...] Ez az ember *nem találja ki*, amit leír, hanem azokat a mondatokat találja meg, amelyekkel még valahogy elérhetőnek tartja a valóságot, és ha nem talál ilyeneket, hallgat. Akkor tehát hallgat.”²⁷

Öt év alatt számosan segítettek a munkámat. A levéltárosok közül a legtöbb segítséget Mayer Jácinttól és munkatársaitól (Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár és Irattár, Központi Irattár, Igazolási és Ügyfélszolgálati Részleg) kaptam; a levéltár igazgatója, Bonhardt Attila ezredes ugyancsak számos alkalommal segített kutatásaim előremozdításában. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában Soós Mihály készítette elő számomra az iratokat, gondosságának és precizitásának sokat köszönhetek. E számomra szokatlan terepen többször szorultam szakmai tanácsokra, ezt köszönöm mindenekelőtt Ungváry Krisztiánnak, aki a kéziratot általában, egyes részeit pedig egészen apró részletekig véleményezte és javította. Köszönöm a segítő bírálatot Keller Márkusnak, Kőrösi Zsuzsannának, Lénárt Andrásnak, Somlai Katalinnak, Szegő Iván Miklósnak és Tabajdi Gábornak, az 1956-os Intézet munkatársainak, akik a munka egészét vagy egyes részeit kéziratban elolvasták; véleményük, mint mindig, nagyon érdekes volt számomra. Kenedi Jánossal és Kende Péterrel számos alkalommal beszélgettem a könyv ötletéről, megvalósulásának állásáról, megosztva velük felmerülő gondjaimat – ahogyan az elmúlt huszonhat évben annyiszor, más kutatások és írások kapcsán.

Bár a kutatás kezdetén, 2013-ban még két százados élt, személyes kapcsolatba már nem léphettem velük. Egyikük, Fejes György azonban elküldte nekem Ausztráliából naplóját, amelyet emigrációja kezdetétől, 1949-től a kétezres évek végéig vezetett. A legtöbb segítséget azon századosok gyermekeitől kaptam, akikkel személyesen beszélgethettem családjuk történetéről, akik apjukról és anyjukról meséltek nekem. Hálás vagyok mindegyiküknek. Unokatestvérem, Rainer Pál régész a *militaria* jeles szakértője, családjuk történetének kiváló ismerője, gyűjtőként rengeteg családtörténeti emlék őrzője, rendkívül sokrétű segítséget nyújtott, amiért itt mondok köszönetet. Segítettek testvéreim, különösen Margit, akivel többször, egy alkalommal pedig igen hosszasan és „célzottan” beszélget-

²⁷ Kukorelly 2016, 422–425., hosszú kihagyásokkal. A szövegben szereplő idézet az *Iskola a határon*-ból való.

tem az ő emlékeiről. Szűkebb családom, köztük immár saját felnőtt gyermekeim megértése és támogatása, ahogy mindig, ebben az időszakban is különösen fontos volt számomra.

Végül a legfontosabbról. Ez a könyv nem kis részben Anyámmal folytatott beszélgetéseimből született. Nem vagyok biztos abban, hogy halála előtt, kilencvenötödik életévén túl pontosan megértette, mivel is akarok foglalkozni. Talán én sem tudtam, Őt pedig már más dolgok foglalkoztatták. Beszélgetéseinket nemcsak az ő emlékeiről, hanem általában mindenről folytattuk (ami csaknem ugyanaz), s ez így volt, amióta az eszemet tudom. Ezt a történetet Tőle, az ő szavaival hallottam először és aztán még nagyon sokszor.

Budapest, 2013–2017

1. Származás, családi háttér és szocializáció

A Ludovika képzése a harmincas évek végén négy évig tartott, előfeltétele érettségi vizsga volt. Feltételezve a „szabályos” iskolai előmenetelt, így a tizennyolc évesen befejezett középiskolai tanulmányokat, a vizsgált évfolyam „bázis” születési éve 1917, a frissen felavatott hadnagyok pedig betöltötték huszonkettedik életévüket. Amint azonban a (felső)oktatásban általános, a születési idő valamelyest szóródik, évvesztés, betegség, különböző okokból történő év- vagy osztályismétlés stb. okán. A századosok születési évét a 1. táblázat szemlélteti.

1. táblázat. Századosok születési éve fegyvernemenként²⁸

Születési évek	1913	1914	1915	1916	1917	1918	összesen, fő
gyalogság	1	0	6	21	40	2	70
lovasság	0	0	0	1	5	0	6
tüzérség	0	0	0	10	18	0	28
légierő	2	3	3	4	1	1	14
műszaki	0	0	1	9	12	2	24
híradó	0	0	1	4	3	0	8
egyéb	0	0	2	5	2	1	10
Összes, fő	3	3	13	54	81	6	160

Forrás: Hadtörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban HIL),
Ludovika Akadémia állománykönyve, 1938/39. tanév.

A bázisévben tehát csak az évfolyam nagyjából fele született. Ha 1917-hez képest egy év eltérést előre és hátra a bázisévhez számolunk (az 1916-osok évvesztésével, illetve hogy az 1918-ban születettek nyilván kor-

²⁸ A fegyvernem az akadémián kapott kiképzést tükrözi, a későbbi katonai pályafutás során változhatott, lásd a 3. fejezetben.

engedménnyel kezdték az elemi iskolát) az eltérés már minimális, mert összesen csak 19-en születtek az első világháború korábbi éveiben. Figyelemre méltó, hogy a „túlkorosak” fele a légierőhöz tartozott – a magyarázat alighanem abban keresendő, hogy a „civil” repülőmúlt előnyt jelenthetett, azt viszont csak nagykorúak szerezhették meg a sportrepülésben, vagy a bújtatott katonai repülő kiképzés különféle formáiban. Pilóta volt a legidősebb százados, az 1913. március 27-én született Bánlaky József, akinek 1945 utáni sorsáról semmi adat nem maradt fenn. A legifjabb a Bánlakynál több mint öt évvel fiatalabb Perjés Géza (gyalogság), aki 1918. augusztus 14-én látta meg a napvilágot – hadnaggyá avatásakor még 21 éves sem volt.

A századosok valamennyien az első világháború alatt születtek, a kettős monarchia idején. Az 1917-ben Drezdában született Tallér János kivételével mindannyian az Osztrák–Magyar Monarchiában jöttek a világra. Ausztria–Magyarország vége viszont igencsak zsenge gyermekkorukra esett, attól kezdve a születési hely egyszerre nagyon is fontossá vált, lásd 2. táblázat.

2. táblázat. Századosok születési helye

<i>Születési hely, ország/rész</i>	<i>fő</i>
Magyarország, 1920 utáni terület	109
Magyarország, 1920-ban elcsatolt területek	39
Osztrák–Magyar Monarchia más országai	11
Egyéb	1

Forrás: HIL, Ludovika Akadémia állománykönyve, 1938/39. tanév.

A születési hely jellege fontos tényezője lehet a szocializációnak. A 20. század elején ez nagy valószínűséggel megegyezett a szülők állandó lakhelyével, hiszen a kórházban szülés inkább csak a nagyobb városokban terjedt el. A századosok esetében a születés helyéből azonban nem feltétlenül következik helyi kötődés vagy identitás. Minthogy jelentékeny hányaduk (a százhatvanból hatvan fő) katonacsaládba született, a születés helyét esetükben az határozta meg, hogy az apa éppen hol állomásozott, pontosabban – mivel háború volt –, hol volt a békehelyőrsége, ahol általában a családja is élt. A helyőrségek csekély kivételtől eltekintve mindig városokban helyezkedtek el. Mindennek figyelembevételével a születési hely településtípusok szerinti megoszlása a 3. táblázatban látható.

3. táblázat. A századosok születési helye településtípusonként

Településtípus	<i>f</i> ő	(%)
Főváros, Budapest	45	(28,1)
Főváros, Bécs	5	(3,1)
Egyéb város	74	(46,3)
Község	36	(22,5)

Forrás: HIL Ludovika Akadémia állománykönyve, 1938/39. tanév.

Ha a fegyveres erőknél szolgáló apákat levonjuk, a fennmaradó kereken száz fő születési helyének megoszlása a 4. táblázatban látható.

4. táblázat. Századosok születési helye településtípusonként, nem fegyveres erőknél szolgáló apáktól származók

Településtípus	<i>f</i> ő (=%)
Főváros, Budapest	20
Főváros, Bécs	1
Egyéb város	49
Község	30

Forrás: HIL Ludovika Akadémia állománykönyve, 1938/39. tanév.

A fővárosok az egész csoportban csaknem egyharmados súlyához képest a katona felmenők nélküli csoportban Budapest és Bécs csak egyötödnyi arányt képvisel. Némileg jobban mutatja a katonatiszti pálya nem-önreprodukciós bázisát: a vidéki, zömmel városi, de azért jelentős mértékben községi eredetű középosztályt.

A katonaszülők magas számából, de önmagában a születési időből (háború, spanyolnáthajárvány) is következik, hogy a századosok közül sokan csonka családban nőttek fel, vagy viszonylag korán elvesztették szüleiket. 1938-ig elvesztette apját közülük 29, anyját 8, és mindkét szülő meghalt fiuk nagykorúságáig 7 esetben. Az összesen 36 viszonylag korán elhunyt apa közül csak kilenc volt hivatásos katona. A korán özvegyiségre jutott édesanyák nagy többsége élete hátralévő részére egyedül maradt, de legalábbis házasságot nem kötött – bár a teljes vizsgált csoportnak csak jó feléről maradtak fent erre vonatkozó adatok, az újránősültek/újra férjhez mentek száma nem éri el a tízet.

A helyi kötődések feltérképezéséhez az 1938–1939-es állandó lakhely állt rendelkezésemre. A Ludovika végzőseinek állandó lakhelye természetesen családjuk lakhelyét jelentette. A hivatásos tiszt apák ebben az időben nagyjából nyugállományban voltak, életkoruk, szolgálati idejük

miatt, amit a trianoni békében létszámkorlátok közé szorított véderő (ami természetesen a hivatásosok létszámát is érintette) is „elősegített”. Akik aktív szolgálatban álltak, korosabbak lévén már nemigen vándoroltak át-helyezések miatt. Az általános kép Budapest és az akkori agglomeráció²⁹ erőteljes (túl)súlyával jellemezhető – az összes százados családjának majdnem fele itt lakott –, ezzel szemben a községekben lakók száma kevesebb volt 20%-nál, lásd 5. táblázat.

5. táblázat. A századosok családjainak állandó lakóhelye, 1938–1939

<i>Állandó lakóhely, 1938/39</i>	<i>fő</i>	<i>(%)</i>
Budapest	67	(41,9)
ebből Buda	38	(23,7)
ebből Pest	29	(18,1)
Agglomeráció	12	(7,5)
ebből „Budakörnyék”	4	(2,5)
ebből „Pestkörnyék”	8	(5,0)
Vidéki város	53	(33,1)
Község	28	(17,5)

Forrás: HIL Ludovika Akadémia állománykönyve, 1938/39. tanév.

A fővároson belüli lakhely meglehetősen vegyes – mindössze a XII. és XIII. kerületben nem lakott egyetlen család sem.³⁰ Az akkoriban még inkább periferikus Zuglóban egy család lakott, az V., VI. és VII. kerületben kettő-kettő, az ipari jellegű Kőbányán három.³¹ A legtöbben a hagyományosan keresztény középosztályi jellegű budai kerületekből, illetve a pesti polgári-középosztályi lakóhelyekről érkeztek a tiszti pályára, lásd 6. táblázat.

²⁹ Budapesten az 1939-es tizennégy kerületet értem, agglomeráción pedig azokat a városokat és községeket, amelyeket később Nagy-Budapestnek hívtak, illetve azokat, amelyek akkor helyiérdekű vasúttal elérhetők voltak.

³⁰ Érthetően. Az akkori XII. kerületben még túlsúlyban voltak a nyaralók, illetve a felső osztály lakhelyei, az akkori XIII. kerületet viszont jellemzően munkások lakták.

³¹ *Mindazonáltal még az akkori peremkerületek – így a később családom lakhelyéül szolgáló X. (Kőbánya) is – erőteljesen rétegzettek voltak épületeik jellege és lakóik összetétele szempontjából.*

6. táblázat. A századosok állandó lakóhelye, 1938–1939, néhány budapesti kerület

<i>Állandó lakóhely, 1938/39</i>	<i>fő</i>	<i>(%)</i>
Budapest I. kerület	13	(8,1)
Budapest XI. kerület	12	(7,5)
Budapest II. kerület	9	(5,6)
Budapest VIII. kerület	9	(5,6)
Budapest IX. kerület	7	(4,3)

Forrás: HIL Ludovika Akadémia állománykönyve, 1938/39 tanév.

A vizsgált csoport kiinduló társadalmi státuszát leginkább a századosok szüleinek munka- és jövedelmi viszonyaira vonatkozó adatokkal lehetséges jellemezni. Ez a származási háttér meglehetősen homogénnek tűnik. Az erre vonatkozó adatsort a felnőtté válást közvetlenül megelőzően, az utolsó Ludovika akadémiai tanév (1938/39) kezdetén rögzítették.³² Az apák legnagyobb létszámú foglalkozási csoportját a fegyveres erők (honvédség, rendőrség, csendőrség) hivatásosai jelentették 60 fővel. Ebből heten honvéd tábornokok, 41-en honvédtisztek, illetve törzstisztek voltak. Ezt követi a közalkalmazotti jogviszonyban foglalkoztatott (állami, fővárosi, törvényhatósági, megyei) tisztviselők kategóriája 53 fővel. Értelmiségi foglalkozású (tanár, orvos, mérnök) 25 fő édesapja volt – de ezek nagy része ugyancsak közalkalmazottként dolgozott. Az összes többi foglalkozási és státuszcsoport ehhez képest jelentéktelen számú (miniszteriális és más országos köztisztviselő 7, magánalkalmazott 7, egyházi alkalmazott 4, földbirtokos 1, magánzó – gróf Herberstein Henrik repülő akadémikus édesapja – 1 fő).

A katonatiszti pálya a modern korban általában jelentékeny mértékben önmagát reprodukálta. Ám – a 19. századra (a Monarchia hadseregére), valamint az ebben az időben már meglett korú katonai elite vonatkozó vizsgálatokkal³³ szemben – az 1939 elején végzett évfolyam meritése szinte kizárólag a középosztály, annak is főképp a „törzse”, közepe, s csak ezután, valamivel kisebb arányban annak alsó része volt. A későbbi adatokkal, önéletrajzokkal összevetve úgy tűnik, hogy a felső osztályhoz (az elithez) tartozó családokból mindössze nem egészen egytizedük, 13 fő érkezett. Idetartozik a hét tényleges, illetve nyugállományú honvéd tábornok fia; Gömbös Ernő, Gömbös Gyula miniszterelnök fia, Dohnányi Máttyás tüzér hadnagy, a Zeneakadémia főigazgatójának fia, Haám

³² HIL Ludovika Akadémia állománykönyve, 1938/39.

³³ Hajdu 1999; Szakály 1987.

Gyula, Haám Arthur földbirtokos és országgyűlési képviselő gyermeke és még néhányan. Körülbelül ugyanennyien tekinthetők felső középosztályi státuszúnak – vezető köztisztviselők, néhány magas rangú vármegyei tisztségviselő (főispán, alispán) és mutatóban egy-egy törvényszéki tanácselnök és bankigazgató fia. A zöm, a végzettek mintegy fele (80 fő) a középosztály közepét reprezentálta – nyugdíjazásuk előtt előléptetett honvéd törzstisztek, gimnáziumi vagy más középiskolai tanárok, közhivatalnokok gyermekei. Viszonylag nagy számban (50 fő körül) az alsó középosztályt reprezentálták: községi jegyzők, falusi tanítók, törvényszéki, megyei, városi és fővárosi kishivatalnokok leszármazottai. A későbbi századosok családjában azonban egyetlen alsóbb osztálybeli, önálló iparos, szakmunkás vagy parasztgazda foglalkozású apa sem akadt, lásd 7. táblázat. Az édesanyák két dolgozó özvegy, illetve elvált kivételével 1939-ben mind háztartásbeliek voltak,³⁴ ami ugyancsak a középosztály dominanciájára utal.³⁵

7. táblázat. A századosok származása, apa társadalmi helyzete szerint, 1938

<i>Társadalmi státusz</i>	<i>fő</i>	<i>(%)</i>
Elit	13	(8,1)
Felső közép	13	(8,1)
Középső közép	80	(50,0)
Alsó közép	54	(33,8)
Összesen	160	(100,0)

Forrás: HIL Ludovika Akadémia állománykönyve, 1938/39. tanév.

³⁴ Az özvegy trafikengedélyes volt. A másik esetben a banktisztviselő foglalkozású édesapa világháborús sebesülése folytán mindkét karját elvesztette (egyébként ugyancsak trafikengedélyt kapott), és a háború után el is vált az édesanyjától, aki 1928–1944 között dohánygyári munkásnő volt. Ily módon fia munkásszármazásának is tekinthető, évfolyamában egyedül.

³⁵ Erre a honvéd tisztképzésről szóló 1922. évi X. tc. kifejezetten törekedett, amikor az államköltséges helyekre felvehetőket a következő kör leszármazottaiban határozta meg: a honvédség tényleges állományú tisztjei, lelkészei, tisztviselői (beleértve a közös hadsereg magyar honos tisztjeit), akik mint tisztek vagy katonai tisztviselők legalább összesen 10 évet ténylegesen szolgáltak; 10 éve szolgáló vagy nyugállományú udvari és állami tisztviselők; 10 év óta szolgáló, illetve nyugállományú törvényhatósági tisztviselők; 10 év óta szolgáló vagy nyugalmazott más tisztviselők. Elsőbbség illette meg a háborúban vagy hadi fáradalmak következtében elhunytak fiait. Lásd még Rada 1998–2001; Gonda 1992; Závodi 2012.

Ugyanezt támasztják alá a vagyonra vonatkozó (egyébként meglehetősen hiányos) adatok is: 74 százados családjának vagyoni helyzetéről ez idő szerint nincs semmiféle adat, a többi 86 kétharmada, 58 fő vagyontalan családból származott, 22 fő családja rendelkezett átlag kettő–négy szobás lakóingatlannal (városi öröklakás, családi ház), földbirtokkal mindössze 6 főé, de egyik sem haladta meg a 20 holdat vagy 2 hold szőlőbirtokot. A katonai képzés komoly vonzereje volt – kivált a népes családok esetében – az ingyenesség; az 1939 januárjában avatottak közül 145 hadnagy taníttatásának költségeit az állam vállalta (díjmentes képzés); heten alapítványok (egy-egy megyék alapítványai) kedvezményezettjei voltak, s mindössze nyolc család(fő) fizette fia tanulmányait.³⁶ Más felsőfokú tanulmányok láthatóan már az alsó, de még a középső középosztály számára túlzott megterhelést jelentettek volna – nem meglepő, hogy a századosok közül később sokan arról számoltak be, hogy jövőjüket eredetileg nem katonaként képzeltek el.

Népes családok pedig jócskán akadtak. A századosokat kibocsátó családok nagyságáról csak részlegesek adataink – az 1949–1950-ben készített, fennmaradt és értékelhető 80 db önéletrajz tartalmazza őket.³⁷ A tendenciák érzékeltetésére azért alkalmasak, lásd 8. táblázat.

8. táblázat. A századosok családjainak nagysága

Családnagyság: gyermekek összlétszáma, fő	esetszám, N=80
1	18
2	22
3	21
4	9
5	8
6	1
7	1

Forrás: HIL Honvédelmi Minisztérium Központi Irattára, tisztí okmánygyűjtők.

³⁶ HIL Ludovika Akadémia állománykönyve 1938/39. – Érdekes módon a nyolc fizetős közül csak kettő tűnik egyértelműen az elithez tartozónak, Haám és Dohnányi; Gyűrűs János gyámja, Ringler János „földbirtokos és magántisztviselő” esetleg idesorolható (apja a Hoffherr gyár magántisztviselőjeként dolgozott). A Gömbös fiú például államköltségen tanult.

³⁷ HIL HM KI tisztí okm.gy-k.



Családi krónika

Valószínűsíthető, hogy a családok legalább fele 3 vagy több gyermeket nevelt, vagyis a korabeli középosztályi normáknál némileg többet. Egyik magyarázata talán a világháborús időkben és a századosok apáinak katonai szolgálatában, az életveszélyben – a család jövőjének mindenáron való biztosításában – keresendő. Gyakorlatilag valamennyi apa részt vett a világháborúban, és ott frontszolgálatot teljesített. De a magas gyerekszám talán arra is utalhat, hogy a középosztályi szülők egy része még fél lábbal a múltban, az alsóbb osztályok érték- és normarendjében élt. Testvérek csecsemő- vagy akár kisgyermekkorai haláláról mindössze néhány beszámolóból tudunk. Ám arra a kérdésre, hogy milyen volt a századosok tágabb családi háttere, s az mutat-e jelentősebb eltérést e meglehetősen homogén középosztályi mintázattól, nehezen tudunk válaszolni. Mégis érdemes jelezni ezt a lehetőséget, mindjárt két példával – voltaképpen hipotézissel – is. Az egyikben a középosztályi család valaha – inkább a távoli múltban – a felsőbb rétegekben foglalt helyet. A másik példa arra mutatna, hogy a közeli múltban – akár még a századosok nagyszülei is – az alsó rétegekbe sorolhatók.

Az első próba, ami a távolabbi származás és hagyomány szempontjából is érdekes, a nemesi eredetűek száma és aránya a századosok körében. A Ludovika állománykönyvei huszonegy fő nemesi előnevét rögzítették, akik közül az arisztokráta eredetet jelző grófi címet mindössze egyikük,

az egyébként osztrák származású Herberstein Henrik későbbi repülő-százados viselte. A tiszti nyilvántartásokban további kilenc fő esetében tüntetnek fel nemesi címet és előnevet – ezeket azonban tulajdonosaik már hivatásos honvédtisztként „igazolták”, jobbára az 1941–1943 közötti időszakban. A társadalmi státusz- és vagyoni viszonyokkal a nemesi származás semmiféle korrelációt nem mutat. Herberstein gróf apjának foglalkozásánál a talányos „magánzó” kifejezés szerepel (ami valószínűsíti, hogy a grófi apa vagyonából élt, de ezt azért nem lehet biztosra venni), az egyetlen földbirtokos apától származó százados, Haám Gyula viszont az állománykönyv szerint nem volt nemes. Az összesen harminc nemesi címből egy bizonyosan osztrák, további egy nagy valószínűséggel az.³⁸ A Horthy-korszak sajátos új harci nemességének, a vitézi rendnek jóval többen, huszonketten voltak tagjai. Tizenhatan apáik vitézi címét örökölték, heten viszont saját jogon viselhették azt néhány évig; ebből öt odaítélés a második világháború idejére esett.³⁹ Vitézi telekről egyetlen beszámoló sem áll rendelkezésre. Bárhogyan is, a magasabb eredet mindössze a csoport kevesebb, mint egyötödénél feltételezhető.

A negyvenes–ötvenes évek fordulóján készült önéletrajzok nagy része semmiféle közlést nem tett a századosok nagyszüleiéről. A 80 rendelkezésre álló szövegből 14 (ez is kissé elmarad az egyötödtől) tartalmaz adatokat a nagyszülők egyike-másika „dolgozó” (vagyis munkás, iparos, segéd, törpebirtokos paraszt, mezőgazdasági munkás stb.) eredetére. Hogy ebben mennyi az 1949–1950-ben konstruált, vagy átkonstruált elem,

³⁸ *Apai dédapám, Johann Rainer (1830–1899) alezredes 1891. február 8-án Bécsben kapott osztrák nemességet, címet és „von Traisenhain” előnevet I. Ferenc József császártól. Traisenhain nevű helység Ausztriában nem létezik, az előnév alsó-ausztriai szülőföldje folyócskájának, a Traisennek nevéből képződött. A nemesítésre dédapám csaknem négy évtizedes kiváló szolgálatának elismeréseképp, közeli nyugdíjazása alkalmából került sor; két évvel később, már nyugdíjas bécsi lakosként címzetes ezredesi rendfokozatot is kapott. E nemesi címet örökölte nagyapám, majd utána Apám is. Rumwerthi (másutt ruhmwerthi) Rapaich Dániel tüzér százados esete alighanem hasonló, apja ugyancsak ezredesként ment nyugdíjba.*

³⁹ Az összeadás nem hibás, ugyanis Szimon László repülő százados már az 1939-es Ludovika állománykönyvben is vitézként szerepel, szolgálati adatlapja (HIL HM KI 43457. sz. tiszti okm.gy.) szerint viszont csak 1941-től vitéz. Két esetben a cím odaítéléséről nincsen adat, de azokat is bizonynyal háborús érdemekért kapták. *Apai nagyapám, Rainer-Micsinyei János (1879–1937, 1918-ig Johann Rainer) ezredes 1893–1997-ben gyalogsági hadapródiskolát végzett Bécsben, majd egészen 1925-ig hivatásos tisztként szolgált előbb a közös, majd a magyar hadseregben. Az első világháborúban harminchárom és fél hónapot töltött a fronton, súlyosan megsebesült. 1921. május-júniusban a Nemzeti Hadsereg műegyetemi zászlóaljának parancsnoka volt. 1932-ben avatták vitézzé, Apám az ő jogán viselte a címet.*

nem lehet tudni. A „dolgozó eredetet” az adott időben és pozícióban az életrajzíró századosok előnyösnek gondolhatták – hogy milyen alappal, más kérdés. Legalább ennyire, ha nem még inkább meggondolandó volt ugyanis hamis származási adatokat közölni a hatóságokkal. Márpedig az önéletrajzok nekik készültek. Az életrajzírók négyötöde nem közölt erről semmit, vagyis a nagyszülők mintázatával feltehetően nem kívánta alá-húzni az amúgy is egyértelmű középosztályi eredetet. Czár István százados is onnan eredt, apja rendőrnagy volt a harmincas évek közepén. Családtörténete közelről azonban sokkal árnyaltabb: „Apám Ordacsehi (Somogy m.) környéki parasztszülők gyermeke volt. 19 éves korában Budapestre került, rendőrségnél kézbesítőként helyezkedett el. Az első világháború után tartalékos őrmesterként szerelt le, volt felettesei 1922-ben vítézségre terjesztették fel, 1923-ban felavatták. A háború után visszament a rendőrségre, detektívvé nevezték ki. A Felszabadulás (!) után igazolták és rendőrnagyozó őrnaggyá nevezték ki. 44 évi szolgálat után a szervi szívbjaja miatt 1946 novemberében nyugdíjba ment, szívbjajban 1949 októberében meghalt. Anyám Nyitra megyei parasztszülők gyermeke. Öten vagyunk testvérek.” – írta 1950-ben Czár István (akkor már) tartalékos százados.⁴⁰ Hasonló, feltehetően kisparaszti háttérrel számolt be ugyanakkor Orbán József: „Erdélyi parasztszaládból származom. Nagypám két keze munkájával szerezte azt a kis földet, amelyet saját maga haláláig művelt. Apámat taníttatta. Ez eleinte könnyebb volt, később annyira nehezzé vált, hogy utolsó vizsgáit apám már csak röviddel halála előtt tehette le. 1922-ben kerültünk Budapestre. A Horthy-rendszerrel úgy ismerkedtem meg, hogy másfél évig vagonban laktunk. Utána a X. kerületi Pongrácz úti telepen kaptunk lakást. Tanulmányaimat a Pongrácz úti iskolában kezdtem, s a hírhedt Augusztá-telep tőzsomszédságában együtt játszva és tanulva a telepi gyerekekkel, már korán megismerkedtem a nagyvárosi munkásság legkiszákmányoltabbjainak nehéz életével. Apám kistisztviselő volt. Négyen voltunk testvérek. Hattagú családot eltartani és négy gyereket taníttatni nem lehetett. Így kerültem a katonaiskolába, ahol államköltségen tanulhattam.”⁴¹

Az anyagi körülményekre, életmódra és az értékrendre valamelyest fényt vetnek a házasság szokásai is. 1945 előtt a házasságot a hadseregben szigorúan szabályozták – akadémiai hallgató például egyáltalán nem

⁴⁰ HIL HM KI 11528. sz. tiszti okm.gy.

⁴¹ HIL HM KI 57978. sz. tiszti okm.gy. *A hosszú, barakkjellegű földszintes házakból álló Pongrácz-telep (Pongrácz út 17.) és a Pongrácz út 9. szám alatti lakótelep ma is létezik – már gyermekkoromban Kőbánya alacsonyabb presztízsű részei közé tartoztak. A közeli Augusztá-telepet az 1960-as évek elejére számolták fel teljesen.*

nősülhetett. Ha házasodni akartak, a tiszteknek a kormányzótól (mint legfőbb hadúrtól) kellett engedélyt kérni, a leendő tiszti feleség anyagi és erkölcsi viszonyait (de főképp az előbbieket) körültekintő, mondhatni kifinomult eljárás keretében vizsgálták. A frissen végzett hadnagyok általában nem kaptak engedélyt a nősülésre, és a későbbiekben is gyakran volt szükség „kormányzói kegyre”. A legtöbb esetben azért, mert az „ál-lásszerű” életmód fenntartására szolgáló házassági óvadéktőkét (kaució) sem a nősülendő ifjú tisztt, sem az ugyancsak ifjú ara családja nem tudta biztosítani – vagy a két család együttesen sem. Az összeg a negyvenes évek elején egy főhadnagy esetében 40 ezer pengő volt. Ekkora összeget vagy ekkora értékű ingatlant kellett tehát felajánlani, amelynek évi 4 százalékos kamatát (1600 pengőt) már megfelelő biztosítéknak tekintették.⁴²

Az óvadéktőke havi 140 P körüli hozama egyébként nem volt valami nagy összeg – de nem is volt jelentéktelen. Földváry István főhadnagy menyasszonya, Villax Johanna apja például a Tolna megyei Árvaszék helyettes elnöke volt, a tulajdonában lévő Szekszárd környéki 4,5 hold szőlő a prészázzal kb. 40 ezer pengőt ért, aminek évi jövedelme pedig 4–5 ezer pengőt tett ki (előjárói vélemény szerint). Gergelyffy János főhadnagy menyasszonyának édesapja, Hittig Gyula pénzügyminisztériumi tisztviselő saját ötszobás Budapest XIV. kerületi, Törökőr utcai családi házat ajánlotta fel kaucióként, amelyet 61 500 pengőre értékelték – de a különféle haszonélvezeti jogok miatt – csak 20 ezer pengőt lehetett bejegyezni rá. Nem egészen egy évvel esküvője után Gergelyffy főhadnagy elesett a Donnánál. Hittigék ekkor eladták a zuglói villát, és özvegyen maradt lányuk nevére Alacska községben földbirtokot vásároltak (kastély, kert, szántó, rét legelő, értéke 50–60 ezer pengő, évi jövedelme 2500–3000 pengő).⁴³

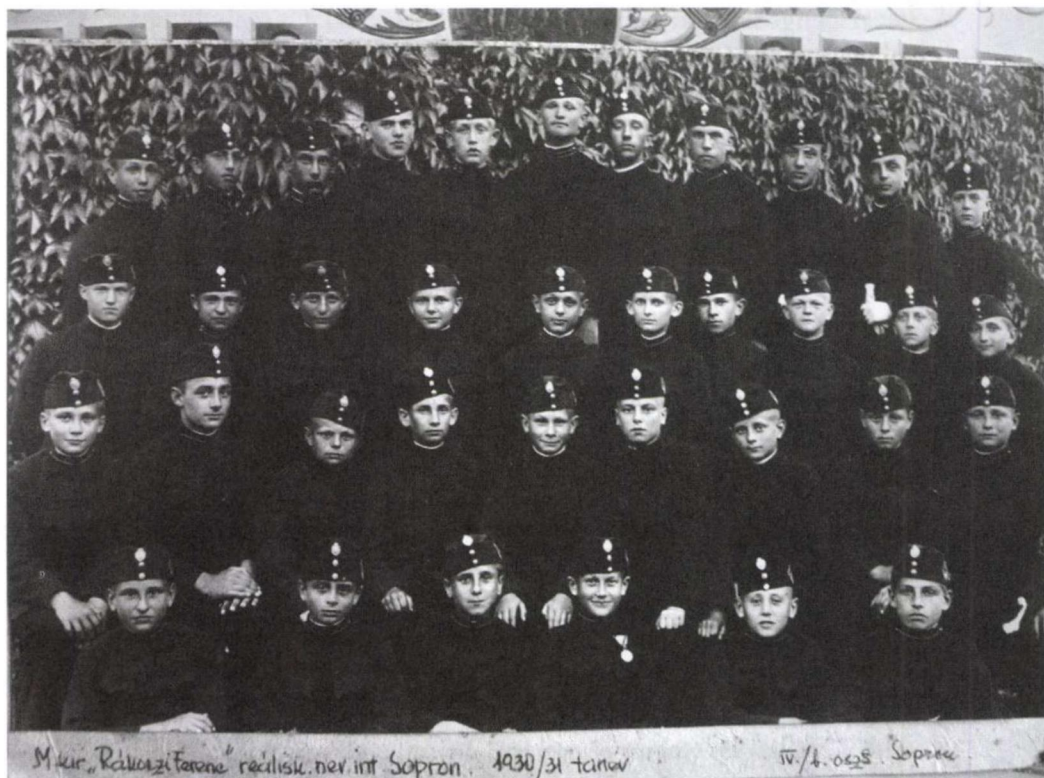
A századosok csaknem fele, kereken 77 fő még az 1945 előtti szabályok szerint kötött házasságot. Óvadéktőke ebből 45 esetben egyáltalán nem, vagy nem teljesen állt rendelkezésre, mert kérvényezték annak elengedését. Az elvárt vagyoni alappal eszerint a századosok mintegy fele saját családjában sem rendelkezett, s ezen gyakorta a házasság sem segített. A hadsereg azért többnyire nem állt fiatal káderei boldogságának útjába.

⁴² Pontosabban: egy legalább kétszer ekkora értékű ingatlant. A kauciót ugyanis csak az összérték 40%-áig lehetett figyelembe venni, és az ingatlan-nyilvántartásba bejegyeztetni (megterhelni). Lásd Závodi 2012, 82–84.; valamint HIL Honvédelmi Minisztérium (HM) 13. oszt. Házassági iratok.

⁴³ Az ingatlanok értékére lásd például Földváry István házassági iratai: HIL HM 13. oszt. 533.941/1942. –HIL HM 13. oszt. 490.525/1943. Gergelyffy János házassági iratai.

A formailag a kormányzóhoz intézett, kísértetiesen hasonló – még éme-lyítően alázatos „felfolyamodó” szófordulataikban is egyező – beadványok rendszerint a két családfő által felajánlott havi 100–200 pengő segély-lyel (*apanage*) kívánták kiváltani az óvadéktőkét. A kéréseknek többnyire helyt is adtak.

Még a kisszámú felső osztálybeliek sem jeleskedtek a szükséges va-gyoni alapok igazolásával. Dohnányi Mátyás hadnagy jövődóbeli apósa, Dömötör Lajos a Zeneakadémia rendes tanára, az Operaház gazdasági igazgatója volt; havi 800 pengős kimutatott jövedelme mellett a „stúdió-tól” és tanítványaitól is volt bevétele, „luxuskivitelű” ötszobás villában élt a lágymányosi „sósfürdő” mellett. Apja, Dohnányi Ernő havi fizetése a Zeneakadémia igazgatójaként és a Magyar Rádió fő-zeneigazgatójaként 2750 pengő volt. Budapesti rózsadombi, Széher úti villája, amelyet felesé-gével együtt birtokolt – saját becslése szerint – csaknem 200 ezer pengőt ért, igaz, nem egészen százezer pengő jelzálog terhelte... A HM szabá-lyos értékbecslést kért a zeneszerző-karmestertől, amit ő megtagadott, így



Katonai alreáliskola (cőgeráj), Sopron, 1931

abból indultak ki, hogy az ingatlant alig több mint tízezer pengő óvadéktőke erejéig terhelhetik. Dohnányi emellett mindössze havi 50 pengő apanage-t ajánlott fel a fiának.⁴⁴ Ritkaságszámba ment Haám Gyula főhadnagy esete (akinek apja földbirtokos volt): menyasszonya egy óbudai Fő téri bérház felének tulajdonosa volt – a 300 ezres becsértékű ingatlan évi 30 ezret fialt. A jövődöbéli apósna, a Községi Takarékszövetkezet igazgatójának a fővárosban még két bérháza, Vác környékén kastélya és 250 hold tehermentes földbirtoka volt.⁴⁵

A századosok nagyobb része már a Ludovika előtt is a *katonaságban* szocializálódott. Hatvanan katonacsaládba (honvédtiszt, rendőr, csendőr) születtek. A kisgyermekkor végén, 10–11 évesen még többen tartoztak a katonák „családjába”: 118 későbbi százados katonai közép- (al-, majd főreál-) iskolába járt, és ott is érettségizett.⁴⁶ Sokan a testületen belül házasodtak – a fennmaradt 36 házassági engedély-ügyből 11 esetben a menyasszonyjelölt (is) hivatásos katonatiszt lánya volt.

A századosok pályaválasztását alapvetően három tényező alakította. Az egyik a hagyomány – a keresztény középosztály körében az állam szolgálatát bírt az egyik, ha nem éppen a legnagyobb presztízzsel. A szolgálat e speciális módja evidensen merülhetett fel azoknál, akik katonacsaládban születtek. Népesebb katonacsaládok esetében több fiú is a katonai pályára került – a századosok között tucatnál több ilyen eset akadt. De a többieket is vonzotta a tiszt szolgálat étosza. A tiszt nem egyszerűen úriembernek, hanem elegáns úriembernek számított.

A másik ok a képzés ingyenessége, ami a korabeli középosztály vagyoni és jövedelmi viszonyai esetében rendkívül sokat számíthatott. A középosztályi életmód és -stílus fenntartására ezek az alsó-középső középben elegendők voltak, de nagyobb beruházásra – így például több gyermek felsőoktatására már nem. „Amikor az elemi iskolát én befejeztem, akkor elkerültünk Bujákra – emlékezett vissza a századosokkal azonos évfárból (1916) való, de előttem, 1938 augusztusában avatott Zólmay László –. Apám ott lett erdőtanácsos a gróf Pappenheim ura-

⁴⁴ HIL HM 513.951-13/1940.

⁴⁵ HIL HM 496.442/1942. 13.

⁴⁶ A katonacsaládok gyermekei természetesen nem mind jártak katonai középiskolába. *Apám édesapja nyugalmazott ezredes (és vármegyei tisztviselő) volt, ő maga azonban a budapesti Szent Benedek-rendi reál gimnáziumban érettségizett, akárcsak egyik legjobb barátja és évfolyamtársa, a szintén ezredes apától származó Ráskay László.* Náday István tábornok fia, Zoltán szintén polgári gimnáziumban végzett, míg Gömbös Ernő, a miniszterelnök fia a Hunyadi Katonai Reáliskolában tanult. A katonaiskolák jórészt ugyanúgy ingyenesek voltak, mint a Ludovika.

dalomban. Azt hiszem, háromezer holdas erdő felett rendelkezett. Elkövetkezett az idő, hogy mi lesz velem, el kell döntenem. Előzőleg kint voltam Belgiumban egy fél évig, úgyhogy a negyedik elemi után egy fél évet töltöttem Belgiumban, utána már Bujákon töltöttem még egy fél évet, és bedugtak egy iskolába azért, hogy valahogy föllevenítsék a tanulmányi emlékeimet, és ne felejtsek el mindent, hogy majd, amikor a középiskolára kerül sor, akkor valamennyire fölkészült legyek. Úgyhogy Bujákon egy félévig jártam az elemi iskolába és utána volt a nagy kérdés, hogy most velem mi lesz. – Két eshetőség volt, mert anyagi helyzetünk bizony nagyon silány volt. Akkor mentek férjhez a lányok. Ami kis vagyonkája apámnak volt, az vagy elúszott a Futuránál, vagy a lányokra kellett, hogy költse, mert annak idején a hozomány az egy szigorú előírás volt, azt illett összeszedni. Tehát nekem valahogyan ingyenes nevelést kellett biztosítani. Ezt hogy lehetett volna megoldani? Két eset volt: vagy pap leszek, vagy katona.⁴⁷ Még egyértelműbb volt a szükség Lacz Csaba százados esetében, aki 1950-ben ezt így fogalmazta meg: „Apám az aszódi nevelőintézetben volt családfő, nevelő, mint a zenekar vezetője. Apám 1924-ben a háborúban szerzett sebében meghalt, és Anyám két kis gyerekkel csekély 120–150 Pengő körüli nyugdíjból nevelt fel. Az akkori népjóléti minisztérium gondoskodása folytán a Mária Valéria lakótelepen kaptunk lakást. Így lettünk pesti lakosok. Én mint hadiárva katonaiskolába kerültem és így lettem katonatiszt.”⁴⁸

Végül, harmadszor, az állam által is támogatott beruházás – legalábbis békeidőben – biztos befektetésnek tűnt. A katonatiszti pálya garantálta a középosztályi lét családi folytonosságát – megfelelő jövedelmi színvonalat jelentett,⁴⁹ jelentős társadalmi presztízzsel bírt, biztos (és viszonylag korai) nyugdíjazást ígért, szociális hálót, kedvezményeket például a jövő generációk számára. „Sokszoros túljelentkezés volt a Ludovikára, és hogy hát azért ott is elég nagy protekció kellett, hogy valaki

⁴⁷ Országos Széchényi Könyvtár 1956-os Intézet – Oral History Archivum (a továbbiakban OHA), 194. sz. Zólmay László-interjú, 6–7.

⁴⁸ HIL HM KI 58021. sz. tiszti okm.gy. – Az Üllői út ferencvárosi oldalán, még a Határerdő előtt elhelyezkedő Mária Valéria-telep a kőbányai Pongrác-telephez hasonló hosszú földszintes házakból állott. Környékén szabályos nyomornegyed is létezett – ezt az 1950-es évek végén felszámolták (helyén épült a József Attila-lakótelep), de a Valéria egy része még a hetvenes évek elején is állt.

⁴⁹ Az 1940-es fizetési kategóriák szerint egy főhadnagy havi zsoldja 171–213 P volt, amihez 98–102 P pótdíj járult. (A biztosított kauciók vélelmezett havi 140 P körüli hozama, illetve az – ugyancsak beígért – 100–200 P havi összegű „apanage”-ok ehhez a kb. 300 P körüli összeghez jöttek.

bejusson, mert először is sokkal jobb volt a fizetése a katonatiszteknek, mint az átlag ugyanabba a fizetési osztályba sorolt civil tisztviselőnek. Maga az, ha jól emlékszem 80 pengő honvédségi pótdíjat kapott mindenki. Ezt a 80 pengőt nem szabad a 80 forinttal összetéveszteni, mert amikor én 280 pengő hadnagyi fizetéssel kikerültem a Ludovikából, akkor ha jól emlékszem 6 fillér volt egy tojás, és egy cukrászsütemény volt 12 fillér a cukrászdában.”⁵⁰

⁵⁰ OHA 333. sz. Tabódy István-interjú, 38. – Tabódy István pár évvel később végzett a Ludovikán, mint a századosok, és lehetséges, hogy a zsoldot és a pótdíjakat emlékezetében összevonta.

2. Ludovika

A katonai főreálban érettségizetteknek nem kellett felvételizniük a Ludovika Akadémiára. A „növendékek” csak orvosi vizsgálaton vettek részt. Szűrésük már korábban megtörtént, tiszti kiképzésükre az állam már sokat költött addig is. Az 1935–1939-es évfolyam csaknem háromnegyede érkezett ezen az úton.

A „polgári életből” jelentkezőket viszont alaposan megrostálták. Először egészségi vizsgálaton vettek részt, majd alkalmasságin, ahol sport- és ügyességi eredményekkel kvalifikálhatta magát a jelentkező. A középiskolai érettségi bizonyítvány jó vagy kitűnő rendűsége előfeltétel volt. Ezenkívül létezett egy „előzetes rostálás”, amelyet a Honvédelmi Minisztériumban végeztek, és a jelentkezőket első- vagy másodrendű felvehető kategóriába sorolták. A másodrendűek, ha átmentek is a vizsgákon, csak fennmaradó szabad hely esetén voltak felvehetőek. „A HM illetékesei a régi tapasztalatok alapján, jó erkölcsi tulajdonságok és a családi háttér figyelembevételével, főként a megbízhatóságot keresve zömében a társadalmi középosztály alacsonyabb, tisztviselői rétegéből választotta ki a felvételi vizsgára behívandókat, illetve a sikeres pályázókat. Ezek között is előtérbe helyezték a hadiárvékat és a katonatisztek fiait.”⁵¹ A vizsgált évfolyamra vonatkozólag ez a megállapítás lényegében igaznak tűnik, talán inkább a középosztály közepére súlyozva a családi hátteret. A „civil” családokból érkezők hiába tanultak a legjobb akkori középiskolákban – a vizsgált évfolyamba például nyolcan is a budapesti Piarista Gimnáziumban tett érettségi után felvételiztek –, olykor komoly protekcióra volt szükségük.⁵² A „HM illetékeseinek” szűrése alighanem azt is – vagy elsősorban azt – jelentette, hogy mérlegelték a különféle „kijárásokat”.

⁵¹ Rada 1998–2001, I. köt. 267.

⁵² HIL Tanulmánygyűjtemény (a továbbiakban Tan.gy.), 2704. sz. Bárczy János: Visszaemlékezés a Ludovika Akadémiáról.

Forma szerint valamennyi felvételiző kérvényt nyújtott be a honvédelmi miniszter nevére, a Ludovika Akadémia címére, amelyben meg kellett jelölni, hogy államköltséges helyre, alapítványi helyre vagy fizetési helyre pályázik az illető. Az államköltséges helyre pályázóknak be kellett szerezni az édesapa parancsnoka, előjárója, főnöke stb. igazolását az atya szolgálati viszonyairól. Hatósági bizonyítvány tanúsította a szülők vagyoni helyzetét és a testvérek számát, életkorát, viszonyait. A szülőknek előre nyilatkozniuk kellett, hogy fiukat az akadémiáról önként ki nem veszik, ellenkező esetben az oktatás költségeit visszatérítik. Alapítványi helyekre pályázók az illető testülethez (megye, város, családi: báró Orczy, gróf Apponyi stb.) folyamodtak a támogatásért.⁵³ A fizetős helyekre pályázóknak ugyancsak hatósági bizonyítvánnyal kellett tanúsítaniuk, hogy a szülők képesek állni a költségeket. Amelyek nem voltak alacsonyak; az 1937/38-as tanévben például az éves ellátási díj 1420 pengőt tett ki, amihez képest a tandíj mindössze 90 pengő volt. Fehérnemű beszerzésére és karbantartási költségekre minden akadémikusnak évi 100 pengőt kellett befizetni – kivéve az árvákat és a vagyontalan szülőktől származókat, vagyis az évfolyam zömét. A kérvényben meg kellett jelölni a kívánt jövődöbéli fegyvernemet, amelyre a jelölt kizárólag vagy elsősorban pályázott.

Felvételt nyerhettek, akik 17. életévüket betöltötték, de 20. évüket nem haladták túl, és érettségi vizsgát tettek. Akik érettségit követően csapatnál egy évet ténylegesen szolgáltak és az I. évfolyam anyagából különbözeti vizsgát tettek, a II. évfolyamba vétettek fel; később jelentkezni, csatlakozni nem lehetett. A felvételihez erkölcsi bizonyítványt is követeltek minden olyan esetben, ha a középiskolából való kilépés és a pályázat között négy hónapnál több telt el.

A felvételi vizsgák a „polgári életből” érkezőknek július elején (esetünkben 1935 júliusában) rátermettségi és ügyességi vizsgákkal kezdődtek, ami tornát, futást, ugrást, úszást és kerékpározást jelentett. 1937-től ez a képességvizsgálat már két fordulóban, két napon át tartott a Magyar kir. Honvéd Képességvizsgáló Intézetben, a budapesti Mária Terézia lakatanyában. Szeptember végén került sor az írásbeli felvételire, formailag magyar irodalomból. A háromórás fogalmazás azonban nem is annyira a korabeli középiskola anyagának ismeretét tudakolta, hanem a „keresztény nemzeti gondolkodást és a revízióval kapcsolatos témákat” ölelte fel. Például azt kellett leírni, milyen alapon követelheti a magyarság a trianoni béke revízióját, vagy mivel indokolható, hogy Magyarország a nyugati kereszténység védpajzsa volt és hasonló. Az utolsó előzetes rosta a ma-

⁵³ Évfolyamonként átlagosan 15 fő tanult alapítványi támogatással.

tematika (mennyiségtani), ábrázoló geometria, fizika és kémia (vegytan) szóbeli vizsga volt. A felvételt elvileg a vizsgaeredmények sorrendjében állapították meg, ezt szóban, a helyszínen közölték, fellebbezésre nem volt lehetőség. A felvett *akadémikus* ezután a *cőgerájból* érkezőkkel együtt haladéktalanul indult állomáshelyére – egyelőre nem az Akadémiára, hanem egyéves csapatszolgálatra. *Végleges* felvételt ezután nyert. Akit felvettek, a képzés befejezésétől számított húszévi tényleges szolgálatot vállalt.

Az 1872-ben nyílt Ludovika Akadémia⁵⁴ a harmincas évek folyamán többet változott, mint fennállásának addigi hatvan éve alatt. Miután a trianoni békeszerződés legfeljebb 35 ezer főnyi hadsereget engedélyezett Magyarországnak, megállapították a tiszti létszám felső határát is. Az 1750 főnyi tisztikarba számítottak a Ludovika hallgatói is. Ezért a felvehető létszámot a betölthető állások figyelembevételével a honvédelmi miniszter állapította meg, és az akadémia állami költségvetése ehhez igazodott. Egy évfolyam létszáma a húszas években száz fő alatt maradt. A régi rendszer szerint az első évben mindenki gyalogos kiképzést kapott, a fegyvernemi elkülönülés a II. évfolyamtól valósult meg – ez akkor a gyalogságot, a műszakiakat, a híradósokat és a tüzérséget jelentette. A honvéd tisztképzésről szóló 1922. évi X. törvénycikk négyéves főiskolai rendszerű képzést vezetett be. 1929-ben a lovasság kivált az akadémikus gyalogos zászlóaljából és önálló csoport lett a többiek mellett.

1931-ben Magyarország ismét bevezette az általános hadkötelezettséget – az így szerveződő hadsereghez több tisztt volt szükséges. Az Akadémiát ismét átszervezték. A gyalogos, tüzér és lovassági tisztjelöltekből álló Ludovika I. főcsoport maradt az Üllői úti régi épületben, a II. főcsoport – a műszakiak, híradósok, később a repülők, páncélosok, folyamőrök, szállítási tisztjelöltek a Hűvösvölgyben, a volt Bocskai István Reáliskolai Nevelőintézet épületében folytatták tanulmányaikat. Az 1931/32-es tanévben vezették be az első évi csapatszolgálatot, az elméleti képzés az 1922 előtt szokásos három évre szűkült. Ezt a rendszert változtatták meg a háború kezdetével 1939-ben, amikor az egyéves csapatszolgálat megszűnt, az akadémiai idő pedig háromról két évre csökkent. 1939-ben (de már a századosok avatása után, az új tanév kezdetekor) a II. főcsoport Bolyai János Katonai Műszaki Akadémia néven új intézménnyé alakult, majd ebből is kivált, és Kassán kezdte meg működését a Horthy Miklós Katonai Repülő Akadémia. A még egységes Ludovika parancsnokai a vizsgált időszakban 1931–1936-ban Jány Gusztáv vezérkari ezredes, később

⁵⁴ Alapítása egészen a reformkorig, sőt még korábbra, 1808-ig nyúlik vissza, erről lásd Rada 1998–2001; valamint Fónagy 2014.

tábornok, majd 1936–1938-ban Szombathelyi Ferenc, 1938-tól 1943-ig kisbarnaki Farkas Ferenc voltak.⁵⁵

Az egyéves csapatszolgálat idejét a gyalogságiak általában Egerben töltötték. A volt katonaiskolások számára ez nem jelentett különösebb erőpróbát – ők reálgimnáziumi tanulmányaik mellett nem kaptak ugyan teljes katonai kiképzést, de ami sokkal fontosabb, katonai rendben, fegyverben, „drillben” nevelkedtek, vérükké vált (vagy beléjük verték) az alaki fegyelem. A „civilék” jelentős részének mindez új volt és jelentős problémát okozott. Az „aksok” (akadémikusok) elvileg az oda behívott érettségizett fiatalemberekkel együtt vettek részt az újonckiképzésben, azután a tisztesiskolán, végül a tartalékos tiszti képzésben, a karpaszományos iskolán. Együtt, de nem vegyülve – az „aksok” külön alegységeket képeztek, amelyeket alapszinten a volt „cögerek” irányítottak, amúgy pedig rendes kiképző őrmesterek és -tisztek.

Az egyéves kiképzés a voltaképpen katonáskodással való „gyakorlati megismerkedést” szolgálta. Ami azt jelentette, hogy a karpaszományosokkal, de ezen belül az akadémikusokkal gyakorta és rendszeresen „kiszúrtak”.⁵⁶ Egy visszaemlékezés szerint: „Meg voltunk különböztetve a többi karpaszományoshoz képest. [...] Nekünk volt egy sárgaréz gombunk megkülönböztetésül. Ez azt jelentette, hogy akadémikus karpaszományos, mi úgy mondtuk, hogy AKS karpaszományos. [...] Nagyon kiszúrtak velünk, mert azt mondták, hogy a tisztjelölteket, azokat jól meg kell nevelni, alaposan. Meg kell ismerni, hogy milyen. Volt békaügetés, aztán az, hogy guggolni, és tartani a katonaládát így a kézben, meg lábvizitet tartottak esténként, jött, hogy bűdös a lábam, szaladjak ki, mossam meg. Mesét kellett mondani, ha nem tetszett az őrzető úrnak a mese, akkor mindenféle, főleg fizikai kiszúrárok.”⁵⁷ „Maga tiszt lehet – mondták az őrmesterek, meg a szakaszvezetők –, magának még jobban kell csinálni. Aztán velünk még szigorúbbak voltak, mint az egyéb karpaszományosokkal. Mert már ők arra gondoltak, hogy majd, ha visszajönnek, mint tisztek, akkor ezek biztos kemény legények lesznek, és visszaadják azt, amit kapnak. Abban az időben ez volt a hangulat. Mindig visszaadni a másiknak, amit én átszenvedtem vagy átéltem.”⁵⁸

Karácsonyra az aksok karpaszományos honvédből őrzetők, húsvétra tizedesek, a kiképzési év végére karpaszományos őrmesterek lettek. Erről

⁵⁵ Rada 1998–2001, 245 sköv.; Gonda 1992.

⁵⁶ Erről lásd Bárczy János idézett visszaemlékezését, HIL Tan.gy. 2704. sz.

⁵⁷ OHA 194. sz. Zólogy-interjú 31–32.

⁵⁸ OHA 194. sz. Zólogy-interjú 32.

a rangról azoknak, akik ezek után alkalmasnak találtattak a másodévre, a Ludovikára történő bevonuláskor le kellett mondani.

A voltaképpeni főiskolai időszak három évét elvileg továbbra is katonás rend jellemezte. Napirend szerint az ébresztő reggel 6, nyáron 5 órakor volt. Délelőtt négy, délután három órát tettek ki az előadások, este 9 órakor takarodó. Vasár- és ünnepnapokon az ébresztőt 7 órakor fújták, azután 8.30-tól az istentiszteletek következtek, 10.30-tól este 9-ig mindenki kimenőt kapott (kivéve, akik laktanyafogság-fenyítést kaptak). A Ludovika szigorúan bentlakásos intézmény volt, de kimenő hét közben is járt, hetente háromszor. Az épületben az akadémikusok egyszerű hálótermekben aludtak – egy szakasz, körülbelül húsz fő együtt – sodronyos vaságyakon, amelyeken 3 részes matrac, lószőr párna foglalt helyet. Az éjjeliszekrényeken névcédula, törülközőtartóval és lakattal, a falon feszület. Négyféle egyenruha volt használatban: kimenő, házi, zsávoly és gyakorló. Csizmát csak a IV. évfolyam hordott, addig a bakancs viselete volt kötelező. „Ez szabályos katonaelet volt. Kimenőt kaptunk, kimehettünk a városba szombat-vasárnap, de egyébként szigorú katonás rend, ébresztő, szobarend. A Ludovikán az volt a jellegzetessége, hogy annyi emeletet futkosott az ember, hogy borzasztó. Ha egyik órára tornaórára kellett menni, akkor át kellett öltözni, akkor jött a gyakorlati kiképzés, akkor a katonai kiképzési öltözetbe kellett beöltözni. Utána jött a normál tanóra, akkor meg arra átöltözni. Úgyhogy rengeteget futkostunk emeleteken, lépcsőkön föl-le. Sokat szaladgáltunk, mert szétesett valahogy az egész. De hát nem volt legalább unalmas.”⁵⁹ „Folytak a zártrendi gyakorlatok, tisztelgési gyakorlatok” – emlékezett Perjés Géza, az évfolyam tagja, a kétezres évek elején – „és hát azok rettentő kemény dolgok voltak. És érdekes a Ludovikán is még mindig gyakoroltunk, gyakoroltunk, el-képesztő szenvedést jelentett, meg kell mondani, legalábbis nekem, de azt hiszem mindenkinek.”⁶⁰

A húszas évek végére alakult ki az elméleti/gyakorlati kiképzési időszakok váltakozó rendje. A tanév október 1-jén háromhetes gyakorlati kiképzéssel indult, ezt követően folyt az elméleti képzés május elejéig, amikor ismét háromhetes gyakorlati képzés következett. Egyheti sportversenyidőszakot követően május legvégén az akadémia „kihelyezésre” indult, előbb egy teljes hónapos, majd egy jó kéthetes gyakorlatra, vidékre – lövészet, harcászati terepgyakorlatok stb. A második kihelyezésről au-

⁵⁹ OHA 194. sz. Zólogy-interjú 35.

⁶⁰ OSZK Történeti Interjúk Tára (OSZK TTI), Perjés Géza visszaemlékezése, 2001.

gusztus közepén tértek vissza, augusztus 20-án került sor a IV. évfolyam avatására. Ezt követte a szünet, október 1-jéig.⁶¹

Az 1920-as években a Ludovika Akadémia négyéves főiskolai szintű képzése természetesen katonai tárgyakra épült, de Lorx Viktor tábornok javaslatai alapján a tananyagba bekerült a társadalmi berendezkedés ismerete is – a földrajz, történelem, jogi és államtudományi ismeretek mellé, mely utóbbiakat egyetemi tanárok adták elő az első évben.⁶² A harmincas évek közepén ötvennégy tantárgy alkotta a tananyagot. A katonai-szakmai tárgyak súlya ismét nőtt. Idegen nyelvet heti 3 órában mindenkinek kötelező volt tanulni. A korábbi társadalmi jellegű tárgyak közül a társadalmi ismeretek és a nemzetgazdaságtan maradt (az utolsó félévben, heti egy-egy órában). Ezzel szemben a hadtörténelem két éven át heti 3 órával képviseltette magát. Ez az értékrend, amely a jó tiszttól nem kívánt meg különösebb, a katonai főreál szintjét meghaladó általános műveltséget, világosan tükröződött az osztályzatok (s ezek révén az egyes tantárgyak) súlyozásában. A Ludovikán minden félévben kiszámolták a rangsorokat, amelybe a katonai tárgyak osztályzatait hármassal vagy kettes, az úgynevezett civil tárgyakat egyes szorzóval számították be. Az összpontszám alapján kialakult osztályrangsort – pontosabban a kitűnő, jeles stb. „rendűséget” – az aksok sajátos rendfokozati jelzésként viselték egy-egy féléven át: az egy sávtól a két sáv + két gombig a zubbony hajtókáján. A gyakori „kihelyezések” ellenére a tisztjelöltek avatásukig többet nem mentek ki csapathoz, hogy az irányítást „élesben”, valós körülmények között gyakorolják. „Csak mi voltunk. Nem keveredtünk össze csapatokkal vagy altiszt-helyettesi kiképzőkkel. [...] Egymást dirigáltuk. Kijelölték a rajparancsnokot, hogy most te vagy a rajparancsnok, vagy a szakaszparancsnok, és akkor úgy ment a gyakorlás, a kiképzés.”⁶³ Amelynek színvonalát a visszaemlékezők különféleképpen ítélik meg. „Szigorú, de kiváló kiképzést adtak. Magasszínvonalú kiképzőtisztek és tanárok voltak. A Ludovika parancsnokok mind a hadsereg vezető állásaiba mentek, tehát mielőtt én odakerültem, a Szombathelyi Ferenc volt, utána volt a kisbarnaki Farkas Ferenc a parancsnok.”⁶⁴ „Nagyon jellemezte az egész légkört egyik oldalról egy eléggé cinikus fölfogás; tudniillik akkora volt a nyomás, mégis 20-22 éves emberekkel jobbra át, balra át, ilyeneket gyakoroltatni, ami elég jelentős időt vett el, azért ezt nem lehetett normális lélekkel elbírní, ezen csak a cinikus magatartás segít, ami sokszor egész elképesztő formá-

⁶¹ Rada 1998–2001.

⁶² Uo. 180–186.

⁶³ OHA 194. sz. Zólmay-interjú 35–36.

⁶⁴ OHA 333. sz. Tabódy-interjú 33.

M. kir. honvéd Ludovika Akadémia I. főszoport.

Osztályo

név: Rainer - Kicsingeri Vilmos

Évi adhat	Felveti az által	Kelt
1937. évi. 191. sz. 1. 16.	1937. évi. 191. sz. 1. 16.	Osztályi tanács.
1937. évi. 191. sz. 1. 16.	1937. évi. 191. sz. 1. 16.	Tanulmányi igazgató.
1937. évi. 191. sz. 1. 16.	1937. évi. 191. sz. 1. 16.	Magartatás.
1937. évi. 191. sz. 1. 16.	1937. évi. 191. sz. 1. 16.	Officert.
1937. évi. 191. sz. 1. 16.	1937. évi. 191. sz. 1. 16.	Feladományozás.
1937. évi. 191. sz. 1. 16.	1937. évi. 191. sz. 1. 16.	Mechanika.
1937. évi. 191. sz. 1. 16.	1937. évi. 191. sz. 1. 16.	Pisztola.
1937. évi. 191. sz. 1. 16.	1937. évi. 191. sz. 1. 16.	Alvétel.
1937. évi. 191. sz. 1. 16.	1937. évi. 191. sz. 1. 16.	Technológia.
1937. évi. 191. sz. 1. 16.	1937. évi. 191. sz. 1. 16.	Géptan.
1937. évi. 191. sz. 1. 16.	1937. évi. 191. sz. 1. 16.	Hadtudományi ismeretek.
1937. évi. 191. sz. 1. 16.	1937. évi. 191. sz. 1. 16.	Földmérési.
1937. évi. 191. sz. 1. 16.	1937. évi. 191. sz. 1. 16.	Jogi ismeret.
1937. évi. 191. sz. 1. 16.	1937. évi. 191. sz. 1. 16.	Tudományi ismeretek és nemzetgazdaság.
1937. évi. 191. sz. 1. 16.	1937. évi. 191. sz. 1. 16.	
1937. évi. 191. sz. 1. 16.	1937. évi. 191. sz. 1. 16.	Szolgálati szabályzat.
1937. évi. 191. sz. 1. 16.	1937. évi. 191. sz. 1. 16.	Gyakorlati szabályzat.
1937. évi. 191. sz. 1. 16.	1937. évi. 191. sz. 1. 16.	Harcászati.
1937. évi. 191. sz. 1. 16.	1937. évi. 191. sz. 1. 16.	Hadtudományi.
1937. évi. 191. sz. 1. 16.	1937. évi. 191. sz. 1. 16.	Hadtudományi.
1937. évi. 191. sz. 1. 16.	1937. évi. 191. sz. 1. 16.	Katonai földrajz.
1937. évi. 191. sz. 1. 16.	1937. évi. 191. sz. 1. 16.	Történelmi.
1937. évi. 191. sz. 1. 16.	1937. évi. 191. sz. 1. 16.	Fegyvertan.
1937. évi. 191. sz. 1. 16.	1937. évi. 191. sz. 1. 16.	Tűzfegyvertan.
1937. évi. 191. sz. 1. 16.	1937. évi. 191. sz. 1. 16.	Műszaki ismeret.
1937. évi. 191. sz. 1. 16.	1937. évi. 191. sz. 1. 16.	Híradóismeret.
1937. évi. 191. sz. 1. 16.	1937. évi. 191. sz. 1. 16.	Repülőismeret.
1937. évi. 191. sz. 1. 16.	1937. évi. 191. sz. 1. 16.	Katonai iratrend és ügyel.
1937. évi. 191. sz. 1. 16.	1937. évi. 191. sz. 1. 16.	gazdasági és egészségügyi
1937. évi. 191. sz. 1. 16.	1937. évi. 191. sz. 1. 16.	ismeret.

Láttam:

név: Komlós Vilmos

főszoport-parancsnok.

597. P. SZ. - 80

A II. évfolyam tantárgyai az 1936/37-es tanévben

kat öltött. [...] Ilyen dolgok voltak, hogy nagygyakorlatra elindultunk a Ludovikáról, és megálltunk Martonvásáron, egy napi [gyalog]menettel, elképesztő volt. A másik oldalról pedig egy kétségtelen hivatásszeretet is kialakult. Én mindezek ellenére, mondhatnám, fanatikus katona lettem, és nagyon szerettem a hivatásomat.”⁶⁵ „[A képzés színvonala] különösebben magasnak nem volt nevezhető, de alapot adott ahhoz, hogyha valaki akarta magát tovább képezni, akkor megvolt rá a lehetősége.”⁶⁶

Bárczy János, a vizsgált évfolyam tagja visszaemlékezése szerint az akadémiai oktatás alapvetően gyakorlatközpontú volt, az iskola jól felszerelt, a tananyag jól átgondolt. Az elméleti kiképzés éppen ezekben az években (a harmincas évek második felében) sokat fejlődött, de végig egy sajátos kettősség határozta meg. Eszerint a honvédtiszt legyen kemény és kíméletlen, fegyvermező – ugyanakkor hadtudományi specialista is, aki ismer

⁶⁵ OSZK TTI Perjés 2001. – A budapesti Ludovikáról Martonvásárig a gyalogmenet mintegy 30 km-t jelentett, a 15–20 kg-ot nyomó teljes menetfelszereléssel, nyáridőben.

⁶⁶ OHA 194. sz. Zólmay-interjú 35–36.

dégségben, az ember bement a laktanyába, egy óra múlva már úgy lekaphatta az embert, hogy alig állt a lábán.”⁶⁸ „A tüzér nagyobb úr volt, mint a gyalogos. A baka volt mindig a legutolsó. Amire egy csúnya kifejezés is van, de hát azt nem akarom mondani. A gyalogság a fegyvernemek királynője, mindenki arra mászik rá – hogy finoman fejezzem ki magam. Ezt mondták mindig.”⁶⁹ „Kimenő volt gyakorlatilag majdnem minden nap. Táncoltam és udvaroltam. Meg tánciskolába jártam. [...] Engem hat hónapi laktanyafoogsággal sújtottak, a báli szezonban, még hozzá. Ez az egész Ludovikára jellemző amit mondok, ez nem rendítette meg az embert különösebben, mert minden éjjel kilógtunk ettől függetlenül. Megvártuk az ellenőrzést, mert a napos tiszt általában a büntetetteket összetrombitálta, és este már annak is egyéb gondja volt, meg különben is takarodó után már nem lehetett ilyenell zavarni a ludovikásokat. Az ember kilógott és elment szépen abba a bálba, vagy – akkor zsúrnak hívták a bulit – zsúr volt, és akkor az ember táncolt mondjuk reggel 3-ig, 4-ig. Ugye hatkor már ébresztő volt. És akkor az ember fogott egy taxit. A pesti taxisofőrök, ha az ember azt mondta, »Menjen a Ludovikához«, akkor azonnal azt kérdezték, hogy előre vigyem vagy hátra. És akkor az ember azt mondta, hogy hátra. Akkor a sofőr a falnál megállt, kiszállt, bakot tartott, és az embert átdobta a kerítésen. Volt titkos kulcsunk, egy oldalbejáraton föllopóztunk, és abban a pillanatban be az ágyba. Volt úgy, hogy az ügyeletes valahogy észrevette, hogy valami nem stimmel az ember után, és volt úgy, hogy az ember nem tudom én teljesen fölöltözve az ágyba volt, a nyakáig fönn volt pokróccal, és színlelte, hogy alszik. És persze egyszer se szúrtak ki ott ilyen helyzetben.”⁷⁰

A jövődöbeli tisztikar, s benne az 1935–1939-es évfolyam fiatalságon, katonaságon túli világlátásáról nem rendelkezünk egykorú lenyomattal, utólagos konstrukciókkal se nagy számban. Megalapozott lehet az a feltevés, hogy ezt a gondolkodást alapvetően formálta társadalmi helyzetük, generációs hovatarozásuk és a harmincas évek közepének magyarországi diskurzusai, amennyiben és amilyen szinten ebben részt vettek, róla képet alkottak. Az alapvető valószínűleg státuszuk volt, a pálya, amelyre készülték, a hadseregnek szánt szerep és – nem utolsósorban – a hadsereg vezetésének és tisztikarának önképe. A honvédség szerepe az adott években, az európai háborús feszültség fokozódásának időszakában felértékelődőben volt. Konkrét küldetése nyilvánvalóan az első világháború utáni

⁶⁸ OHA 333. sz. Tabódy-interjú 35–36. – Tabódy István a huszár fegyvernem kiképzését végezte.

⁶⁹ OHA 194. sz. Zólogy-interjú 37.

⁷⁰ OHA 333. sz. Tabódy-interjú 35–38.

békerendezés revíziójának elősegítése volt. Ennek mikéntjéről, s benne a hadsereg és a hivatásos tisztikar funkciójáról azonban mást tartott a politikai vezetés és mást a testület belső „meggyőződése”. Előbbi politikai szövetségest, támogatót keresett a revízióhoz, a hadsereget pedig az első világháború végének tapasztalatai alapján kímélni igyekezett, hogy azzal a háború végén várható bizonytalan helyzetben a megfelelő, az addigi, vagy akkor lehetséges területi szerzeményeket megvédhesse – vagy éppen elérhesse azokat. A fiatal, jól képzett hivatásos állomány ebben a gondolkodásban egyszerre volt parancsoló szükség, ugyanakkor értéke miatt védendő, az igazi bevetésre tartalékolandó állomány. Ez volt a legfelső katonai vezetés meggyőződése is. Maga a tisztikar viszont a terület-visszaszerző háborúban gondolkodott, arra is készítették fel őket a Ludovikán. Ezt a háborút a magyar hadsereg egyedül vagy szövetségben a szomszédos (és lehetőleg szövetségesek nélküli) ország ellen vívta volna. A békeszerződésre visszavezethető magyar katonai (létszám, fegyverzet, felszerelés, haditechnika stb.) hátrányok miatt elsősorban a Románia elleni háború jöhetett számításba. Voltak – lehettek – azonban olyanok, akik látták ezt a többszörösen ellentmondásos helyzetet, így a vizsgált évfolyamból, kései emlékezése szerint, Perjés Géza is: „Egész gondolkodásunknak – amennyiben egyáltalán politikai gondolkozásról lehet beszélni, mert nagyon korlátoltan politizáltunk, mondhatnám egyáltalán nem –, a középpontjában Trianon állt. Trianonon változtatni kell. Szemben a kormánnyal és a politikával, amely nem kizárólag fegyveres megoldásra gondolt, mi természetesen csak arra gondoltunk, és erre készültünk. Na mostan a helyzet persze roppant ellentmondásos volt, mert kivel is fogjuk megcsinálni ezt a visszavételt. Egy nagyon súlyos tapasztalatunk volt, az első ludovikás évet csapatnál töltöttük, és ott megismerkedtünk a magyar paraszttal. Azzal a magyar paraszttal, akiről nekünk romantikus elképzeléseink voltak. A hős magyar parasztról, a vitézről, aki az első világháborúban milyen pompásan helyt állt. Ezt az érzést táplálták bennünk a katonaiskolában a Doberdóról, Galíciából még nemrégiben visszajött tisztek, hiszen 8–10 éve volt csak vége az első világháborúnak. Állandóan a harctéri élményeket mesélték, és ezek alaphangja az volt, hogy milyen nagyszerű volt a magyar baka, a magyar huszár, a magyar tüzer. Kikerülve az első évfolyami csapat-szolgálatra, döbbenettel tapasztaltuk, hogy a magyar paraszt elmaradott fizikailag, szellemileg, minden vonatkozásban. Fölmerült a kérdés, hogy hát hogyan fogjuk ezekkel Trianont visszacsinálni?”⁷¹ „Minket minden körülmények közötti hazaszeretetre neveltek” – számolt be a néhány évvel

⁷¹ OSZK TTI Perjés 2001.

később avatott Tabódy István. – „Fegyelmezettre neveltek, kormányzó-hűre neveltek, és gondolom a legtöbb tisztársam akárhány éves ma, még most is tisztelettel és szeretettel gondol a kormányzóra. De fegyvermenként változó volt a politikai felfogás. Egész más társadalmi osztályból, vagy inkább társadalmi helyzetből jöttek általában – ez nem szabály – a gyalogsághoz, és teljesen mások jöttek a huszárokhoz. A huszárok általában a »felső tízezerből«, olyan társadalmi összeköttetésekkel vagy olyan családi kapcsolatokkal, hogy azok sokkal tájékozottabbak voltak, mint egy egyszerűbb családból való [társuk]. Mert ezek a családok közvetlen érintkezésben voltak miniszterelnökkel, miniszterekkel, tábornokokkal, nagybirtokosokkal, magával a kormányzóval. Ez nyilvánvalóan kisugárzott egy egész más szellemet. Mi huszárok egymás közt teljesen nyíltan szidtuk a németeket, és lényegében az az egész arisztokrata, vagy földbirtokos társaság, akikhez jártunk, akiknek a családjába udvaroltunk, inkább angol beállítottságú volt.”⁷²

Petrusz Tibor már a háborús évekre emlékszik vissza, hiszen a vizsgált évfolyamnál fiatalabb évjáráthoz tartozik, helyzetképe viszont egy évekkel előbb jelentkező tendenciára épül: „A háború alatt a tisztikar szellemisége már egészen más volt, mint amit korábban erről gondoltak. Amit még édesapám is képzelt, hogy hát hogy jutnál te be oda, a dzsentrifiúk közé – mert végeredményben a tisztikar azokból áll. Mi már egész mások, a népi Magyarország, a népies gondolkodású Magyarország fiai voltunk. Egy népies, szociális gondolkodású, nemzeti gondolkodású társaság volt az a fiatalság. Ami szerintem, mert nemzeti, azért jobboldali, de mert szociális elképzelései vannak, meg hogy népi, attól baloldali.”⁷³ A tendencia éppen az 1936-ban az Üllői útra érkező társasággal kezdődött. „Már mikor fölkerültünk a Ludovikára, a népi írók működése, ennek a szelleme minket is elkapott. Ennek következtében egy érdekes, valószínűleg egyetemes hadtörténeti szempontból is példátlan dolog állt elő: elkezdtünk rendkívül elevenen foglalkozni társadalompolitikai kérdésekkel. Konkrét megnyilvánulása az volt, hogy esténként az úgynevezett Kaszinóba gyűltünk össze, és mondhatnám szabályos referátumokat tartottunk. Téves képzetet keltenék, ha azt mondanám, hogy ezek magas színvonalú előadások voltak, hát persze hogy nem voltak azok. Mindenki olvasott valamit, egyik Németh Lászlót, a másik Szabó Dezsőt, a harmadik Kodolányit, és ezen vitatkoztunk, a Kaszinón kívül is. Vitatkoztunk, soha nem találkoztunk, és rettentően legorombítottuk egymást, hogy milyen tökfēju a másik. A ka-

⁷² OHA 333. sz. Tabódy-interjú 39.

⁷³ OHA 859. sz. Petrusz Tibor-interjú 82.

szinói estek egyikén csak megjelent Szombathelyi és Kádár Gyula. Szombathelyi, ez a rendkívül energikus ember, nagyon udvariasan azt mondta: – Akadémikus urak, ha megengedik, én is részt veszek ezen az estén. – Természetesen megengedték, elhangzott a referátum, és akkor egyszer csak fölállt a Szombathelyi és szót kért. Ott volt a kezében, illetve a hóna alatt egy könyv, amit aztán letett az asztalra, ami úgy nézett ki – a kötés ismerős volt – mint a Szolgálati Szabályzat. Szombathelyi azzal kezdte a beszédét, hogy mennyi örül, hogy neki ilyen művelődésre vágyó, nemzeti érzésekkel teli akadémikus fiai vannak, ő ettől nagyon boldog. Egyszer csak aztán megfogja ezt a könyvet és fölemeli, és puff, odacsapja az asztalra és azt mondja: De itt van a Szolgálati Szabályzat, amely megmondja, hogy a katonatiszt nem politizálhat. Azt mondta: Mert legyenek maguk olyanok, mint a kragujeváci vad [szerb] tisztek, és ne politizáljanak. Ezenel beszűntetem az egészet. – Szombathelyi azt a téves információt kapta, hogy ez valami nyilas dolog. Voltak nyilas tisztek az akadémián, ott volt a Kovarcz [Emil] például. De hogy azok szervezték, erről szó sem volt, ez nem igaz.”⁷⁴

Perjés emlékeit megerősítik Bárczy János visszaemlékezései is. A katonatiszt nem politizálhatott, ez volt az alaptörvény. Szerinte a hagyományos (irodalomközpontú, műkedvelő) önképzőkör mellett működő, főleg a népi szociográfia új könyveiről vitákat rendező fórumot Kossuth Körnek hívták, s ugyancsak úgy emlékezett, hogy Szombathelyi vetett véget a rendezvényeknek. Ugyanakkor Szombathelyi havonta egy szombat este fogadónapot tartott, és arra mindig meghívott tíz-tizenöt akadémikust. De voltak kiállítások is 1938-ban, amelyeket együtt látogattak meg az akadémikusok, ahová viszont „a szociális problémák mellé bejött a zsidókérdés és a nyilas gondolat is”.⁷⁵ A hallgatók zömének kulturális életét leginkább a mozizás és a különféle formák között, különféle társaságokban zajló ivászat, mulatás, tánc stb. határozta meg. Bárczy szerint egy évfolyamtársukat kizárták a Ludovika Akadémiáról, mert esetenként egy zenekarban szaxofonozott.

Normális viszonyok között a Ludovika Akadémia képzése négyéves volt, az ünnepélyes avatásra minden évben augusztus 20-án, a negyedik évi nyári gyakorlatok után került sor a Ludovika kertjében, a kormányzó vagy a vezérkari főnök jelenlétében. Az 1938. őszi események, a müncheni egyezmény és az európai háborús feszültség hatására született az a döntés, hogy az 1935-ben indult IV. évfolyamot fél évvel korábban, már 1939 januárjá-

⁷⁴ OSZK TTI Perjés 2001.

⁷⁵ HIL Tan.gy. 2704. sz. Bárczy János: Visszaemlékezés a Ludovika Akadémiáról.

ban felavatják.⁷⁶ Így a társadalomismereti tárgyak az ő képzésükből az utolsó félévvel együtt egyszerűen kimaradtak. (1939 augusztusában felavatták a III. évfolyamot is, akik így egy évet „nyertek”).⁷⁷ Avatásra a hadnagyok egy rend ünnepi ruhát (sapkát, fekete sapkát, zubbonyt, fekete nadrágot, nagy-atillát, köpenyt, fehéreneműt, cügos cipőt, csizmát, kardot, derékszíjat), hozzá egy ébresztős zsebórát, bőrröndöt, valamint másfél hónapi fizetést kaptak. Egy pályáját kezdő hadnagy 288 pengős fizetést kapott, amelyhez különféle pótlékok járulhattak.⁷⁸ „Békeidőben” az avatást másfél hónap szabadság követte, vagyis a szolgálatot csak október közepén kellett elkezdni. 1939 januárjában nem volt háború, de már nem is volt éppen békeidő. A frissen avatott hadnagyok egy-két héten belül elfoglalták beosztásukat. Mindenki pályázatot nyújtott be, hová szeretne kerülni – három alakulat megnevezésével, rangsorolva, majd – a kérvényüket figyelembe véve vagy figyelmen kívül hagyva – a vezérkar osztotta be őket az akadémiai évek során választott specializációjának megfelelő fegyvernemhez.⁷⁹

Még az 1939. januári avatást megelőzően az egész Ludovika részt vett a felvidéki bevonulásban (ez azt jelentette, hogy ott voltak a kassai díszszemlén).⁸⁰ Az avatást követően az újdonsült tisztek jellemzően szakasparancsnoki beosztásba kerültek, ami általában három vagy négy raj (összesen 20–30 fő) irányítását jelentette. 1939-ben Kárpátalja elfoglalásában csupán néhányan, az 1940-es erdélyi bevonulásban viszont annál többen vettek részt – a százhatvan fős évfolyamból csaknem mindenki megkapta az ezt jelző erdélyi emlékérmét. Sokan már ekkor – ha csak ideiglenesen is – századparancsnokként szolgáltak, három szakaszt irányítva. A szakasz és századparancsnoki beosztások váltakozhattak is. Azt követően, hogy a hadnagyokat 1941. november 1-jén főhadnaggyá léptették elő – ezt a rendfokozatot a frissen avatott évfolyam minden tagja megkapta,⁸¹ és pedig

⁷⁶ A döntésről az évfolyam 1938. október 25-én, az elméleti képzés megindulása után nem sokkal értesült. – *Apám így jegyezte fel zsebnaptárába: 1938. okt. 25-én, kedden: „De. Kivonulás Kisrákosra. du. Januárban avatnak!!”*

⁷⁷ Rada 1998–2001.

⁷⁸ Uo. 195–207.

⁷⁹ *Apám 1938. december. 21-én ezt írta zsebnaptárába: „Utolsó előtti nap. Feleltem fegyvertanból. Tipikus szabadságos hangulat. Pályáztam: 1. 2. gyalogezred (Budapest) 2. 6. határ vadász zászlóalj (Léva) 3. 5. határ vadász zászlóalj (Ipolyág).” Az első, leginkább kívánt beosztást kapta meg.*

⁸⁰ Mathia Károly: A Ludovika Akadémia a kassai bevonuláson. In Rada 1998–2001, 882–886.

⁸¹ Az egyetlen kivétel Horváth Jenő gyalogsági hadnagy volt, akit 1940-ben egészségügyi okokból nyugdíjaztak. ÁBTL Op. nyttó. kartonok, Horváth Jenő kartonja.

ugyanabban az időpontban – a beosztások általában nem változtak, illetve ettől függetlenül alakultak. A következő előléptetésre három évvel később, 1944. november 1-jén került sor, ezt a rendfokozatot már jó néhányan nem kapták meg – legszámasabban azok, akik nem éltek meg. A háború végére a jellemző beosztás a századparancsnoki mellett a zászlóalj (három század és az úgynevezett „közvetlen” alakulatok, például az egyes századokat vagy a gyalogos zászlóaljat támogató nehézfegyveres – géppuskás, aknavető, páncéltörő –, műszaki, híradós stb. alegységek) segédtiszt volt, ami többnyire tapasztalt, idősebb tiszt zászlóaljparancsnokok munkájához nyújtott segítségből, adminisztratív teendőkből állt. A Ludovika csapattiszteket képzett, akiknek fő feladata az újonckiképzés, esetleg a tartalékos állomány (tiszthelyettesek, tisztek) képzése, vezetése volt. Ez a csapatkiképzés kisebb részben az általános katonai ismeretek átadásából, túlnyomó részében gyakorlati elsajátíttatásából állt: alaki és harcászati gyakorlatokból. A vezetési feladatokat a kiképzési időszak végeztével a gyakorlás tette ki – békeidőben.

A Felvidék és Erdély egy része 1938–1940-ben úgy került vissza Magyarországra birtokába, hogy a hadsereg szerepe a területek megszállására korlátozódott. Ahelyett, amire az évfolyam készült – a szomszédok elleni, területfelszabadító háború – hosszadalmas (gyalog)menetekre, lelkes ünneplésre került sor. Miután megszerveződött az új közigazgatás (benné a katonai is, helyőrségekkel és kiegészítő parancsnokságokkal), a megszálló alakulatok visszavonultak, a behívott tartalékosok leszereltek és az élet a laktanyákban visszakerült a rendes kerékvágásba – a feltöltött alakulatokban századparancsnoki beosztásokat betöltő fiatal hadnagyok ismét szakasparancsnokok lettek. És ez maradt a jellemző beosztásuk a háború folyamán is, egészen a végéig. A zászlóalj-parancsnokságig nagyon kevesen jutottak el. Adódhatott persze olyan rendkívüli helyzet, amikor a veszteségek és a szorító szükség miatt, (rang)idősebb tényleges tisztek híján fiatal főhadnagyok vezettek zászlóaljakat (egy teljesen feltöltött zászlóalj akár ezer főből is állhatott). Ez történt például a doni visszavonulás utolsó szakaszában Czár István, Kováts Andor és Lacz Csaba főhadnagyokkal.⁸² De ettől eltekintve századparancsnoknál magasabb beosztás mutatóban is alig akadt.

A Ludovika előtti egyéves csapatszolgálat, illetve a tanulmányi idő alatti fegyvelemsértések leg súlyosabb esetekben (bajtársi lopás, súlyos, például nemi erőszak) az akadémiáról való eltávolítással is járhattak, ilyenről azonban az évfolyamon nincs tudomásom. A már felavatott fiatal tiszt-

⁸² Lásd Szabó Péter 2001.

tek fegyelmi ügyeit úgynevezett vádparancsban fogalmazták meg, amit fel kellett terjeszteni a vezérkari főnökség 13. osztályára. Összesen huszonegy százados (akkor még jobbára még hadnagy vagy főhadnagy) fegyelmi, illetve büntetőügyéről maradt fenn valamilyen információ.⁸³ Ezek általában kisebb súlyú függelemsértések voltak, ittas állapotban kialakult szóváltás, botrányokozás, verekedés. Például 1940 februárjában a mátraházi Vak Bottyán tiszti üdülőben egy este S. F. repülő hadnagy (az évfolyam tagja) úgy leitta magát, hogy a vizsgálat iratai szerint „öntudatlan állapotba került”. Amikor nem szolgálták ki, „a poharakat, palackokat a földhöz vagdosta”. Egy ugyancsak az üdülő éttermében poharazó – S. F. szerencsétlenségére – vezérkari tisztekből álló társaság egyik tagja (egy őrnagy) figyelmeztette, majd felszólította, hogy hagyja el a helyiséget. Am S. hadnagy nem távozott, hanem a három vezérkari tisztre borította az asztalt, majd ököllel támadt rájuk. A vizsgálat szerint 3 üveg debrői hárslevelűt, 3 pohár sört és egy kis pohár barackpálinkát fogyasztott este 9-től éjjel 3-ig. Az eset után barátai hazavezették, másnap semmire sem emlékezett, bocsánatot akart kérni, de addigra már hivatalos útra terelődött az ügy. S. F. hadnagy tárgyalására, bár a Dunántúlon állomásozott, Budapesten került sor „a tanúk fontos beosztására való tekintettel”. Függelemsértéssel, illetve rend és fegyelem elleni vétséggel vádolták. Végül a vezérkari tisztekkel való erőszakoskodásért 1 havi fogházra ítélték, a botrányokozás alól felmentették. S. hadnagnak ez az előléptetésébe került, már főhadnagy is késve lett, bár 1942-ben kétszer is megpróbálkozott ügyének újrafelvételével (ennek eredménye ismeretlen). Százados mégsem lett, mert 1944 júniusában a keleti hadszíntéren bevetés közben életét veszítette.⁸⁴

A hasonló eseteket hosszabb-rövidebb állomány- (vagyis: laktanya-) fogsággal, kedvezmények megvonásával, bírsággal stb. torolták meg, a maximálisan kiszabott büntetés egyhavi fogház volt. Hasonló eljárást vont maga után a fegyelmezetlenség vagy a hanyagság. Az egyik pilóta például engedély nélkül repült Pápáról Szombathelyre egy bombázógéppel, holott kiképzése és jogosítványai csak vadászgépre vonatkoztak. E tipikus

⁸³ A vádparancs, elfogatóparancs, nyomozóparancs kiadásának tényét, illetve a büntetőeljárás eredményét általában rájegyezték a szolgálati adatlapra (illetve az anyakönyvi lapon is szerepeltek, ilyenek azonban 1945 előttről alig maradtak fenn). Az 1944-ben „elintézett” ügyek iratai nem találhatók a HIL HM elnöki 13. osztály iratai között, pedig erre az évre esett az ügyek fele. Ott összesen nyolc százados ügyének iratait találtam meg. A többi esetben a szolgálati adatlapok szűkszavú feljegyzéseire, illetve a későbbi, 1945 utáni önéletrajzok közléseire támaszkodhattam, ezek mind a HIL HM KI, tiszti okmánygyűjtőkben találhatók.

⁸⁴ HIL HM 1940 eln. 13. osztály 13956., uo. KI 21676. sz. tiszti okm.gy., valamint Hadisir-adatbázis.

repülő s vágányság büntetése éppen annyi volt (egy hó), mint azé a főhadnagyé, aki az *Erődök megtámadása* című szolgálati könyv (nyilván egy speciális harcászati szabálykönyv) egy példányát elvesztette, s ezért „ gondatlanságból elkövetett hűtlenségben” marasztalták el.

1939. január 15-én az I. főcsoportban hadnaggyá avattak 65 gyalogos- és 28 tüzértisztet. Öt-öt fő tartozott rajtuk kívül a kerékpáros gyalogsághoz és a lovassághoz. A II. főcsoport avatottjainak legnépesebb csoportját a műszakiak alkották 24 fővel. A repülők 14-en, a híradósok 8-an voltak. A páncélos fegyvernembe négyen tartoztak, a fogatolt vonatosokhoz hárman, a folyamórséghez ketten. Egy fő számvevőtisztként lett hadnagy. Ez volt az alapvető fegyvernemi megoszlás, amely azonban a későbbiekben hamar megváltozott. Sokan szereztek ugyanis még a háború előtt és alatt további, esetleg különleges katonai szakképzettségeket. Ennek, valamint a hadsereg korszerűsítésének következtében más fegyvernemhez kerültek. A legjellemzőbb célállomást a gépesített, illetve a páncélos csapatok jelentették. Az előbbire a Ludovika 1935–1939-ben még nem is képzett, páncélos hadnagyot pedig eredetileg mindössze kettőt avattak volna – de még az avatás előtt újabb két hallgató került át ehhez a fegyvernemhez. A következő években pedig további legalább tizenöt fő – gyalogos- vagy lovassági tisztek – kapott páncélos kiképzést (és nagyobb részben beosztást is). Ehhez hasonlóan gyalogostiszteket vezényeltek a gépkocsizó lövész alakulatokhoz is.⁸⁵ A műszaki, híradós- és tüzértisztek egy részét továbbképezték (volna) a Műegyetemen. A vizsgált évfolyam legalább tizenkét tagját rendelték be felvételi vizsgára, de közülük tanulmányait a háború alatt csak négyen – Gömbös Ernő, Lukáts Miklós, Szill Gellért és Falkai Béla századosok – kezdhették meg. A többiek harctérre vonultak, más beosztást kaptak, ezért nem tanulhattak tovább. Eredetileg gyalogsági kiképzést kapott az a nyolc fiatal tiszt, aki később repülő kiképzést kapott és – különféle beosztásokban – átkerült a repülő fegyvernemhez. A tiszti továbbképzés csúcsa természetesen a két éves képzést nyújtó, vezérkari tiszteket kibocsátó Hadiakadémia volt, ahová csak bizonyos idő, beosztás, rendfokozat és megfelelő ajánlások után rendeltek be felvételre a jelölteket.

⁸⁵ Ez történt Apámmal is. A 2. gyalogezredtől, amely átszervezés következtében megszűnt, 1942. okt. 1-jétől került át a „gyorsfegyvernemhez”, azon belül az 1. gépkocsizó lövész ezred úgynevezett „ezredközvetlen” – az ezredet alkotó zászlóaljak keretein kívül szervezett, tevékenységével az egész egységet kiszolgáló – forgalomszabályozó szakaszhoz parancsnoknak. 1943. máj. 1-jétől pedig az 1. gépkocsizó lövész zászlóalj állományába került, mint a „zászlóaljközvetlen” – a zászlóaljakat alkotó századok szervezési keretein kívüli – motorkerékpáros szakasz parancsnoka. Ebben a beosztásban került ki 1944-ben a frontra.

Nem csoda, hogy az 1939 januárjában avatottak közül senki sem járt a Hadiakadémiára, és a küszöbére is csak ketten jutottak. Az egyik a gyalogságiak évfolyamelsője, Papp Ferenc volt, akit még 1941 első felében képeztek, majd helyeztek át a gyors páncélos fegyvernemhez. Papp 1941-ben részt vett a Gyorshadtest hadműveleteiben, októbertől a debreceni gyalogezredtől át is helyezték az 1. harckocsizó ezredhez. Miután 1942-ben visszatért a frontról, oktatótisztt lett a tartalékos tiszti iskolán, 1944-ben pedig már a páncélos átképző tanfolyam parancsnokaként szolgált. 1944. november 13-ra hívták be a hadiakadémiai felvételre, de az elmaradt. Papp százados 1945. január utolsó napjaiban szovjet fogságba esett Budapesten, hazatérése utáni irataiban pedig érthető módon nem tért vissza többé a hadiakadémiai epizódra.⁸⁶

Bárczy János százados a hetvenes években írott emlékiratában említette, hogy 1944 őszén a Hadiakadémia „nulladéves” hallgatója volt. Katonai pályafutásának irataiban ennek nincsen nyoma, ahogyan 1945 utáni önéletrajzaiban sem. Állítását közvetve igazolja, hogy Bárczy, évfolyamából a kevesek egyikeként már 1944 előtt sem kizárólag csapattisztként szolgált. 1942–1944-ben a Honvéd Légierők Parancsnokságán dolgozott ejtőernyős kiképzési és elvi előadóként, majd osztályvezető-helyettesként. Bár 1944 elején ismét csapathoz került, de ősszel már a Szent László hadosztály hadműveleti osztályvezetőjeként tulajdonképpen vezérkari beosztásba került. Figyelemre méltó, hogy Papp és Bárczy elit (Bárczy ejtőernyősként kifejezetten exkluzívnak mondható) fegyvernemnél szolgáltak.

Jóval többen – mintegy kéttucatnyian – szolgáltak röviddel tanulmányaik befejezte után néhány hónapig vagy akár évekig tanárként, oktatóként tartalékos vagy tényleges tiszthelyettesi, hadapród-, alantostiszti stb. iskolákban és tanfolyamokon. Ketten még a Ludovika Akadémiára (illetve jogutódaira) is visszatértek, csak a katedra másik oldalára. Derzsenyi Ferenc gyalogos főhadnagy, aki egy kerékpáros zászlóaljban kezdte szolgálatát, majd gyors páncélos átképző tanfolyamot végzett, 1942. szeptember 1-jétől lett páncélos szaktanár a Ludovikán. Szabó Andor pilóta főhadnagy 1944 nyaratól a Veszprémbe telepített Repülő Akadémia oktatója volt.⁸⁷

*

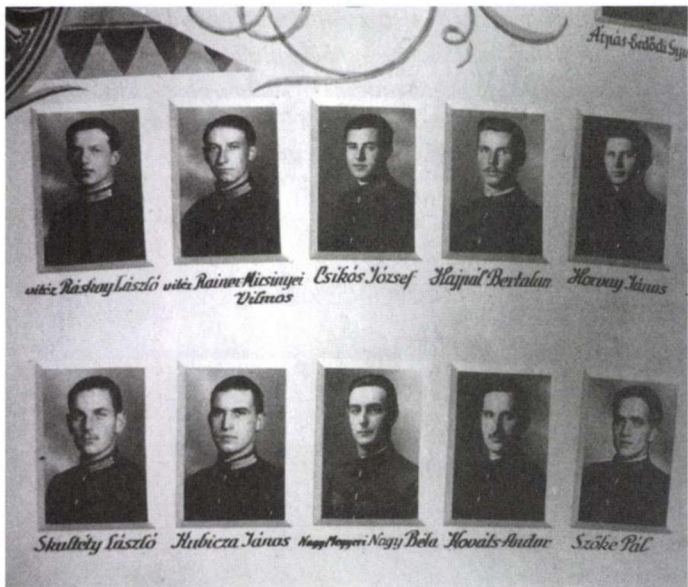
⁸⁶ HIL KI 2626. sz. tiszti okm.gy.

⁸⁷ HIL KI 14206. és 70454. sz. tiszti okm.gy.

Avatására készülődve 1938-as zsebnaptárának hátsó részében „számba vette” anyagi helyzetét (vagy családjáét) – ebből kiderül, hogy nem egészen ezer pengőnyi (kb. háromhavi kezdő fizetésének megfelelő) megtakarítása volt; ugyancsak feljegyezte legfontosabb okmányainak hollétét – ezek egy részét kiterjedt rokonsága őrizte, így például apai nagybátyja, Rudi (Rezső) bácsi...



A 2. honvéd gyalogezred bálja Budapesten, a Károly király laktanyában, 1940. február 3. A képen a cserépkályha és a falikép között, a melankolikusan maga elé néző fehér ruhás hölgy jobbján Apám



Az 1939. január 15-én avatott hadnagyok tablóképe

3. Háborúban

A magyar honvédség számára az igazi háború 1941-ben kezdődött; előbb a délvidéki bevonulás, majd 1941. június végétől a Szovjetunió elleni hadjárat.⁸⁸ Ami a századosokat illeti, a háború nem mindenkinek azonnal kezdődött, abban nem végig és távolról sem egyenlő mértékben vettek részt. A hadműveleti területen töltött átlagos időtartam nagyjából tizenkét hónap körül mozgott, jellemzően egy-két részletben. Ebben sem az erdélyi, sem a délvidéki bevonulás nincs benne, mert utóbbit a szolgálati adatfelvétel nem tekintette hadműveleti területnek – mint-hogy nem volt hadiállapotban az ország. Huszonheten már 1941 nyarán és kora őszén részt vettek a Gyorshadtest Szovjetunió elleni műveleteiben. Ők 1941 júniusának utolsó napjaiban lépték át a határt és általában november végén tértek vissza. Ugyanennyien járták meg 1942–1943-ban a 2. magyar hadsereg kötelékeiben a Don-kanyart, 1942. késő nyári indulással és a következő év márciusi–áprilisi hazatéréssel – már akinek sikerült. Tizenhatan a megszálló erők kötelékében (is) teljesítettek szolgálatot. Az 1944–1945-ös harcokban előbb a Kárpátokon túl, majd Magyarországon hatvanheten vettek részt. Igen sokan, akik addig végig kiképzők voltak vagy a hátszországban teljesítettek szolgálatot, ekkor kerültek először hadműveleti területre. Ők általában az 1944 márciusától július végéig terjedő időben kerültek a frontra, és legtöbben ettől kezdve a háború végéig hadműveleti területen teljesítettek szolgálatot. Aki megsebesült, azt természetesen visszaszállították a hátszországba. Csak tizenkét olyan százados akadt, aki a háború végéig sem szagolt puskaport.⁸⁹ A fiatal tisztekkel

⁸⁸ A magyar honvédség háborús részvételéről elsősorban Ungváry Krisztián összefoglalójára támaszkodtam, lásd Ungváry 2004.

⁸⁹ A katonai szolgálat adatai a HIL HM KI tiszti okmánygyűjtői, azokon belül elsősorban az új hadseregbe történő 1945-ös vagy az utáni jelentkezéskor, a B-listázáskor, igazoláskor, illetve tartalékos tiszti nyilvántartásba vételkor felvett

kapcsolatban a háború során bizonyára érvényesült bizonyos kímélet, azaz a meggondolással, hogy képzettségükre később lehet szükség. De sok múlt azon is, milyen alakulatnál szolgáltak – a kelet-magyarországi, erdélyi egységeket a román–magyar háborús feszültség miatt általában nem sorolták a 2. magyar hadsereg hadrendjébe, így nem kerültek a Donhoz.

Csaknem százhatvan ember háborús részvételének aprólékos, netán egyenkénti vizsgálata szétfeszítené e könyv kereteit. A hadtörténeti irodalom a magyar csapatok háborús részvételét illetően meglehetősen gazdag, általában azonban a hagyományos hadtörténetírás vezérkari szemléletét követi. Mintegy részletes térkép felett magyarázza el a háború történetét, magasabb egységek és egységek összetételét, szervezését, felszerelését, célkitűzéseit, mozgását a frontvonalig, majd az összecsapásokban részt vevő ellenséges erőket, magát a csatát, a veszteségeket stb. A csata alulnézetét az utóbbi évtizedekben számos gyűjteményes munka ismertette, amelyekben olykor keveredik a vezérkari és a lövészárók-perspektíva.⁹⁰ A századosok – akkor még hadnagyként, főhadnagyként – a háborúban *csapattisztek* voltak. Egy szakaszparancsnok mindenképpen, de egy századparancsnok is általában testközelben harcolja a háborút. Ott van az összecsapások többségében, vagy emberei oldalán az egyik harcoló rajjal, saját parancsnoki rajával (ha van éppen), de legalábbis nagyon közel a tűzhöz. Ha van egységarcálláspont, akkor a csapattiszt jelenti ott, mi történik az első vonalban, ő kapja a parancsot, mit tegyen a század. Hogy azután ezt hogyan éri el embereivel, abban már ő dönt a tanultak, a megfelelő szabályzatok és tapasztalatai alapján (már ha vannak). A csapattiszt parancsot kap egy harcászati cél elérésére. A rá bízott embereket, a katonáit, akiket ideális esetben alaposan ismer, akár egy évet is együtt töltött velük minden nap, ő küldi az ellenség tűzébe vagy akár a halálba. Velük együtt használja fegyvereit, ha nem is annyit, mint beosztottjai. Esetünkben a századosok adtak

adatlapok és az utóbbiakhoz készített önéletrajzok alapján ismerhetők meg. Ennek oka, hogy az eredeti anyakönyvi lapok, amelyek a legrészletesebb adatokat tartalmazták, elvesztek, azokat bemondás alapján pótolták 1945 után. Tizenhét századosról HM KI-ban semmiféle dokumentum nem található. Ha azt mondjuk, hogy azok aránya, akik végig a hátszországban szolgáltak (ilyenek voltak pl. a légvédelmi tüzérek), kevesebb, mint az évfolyam 10%-a, aligha tévedünk.

⁹⁰ A második világháborús magyar részvétel tapasztalata sokáig kibeszéletlen történet maradt. Nagyon kevés háborús emlékirat jelent meg. Változás a hetvenes években következett be, előbb Nemeskürty István (egyébként maga is a Ludovika növendéke a háború utolsó két évében) Don-kanyarról szóló könyve, később a Magyar Televízió *Századunk* című dokumentumműsor-folyama (Bokor Péter és Hanák Gábor munkája), illetve Sára Sándor *Krónika* című monumentális dokumentumfilmje révén. Lásd Nemeskürty 1972; Sára 1988; utóbbiról Sárközy 2012.

közvetlen parancsot a fegyverhasználatra, továbbá mindarra, amit alakulataik megszállóként, támadó, majd védekező hadseregeként tettek. Felelősségük katonáik életéért és épségéért közvetlen, konkrét cselekedeteikért közvetett, de nagyon is valóságos volt.

A szabályzatok nem írták elő, hogy a csapattisztek saját írásos naplófeljegyzéseket vezessenek a velük hadműveleti területen történekről. A naplóírás nem a szórakozást, a kikapcsolódást vagy irodalmi ambíciók kielégítését szolgálta. Gyakorlati haszna (is) volt, harci szünetekben ugyanis a közvetlenül megelőző eseményekről „harctudósításokat”, írásbeli jelentéseket, sőt hadinaplót is kellett készíteni. A csapattisztek ezek alapanyagaként készítették feljegyzéseiket, amelyeket ily módon hasznosítottak. Valószínű tehát, hogy elég sokan vezettek naplót.⁹¹ A vizsgált évfolyamból azonban csupán két eredeti harctéri feljegyzés állt rendelkezésemre, történetesen két baráté, az 1943-ban a Szovjetunió megszállt területén elesett Ráskay László főhadnaggyé 1942–1943-ból és Rainer-Micsinyei Vilmos főhadnaggyé (*vagyis Apámé*) 1944. július végétől október közepéig. Viszsaemlékezéseiket sem sokkal többen vetették papírra, mindössze négyen: Perjés Géza és Romhányi Ferenc a megszállás viszonyairól, Bárczy János és Dobozy Lajos ugyancsak az 1944-es harcokról. Czár István százados (akkor még főhadnaggy) megszólalt Sára Sándor *Krónikájának* egyik részében, s beszélt a doni visszavonulásról. Más személyes forrás arról, amit a századosok tapasztaltak a háborúról, nem maradt. Az életútjukról 1945 után, majd az ötvenes években készített beszámolóik általában nem tartalmaztak részleteket, a háborúról pedig a lehető legszűkebb tényekre szorítkoztak. És ez így is maradt, a jelek szerint a legtöbben életük végéig magukban tartották történetüket. „Mindenesetre nem beszélt róla. – Úgy kellett kiimádkoznom belőle, harapófogóval kihúzgálni, hogy mik történtek vele. [...] Egyszer megpróbáltam vele leírtni az úgynevezett háborús élményeit, akkor egy ideig szörnyen igyekezett, és jóformán az adatokon is alig jutott túl. Székesfehérvári 3. gyalogezred, I. zászlóalj, 1. század stb.”⁹² Ami különféle okokból elmond(hat)atlanná vált, nagyrészt az is maradt, függetlenül rendszerváltásoktól, elméletileg már elmondható történetektől. Romhányi Ferenc százados, a vizsgált évfolyam tagja például *Tapasztalatom az ukrán partizánokról* címmel 1994-ben három kézírt lapot

⁹¹ A háborús napló jelentőségéről a történetírás szempontjából lásd Gyáni 2015.

⁹² Kukorelly 2016, 424. Az író édesapját, id. Kukorelly Endrét 1940-ben avatták hadnaggyá, a háború végén százados volt. 1942–1943-ban a megszálló alakulatoknál teljesített szolgálatot a Szovjetunióban. Az apa hallgatása az író korábbi nagy művének is egyik fő tárgya, lásd Kukorelly 2007. A székesfehérvári ezredről lásd Babucs-Szabó 2009.

írt a Honvéd Hagyományörző Egyesület részére. Ebben rögzíti, hogy *két* ízben került közvetlen kapcsolatba ukrán partizánokkal. Először 1941–42-ben a Keleti Megszállóság kötelékében a 105. könnyű hadosztály 46. gyalogezred 52/4. százada parancsnokaként, Gomel és Csernyigov térségében, ahol vasútbiztosítás, illetve bizonyos körzetek partizánoktól való megtisztítása volt a feladatuk. A németek ekkor előrenyomultak keletre, nagy területek megszállók nélkül maradtak, szükségük volt az ukránok barátságára – meg is ígérték egy önálló Ukrajna felállítását. Az ukránok szervezkedni kezdenek, megadják a segítséget, sztaroszták falukban, milícia felállítása stb. A németek szigorú rendelkezéseket hoznak, elsősorban az élelem-utánpótlás biztosítására, ezek nagyon keményen érintik a lakosságot. A magyarok ebbe a helyzetbe csöppentek bele. A milícia a partizánok mellett a németekkel is ellenséges volt – a magyarokkal nem, azoknak segítettek. Másodszor 1944 augusztusában a Kárpátok előterében, amikor is a 6. hadosztály (vagyis az 1. hadsereg III. hadteste) 22. gyalogezrede német alárendeltségbe került. Romhányi főhadnagy ekkor a hadosztály I/a. hadműveleti osztályának vezetője mellett segédtisztként szolgált. Járőrök vezetésére helyismerettel rendelkező ukránokat kellett beszerveznie. Így jutott el az UPA (az Ukrajna függetlenségéért harcoló partizánhadsereg) egy főhadnagyához, aki adott is vezetőket. Vagyis az ukrán partizánok harcoltak a németekkel (bár ez nem volt jellemző), harcoltak az oroszokkal, a magyarokkal viszont nem. Galíciában és a Kárpátokban a lakosság őket támogatta. Zárásképpen leszögezte: súlyos hibának tartja, hogy a magyar hadvezetés nem tájékoztatta a tisztikart ezekről a politikai fejleményekről. Romhányi százados öt évtizeddel a történetek után is tökéletesen hozta a katonát (bár már régen nem volt az). A katona története mindenekelőtt: pontos idő, hely, alakulatszám, rendfokozat, beosztás, az általános helyzet, feladat, végrehajtás, tapasztalatok. *Hogy mit látott, mit érzett, és az adatokon túl mire emlékszik* – arról semmit sem írt, lévén ezek mellékes körülmények.⁹³

A fél tucat – ilyen vagy olyan, de mégis rendelkezésre álló – személyes reflexióból a következőkben emiatt csak hármat használok. Segítségükkel azt próbálom érzékeltetni, amit a vizsgált csoport átélt a háborúban. A két egykorú napló szerzői már a középiskolában osztálytársak voltak, de nem katonai főreálban, hanem a budapesti bencés reálgimnáziumban. Katona-

⁹³ HIL Tgy. 3713. sz. Romhányi Ferenc: Tapasztalatom az ukrán partizánokról. [Honvéd Hagyományörző Egyesületnek leadott visszaemlékezések] 3 kézírt lap, 1994. 02. 14. – Az évfolyam egy másik tagja nagyon hasonló stílusban és tartalommal vetette papírra „emlékeit” a megszállás időszakáról, lásd HIL Tgy. 3515. sz. Dobozy Lajos: Visszaemlékezés 1943–44. 27 nyomtatott oldal + mell. 1997.

család sarjai, mindkét apa nyugalmazott ezredes – és mindkettő meghalt, még mielőtt fiaik befejezték volna tanulmányaikat. Ráskay „aks” a Ludovikán évfolyama egyik legszínesebb egyénisége volt – kimagasló általános, irodalmi és különösen zenei műveltséggel rendelkezett. Opera iránti rajongása – az áriákat átélten és olaszul adta elő például reggeli mosakodás és borotválkozás közben – különösen kirítt az ezen a téren leginkább a cigányzene/magyar nóta körében tájékozódó közegből. Ráskayt Perjés Géza visszaemlékezése szerint sok tekintetben „civilnek” tartották.⁹⁴ Naplója egy külön erre a célra megnyitott, az átlagosnál valamivel nagyobb, zöld kemény borítójú kockás spirálfüzet. Ceruzával írt, de nem napon, hanem átlag kéthetente készített összefoglaló feljegyzéseket. Füzete majd’ minden oldalát saját kezű rajzokkal, leginkább pedig térképvázlatokkal „illusztrálta”. Rövid, szinte kopogós, nagyon katonás mondatokban írt, a mellékletekhez viszont színes ceruzákat is használt, sőt, a fontosabb mozgások útvonalát tussal is kihúzta. A megfelelő oldalakra röpcédulákat (ellenséges és saját), tábori postai lapokat, saját maga készítette hivatalos harcjelentéseket (másolatokat) ragasztott be, utóbbiakat külön borítékban.

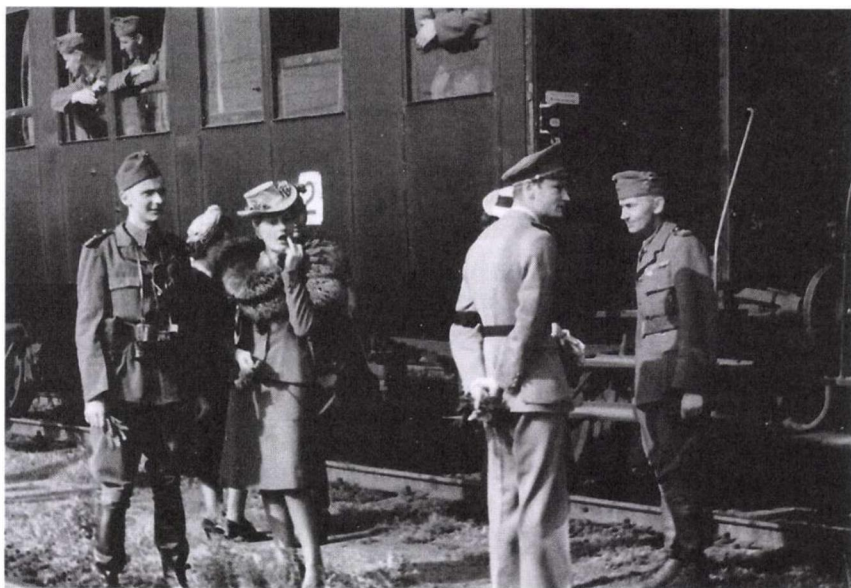
Ráskay a székesfehérvári 3. gyalogezredben szolgált, innen vezényelték a Szovjetunió területére, a Keleti Megszálló Csoporthoz tartozó 105. könnyű hadosztályhoz. 1942. október 20-án indult helyőrségéből, útja állomáshelyére, a Brjanszktól mintegy 80 km-re délre fekvő Rudnyára tíz napig tartott.⁹⁵ A még csaknem teljesen békés Magyarországról észak, majd kelet felé tartva csodálkozott rá a háború látványára, így például Sevsztkán, ahol utolsó estéjét töltötte szolgálata előtt: „Égő házakat a [szálloda] erkélyről látni. Német páncélosok biztosítanak. Ez már háború.” Útközben amikor csak lehetett, moziban vagy színházban töltötte estéit, így tett Sevsztkán is. „A kulturától búcsúzom és este a színházban egy kievi színtársulat előadásában egy orosz vígoperát nézek meg. Egész élvezhető előadás volt. A felvonások szünetében a rezes banda muzsikájára a közönség a »foyer«-ban táncra perdült. Németnek, magyarnak mind megvolt a beszervezett nője. A banditák könnyen jutnak hírekhez.”

⁹⁴ Perjés 1997. *Ráskay László egy évvel fiatalabb öccse, Ráskay Pál ugyancsak katona-tiszt, ebben az időben hadnagy. Ő lett 1959-ben született öcsém keresztapja.*

⁹⁵ Ráskay László főhadnagy: Harctéri napló 1942. 10. 20. – 1943. 03. 02. HIL Tgy. 3762. – További idézetek külön jelölés nélkül innen. Ráskay egységének tevékenységéről lásd Ungváry 2015, 295. sköv., továbbá 330–342. A magyar megszálló csapatok 1941–1944-es tevékenységéről lásd még Ungváry 2004 és 2015; Krausz-Varga 2013; Szabó 2013.

Ráskay László Rudnya városkában foglalta el ezredsegédtiszti beosztását, aminek egyáltalán nem örült. „A sors ellen nem érdemes tenni semmit, különben is csak ideiglenesen helyettesíték, később bevonulok a századomhoz. A helyzetről általános képet így könnyebben kapok, később jöhet a részlet és az igazi katonai munka.” A segédtiszt a parancsnok(ság) adminisztratív teendőit végezte. Október 30-i megérkezésekor mindenki éppen a november 1-jén a hadosztályhoz felterjesztendő beadványokon és jelentéseken dolgozott. Szabályos hivatal működött, az ő feladata a jelentések összesítése volt. Első este a „kifogástalan” vacsorát a tiszti étkezdében fogyasztotta el, ami után szemtanúja volt annak, hogy a „banditák” (Ráskay naplójában végig így nevezte a partizánokat) „a drótakadályokon túl felgyújtanak 3 házat”, a védőállásból pedig lőnek valahova. „Nincs rám a háborús »genre kép« semmi hatással” – rögzítette.

A partizánháborúban nincsen frontvonal. Az ellenfél nem visel egyenruhát, fegyvereit elrejt, a katona felfogása szerint lesből és orvul támad. A partizán stratégiai célja a front mögötti ellenséges erő lekötése, bénítása, mozgásának – átcsoportosítás, erősítés, utánpótlás – akadályozása. Ehhez az ismerős terepen mozognia kell, de általában csak kisebb egységekben. A megszálló erők elvileg a rend fenntartására és e mozgás megakadályozására érkeztek. Elvileg a partizánok megsemmisítésével lehetett volna leghatásosabban megakadályozni a mozgást. Tekintettel a partizánok legalábbis részleges társadalmi támogatottságára, és főleg beágyazottságára – mindent tudtak a helyről és a körülményekről, a megszállók pedig eleinte semmit –, ez gyakorlatilag a megszállt területek lakossága elleni totális és mindennapi háborút jelentett volna. A megszállók szempontjából teljesen mindegy volt, hogy a partizánokat elkötelezettség, patrióta érzelmek miatt támogatták, vagy az erőszaktól való félelemből. Ilyesfajta háborút a magyar megszállók nem tudtak és nem is akartak viselni. Beérték (volna) a partizánok mozgásának akár részleges akadályozásával, de 1942 őszén ez sem nagyon ment – ehhez túl kevesen voltak és túlságosan nagy területet kellett volna ellenőrizniük. A magyar csapatok drótakadályokkal és aknamezőkkel körülvett szállásaikon föld alatti fedezékekben éltek. A környező falvak egy részét kiürítették. „Ha a támpontból a csapatok nem mozdulnak ki, az ellenséges mozgás megakadályozása lehetetlen” – írta naplójába Ráskay novemberben, amikor a hadosztály-parancsnok, Álgya-Pap Zoltán vezérőrnagy szemléje alkalmával végigjárta a környéket. „Sajnos csapataink magatartása elég passzív. A támpont »fásult csapatok menhelye« jellegét viseli magán.” „Az emberek viselkedése a fronton sajátságosan alakul át – jegyezte fel másutt. – Mindent betöltő, hatalmas érzésük az otthon iránti vágy, mely a családdal, korral csak jobban elhatalmasodik. A harcok cél szempontjából baj ez, mert az ellenség



Indulás a frontra, 1942

megsemmisítésének vágya csak nagyon kevésben van meg. A legénységi anyag gyenge volta miatt ez a jelenség általános. [...] A tisztikarból hiányzik a vezetni tudás. Harcászati fontoskodásokról nincs itt szó, de tisztikarunk még arra sem képes, hogy akaratát az alárendelt legénységnél keresztülvigye. Még jó, ha tudja mit akar. [...] ezt a hibaforrást legfeljebb a századomnál fogom tudni kiküszöbölni saját hatáskörben.” A 25 éves főhadnagy rácsodálkozása arra, hogy katonái hazavágyának és nem értik, mit is keresnek otthonuktól távol, eléggé figyelemreméltó. Vajon miért feltételezte egyáltalán Ráskay László, hogy a „legénység” az ellenség megsemmisítésére vágyik? Miért nem volt számára magától értetődő, hogy „hatalmas érzésük” ebben a helyzetben az otthon iránti vágy? Miért gyenge a „legénységi anyag” – mert haza akarnak menni? A közeg nyomasztóan ellenséges jellegét pedig jól érzékelte. „A lakosság szlávosan egykedvű. A nyomornál nagyobb a kulturátlanság. Nem éheznek, burgonya, vágóállat van. A partizánokat is ők élelmezik. Legnagyobb részük passzív ellenséges érzelmű. A primitív életnívó mellett azonban érdekes megfigyelni, hogy írni-olvasni sokan tudnak és igen jó az írásuk. Öltözetük formátlan, de a hideghez alkalmazkodva célszerű. A közülük kikerült ukrán segédrendőrség csekély kivétellel partizánbarát és gyáva.”

A magyarázat alighanem abban rejlik, hogy „civilis” emlékezete ellenére Ráskay főhadnagy *katona* volt, mégpedig nagyon is az. Nem egyszerűen azonosult az erő intézményével, de mélyen áthatotta annak szelleme.

Égett a tettvágytól, nemcsak akkor akarta alkalmazni az erőt (és erőszakot), ha kellett, hanem akkor is, ha erre nem volt nyilvánvalóan szükség. Aktívan, támadólag kívánt fellépni. Harcolni szeretett volna, miközben a hazavágyó embereken azt látta – és ebben bizonynyal nem tévedett –, hogy semmit sem akarnak kevésbé, mint harcolni. Mindezt a fiatal csapattiszt jellegzetes mentalitásával és meggyőződéseivel, ami kognitív disszonanciához vezetett. Bántotta a dolog, és kereste annak okát. Ennek egyik, a legtöbb fiatal csapattisztre jellemző alapeleme, hogy a felsőbbtség, az „okosok”, a „vezetés” alkalmatlan feladatára, mert nem értékeli helyesen a helyzetet (nem is látja, mi van), mert képzetlen, mert gyáva stb. Ezzel szemben áll a fiatal tiszt korszerűbb és szélesebb képzettsége, helyzetfelismerő készsége, egészséges harci szelleme és romlatlan morálja. Az alkalmazás terepe pedig az egység, a *saját* egysége, a század, a szakasz, amely mintegy saját (katonai) nevelése, akikkel már korábban sokat foglalkozott, maga tanította meg nekik, hogy mit, hogyan kell tenni. Egyebek mellett azt is, hogy az ellenséget meg kell semmisíteni. „A katonaiskolás és a ludovikás nevelés eleve megadta azt a katonatisztekre jellemző és a civileket sokszor irritáló, a fellépésben és a magatartásban megnyilvánuló önbizalmat, ami áldásosan fedhetett el bizonyos emberi gyengeségeket. Ennek az önbizalomnak legjellegzetesebb megnyilvánulása az autoritás-tudat volt, az tehát, hogy mint parancsnok, fenntartás és ellenszegülés nélkül várhatom, hogy alárendeltjeim teljesítik a parancsaimat.”⁹⁶ Ráskay főhadnagy ezért vélte úgy, hogy saját emberei – szemben azokkal, akikkel szemleútján találkozott – biztosan lelkesen teljesítik majd parancsait. Akkor is, ha azok – természetesen – a harcra vonatkoznak majd.

Azt a meggyőződését, hogy lehetséges felderíteni a nagyobb partizán-csapatok útvonalát, majd azokon „éjjeli lesállásokat” szervezni, egyelőre csak nagyrészt papíron élhette ki. Ha szerveztek is leseket, azok nem jártak eredménnyel. Vagy semmi mozgást nem tapasztaltak, vagy ha mégis, a csapás maradt el. Éjjel a tüzelés nem ér semmit, tűnődött naplójában Ráskay, „tűzrajtaütés, kézigránát és szurony az egyedüli mód. Sajnos az óramű beállításához józan ész és könyörtelen fegyelem, hatásos módhoz pedig szív kell. Nem nagy dolog, de kell, mint a vitamin.” Bár beosztásából adódóan, mint írta „kénytelen vagyok ezred vezérkari főnököt játszani”, a tétlenséget egy idő után nem viselte el. Önként jelentkezett „vállalkozásokba”. „Négyszer voltam már kint, de nem kedvez nekem a vadász szerencse. Pedig kedvem volna már »lóbőrré« vadászni.” A sajtóságos kifejezés jól érzékelteti, minek tekintette Ráskay főhadnagy ellenfeleit.

⁹⁶ Perjés 1997, 583.

Amikor végre 1942. december 21-én megint csak önkéntes jelentkezés alapján „háromnapos portyára” indult, egyik védőállásukra három géppisztolyos nyitott tüzet valahonnan. „Lázás izgalom fogta el a védőkörletet és jóformán csak vacogó embereket lehetett látni. Alig sikerült egy pár ember összeszedni, akivel – drótakadályon kívül – az ellenséges járőr kutatására indulhattam.”

1943 januárjában, miközben még mindig nem vett részt valódi harcban, de a századához sem engedték vissza, a hadosztály-parancsnokság támadást rendelt el a Sztaraja Guta helységben lévő partizántábor ellen. Erre január 10-én került sor, egyórás tüzéségi tűz után két század elfoglalta a falut, az ott ellenállókat megölték vagy foglyul ejtették, a falut pedig felgyújtották. Az egyik századot Ráskay vezényelte. A hivatalos jelentéseket csatolta naplójához. Az egyik a hadmozdulatok szabálykönyvi nyelven való leírását tartalmazta. A másik azt rögzítette, hogy Ráskayt kitüntetésre terjesztették fel, mert a támadást végrehajtó egyik század parancsnoki beosztását önként, maga kérte, állandóan százada élén járt, „nagy lendülettel tört előre”. Magának viszont arról a januári napról semmit sem jegyzett fel. Az az ember, aki csak harcra vágyott, élete első *csatájáról* egyetlen szót sem írt.

Már a hónap második felében megérkeztek a hírek a 2. hadsereg doni vereségéről. „Bizonyára túloznak” – írta naplójában Ráskay, és ugyanide ragasztotta a hadsereg fogságba esett tisztjeinek repülőrről ledobott röpcédulákon terjesztett kiáltványát, amelyben a németekkel való szembe fordulásra, átállásra szólították fel a magyar katonákat. („Február elejétől kezdve általában lovakon éltünk” – emlékezett vissza ezekre a napokra negyven évvel később Ráskay osztálytársa, Czár István főhadnagy.⁹⁷) Február 13-án Ráskay végre bevonulhatott a zászlóaljához, és a hadosztály századának parancsnoka lett. Alighogy ez megtörtént, a sztálingrádi-voronyezsi áttörések nyomán a megszálló egységek egyszer csak a fronton találták magukat. Védőállást építettek ki. „Paulovits alezredes reménytelennek látja a Swessa-i védők helyzetét, én korántsem fogom fel ilyen tragikusan a helyzetet” – írta Ráskay, megint csak érzékeltetve a csapattiszt felfogását a felettesekkel szemben. Miután elfoglalták állásaikat, várták a támadást, amelynek feltartóztatására – páncéelhárító fegyverek hiányában – nem is gondolhattak. Csak halogató harcokról lehetett szó. Erről tanúskodik a napló utolsó mondata 1943. március 2-áról: „11.00-kor a zászlóalj málhavonatát a hadosztály Schostkán át Nowgorod Severnijen keresztül Kirowoba irányítja. Elbúcsúztam a ládámtól.” Második csatájá-

⁹⁷ Sára 1988, 33.

ról sem számolt be; március 6-án fedezékéből kilépve lövést kapott a szívébe, s azonnal meghalt. Holtteste nem került elő – amikor a támpontot pár nap múlva átmenetileg a magyar csapatok visszafoglalták, csak naplóját találták meg.⁹⁸

Perjés Géza gyalogsági százados avatása után Nagykanizsán, Kőszegen és Szombathelyen szolgált. Ráskaynál valamivel korábban, 1942 augusztusában került ki a Szovjetunió területén állomásozó magyar megszálló csapatokhoz, a 108. könnyű hadosztályhoz, amely a 105. hadosztály közvetlen szomszédságában tevékenykedett. Eredetileg Perjés feladata az újonnan érkezettek kiképzése lett volna, de két hét után a 34. gyalogezred II. zászlóaljához helyezték harcászati tanácsadónak. A zászlóalj „kétharmad” alakulat volt, három helyett két lövészszázadból és arányosan kisebb létszámú zászlóaljközvetlen alakulatokból. A fiatal Perjés főhadnagyot a parancsnok, egy visszahívás előtt álló idősebb alezredes segítségének szánták, de ehelyett néhány hónapig ténylegesen ő irányította a zászlóaljat – az adott pillanatban, két és fél évvel az avatás után az egész évfolyamból valószínűleg rá nehezedett a legnagyobb felelősség a legtöbb emberért. 1943 elején az ezred egy másik századának parancsnoka lett – ezúttal egy hadbíróság elé állított tartalékos tiszt volt az elődje. Visszaemlékezéseit Perjés közel nyolcvanévesen vetette papírra, több évtizedes hadtörténelmi munkásság után. Történész módszerességgel emlékezett: megkereste magasabb egysége harci tudósításait, az ezekhez csatolt térképvázlatokat, felhasználta más naplókat (így a közelben állomásozó Ráskay Lászlóét is) és emlékeztetéseket. Szövege írásakor arra törekedett, hogy háborús élményeit az egész háború, egyszersmind egész életútja kontextusába helyezze.⁹⁹ Ebből a szempontból nem lényegtelen, hogy Perjés a rendszerváltás után nemcsak visszakapta elvett rendfokozatát, és előléptették, de a kilencvenes évek legelején a Honvédelmi Minisztérium újonnan létrehozott tanácsadó testületének tagja, sőt egy darabig annak vezetője lett. A katonatiszti autoritástudatot valószínűleg sohasem veszítette el, de fontosabb, hogy ennek megőrzését a politikai változások vissza is igazolták. Talán ebből is fakad, hogy Perjés emlékezése nagyon őszinte. Saját tevékenységét elemzően mutatja be, reflektál akkori önmagára, de persze nem határok és korlátok nélkül.

Megérkezését követően Perjés első dolga volt, hogy az addigi, ötletszerűen megszervezett védőállást mintegy tudományosan alakítsa ki, majd ehhez igazítsa a lényegében rá bízott egység tevékenységét. „Így vezettem

⁹⁸ *A hír három héttel később ért Budapestre. Apám 1943. március 25-én írta zsebnote-szébe: „Ricsivel sétáltam. Délután moziban. Ráskay Laci elesett.”*

⁹⁹ Perjés 1997, a további idézetek külön jelölés nélkül innen.

a harccsoportot három hónapon át. Teljes nyugalomban teltek napjaink, harctevékenység egyáltalán nem volt. [...] Életünk tehát nagyon kényelmes volt, ami azonban távolról sem jelentett tétlenséget. Megtanították a Ludovikán, de tapasztalatból is tudtam, hogy semmi sem veszélyeztetni jobban a fegyelmet, mint a semmittevés. Szabályos kiképzés folyt a támponton, sok zárt rendi gyakorlattal.” 1943 szeptemberéig tartó megszálló tevékenységének tizenhárom hónapja alatt ő sem sokszor volt harci helyzetben. Visszaemlékezése összesen hét ilyen esetet tartalmaz (ebből az egyik több napon keresztül tartott), s úgy tűnik, Perjés igyekezett *mindenről* beszámolni.

Tűzkeresztségére csaknem öt hónapot kellett várnia. Ekkor már a 34. gyalogezred 4. századának parancsnoka volt, odaérkezése után pár nappal került sor a Sztaraja Guta elleni támadásra, amelyet az ő százada biztosított, egyebek mellett a közeli Grusaja községben lévő kisebb tábor elfoglalásával. Ennek során egy klasszikus, lekötő arctámadás + átkarolás kombinációt alkalmazott, ami be is vált: a partizánok menekülni kezdtek. „...úgy hiszem, én kaptam a legtöbb tüzet a századból: hóköpenyben voltam, nem kellett hát különösebb képzelő erő a partizánok részéről, hogy kitalálják, valami parancsnok-féle lehetek. [...] Viszonoztam a partizán tüzét és szinte tűzpárbajba illő lövésváltás kezdődött közöttünk. Megjegyzem, hogy puska volt nálam és nem géppisztoly. Nem bíztam ugyanis sem a géppisztolyban, sem magamban: gyakran fordult elő akadály¹⁰⁰ ennél a fegyvernél és tekintve csekély technikai és manuális érzékemet, egyáltalán nem biztos, hogy boldogulnék az akadály elhárításával. Lőtt tehát a partizán, lőttem én, majd ismételtünk. Ez így ment egy darabig, míg végül én találtam el őt, a puskatust szorító kézfejen. Még a csattanást is hallottam, ahogy a lövedék becsapódott. Partizánom hanyatt fordult és feltartotta a kezét. Elindultam feléje, ám amikor 10-15 lépésnyire értem, a derekához kapott, kiélesítette az övéen függő kézigránátot és az ismerős, oroszoktól gyakran hallott trágár kifejezés kíséretében felém hajította. Hasra vágtam magam, a kézigránát robbant, de nem lett semmi bajom. Felugrottam és rettenetes dühösen kiáltottam oda futólépésben közeledő katonáimnak: »Lőjétek agyon!« Szerencsére egyik sem vállalkozott rá...” Perjés a csapattisztz ideáltipikus helyzetében írta le élete első csatáját. Ebben egyszerre viselkedett a mikrohelyzet stratégiaként, emberei élén rohamozó parancsnokként és a kockázatra fittyet hányó egyéni harcoként, aki a parancs végrehajtásában is példát mutat, kezdeményez

¹⁰⁰ Vagyis hogy a fegyver nem sül el (csütörtököt mond), mert a lövedék valahol, leggyakrabban a betöltő-elsütő szerkezetben elakad. Ilyenkor azt valahogy ki kell szedni, esetleg a szóban forgó részek gyors szétszedésével.

és támad. „Öregen, közel immár a nyolcvanhoz, ha visszagondolok erre a vállalkozásra, csodálkoznom kell azon a nyugalmon, amivel a vállalkozást vezettem. Természetesen éreztem a veszélyt, de nem féltem. Ez annál is érdekesebb, mivel fizikailag nem vagyok bátor [...] Akkor nem meditáltam sokat a dolgon, csak később, katonaszociológiai tanulmányaim során kaptam magyarázatot akkori nyugalmamra. Ekkor vált világossá bennem ugyanis, hogy a hadsereg, mint szervezet, mint szociológiai keret, nem csak kényszerít és büntet, hanem rutinjával, szabályaival, szellemével, szigorú fegyelmével, autoritárius vezetésével és a csoportdinamika által létrejövő kohéziójával, valamint a kiscsoportok informális kényszerével, bajtársiassággal oltalmaz, véd és segít is.”

1943. március elején Perjés századát ugyanúgy bevetették a szovjet offenzíva lassítására, mint Ráskayét. Hadosztálya vezérkari főnöke ugyanolyan reménytelennek látta ezt, mint a 105-ösöké. Perjés inkább megijedt tőle, de meglátta a parancsban „a legjobb harcászati feladatot, a halogató harcot”, amit igaz, teljességgel elégtelen eszközökkel kellett megvívniuk. Sveskben be is kerítették őket az előrenyomuló szovjet páncéloscsapatok, ráadásul az ukrán rendfenntartó milícia azonnal fellázadt, átállt és hátba támadta a magyarokat. Már szó sem volt tűzpárbajról, a század lapult, majd a törzs menekült az egyetlen lehetséges úton – magát a századot a helyettes parancsnok hozta ki végül a gyűrűből. Március 7-ig még kétszer kerültek harc helyzetbe, mindkétszer hamarosan vissza kellett vonulniuk, ez azonban sokkal rendezettebb körülmények között történt, mint először. A század egyik szakasza – 25-30 ember – az első napon lemaradt, valószínűleg meghaltak vagy fogságba kerültek. Ezt követően Sztarodub térségébe telepítették őket, ahol továbbra is megszálló feladatokat láttak el. Ebből a nyolc hónapos időszakból Perjés emlékezése öt „vállalkozás” leírását tartalmazza. Azokat a gyakori eseteket, amikor parancsot kapott valamilyen feladat végrehajtására, de a helyszínen semmit és senkit nem talált, nem részletezte. A többi közül a legkiemelkedőbb egy szárazföldi és légi felderítés volt, amely fél tucat partizántábor helyét határozta meg – ezért a Magyar Érdemrend Lovagkeresztje kitüntetésre terjesztették fel, amit egy évvel később kapott meg.

Vállalkozásai során Perjés századának tagjai három alkalommal is rövid úton agyonlőttek olyan civileket, akik nem viseltek fegyvert, csak gyanúsak voltak, vonakodtak átadni valamit (például egy jó kinézetű lovat) vagy egyszerűen csak a harc közelében tartózkodtak. „...hogy gyilkosság történt ahhoz kétegy nem férhetett. Mégsem vontam felelősségre a szakaszvezetőt. Máig sem tudtam rendezni a dolgot a lelkiismeretemmel. Mint hivatásos tisztnek, kötelességem lett volna a törvény szellemében eljárni. Nyilvánvaló, hogy a [...] fásultság játszott közre a dologban” – írta

az első esetről. A második alkalommal „fásultságomban ismét semmit se tettem”. Az egyik vállalkozás céljának elérése, egy falu „megtisztítása” után, mint írta, „a vadászszenvedélytől, de bevallom, a bosszúvágytól is hajtva” (megelőzőleg ez a partizáncsoport elhurcolt és agyonlőtt három magyar katonát egy másik alegységből) üldözni kezdte a menekülő partizánokat. Ennek során további két faluba vonultak be, s a másodikat az aknavetőkből és gépágyúkból leadott tüzérségi előkészítés révén felgyújtották. „A faluban pokoli látvány fogadott. Az égő házak között jajgató, üvöltöző emberek, sivító malacok, bőgő tehenek, csapdosó szárnyasok rohagáltak össze-vissza. És akkor egy mankón bicegő, féllábú, lengő szakállú aggyatyan mankóit eldobva, kezeit égnek emelve, villámló tekintettel valamit felénk üvöltött. Nem értettem, hogy mit mond, de a bibliai prófétákra emlékeztető külsejéből és egész magatartásából csak arra gondolhattam, hogy elátkozott minket.” Partizánoknak azonban nyomát sem találták a településen. A visszatérő század egy helyen utat tévesztett, a parancsnok az élen haladó teherautón kereste a jó irányt, elszakadva emberei zömétől. Ennek során az erdőből ösztüzet zúdítottak rá. A vele lévők „halálra voltak rémülve. Csak cifra káromkodásokkal körített dühös unszolásomra nyitottak tüzet.” Végül szerencséjének, golyószórósa helyállásának és a segítségére siető századnak köszönhetette, hogy megúsza, miközben zubonyát átlőtték.

Perjés a felgyújtott faluról írta, de kiterjeszthető egész tizenhárom hónapnyi megszálló tevékenységére, hogy „bár a jelenet által keltett rossz érzéseimtől nem szabadultam meg, lelkiismeretfurdalást soha nem éreztem. A falu égését, nem kétséges, az én fegyvereim okozták. De hogyan lehetett volna mindezt elkerülni? Csak úgy, ha tűzoltalom nélkül megyek be a faluba. Úgy azonban kockára tettem volna katonáim életét, akiket kényelmesen tűz alatt tartottak volna a rejtőzködő partizánok. Amikor ugyanis a támadást elindítottam, nem tudhattam, hogy elmenekülnek. Két tényezőtől származott tehát a szörnyű eredmény. Az egyik a háború kegyetlen logikája, amely a rendelkezésre álló eszközök korlátlan bevetését és az ellenség megsemmisítését követeli. A másik a parancsnok azon humánus kötelessége, hogy a katonáit óva, a lehető legkisebb veszteséggel oldja meg feladatát.” Perjés főhadnagy – utólagos ábrázolása szerint – nem kereste a veszélyt, nem akart mindenáron tenni valamit, mint szerencsétlenül járt osztálytársa, Ráskay László. De az adott helyzetben őt sem parancs vagy katonai racionalitás, hanem a „vadászszenvedély és a bosszúvágy hajtotta”. Egy másik – történetesen utolsó – vállalkozását képes volt félbehagyni, amikor két katonája még a felderítés során súlyosan megsebesült. Ennek – és az előző öt hónapban átéltek – hatása alatt elrendelte a visszavonulást, nem hajtotta végre a parancsot. „Azóta sem tudtam elrendezni magam-

mal a dolgot.” Bizonytalanságra, kifáradásra és félelem okozta szorongásra hivatkozott. Az „aktivitás, a kezdeményezés, a bátor rámenősség és a harc szeretete”, amelyek fontosságára egy sikeres akcióról szólva mutatott rá, ezek szerint benne is megvolt, csak egy év után múlt el.

A „háború kegyetlen logikája” és az ezzel járó „fásultság”, ugyanakkor az indulat, egyszerű érzelmi instabilitás – mindez együtt olyan tettekre vitte a parancsnokot, amelyeket a szemben álló ellenség megsemmisítése sem indokolt egyértelműen. A kezdeményezés, a *támadás* szennvedélye átléptetett vele (velük) egy határt. De még ebben az esetben is be kellett illeszteni ezeket a tetteket a háború egészének értelmezésébe. Perjés leírása szerint eligazításaiban mellőzte a háború értelméről, a bolsevista veszélyről, a haza (orosz földön való) védelméről szóló frázisokat. „Magát a háborút annyiban fogadtam el, hogy az áldozat, amit benne hozunk, adó az elcsatolt részek visszaszerzéséért.” A századosok katonai szocializációjának ez volt az igazi alapja. A hadsereg nemcsak mint szociológiai keret vette őket körül, hanem politikai és lélektani keretként is. A háború értelme, bármilyen retorikát is alkalmazott a parancsnok, megkérdőjelezhetetlen volt. A századosok közül mindenesetre nem tudok olyanról, aki *akkor* megkérdőjelezte volna. A politikai keret így hozott létre parancsnoki attitűdöt, amelyben hol a vadászszennvedély, hol a fásultság, hol a legénység oltalma került előtérbe. Vagy éppen jelen volt mindegyik.

Aki eleve nem is került olyan helyzetbe, mint Perjés főhadnagy, nem is gondolhatott a vadászszennvedélyre és a fásultságot sem hagyhatta eluralkodni magán. A támadás gondolata kétségbeejtő, reménytelen helyzetben fel sem merülhetett. A parancsnok feladatát okkal, egészében azonosíthatta a Perjés által is emlegetett humánus kötelességgel. Czár István, az évfolyam tagja, Ráskay és Perjés osztály- és fegyvernemtársa 1943 januárjában jelen volt azon az utolsó eligazításon, amelyet a 2. hadsereg III. hadtestének parancsnoka, Stomm Marcell vezérőrnagy tartott. Stomm parancsban jelentette be, hogy parancsnoki beosztásáról lemondott, alárendeltjeinek parancsot adni nem tud, csak javaslatot tesz: vonuljanak vissza, és ha lehet, éljék túl. Stomm úgy látta, a hadsereg mint szociológiai keret széttört. Czár főhadnagy szerint nem: „Úgy véltem, hogy én egy egység parancsnoka vagyok, én felelek az emberekért, és ha nem is teljesen a saját belátásom szerint, de mindenesetre a saját elképzelésem szerint kötelességem őket óvni, megmenteni, és ha lehet, így egységben és jó erőben tartva a visszavonulásban hazavinni, hazahozni őket. Mert hozzá kell tennem, az embereknek a lábukban volt a hazamenés. Én másként ezt nem tudtam soha ezt megfogalmazni. Ott az emberek nem a fejükkel, a lábukkal gondolkodtak. Minden azon múlt, hogyan bírja a lábuk. Mindenki haza akart jutni, senki sem akart fogságba kerülni. Eszébe sem

jutott. Az, aki lemaradt, nem azért maradt le, mert fogságba akart kerülni, hanem mert kimerült, mert a hidegben elaludt, elszenderedett, megfagyott.”¹⁰¹ Czár főhadnagy végül nemcsak századának, hanem zászlóaljának maradványait is hazavezette. Kováts Andor százados (akkor még főhadnagy) ugyanezt 1949-ben önéletrajzába foglalta: „A szovjet csapatok áttörése után a 7/I. zászlóalj hadtest tartalék volt. Ezt a leharcolt csapatot ellentámadásra próbálták bevetni, amiből semmi sem lett. Tisztek a zászlóaljból megsebesültek, szétszóródtak, úgyhogy magam maradtam a zászlóalj még megmaradt, kecskeméti származású legénységével. A hadi helyzet teljesen világos volt előttem: ott hagyhattam volna én is a legénységet, amikor még egy-egy tiszt részére »a csapatomat szétverték, egyedül maradtam!« jelmondattal szállítóeszköz akadt volna. Én úgy döntöttem, hogy a legénységgel maradok és vállalom a visszavonulás viszontagságait. Ilyen körülmények között, akit csak lehetett, együtt tartva a legénység közül, hajtottuk végre a visszavonulást, amelynek folyamán minden (hátrább lévő) faluban a német parancsnokság különféle »körvédelmi« feladatokkal próbált megbízni, a visszavonulás alatt azonban harc nélkül sikerült ezt a még megmaradt legénységet Kievbe, illetve hazahozni.”¹⁰² Azt a pillanatot, amikor a hadsereg szociológiai, pszichológiai és politikai keretét a háború csaknem, vagy egészen szétzúzta, érvénytelenné tette, valószínűleg az összes százados átélte.

A háború folyamán harmincegy százados sebesült meg, vagyis nagyjából minden ötödik százados szerzett háborús sérülést, ebből tíz (minden harmadik) tartósnak bizonyult, és 50–100%-os rokkantságot okozott. Hársvölgyi Frigyes százados a szeme világát veszítette el, de tovább szolgált, mégpedig a vezérkari főnökség 2. osztályán (hírszerzés és kémelhárítás) mint hivatalnok, ezért aztán 1945 után külön nyilvántartásokban szerepelt. Mások soha sem tudtak többé rendesen járni. Néhány, az 1970-es évekből fennmaradt egészségügyi dokumentum tanúsága szerint, jó néhány esetben sokkal későbbi krónikus panaszok okozója volt az egykor könnyebbnek tűnő háborús sérülés (például testben maradt szilánkok).¹⁰³ Az elszenvedett lelki sérülésekre az adattárak és kartotékok általában nem utalnak. Ha a századosok nagy többsége nem is töltött éveket a lövészárkokban, és a közelharc nem is volt *mindennapos* tapasztalatuk, azért jó néhány alkalommal kerültek közvetlen tűzpárbajba, vagy rohamozás közben életveszélybe.

¹⁰¹ Sára 1988, 26–27.

¹⁰² HIL HM KI 50841. sz. tiszti okm.gy.

¹⁰³ Ez volt az oka például annak, hogy az 1945 után éveig hivatásos tisztként szolgáló Bárczy János százados később elvesztette látását.

Hogy hányan élték meg a háború végét, az egyik legnehezebben megválaszolható kérdés, amire egészen pontos válasz nincs. A kutatás lezárásakor két megbízható forráscsoport (a tiszti nyilvántartás és a hadisír-adatbázis) alapján kijelenthető, hogy a háború végéig huszonhat százados biztosan meghalt.¹⁰⁴ Rada Tibor, a Ludovika Akadémia krónikása ezenkívül az évfolyam további négy tagjáról állítja, hogy elesett – és más adatok ennek nem mondanak ellent.¹⁰⁵ Négy további százados esetében alaposan feltételezhető, hogy meghaltak, de ezt az egyetlen fennmaradt személyi dokumentumukon látható „Fogyatéki csoportba helyezve” ráírás nem erősíti meg kétséget kizáróan.¹⁰⁶ Végül tizenhárom százados 1945 utáni sorsáról nem rendelkezem semmiféle adattal. Ebből háromnak ráadásul semmiféle egykorú irata (még egy hiányosan kitöltött, félbehagyott anyakönyvi lap sem) nem maradt fenn, így például az sem állapítható meg, hogy milyen rendfokozatot értek el. A tizenhárom közül akár mind meghalhatott, de ugyanígy lehetséges, hogy valamennyien túléltek a háborút, csak azt követően nem tértek vissza többé Magyarországra, és az emigrációt figyelő állambiztonság sem találta nyomukat. Ha ezt a teljesen bizonytalan csoportot figyelmen kívül hagyjuk, levonva őket az összesből, viszont a feltehetőleg meghaltakat a bizonyosakkal együtt vesszük tekintetbe, akkor 113 túlélővel szemben 34 halott áll. Ha tehát azt mondjuk, hogy a háborúban minden ötödik százados meghalt, aligha tévedünk; ám lehetséges, hogy ez az arány némiképp nagyobb, és eléri az egynegyedet is.

A halálesetek körülményeit még a biztosan elesettek körében sem lehetett minden esetben felderíteni. Az első haláleset egyébként nem a háborúban történt. Herberstein Henrik pilóta hadnagy 1940. október 4-én Káposztásmegyeren „sportlovaglás közben” szerencsétlenül járt és meghalt.¹⁰⁷ Vértés Elemér utász hadnagy „hosszú szenvedés után” halt meg 1941 januárjában – vagyis valószínűleg valamilyen krónikus betegségben

¹⁰⁴ HIL KI tiszti okmánygyűjtői, Hadisír- és Hadifogoly-adatbázis alapján.

¹⁰⁵ Rada 1998–2001 – adatai személyes bajtársi közléseken alapulnak. A jelzett négy főnek megmaradt egy-egy 1945 előtti szolgálati adatlapja. Kettőn semmi sem utal sorsukra, Ugródy Elemér százados és Verebély László főhadnagy lapján azonban a „Fogyatéki csoportba helyezve” ráírás olvasható, Verebélyén ráadásul még az „eltűnt” szó is – alaposan feltételezhető hát, hogy ők meghaltak. Rada Tibor halálozási adatai általában megbízhatónak tűnnek – mindössze egy esetben tüntetett fel halálozást olyan személynél, aki biztosan túlélte a háborút, és csak néhány, az adattárakban szereplő halottat nem regisztrált.

¹⁰⁶ A fogyatéki csoportba került iratok csak azt jelzik, hogy az illető katonai szolgálata végleg véget ért.

¹⁰⁷ OSZK Gyászjelentés-adatbázis, <https://dspace.oszk.hu/handle/123456789/296553#>.

szenvedett.¹⁰⁸ Veress József hadnagy ugyan a *hadisír*-nyilvántartó szerint halt meg 1941. április 5-én Kézdivásárhelyen – háború még nem volt, halálának körülményei ismeretlenek, mivel semmi más dokumentum nem maradt fent róla. Hasonló eset Nyilas Sándor hadnagyé, aki ugyanezen adatbázis szerint 1941-ben Tokajban lett öngyilkos.¹⁰⁹ Lukavszky Géza főhadnagy 1942. július 1-én halt meg a Don közelében. Gergelyffy János páncélos főhadnagy 1942. szeptember 13-án esett el a 3. urivi ütközetben mint páncél-gépágyús szakaszparancsnok; Nimród típusú önjáró légvédelmi gépágyúja telitalálatot kapott. Györfly-Bengyel György gyalogos főhadnagy 1942. október 5-én halt meg Lukasenkov községben a keleti fronton. Mattyasovszky László tüzér főhadnagy 1943. január 25-én Prokudinszkij községnél utóvédhez beosztott ütegparancsnokként vesztette életét. Ráskay László főhadnagy 1943. márciusi haláláról már volt szó.¹¹⁰ Bejczy József repülő századost a magyar vadászrepülő „ászok” között tartották számon (féltucat szovjet és amerikai gépet lőtt le), gépét 1944. november 5-én lőtték le. Tolnay Dezső páncélos százados páncélvonatával vett részt a tordai csatában 1944 őszén, ahol súlyosan megsebesült és meghalt.¹¹¹ Két fő eltűnt, őket később különféle időpontokban holtta nyilvánították.

Ami a háborús halálesetek időbeli alakulását illeti (a nem harchelyzetben bekövetkezett eseteket itt nem számítva) az 1941-es év nem követelt halálos áldozatot a vizsgált csoporttól. 1942-ben négyen, 1943-ban hárman, 1944-ben tízen, 1945-ben öten estek el, illetve haltak meg szovjet hadifogságban.¹¹² Az évfolyam két tagját, Horváth Jenőt és Gyurócsik-Jászay Ferencet egészségi okokból (de nem háborús sérülés miatt) nyugállományba helyezték 1940-ben, illetve 1944-ben; a háború végén már civilek voltak, Gyurócsik nyugállományú repülő hadnagy például községi előjárósági tisztviselőként dolgozott Bonyhádon.¹¹³

¹⁰⁸ Uo. <https://dspace.oszk.hu/handle/123456789/601031#>.

¹⁰⁹ Nyilasnak sincsen egyetlen személyi dokumentuma sem; a *hadisír*-nyilvántartásban tartalékosként szerepel, de születési helye és éve, továbbá hogy egy árkászalakulatban szolgált (Nyilas műszaki kiképzést kapott) nem hagynak kétséget, hogy a vizsgált csoporthoz tartozott.

¹¹⁰ Rada 1998–2001, II. köt. 446–468.

¹¹¹ Uo. II. köt. 960. Tiszti adatlapja szerint Békéscsabán halt meg „gázödéma” következtében.

¹¹² Ez utóbbiak száma összesen kettő; Dohnányi Mátyás százados még Magyarország területén halt meg, míg az Ausztriában foglyul esett Eördögh Tibor 1946. november 15-én vagy 16-án a szveznikajai táborban.

¹¹³ Horváth sorsáról egyedül 1962-es operatív nyilvántartó kartonja tudósít (ÁBTL). Gyurócsik-Jászay tiszti okmánygyűjtője nem maradt fent, sorsáról lásd

A háborús érdemekért a hivatásos állomány kitüntetésekét kapott. Hajdan ezeket különleges és egyéni (hős)tettekért adták, a totális és mindinkább gépesített háború korában az ilyesmi valóban kivételszámba ment. Bizonyos rendfokozattal és beosztással és a hadművelleti területen töltött szolgálattal a kitüntetés csaknem „együtt járt”. Ez persze nem jelenti azt, hogy az érdemeknek semmi szerepe ne lett volna.¹¹⁴ Valamennyi százados megkapta a Felvidéki és Erdélyi Emlékérmeket, és nagyon sokan a Délvidékit is – ezek nem is számítottak háborús kitüntetéseknek. Háborús kitüntetések az 1918 utáni magyar hadseregben nem is nagyon voltak, ezeket 1941 után alapították vagy korszerűsítették. A hadműveletekben való tényleges és fegyveres részvételért *Tűzkereszt* járt, sebesülés esetén külön sebesülési pánttal – Tűzkeresztet a századosok közül összesen 73-an kaptak.¹¹⁵ A vezérkari főnök okirati dicséretét 39-en könyvelhették el. A Kormányzói Dicsérő Elismerés (a *Signum Laudis*) bronz, vagyis alap fokozatát 79 százados kapta meg, csaknem kivétel nélkül harctéri szolgálatért, amit a kitüntetés hadiszalagja és a rátűzött kardok fejeztek ki. E kitüntetést másodszor is el lehetett nyerni, ekkor ezüst változatában, amit már csak 14-en vehettek át közülük. Viszonyításul: a bronz elismerést 1939. január 1. és 1944. december 31. között mintegy 6700 alkalommal adományozták, az ezüstöt viszont csak körülbelül 520-an kapták meg.¹¹⁶ A Magyar Érdemrend Lovagkeresztjének hadiszalagos-kardos változatát 19 százados vehette át (a háború alatt csaknem 1800-at adományoztak), nagyrészt olyanok, akik részt vettek a doni ütközetben. Tizenötven német Vaskeresztet kaptak, nagyrészt ugyancsak 1943-ban a doni fronton történt együttműködésben szerzett érdemekért. Általában megfigyelhető, hogy a harcokban az első vonalban küzdő századosok kapták a kitüntetésekét, a műszakiak, híradósok, folyamőrök többnyire nem, de például

ÁBTL 3.2.4. K-1245 „Mirjam” fn. tanulmányozási dosszié (amit nem rá, hanem 1956-ban emigrált öccsére nyitottak).

¹¹⁴ 1944. október 4-én Apám a következőket jegyezte fel naplójába: „A kitüntetésekről már eddig is megvolt a véleményem és most újra láttam a múltkori felterjesztéseknél, hogy szép stílus kell csak hozzá és egy kis protekció, akkor a leggyávább ember is olyan nagy kitüntetést kap, hogy még lázálmában sem gondolt volna rá. Különben is olyan kitüntetési láz van, hogy egyenesen elképesztő. Megtudom azt is, hogy nincs olyan tiszt, aki ne lenne legalább valamire felterjesztve. Vajjon mikor csinálták ezt a sok hőstettet? Akkor nem áll-nánk itt, az tény.”

¹¹⁵ Az adatok forrása HIL HM KI tiszti okmánygyűjtők, illetve a HIL Rangsolás-adatbázisa. Az 1945. évben adományozott kitüntetésekről rendkívül hiányosan maradtak fent adatok, ha egyáltalán.

¹¹⁶ Lásd [http://rendjel.myhunet.com/hu/Az-I.-vilaghaboru-vegetol-a-II.-vilaghaboru-vegeig-\(1919-1945\)/Signum-Laudis/](http://rendjel.myhunet.com/hu/Az-I.-vilaghaboru-vegetol-a-II.-vilaghaboru-vegeig-(1919-1945)/Signum-Laudis/).

a légvédelmi tüzei is alig. A leggyakoribb kombináció a Tűzkereszt I. fokozata és a bronz Signum Laudis volt.¹¹⁷ Mindhárom magyar hadikitüntetést (bronz és ezüst Signum, Lovagkereszt) nagyon kevesen érték el – a századosok közül mindössze ketten. Az egyik a már említett Bejczy József vadászpilóta százados, a másik a kerékpáros gyalogsági kiképzést kapott, de már 1940-től a gépkocsizóknál szolgáló Lacz Csaba százados, aki három szakaszban (Gyorshadtest 1941, Don 1942–1943, Dél-Erdély 1944) összesen tizenöt hónapot töltött fronton, utolsó alkalommal meg is sebesült. Széll Gusztáv műszaki százados bronz Signumot, Tűzkeresztet és Lovagkeresztet is kapott a visszavonulás, illetve az 1944-es késő őszi harcok során végzett erődítési és védőállás-kiépítési munkálatokért.

*

Apám nem volt sem túl olvasott, sem különösebben érdeklődő (Nővérem visszaemlékezése szerint: „Soha egyetlen könyvet nem láttam a kezében. Elolvasta az újságot.”), de kamaszkorától naplót írt. Ezekből tudható például, hogy barátjával ellentétben nemhogy operába nem járt, de színházban is talán csak egyszer, legalábbis 1938 és 1944 között. Hogy a katonai tankönyveken kívül mit olvasott (Ráskay László barátja mindent), nem tudni. Egyikük könyvtára sem maradt meg, mert a Ráskay családot az ötvenes évek elején kitelepítették, Apámnak meg valószínűleg nem is nagyon volt. Ami könyvvél otthon találkoztam, Anyámtól eredt. Háborús emlékeit azonban viszonylag gördülékeny mondatokban fogalmazta meg. Hétköznapi feljegyzéseit a lehető legkisebb méretű zsebnóteszekbe írta, a harctéri napló céljaira egy külön, de a zsebnaptáraknál alig nagyobb alakú (egy zubbony felső zsebében elférő) kockás füzetkét kezdett, vagyis tudatosan készült a történetek rögzítésére.

Apám 1944-ben az 1. gépkocsizó lövészrezred 1. zászlóaljának motorkerékpáros szakaszparancsnoka volt. A gépesített csapatok a személyi állomány és az anyagi készletek szállítására, illetve a nehézfegyverek vontatására gépi meghajtású eszközöket használt. Fegyverzetükhöz jelentős számú harckocsi, páncélozott gépkocsi és önjáró tüzérési eszköz tartozott. Az ezred az 1. páncélosadosztály magasabb egységéhez tartozott. A motorkerékpáros alakulatokat főleg felderítésre, járőrözésre, útvonalak, törzsek, útsomópontok, objektumok őrzésére, összeköttetés fenntartására, esetenként előrevetett osztag állományában üldözésre használták. Elsősorban a

¹¹⁷ Ezeket kapta például Apám is az 1944. szeptember-októberi harcokért – naplójából képet lehet alkotni arról, milyen típusú harctevékenységet adták a kitüntetések. Megszállt csapatoknál teljesített szolgálatáért kapta a bronz Signum Laudist Perjés Géza is. A kivételes helyzetben zászlóaljak élén a Dontól visszatérő Czár és Kovács századosokat (akkor még főhadnagys, lásd e fejezetben fentebb) ezüst Signummal (Kovács Andort Lovagkeresztel is) tüntették ki.

német hadseregben is használt BMW-750-típusú szőlő és oldalkocsis motorkerékpárokkal szerelték fel őket – a lövészek a motorokkal mozogtak, adott esetben azokról leszállva hajtottak végre akciókat kézi fegyvereikkel (puska, géppisztoly, golyószóró, nehéz puská).¹¹⁸ A napló szövege a szokásos és szabályszerű katonai rövidítéseket használta a rendfokozatok, fegyvernemek, egységek, fegyverek, járművek, napszakok megjelölésére, és egyéb gyakorta használt kifejezéseket is így jelölt (pl. elg. = el-lenség, ök. = összeköttetés stb.). Alább az idézetekben ezeket külön jelölés nélkül teljes alakban használom.

„1944. július 25. Délelőtt Niederkirchner hadapród felhív telefonon, hogy azonnal vonuljak be szabadságról, mert »M[ozgósítás]« van.” – kezdte naplóját Apám. „A legénység fele szabadságon, őket ki kell értesíteni stb., nehézségek. De ezek kisebb gondok. A legnagyobb nehézségek, miképpen, milyen szervezéssel vonulunk el? Anyagot nem kapunk, ez biztos, tehát úgy kell elvonulni, ahogy vagyunk. Nálam még csak megy valahogy, mert a motorok üzemképesek, de a többi alakulatoknak szinte alig van járművük. Lovakat sem kapunk, előre látható, hogy igen szomorúan nézünk majd ki. Lelketlenség a vezetés részéről, majd az eredmények mutatják. Na de most hagyom ezeket!” 1944 júliusában Apám esküvőjére készült. Eljegyzésüket április 12-én tartották, ennek híre 1944. április 16-án jelent meg a Nemzeti Újságban. „Július 29-én lemegyünk Kókára. Másnap esküvőre kapok 3 nap szabadságot.” Az esküvőt július 31-én tartották meg, a budapesti Egyetemi templomban. Szer-tartás után a társaság a Tiszti Kaszinóban vacsorált. Augusztus másodikán hajnali fél hatkor Apám a laktanyába indult. Egyelőre senki sem tudta, merre mennek, az orosz frontra vagy délre. Végül ez utóbbi történt, augusztus 7-én hajnalban értek Barcsra, ahol a hadosztály a Dráva horvát oldalán elfoglalt egy hídfőt, amelyet a Barcs-Virovitica (Verőce) út biztosítása céljából a partizántámadások ellen kellett megvédeni. „Kirákas alatt a Dráva túlsó partjáról időnként erős puskaropogás hallatszik. Néhány lövedék a fejünk fölött húz el. Szóval ez már komoly.” Nappal a térségben csend volt, éjjel azonban a partizánok szabadon járkáltak. Az első napok kiképzéssel teltek; Apámat meg akarták tenni ezred-segédtsztnek, de ezt sikerült „megfűrnia”. Tíz nap után érkezett el az első harci helyzet, amelyet a következőképpen rögzített: „1944. aug. 17. Délben a szakasz átvonul a hídfőállásba, mint tartalék. Az éjjel nyugodtan telik el. A második éjjelen 7 fő egy házat száll meg és hosszas tűzharcot vívnak a partizánokkal. A harmadik éjjelre aztán 20 fővel körülvesszük a házat, egész csapdát alkotunk. A partizánok jönnek is, nagy lövöldözés támad, ilyen erős ellenállásra nem számítottak, de sajnos az emberek korábban nyitották

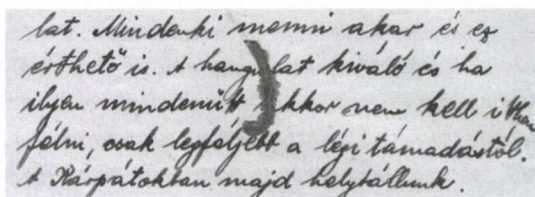
¹¹⁸ A páncélos csapatokról és az 1. páncélos hadosztályról lásd Ungváry 2004, 482–483., 485–486. 1944. őszi harcaikról összefoglalóan uo. 321–332. A következők forrása: Rainer M. V. 1944, eredetije tulajdonomban. Másolata HIL Tgy. 3791. sz. Részlete megjelent: Stark 1991, 84–86. és Rózsa 1999.

meg tüzet és így nem sikerült közülük senkit sem elfogni vagy lelőni.” Az első harc leírása tehát nála is szinte kizárólag katonaszakmai, technikai.

Ezt követően egysége tartalékban a szokásos rutin szerint élt. Augusztus 29-én kaptak hírt Románia átállásáról, másnap az ezred parancsot kapott, hogy induljon a román határra. A mintegy 350 kilométeres út három napig tartott... A támadási parancs némi késéssel 8-án érkezett meg, a szakasznak 9-én hajnalban a határ menti Elektől Öthalomig (Glogovac, Arad megye) kellett előrejutnia, mintegy 75 km-t megtéve. „Mindent megbeszélünk a legapróbb részletekig. Emberi számítás szerint sikerülni kell a dolognak, mert az oláhoknak nagyobb erejük a határon nincs és hírek sincsenek arról, hogy erősítések jönnének belátható időn belül. A benyomás az, hogy csak a világosi hegyek lábánál kell komolyabb ellenállással számolni. A hangulat bizakodó, az emberek már alig várják azt a pillanatot, mikor az oláhokat üthetik. Ez hálásabb háború is, mint az orosz ellen innen 2000 km-re harcolni.” Am indulás helyett másnap hajnalban újabb halasztásra került sor, végül szeptember 13-án indulnak. Öthalomig csupán távoli lövéseket hallottak. Másnap szakasza Maroscsicsérig nyomult előre, a gépkocsizó lövész század tartalékeként. „1944. szeptember 15. Hajnali 5 h-kor sorozatvető tüzérség nyitja meg a tüzet. Az átható hang mindenkire óriási hatással van. A sötétségben nagyszerű látványt nyújt. Szürkületkor mi is előremegyünk Szabadhegyre és rejtve helyezkedünk el egy utcában. [...] A harci zaj elől nem csendesedik, sok sebesültet hoznak, és dél felé több ember jön hátra, akik már megelégtették a harcot. [...] Több harckocsi támadásunk véresen összeomlik. Tisztekben is nagy a veszteség. [...] A páncélos hadosztály parancsnoka [Koszorús Ferenc ezredes] is megjelenik a harctéren és közli, hogy valószínűleg leváltják a támadó csoportot. Nem is nekünk való feladat az ilyen, de a magasabb vezetésnek fogalma sincs a gyors kötelek vezetéséhez. Most is csak az 1/3 része van itt a hadosztálynak, a többiek messze távol csellenegnek.” A magyar offenzíva végül csak pár napig tartott. „1944. szept. 19. Amitől féltünk, bekövetkezett. A Lippai szorost nem tudtuk elfoglalni, az első orosz csapatok beérkeztek. Ezek a már a hegyekben lévő gyalogságunkat lesöpörték a hegyekből, mivel az utánpótlás nem tartott lépést az előnyomulással. Délután már minden felől harci zaj hallatszik, és mind több és több lógós ember jön hátra a 11., 19. gyalogezredtől és a 20. határvadász zászlóaljtól. Néhány óra múlva meg lehet már állapítani, hogy a 8. hadosztály teljesen szétszűllött, a hátra futókat felfogjuk, de ezek teljesen használhatatlanok, ki vannak merülve. A hírek szerint orosz harckocsi is vannak a közelben, páncélos elhárítás persze nincs, nálunk is csak két páncélőköi van.” Pár napon belül a hadosztály visszavonult a trianoni határra. Mindeddig Apám alegysége tartalékban, biztosításban vett részt. De részesei voltak annak a katonai akciónak, amelyre a magyar honvédség voltaképpen 1920 óta készült: az „oláhok” elleni háborúban visszaszerezni az elcsatolt területeket. Apám mondataiban pontosan ugyanaz a csapattishti mikrokozmosz látható, mint Ráskay László másfél évvel korábbi naplójában és Perjés Géza kései emlékezésében. Az ellenséggel szembeni felsőbbrendűség tudata, a „vezetés” alkalmatlanságáról való

zsigeri meggyőződés – ugyanakkor a józan belátás, hogy erősebb ellenféllel szemben esély sincsen. A felszerelés, a technika színvonala és állapota elégtelen. A páncélos-hadosztály elvileg a magyar honvédség legkorszerűbb egysége, de felszereltsége messze nem elegendő, ha megjelennek a szovjet előőrsök. Eleinte Apám is úgy érezte, hogy saját szakaszának katonái – nyilván gondos kiképzésüknek hála – különbek, mint a többiek. Azok a „lógósok”, akiknek eszük ágában sem volt küzdeni, különösen azt követően nem, hogy a Lippai-szoros hegyeiben megtapasztalták a közelharcot az ott már valóban védekező román és beérkező szovjet katonákkal.

Korábban Apám nem sokat írt a háborúról. Kitörését alig rögzítette. 1941. június 27-én ennyit írt noteszébe: „Dut. hajóval haza Esztergomból. Gys. hdt. mozg.” Másnap, 28-án: „Dut. a Katinál voltam.” 1944. március 15-én viszont Anyámnak (akkor még csak reménybeli menyasszonyának) meglehetősen optimistán írta – ezúttal is az Esztergom-Tábori laktanyából:



lat. Mindenki monni akar és ez érthető is. A hangulat kiváló és ha ilyen mindenütt akkor nem kell itthon félni, csak legfeljebb a légi támadástól. A hápiátokban majd helytállunk.

Hogy a közelharc és a helytállás milyen, azt a gyakorlatban egyelőre ő sem tudta, leszámítva a barcsi epizódot. De hamarosan, már a magyar határokon belül megtapasztalhatta. Szeptember 25-én a szovjet csapatok elfoglalták Eleket, a magyarok ellentámadás mellett döntöttek. Apám, ezúttal a motorkerékpáros század szabadságra ment parancsnokát helyettesítve, életében másodszor került harci helyzetbe. Ezt már érzékletesebben rögzítette. A csoport, írta, szeptember 26-án „Kétegyháza és Elek között biztosítja a támadás oldalát. Motorkerékpáros század a tartalék. Nagy Béla [hadnagy, a gépkocsizó lövész század szakaszparancsnoka] felderítésre megy ki a szakasz egy jó részével. A támadással azonban elkésünk, az orosz már elkezdte és a 11. gyalogezredet újra megnyomja. Először a felderítő zászlóalj kerül bevetésre, majd tőlünk is egy szakasz, méghozzá az enyém. [...] Az orosz támadás elakad, a tüzérségi tűz megelégnül. Ott ahol az én szakaszomnak kell lenni, időnként igen erős a harci zaj. A község felé is egyre erősödik. Egyszerre csak az ezredparancsnok harcálláspontját kezdik lőni aknával, majd puskatűz is jön közvetlen közletről. Az oroszok egy erdőparcellán át beszivárogtak és elvágták a Kétegyházára vezető utat. Ugyancsak erősen nyomják a községet is. Erre Pajtás [Dénes hadnagy, a másik szakaszparancsnok] szakaszával, két páncélos gépjárművel és egy géppuskával ellentámadást hajtok végre. A legénység kimondott[an] gyáván viselkedik, pedig az ellenség nem lehet túl erős. A géppuskás raj nem meri a tüzet sem megnyitni. Közben az áttört orosz rész nagy ribilliót idéz elő a tüzérség soraiban. Két úteg [legénysége]

pánikszerűen el is fut. Végre azt hiszem, hogy a balszárnnyal raj is elindul ide, de egy ember megsebesül és rettentő ordítást mível. Erre újra belebújik mindenki a földbe, állandóan a nevemet kiabálják, aki lö, célzás nélkül csak a levegőbe durroztat. Hogy megnyugtassam őket, felállok, de ez sem használ. Erre Pajtást visszaküldöm, hogy hozza a gépágyukat előre. Közben otthagynom ezt a gyáva bandát és az út másik oldalán Bélavári szakaszvezetővel és néhány kevésbé félénk emberrel megindítjuk az ellentámadást. Rövid tűzharc után megrohanjuk a muszkákat, ezek közül 5 fő megadja magát, kb. 6–8 halott marad vissza, a többi elfut. Zsákmány 2 géppuska, 2 golyószóró és sok puska. Tehát kb. szakasz erejű lehetett az ellenség. A község bejáratát megszálljuk, ott ellenség nincs, ellenben a községbe befészkeltek magukat az oroszok. A vasútállomás körül harc folyik, de ez már nem a mi dolgunk. Kétházát tehát megvédték (vagy visszavették), s másnap tovább próbálkoztak Elek felé, de a támadás elakadt. „Már besötétedik, amikor a falu széléhez egy felderítő zászlóaljbeli motorkerékpáros jön hátra. Mi megállítjuk, és ez stró hangon jelenti, hogy az orosz páncéltörő ágyúkkal és csinn-bummal támad és elől mindenki menekül már hátra. Az embert azonnal visszaküldöm, magam mellé veszek két embert és a visszafutókat sikerül megállítani. Lehetnek vagy húszan, mind remeg az izgalomtól. Mivel a szép szó nem használ, előrántom a pisztolyomat, fenéken rúgok vagy két embert és az árokba lökve az egész bányát tömeget, az élükre állok. Ez használ egy ideig, de csak addig, míg néhány lövés el nem fűtyül a fejük felett. Erre újra mindenki lefekszik, a legtöbb valószínűleg remeg.” Végül az összegyűjtött embereket elkísérte a felderítő zászlóalj harcálláspontjára, de onnan minden parancsnok is vissza akart jönni, és arra kérték a fiatal motorkerékpáros főhadnagyot, hogy ezt gyorsan adja a „vezetés” tudtára. „Jellemző az egész gondolkodás az idősebbek körében uralkodó nézetekre” – dohogott naplójának Apám. „Persze tisztelet a kivételnek. A fiataloknál is ilyen állapotok vannak, különösen azok körében, akik már voltak fronton. Még akiknek több hadikitüntetésük van [neki addig értelemszerűen nem volt], azok sem strapálják magukat a legkevésbé sem. Példaadásról meg egyáltalán nincsen szó.” Két nappal később a határ menti harcok során Sarkad ellen támadtak a motorkerékpárosok, ahová román egységek érkeztek. Ott ellenállással nem találkoztak, így továbbhaladtak, „én a szakasszal Nagyszalontára deríték föl. Sűrű ködben megyünk ki a faluból, Pál őrmester vezeti az élt. Kb. 6 km-t megyünk már, mikor egy felrobbantott hídhoz érünk. Az él áttolja a motorkerékpárokat és éppen tovább akar indulni, mikor a ködből tüzet kap. Rövidesen erős tűzharc fejlődik ki. A motorkerékpárokat sikerül nagy nehezen a felrobbantott híd mellett visszahozni, azonban rövidesen erős tüzet kapunk. A terep rendkívül kedvezőtlen, mert az út kisebb töltésen van, a motorokat nem tudjuk a mély árkok miatt levinni, jobbra és balra kukorica- és rizsföldek, mély vizesárkokkal. A köd még mindig sűrű, alig lehet 30–40 m-re látni. Így nincs más hátra, mint az út két árkában, ahol helyenként térdig érő víz van, tüzelőállást foglalni. Szerencsére az oláhok sem látnak semmit és magasan lönek. A tűz percről-percre erősödik, az élt visszavonom a híd mögé és a robbantási

tölcsérben helyezem őket el. A másik két raj az út bal és jobboldali árkában marad. A motorkerékpárvezetők kissé hátrább biztosítanak meglepetések ellen. Minden eshetőségre felkészülünk, de a tűz csak nem csökken, sőt a románok, amint a tűzből ki lehet venni támadnak is az út két oldalán. Balról túl is haladnak, de a hátrébb levő motorkerékpár vezetők megakadályozzák a további előnyomulást. Rövidesen páncéltörő és aknavető tüzet is kapunk, de szerencsére nem túlságosan erőset. Az úton álló motorkerékpárok közül már sok kapott találatot és ezért többet hátraküldök, nehogy mindegyik tönkremenjen. Egyben löszert is kérek, valamint gépágyúkat. Sebesült eddig csak kettő van, szerencsére csak könnyebb. Az egyik pont mellett kap karlövést. Hamarosan beérkezik két gépágyú, sajnos azonban nem tudnak letérni a terepre a mély és széles árkok miatt. A hatásuk azonnal érezhető, mert az oláhoknál elcsendesedik a tűz, mi pedig ki tudjuk egészíteni a löszert. Löszérhiány miatt azonban hamarosan visszamennek és ezt az oláhok észreveszik, újult erővel támadnak becslésem szerint legalább 2–3 századdal és 5–6 géppuskával valamint aknavetőikkel. Mi is tüzelünk amennyire csak tudunk és el is akad a támadásuk, de kb. 80–100 méterre megközelítettek minket. A mi tüzünk elég hatásos lehet, mert jajgatás elég gyakran hallatszik a túloldaltól. Végre kezd a köd is felszállni, de még mindig nem lehet elég jól látni. Az oláhok újra hevesen támadnak, ez még nem volna baj, de a löszérünk újra fogytán van. Most jobbról is erősen szorongatnak, úgy látszik nem ismerték fel, hogy milyen kevesen vagyunk. Jelentést küldök hátra, kérek löszert és erősítést, mert így sehogyan sem lesz jó. Az oláhok nem lehetnek már messzebb, mint 50 méter. Az emberek felének nincs már löszere, a golyószórókkal be is szünttettem a tüzet. A helyzet kezd válságosra fordulni, mikor az utolsó pillanatban beérkezik Batta főhadnagy egy utászszakasszal. Az utászokat még reggel kértem az út rendezésére. Golyószórójuk is van, így hatásosan tehermentesítenek. Ekkor száll fel hirtelen a köd és most már célzott tűz alá vehetjük az oláhokat. Jobbra tőlünk egy szakasz fekszik egy kis árokban. Golyószóróval oldalba kapjuk őket és egy ember kivételével mind a föbe harap. 3–4 fő könnyebb sebesüléssel megadja magát. Bejön a löszér, egy tüzer felderítő járőr is jön előre, amit szintén már reggel kértem. A tüzer bámulatos gyorsan megnyitja a tüzet, egy román páncéltörő ágyút kilőnek, majd a bal oldalunkra levő ellenségre irányítom a tüzet. Ez azután teljesen hatásos, az oláhok visszahúzódnak Méhkerék felé.” Oda is követték őket, majd harcban vonultak be Kötégynba. „Az ország területe tehát itt szabad az ellenségtől. [...] ma senkit sem kell altatni, az biztos. Bár riadókészültségben kell lennünk, de mind kényelembe helyezkedünk. Nyugodtan mondhatjuk, hogy a mai napon megtettük a kötelességünket.”

Másnap Apám visszatért Sarkadra, „most jön a papírháború, már délután el is kezdődik. Kitüntetési javaslatok, minősítések stb. De legalább levélírássra is marad idő.” Néhány „csendes nyugodt nap” – ilyen is lehetséges? – után október 3-án „vihar előtti csend”, mert „a légi felderítés jelzi már, hogy a Bihar hegységen át egy 1000 gépjárműből álló oszlop közeledik az Alföld felé”.

1944. október 6-án, miközben sorra esett el Gyula, Békéscsaba, majd Orosháza, a hadosztályt utóbbi visszafoglalására vezényelték. Tótkomlóson gyülekeztek, „ahol teljes a fejtelenség és a zűrzavar. Fogatok százai, gépjárművek tömkelege, menekülő lakosság, ide-oda futkározó katonák, egyszóval szörnyű. [...] És nincs senki, aki itt megpróbálna rendet csinálni, vagy talán nem is akar?” A motorosok biztosították volna a támadást, el is haladt a hadosztály, aztán a sárban elakadt az egész járműpark. Apámékon rajta is ütöttek az oroszok – ez volt negyedik harci helyzete –, tűzpárbajok sorozatát vívták, majd amikor már csak öten maradtak, visszavonultak. Apám szakaszparancsnoki személyautója a szovjet hadsereg zsákmánya lett, tisztiszolgája és egyben sofőre ugyanis menekülés közben a slusszkulcsot a kocsiban hagyta. Mellesleg benne volt összes holmija. 7-én megpróbáltak visszatámadni a tanyák között, meg is találták a többi járművet – az egy kivételével, de a támadás közben ismét elfogytak. Végül Apám egyetlen vele lévő katonájával maradt elől, míg nem – érthetően – ő is a visszavonulás mellett döntött. „Látom, hogy reménytelen a helyzet, az úton nem lehet már visszamenni, mert az oroszok mindent látnak és igen erős tüzet adnak. Arra a helyre, ahol előbb álltunk, most rohamoznak és vadul lövöldöznek a levegőbe. Rettentően bosszant, hogy mindenki hátrafutott, ezt az ellenséget nagyszerűen el lehetett volna intézni, csak nehéz fegyverek kellettek volna. Egy ház előtt meg kell állnunk, mert igen erős géppisztoly tűz alatt vagyunk, percekig mozzanni sem lehet, most igen pontosan lőnek. Rádai [honvéd] feláll, a következő pillanatban keresztül lövik a puskáját, a gurulat a csizmám szárán akad meg.” A visszavonulás után ezrede Szentesen gyülekezett. „Nagy az öröm, hogy megjöttünk. Már mindenki letett rólunk. – Estefelé orosz páncélos ékek érkeznek a város külső védelmi vonala elé. De a mélységben tagozott páncélos védelmen a rajtaütés megghiúsul és több harcokcsit kilővünk. Elég sok csapat van a hídfőben, de mindegyik szét van már zúllva [...]. Mi még együtt vagyunk valahogy, de mindenki igen fáradt. [...] Vastagh [György ezredes, ezredparancsnok] este 9 óra felé magához rendeli a parancsnokokat, és igen szomorúan közli, hogy a hídfőt kiürítjük, meghatározza a sorrendet és azzal búcsúzik, hogy »Viszontlátásra Erdélyben.«”

1944. október 8-án reggel megindult a szovjet támadás a hídfő ellen. Most már Apám is kérte az ezredparancsnokságtól, hogy vonják vissza, „a célom az, hogy az embereket ebből a szörnyű helyzetből kihozzam. Észreveszem, hogy Szentesről özönlik ki már minden vad összevisszaságban, nincs egy perc veszteni való idő sem, csak egyet tudok csinálni, a leggyorsabban vissza a fiúkhoz és előrehozni őket a hídfőhöz. Még lehetnek ide kb 1½ km-re, mikor az áradat engem is elér, a zűrzavar teljes. Huszárok, fogatolt tüzérség, szekerek tömege vad ordítózás közben futnak a hídfő felé, gyalogosok puska nélkül libegve igyekeznek menekülni. Szörnyű látvány. [...] a már szemrevételezett úton megyünk, amilyen gyorsan csak lehet. Néhány lovat elütünk, de mi vagyunk az erősebbek. Most nincs kímélet, nekem pedig a szakasz a legfontosabb. [...] A vadul menekülő tömeg észreveszi, hogy merre megyünk, ő

is rohan utánunk. Még át sem érünk, mikor több emberem jön szembe és jelentik, hogy a lövészeket leszedték a motorról és visszaküldték. A túlsó parton sok tiszt ellenőrzi az átmenőket, csak a huszároknak lehet tovább menni. Én magam mögé állítom őket és megyünk tovább. Átérünk a túlsó partra, ott látom Pacor vezérkari alezredest, Muhorai vezérkari századost, a hadosztály vezérkari főnökét, valamint az ezredtől sok tisztet, akik mind a visszamenőket rendezik, de kevés sikerrel. Mikor aztán látom, hogy a puska nélkül hátramenőket minden további nélkül tovább engedik, elhatározom, hogy most azonnal semmi szín alatt sem megyek vissza, mert ha minden gyáva disznó, aki elhajtotta fegyverét, büntetlenül hátramehet, akkor miért szenvedjen más, aki megállta a helyét. Persze engem is vissza akarnak küldeni, de Lacz Csabának és Haám Gyuszának [három egykori évfolyamtárs, gyalogos főhadnagy találkozott a csongrádi parton] kifejtem, hogy a népet össze kell szednem, hosszabb rábeszélés után továbbengednek." Végül a legénységet (motorok nélkül) mégis visszaküldték a hídfőbe – ő pedig csongrádi oldalon maradt, az ezredparancsnok harcálláspontján. Másnap, október 9-én megint elhatározták, hogy kiűrtik a hídfőt, „de a parancsokat már nehéz továbbítani, mert az orosz olyan pergőtűzet ad le, hogy moccanni sem lehet. Először a hídfőt lőtte, de most az innenső partra összpontosítja a tüzet soha nem hallott sűrűségben. Aknavetők tömege, könnyű, közepes és nehéz tüzérség valamint Sztalin orgonák tüze fekszik rajtunk, hogy miképp szabadulunk ki, senki sem tudja. Az ezredparancsnok harcálláspontja körül sok ember gyűlik össze, a félelem mindenkit ide hajt. Nem lehet semmit sem csinálni ebben a pergőtűzben, mindenki csak a végét várja remegve. Lacz Csaba és Kása között fekszem [...] Egyszer hatalmas dörrenés, azt hiszem, kiszakad mindenem, és hullik a fejemre a vakolat. A sapkám elrepült, néhány pillanatig néma csend, majd jajgatás hallatszik mindenfelől. Kásával feltápáskodunk, a fülét nagyon fájdtja, én alig bírok beszélni. Lacz Csaba is felkel, Vastagh nem mozdul. Tudom, hogy van még két motor az úton, oda megyünk, a hídon át már jönnek visszafelé az emberek, sebesültek ordítanak mindenfelé, egy lábat is látok a sínek között, a test nincs a közelben. Nincs most nekem sem más gondolatom, csak menni hátra ebből a pusztulásból..." Csongrádig Apám maga vezette az egyik motort, két sebesültet vittek hátra. A hídfőt kiűrtették, a hidat felrobbantották, de addigra az oroszok már átkeltek a Tiszán. Az addigi biztosítási parancsnok eltűnt, „ő is egy úr a lovagkeresztesek közül! Azon vesszük észre magunkat, hogy nincs már senki itt, csak mi! Nagy Bélával és Pajtással mérlegeljük a helyzetet. Visszavonulásra parancsot nem kaptunk, de kitől is kaptunk volna, mindenki megsebesült. [...] László százados azt mondja, csináljak amit akarok, ő nem veszi át a parancsnokságot. Lóskay [Ferenc] vezérőrnagy kerül egyszerre elő a nagy tolongásban, engem azzal bíz meg, hogy a műút mentén foglaljak Kiskunfélegyháza felé [vagyis Csongrádtól nyugatra!] védőállást, mert ott oroszok vannak. De ezt már mégsem hiszem el, nem is válaszolok neki. Ő azonnal elhajt az autóján, a védőállást sohasem foglaltam el, különben is kissé ittasnak láttam, ilyen ostobaságokat pedig egyszerűen nem hajtok végre." Kiskunfélegyházán végül nem

oroszokat találtak, hanem az ott gyülekező páncéloshadosztályt, ami „pillanatnyilag alig pár száz emberből áll csak, páncélosok nélkül.” 10-én Apám átvette a motoros század parancsnokságát, de közben egyre rosszabbul érezte magát. Hogy a légnyomástól, fertőzéstől vagy idegkimerültségtől (esetleg mindháromtól) lett rosszul, nem derül ki a feljegyzésből, mindenesetre hányás, teljes levertség, gyengeség lépett fel nála, így október 13-án jelentkezett a legközelebbi egészségügyi oszlopnál Kiskunmajsán, ahonnan kórházba utalták Budapestre. „Szörnyű kellemetlen érzés nem sebesülve eltávozni a harcterről, de mindig rosszabbul érzem magam, vezetni úgysem tudnám a századot, viszont így remélhetőleg hamarosan visszatérhetek.” Amikor a sebesültszállító vonat október 14-én még mindig csak Kunszentmiklóson vesztegel, „a legerélyesebb formák közt figyelmeztetem az állomásfőnököt, hogy a szerelvényt küldje tovább, hiszen a sebesültek fele meghal, mire Pestre érünk. [...] Végre nagy nehezen befutunk dél felé a Keleti pályaudvarra. Természetesen senki sem vár, újabb várakozás, hosszas telefonálgatás. A város piszkos, kopott, nem így képzeltem el a viszontlátást a fővárossal, de a merengés ideje már régen elmúlt. Alig érkeznek meg a sebesültszállító gépkocsik, légiriadó. Mindenki menekülni akar, a gépkocsivezetőket és a sebesültvivőket összekapom és nem a legválogatottabb kifejezések közt parancsot adok a vasúti kocsik kiürítésére. Mikor kijelentik, hogy az óvóhelyre akarnak menni, végleg elfogy a türelmem, előveszem a pisztolyomat és ez aztán hatásos. Mindenkit az 505. hadikórházba visznek a Margit gimnáziumba, de ezek csak most rendezkednek be. Mikor látom, hogy micsoda nagy a fejetlenség, hazamegyek és ezzel a háború egy szakasza befejeződött számomra.”

4. Fogság – a vert sereg, 1945

A századosok két meghatározó tapasztalat birtokában érkeztek az 1945. évhez. Az egyikhez – a születés, felnövekedés és felnőtté válás tapasztalatához – valamennyien a középosztályi lét viszonylag biztos anyagi és presztízviszonyai között jutottak. A másik felnőtt életük egyik első és minden bizonnyal *egész* életükre kiható tapasztalata volt, a háborúé. A háború kimenetelét már az előző évben, 1944-ben elég világosan láthatták, azzal a tudattal léphettek át az 1945. évbe, hogy a háború hamarosan véget ér, életük keretei pedig rövid távon biztosan, s hosszabb távlatban is minden bizonnyal gyökeresen megváltoznak.

A magyar honvédség már korábban, 1943-ban megtapasztalta a vereséget, amely 1944 nyarán és őszén végső és teljes formájában mutatkozott meg. A magyar alakulatok többségét 1944. október 15-e után kisebb kötelékekben német hadosztályoknak rendelték alá.¹¹⁹ Ez paradox módon jobb esélyeket teremtett a túlélésre, kivéve azokat az alakulatokat, amelyeket nagyobb összecsapásokban vetettek be német kötelékben, így a budapesti ostromban vagy Székesfehérvár környékén. A századosok jellemzően a front mögött vonultak vissza Németországba. A háború végéig harcban állók általában szovjet fogságba estek (negyvenöten), a harci alkalmazás nélkül visszavonulók 1945 áprilisában, május első napjaiban a nyugatiak őrizetébe kerültek (negyvenen). 1945-ben, a *Stunde Null* pillanatában azonban minden százados – valós vagy átvitt értelemben – fogságban volt. Az a mintegy húsz fő is, aki elkerülte, hogy foglyul ejtsék.¹²⁰ Feltehetően mind örült, hogy túlélte, és szorongva, bizonytalan érzésekkel gondolt a jövőre – akár foglytáborban, akár csak saját közvetlen közelmúltja túszerént.

¹¹⁹ Ungváry 2004, 350–359.

¹²⁰ Amint arról az előző fejezetben szó esett, tizenhárom fő 1945 utáni sorsáról semmit sem tudok, néhányról csak annyit, hogy biztosan túlélte a háborút, ketten pedig nem voltak már katonák 1945-ben.

A tényleges hadifogság a háború egy lehetséges lezáródása, és egyben folytatása. A fogoly még katona, de mivel legyőzött, lefegyverzett, vert sereg tagja, már nem teljesen az. 1945-ben a nyugati fogság hosszabb vagy rövidebb idejű táborozást jelentett egy régi és egy új világ között a senki földjén. Az amerikai, angol, francia őrizet általában rövid ideig tartott, a negyvenből 36-an egy éven belül hazatérhettek, átlagosan öt-hat hónap múltán. A hazatérő transzportok a szűrőtáborokba érkeztek, ahol általában egy hétig tartott az adatok felvétele és a háborús bűnösök gyarapodó listáin szereplők kiemelése; utána ki-ki hazamehetett, azzal, hogy érkezését jelentenie kellett: egyrészt a rendőrségen, másrészt a kiegészítő parancsnokságon. A szovjet fogság hosszú időn át tartott. Két évnél rövidebb ideig a Szovjetunióban mindössze tizenhárman maradtak (közük sok sebesült, rokkant és beteg), a többiek ennél tovább.¹²¹ Tizenegyen viszont több mint három évet töltöttek a Szovjetunióban, hárman pedig ötnél is többet. Egy századost, Gömbös Ernőt háborús bűnösként még 1945-ben őrizetbe vettek a magyar hatóságok, egy másikat, Mikófalvy Istvánt ugyancsak 1945-ben a szovjet hadsereg tartóztatta le. A hadifogság a *világ megváltozásának* alapélményét jelentette a századosok többségének. 1945 Magyarországon nem azonnal és egyszerre változtatott meg mindent, ezt a többség egyidejűleg nem élte át. Amikor a szovjet fogság átlag három éve után visszaérkeztek, *még* akkor is sok tekintetben ideglenes, de *már* sok tekintetben megváltozott viszonyok közé csöppentek.

Ezt nevezem a továbbiakban *1945-ös tapasztalatnak*, annak ellenére, hogy a háborút túléltek többsége nem 1945-ben, hanem 1946-ban, 1947-ben vagy akár később szerezte meg. A változásról szóló hírekhez és közvetett élményekhez persze a fogságban is hozzá lehetett jutni. 1945 végére a még Nyugaton lévők felvették a kapcsolatot itthoni családtagjaikkal, rokonaikkal. A szovjet fogságban élőknek nem volt ilyen lehetősége, bár a szovjet propagandagépezet speciális kiadványaiból, a hozzájuk esetlegesen eljutó hazai lapokból valamelyes képet alkothattak arról, ami itthon történt.¹²² Az 1945-ös élmény megszerzésének időpontja ezzel együtt is élesen elkülönül az itthon maradt kisebbség és a fogságot szenvedettek esetében.

A felhasználható források száma viszonylag alacsony, értékük vegyes, ez azonban a megéleltörténeti megközelítés jellegéből adódóan nem különleges. A vizsgált csoport mindössze öt tagja hagyott hátra terjedelme-

¹²¹ A szovjet fogságról általában lásd Varga É. M. 2010. A tisztí táborok életéről jó képet ad Lám 1998.

¹²² Lásd például Benőcs (OHA) 38. (Benőcs a *Hadifogoly Újság* címre emlékezik.) Bazsó József volt pc. fhdgy. szerint a *Szabad Népet* kapták meg. Bazsó (OHA) 55.

sebb személyes reflexiót ezekből az időkből. Arató Oszkár századosnak, a Magyar Néphadsereg későbbi tisztjének 1944–1946-ban vezetett naplója a hagyatékából került elő – ez az egyetlen rendelkezésre álló *egyidejű* forrás. Bárczy István utólag, a hetvenes években vetette papírra emlékeit, amelyek között 1945 kitüntetett helyet foglal el. Ugyanezt Kováts Andor és Dobozy Lajos a kilencvenes években tette meg. Perjés Gézával a kétezres évek elején készült több videointerjú (illetve ezek alapján egy portréfilm). Szerencsés körülmény, hogy az öt személyes dokumentum között a századosok mindhárom alapélethelyzete előfordul. Arató Németországig vonult vissza, amerikai, majd angol fogságba került, s onnan 1946 nyarán tért haza. Hasonló történt Perjéssel is. Bárczy századost felvették a Hadiakadémiára, de onnan azonnal a Szent László hadosztály kötelékébe vezényelték. 1945 kora tavaszán átszökött a fronton, Budapestre jött, és jelentkezett az új hadseregbe, ahol állományba is vették. Dobozy százados Székesfehérvár környékén esett szovjet fogságba néhány nappal 1944 karácsonya előtt. A temesvári elosztótáborban jelentkezett szolgálatra az új hadseregbe. Amikor kiderült, hogy a jelentkezőket mégis fogolyként viszik tovább keletre, Dobozy kalandos körülmények között megszökött, Budapestre jött, és ugyancsak szolgálatba állt az új hadseregben – utóbb azonban az oroszok letartóztatták és mégis kivitték az országból; ő 1948 őszén került haza. Kováts Andor százados 1945 márciusában Esztergom környékén ezrede maradványaival parlamenter útján adta meg magát a szovjet csapatoknak – ő is szeretett volna jelentkezni az új hadseregbe, de fogságba került; viszont az első szállítmányok egyikével érkezett haza 1947 nyarán.

A hazatérő századosoknak már a szűrőtáborban részletes kérdőívet kellett kitölteniük, a kérdések jelentős része 1944–1945-re vonatkozott. Ezeket az íveket személyi irataikhoz csatolták, sok fent is maradt közülük. A „katonás” tényközlések (a szolgálat helye, ideje – év, hó, nap –, az alakulat száma, a magasabb egység, a parancsnok neve, beosztás stb.) mellett – igen kis számban – akadnak bennük személyesebb reflexiók is, amelyeket felhasználtam. A hadseregben tovább szolgálók, aztán később, 1950-ben a tartalékos tiszti állományba kerülők részletes önéletrajzokat írtak.¹²³ Ezekben a szövegekben többen felidéztek 1945-ös (vagy későbbi) újrakezdésüket. Hasonló a helyzet az általában 1946–1948-ban keletkezett és nagyon szórványosan fennmaradt igazolási és B-lista-iratokkal, amelyeket a kérdőívekkel és az önéletrajzokkal együtt ugyancsak a tiszti okmánygyűjtők őriztek meg. Ezt az 1945-ös tapasztalatot az egykori

¹²³ Ezekről az önéletrajzokról lásd a 12. fejezetet.

Magyar Királyi Honvédség mintegy 18 ezer tényleges állományú tisztje megszerezte,¹²⁴ így itt is felhasznál-tam néhányuk visszaemlékezését is.

A századosok 1945-ben 28-29 évesek voltak. Mindannyian átérték – valamilyen módon – a háborúból való „kikapcsolódást”, igen sokan a német hadseregbe sorolva a visszavonulást, a túlélés és megkönnyeb-bülés élményét. Sokan szembesültek az átállás, netán az ellenállás dilem-májával. Túléltek a hadifogságot, akik pedig Nyugaton feltehették, válaszol-tak a *hazatérni vagy sem?* kérdésre. Ebben, de kivált az általános *hogyan lesz tovább?* problémában megjelent a visszatekintés az addigi (rövid) élet-útra – benne a háborús cselekedetek-



Arató Oszkár százados 1945-ben

kel. Elvileg az addigiak (át)értelmezésére is lehetőséget kínált a fordulat. A várhatóan kialakítandó új egzisztenciára vonatkozó elsődleges kérdés az volt, hogy lehetséges-e azt megteremteni az új hadseregben, vagy csak azon kívül.

Arató Oszkár pilótakiképzést kapott – 1939 januárjában tizenné-gyüket avatták. A háborút csupán hatan éltek túl közülük. Arató száza-dosnak tulajdonképpen „szerencséje” volt: még 1939-ben, hadnagyként gyakorlórepülés közben lezuhant, egyebek mellett koponyalapi törést, agyrázkódást, jobb boka- és térdtörést szenvedett. Csaknem egy évet töl-tött kórházban, felépült, de többé nem szállhatott fel. Hamarosan kiképző lett, 1944 végén a Repülő Tiszthelyettesképző Iskola oktatója és század-parancsnoka volt. Arató százados akkor kezdett naplót írni, amikor az iskolát 1945. január végén hévízi ideiglenes állomáshelyéről elindították Németországba.¹²⁵ Először egy Aussig nevű faluban szállásolták el őket.

¹²⁴ Pihurik 2013; Okvát 1998, 2001.

¹²⁵ Arató Oszkár: Napló a németországi kitelepítésről és az angol hadifogságról 1945. 01. 28 – 1946. 07. 18. HIL Tgy. 4049. sz. – Arató Oszkárné 2010. 09. 29-én adományozta a Hadtörténeti Intézetnek férje 9 db kitüntetési okiratát, 10 fényképet és 1 katonai igazolványt – valamint négy kötet naplót, jellegzetes fekete-fehér kockás borítójú, vonalas iskolai füzeteket, fekete töltőtollal rótt, nagyon szép, jellegzetes tisz-tázati írással. A folyamatos feljegyzések eredetileg öt kötetet tettek ki, de a 2. számú

Arató későbbi, 1945 után írt önéletrajzai azt hangsúlyozták, hogy a kitelepülési parancsot megtagadni, szabotálni nem állt módjában, az iskola állománya kiképzetlen fiatalokból állt, fegyverzetük (egy tucat puskát leszámítva) nem volt.¹²⁶ Az iskola parancsnoki állománya családostul utazott, Arató felesége és nem egészen két éves kislánya is velük volt – sőt az iskolánál polgári alkalmazottként foglalkoztatott apósa ugyancsak. Az após, eredetileg vasutas, később községi tisztviselő a százados történetének fontos szereplője lett. Hogy miféle baloldali mozgalom résztvevője volt a háború előtt és alatt, az Arató egyik életrajzából sem derül ki, az viszont igen, hogy illegális röplapokat állított elő és terjesztett. Ezért internálták, de az akkor már Hévízen állomásozó (és ezredsegédtiszti beosztást betöltő, vagyis a parancsnoksághoz és annak adminisztrációjához közel álló) vő kimentette a zalaegerszegi táborból, polgári szolgálatra hívatván be a repülőiskolára.

Arató még indulás előtt összeütközésbe került a nyilasokkal, mert az iskola besorozottjai körében a Hungarista Légióba toborzó aktivistákat – önéletrajza szerint – fegyverrel kergette el. Ezért leváltották segédtiszti beosztásából és a sokkal kevésbé előkelő századparancsnoki beosztásba helyezték, sőt hadbíróági eljárás is indult ellene. Ez utóbbinak nincs nyoma iratai között: Arató azon kevesek egyike, akinek egyetlenegy 1945 előtti személyi nyilvántartó dokumentuma sem maradt fent, még régi szolgálati adatlapja sem, pedig azok gyűjteménye csaknem hiánytalannak tűnik. Egész korábbi karrierjét 1945 utáni elbeszélése alapján rekonstruálták – igaz, a nyilatkozattévő a háború utáni forgandó világban egyáltalán nem tudhatta, mikor kerül elő valamilyen papírja valamelyik nyilvántartásból. Maga Arató is azt mondta, hogy az eljárásnak nincsen nyoma – ezt a kitelepülés zavaros, kapkodó körülményeivel magyarázta.

1945. február elején Aussigban nagyjából normalizálódtak a viszonyok (amennyire persze ez akkor lehetséges volt). Február 10-én Arató Oszkár a helyzetet és saját akkori gondolkodását egyaránt megvilágító mondatokat jegyzett fel: „[...] ma megkezdődött a kiképzés, ha ezt annak lehet nevezni, mert térdig erő sárban kissé nehéz. Délután a legénységnek fürdés, mi pedig este megnéztük az itt lévő nyilaskeresztes ifjúság estjét. Nagyon kezdetleges volt, de széppé tette a magyar gondolat, és az a jó szándék, ami vezette őket a rendezésben. Egyébként beszereztünk vagy fél vagon

hiányzik. Elfekszik a naplók mellett Arató Szolnokon, 1964. 03. 25-én kelt hatoldalas kézírt önéletrajza, ennek egy példánya: HIL HM KI 259/2231. sz. tiszti okm.gy.

¹²⁶ HIL HM KI 259/2231. sz. tiszti okm.gy. – A már említett 1964-es önéletrajz mellett itt egy 1949-ben és egy 1950-ben papírra vetett, terjedelmes, kézzel írott önéletrajz is található.

poloskairtó port.”¹²⁷ Hamarosan kiderült, hogy az iskolát továbbküldik északnyugat felé, ennek intézése és előkészítése érdekében a százados többször átutazott a háború végi Németországon, március 2-án a porig bombázott Drezdán is. „Kb. 2 óra hosszat gyalogoltunk [az egyik pályaudvarról a másikig], amíg az Elbe-ig értünk, de egy ép házat, sőt mondhatom úgy is, hogy egy ép falat sem láttam egész úton. [...] az emberiség kultur voltában csalódva elhagytuk a még mindég égő várost.”¹²⁸ Arató végül eljutott Berlinig, ahol még mindig működött a bürokrácia, ám csak nagy nehezen derítette ki, hogy az iskolát Oldenburgban helyezik el. Itt készítette elő az iskola áttelepülését. A németek általában lekezelően és ellenségesen bántak a magyarokkal, „udvariatlanok, kivéve a repülősokeket”, akikben a magyarok iránti általános ellenszenvet a testületi szolidaritás ellensúlyozta. Természetesen fegyvert továbbra sem adtak nekik, ennek híján imitálták a kiképzést – és várták, mi történik velük.

1945. április 29-én az oldenburgi magyar parancsnokság a helyi német tisztekkel rendezett közös vacsorát. „Az az érzésem – írta naplójába a százados –, hogy ezeknek is elégük volt már a háborúból, és alig várják az angol hadifogságot. Mindenesetre mindnyájan nagyon el vannak keseredve, és csalódtak a vezetésükben. Bármit kérdeztem tőlük ezzel kapcsolatban, a felelet az volt, hogy: »Mi is erre szeretnénk választ kapni!« A német nép túlbecsülte önmagát! A vezetés pedig, miután az utóbbi időben, illetve években a pártszempontokat vették elsősorban figyelembe, szemben állt a katonai vezetéssel. Nekem legalábbis ez az érzésem.”¹²⁹ Két nappal később, május 1-jén este a hamburgi rádió bejelentette Hitler halálát. Utána az utódként kijelölt Dönitz admirális szolt, bejelentve, hogy a harcot a bolsevizmus ellen folytatják, az angolszászok ellen viszont csak akkor harcolnak, ha akadályozzák őket ebben. „Hát most kíváncsi vagyok a fejleményekre, mert céljukat, a nemzeti szocializmus leverését már érték” – töprengett a Nyugat magatartásán a százados.¹³⁰ Csak 1945. május elején jutott el oda, hogy németek mellett nem érdemes harcolni, hiszen míg Budapestet ötvenhat napi ostromnak tették ki, saját városaikat sorra nyilvánítják nyílt városnak, és adják fel őket. Május 4-én éjjel tudták meg, hogy hamarosan fegyverszünet lép életbe, küszöbön áll a feltétel nélküli megadás. A táborba másnap bevonultak a szövetségesesek. „Ismét igazolva látom régi elvemet, hogy katona ne politizáljon, hanem a parancsokat von, a legjobb tudása szerint teljesítse” – vont le a következtetést a világ-

¹²⁷ HIL Tgy. 4049. sz. I. köt. 8.

¹²⁸ HIL Tgy. 4049. sz. I. köt. 18.

¹²⁹ HIL Tgy. 4049. sz. I. köt. 79.

¹³⁰ Uo. 80–81.

történeti fordulatból Arató.¹³¹ A németek, tette hozzá, talán a vereségüket magyarázandó, tapasztalatlan emberekből csináltak parancsnokokat, holott hadvezérek kellettnek volna.

Az iskola állományát egyelőre nem vitték hadifogolytáborba. Az elszállásolás, a belső rend fennmaradt. Fennmaradt, ám nem változatlanul. A legénység természetesen mihamarabb haza akart menni, s Arató rögzítette, hogy úgy tartották: ezt a családostul ott lévő tisztek akadályozzák, akik viszont nem akarnak visszatérni. Ezért – a mihamarabbi hazatérés reményében – sokan egyszerűen megszöktek. Arató mindenesetre összehívta a századát, és közölte: ő mindenképp hazaviszi őket, „mert mindenkinek kötelessége részt venni az újjáépítésben”. Annak során majd, tanácsolta nekik, maradjanak jó magyar emberek, hűek a háromszínű zászlóhoz.

Lehet, hogy Arató nem vont le magasröptű következtetéseket a történetekből, de naplója tanúsága szerint egyvalamit jobban megértett tisztársainál. Lehet, hogy embereinek lapos általánosságokat mondott – de legalább akadt valami mondandója *nekik*. Megsejtette, hogy – legalábbis az átmeneti időkben – a legénység is tényező, fontos szereplője a katonaság és civilség közötti átmenet állapotának. Oldenburgban például önkormányzatot választottak, és igényeket jelentettek be a tiszteknek, például, hogy vonják be őket a vezetésbe, hogy tárgyalják meg velük a fenyegetéseket stb. A napló ezt „*a kommunista eszmék terjedése*” fogalommal írta le, de a szerző nem szállt szembe ezekkel az eszmékkel. Sőt naplója szerint maga is „*kommunista hírbe*” került, mert – mint írta – igyekezett figyelembe venni a legénység kívánalmait. Emellett mind kevésbé szenvedhette tisztársait, korábbi parancsnokait. Azok ugyanis amellett, hogy lesték az otthoni híreket, főként egymással vitatkoztak, sőt veszekedtek. A semmittevésnek 1945 októberében szakadt vége, amikor az iskola állományát végül fogolytáborba vitték, nemcsak a legénységtől, hanem családjuktól is elkülönítve a tiszteket. Ettől kezdve a napló a hazaszállításról és az otthoni helyzetről szóló hírek és rémhírek felsorolásából áll. Arató Oszkár végül meglépett az angol fogságból, és átment a pockingi amerikai táborba.¹³² Emberei, sőt családja nélkül, 1946 júniusában tért haza. Hamarosan B-listázták, az igazolóbizottság két évre kizárta az előléptetésből (ennek akkor, 1947-ben már és még csak merőben elméleti jelentősége volt), előbb a nyáregyházi kocsigyár könyvelője lett, majd egy év után apósa szűkebb pátriájában, Soroksáron volt textilgyári munkás. Nem sokkal hazaérkezése után belé-

¹³¹ Uo. 88.

¹³² Az ausztriai és dél-németországi magyar menekültek életéről lásd Nyári 2017a.

pett a Magyar Kommunista Pártba.¹³³ 1949-ben visszakerült a Néphadseregbe, és kivételes módon, évfolyamából egyedülként húsz éven át folyamatosan szolgált.

Arató naplója mindenekelőtt katonás; csaknem tisztán a napi történeések és a közvetlen környezetében élő emberek közötti érintkezések (vagyis kicsinyes perpatvarok) leírása. Távolatok, saját magára, múltjára és jövőjére vonatkozó reflexiók nemigen találhatók a szövegben. Ami egyébként szépen és gördülékenyen íródott, szerzője pedig bejegyzései tanúsága szerint nem túl bonyolultan, kissé szkeptikusan gondolkodó, korrekten fogalmazó és viszonylag jó kedélyű, jó humorú ember volt. A németeket nemigen szerette, ahogy a nyilasokat sem. Óvatosságról árulkodik, hogy a „ruszki” szót egy helyen gondosan és utólag tintával átsatírozta. 1945-ös fejlődésrajza, ahogyan tisztársai legtöbbjével szembekerül, jól nyomon követhető. Velük ellentétben mindenáron haza akart jönni; ha lehet, az embereivel, ha nem, akkor egyedül. Kész volt és akart is alkalmazkodni a hazai változásokhoz. Önéletrajzaiban, jóval 1945 után, utalt szociális érzékenységre, de becsületesen megvallotta, hogy a fasizmus veszélyességét 1945-ig nem ismerte fel, és semmi baja nem volt a Horthy-rendszerrel.¹³⁴ 1945-ös élményének lényege, hogy a maga egyszerű módján jól felfogta a változások tendenciáit, igyekezett azokhoz hasonulni. A csapattisztek mind rendelkeztek tapasztalatokkal a parasztságról és a munkásságról, hiszen a rájuk bízott legénység jelentős része közülük került ki. Arató talán családi okokból többet tudott róluk és valószínűleg szociálisan tényleg érzékenyebb volt a többségnél.

Bárczy János gyalogsági százados felavatása után 1941-ig a 13. gyalogezrednél szolgált szakasz- és századparancsnokként.¹³⁵ 1941-ben átkepezték ejtőernyőssé, és a Délvidék megszállása közben lezuhant Bertalan Árpádról elnevezett 1. ejtőernyős-zászlóalj egyik századparancsnoka lett.¹³⁶ Innen kiképzési és elvi előadóként a Honvéd Légierők Parancsnokságára került, majd felvették a Hadiakadémiára, de tanulmányait nem

¹³³ Lásd HIL HM KI 259/2231. sz. tiszti okm.gy.

¹³⁴ Uo.

¹³⁵ Bárczy János: Visszaemlékezés IV. fejezet. HIL Tgy. 2716. sz. (1974). Uő: Visszaemlékezés V. fejezet: 1945–1949 a Néphadseregben. HIL Tgy. 2777. sz. (1977).

¹³⁶ Erről szólt Bárczy visszaemlékezése, a *Zuhanóugrás* (lásd Bárczy 1981). Annak idején Kádár Gyula emlékiratai (Kádár 1978) után Bárczy volt a második, aki belülről, a hivatásos állomány szemszögéből ábrázolta a Horthy-kor hadseregének belvilágát. Ehhez persze komoly politikai és nyelvi engedményeket kellett tennie, amivel kiváltotta egykori, 1945 után emigrációban élő tisztársai éles bírálatát. Ennek jó példája Ormay 1982. A könyv így is óriási siker lett, erről lásd Bárczy lányának visz-

tudta elkezdni. 1944 őszén az ejtőernyősöket a Szent László hadosztály kötelékébe sorolták, Szügyi Zoltán vezérőrnagy parancsnoksága alatt.¹³⁷ A hadosztály felállítását nem a nyilasok kezdeményezték, mint később elterjedt, hanem Horthy, mégpedig a kiugrás biztosítására, a hozzá leginkább hűnek vélt egységekből. Ezek egyike volt az immár ezredde szervezett – de földre kényszerített – ejtőernyősegység. Bárczy János 1944 vége felé a Szent László hadosztály 1/A (hírszerzési és elhárítási) osztályának vezetője lett. A hadosztály egyes parancsnokai – így Lajtos Árpád őrnagy, vezérkari főnök és Bárczy maga is – Balássy Miklós, a Bajcsy-Zsilinszky-féle ellenállási mozgalom résztvevője útmutatásai alapján arra készültek, hogy az egész hadosztály átáll az oroszokhoz, és érintkezésbe lép a debreceni ideiglenes kormánnyal. A VKF 2. osztály (hírszerzés és kémelhárítás) front mögötti diverziós egységei kiképzésének ürügyén éppen Bárczyt jelölték arra, hogy a Tiszántúlra repüljön,¹³⁸ a terv azonban kútba esett. A németekkel való konfliktusok miatt a hadosztály több beosztottját le akarták tartóztatni, ők azonban megszöktek, és átmentek a frontvonalon, hogy Budapestre jöjjenek. Lajtos Árpád szovjet fogságba esett, Tassonyi Edömér szintén, de megszökött, majd a háború végén azonnal Ausztriába emigrált, egyedül Bárczy Jánosnak sikerült, amit elterveztek: eljutott Budapestre, s ott azonnal jelentkezett az új magyar hadseregbe, 1945. március utolsó napján.

Bárczy a Horthy-hű, egyben elvi németellenes tiszték kisszámú csoportjába tartozott. A kiugrási kísérlet kudarca és társai magatartása mélyen elkésérítette, véleményét pedig nem rejtette véka alá. A visszavonuló vert seregből távoznia kellett, az azonban, hogy a harcot és a szolgálatot folytatni akarta, saját választása volt. Nyilván tudta, hogy a háborúnak hamarosan vége lesz, de jelentkezése pillanatában a harcok még magyar területen folytak, és Bárczy is tudott az új magyar kormány katonai kötelezettségvállalásáról, valamint hadüzenetéről Németországnak.

Bárczyt először Buda magyar katonai parancsnoka, Papp-Kökényesy Sándor testőr alezredes fogadta, majd néhány nap múlva Pagony Iván századossal, a Budai Önkéntes Ezred tisztjével beszélt. Ezek a találkozások határozták meg az egész emlékezést átható benyomást. Eszerint „egy

szaemlékezését 2011-ből (bár a több százezres példányszám túlzásnak tűnik) <http://www.emlekpontok.hu/hu/interjutar/barczy-janos-sorsa>.

¹³⁷ HIL Tgy. 2716. sz. 49. sköv.

¹³⁸ Bárczy 1950-ben írott önéletrajzában a Budapestre való repülés tervéről írt, amit az hiúsított meg, hogy az egyetlen leszállásra alkalmas hely, a Vérmező éppen a tervezett repülés éjjelén került szovjet kézre. Eszerint a repülésre valamikor 1945. február elején került volna sor. HIL HM KI 3527. sz. tiszti okm.gy.

kaszt van kialakulóban, a németek ellen harcoló magyar tisztké, akiknek elsőbbsége van az új honvédségben”. Ez természetesen hatalmas bizalmatlanságot váltott ki minden *későn jövővel* szemben. Bárczy egy hónapig a HM-ben dolgozott, ekkor találkozott Illy Gusztáv ezredessel, aki nyugdíjazása után, a háború végén a kommunista vezetésű ellenállásban dolgozott. Illy ezt mondta neki: „Most áll át? Minden fasiszta átsétálhat a győztes oldalra, és sütkérezhet a dicsőség fényében?” Bárczyt cseppet sem bántotta, hogy végül András Sándor repülő vezérkari ezredes Miskolcra, a 7. hadosztály szervezésére küldte. A százados már itt, a háború végének tiszteletére szervezett május 12-i díszszemlén tapasztalta a fordulat – számára – másik legfontosabb hangulati elemét. Ez az elemi katonaság- és főleg tisztellenes hangulat volt, a „gyűlölet minden iránt, ami katonaságra, honvédségre emlékeztet”.¹³⁹

„Bonyolult, áttekinthetetlen [...], út és cél nélkül hanyódó időszak volt ez”, amikor nagyon kevesen voltak valóban elvhűek azok közül, akik ma (1977-ben) ezt állítják – írta emlékezésében. A honvédség vagyonát elkótyavetyélték, vagy jóvátételre vették igénybe. Az oroszok mindenkit (ezen Bárczy a tényleges tisztikart értette) elvittek fogságba, az új hadseregbe pedig egy nagyon rövid kezdeti periódustól eltekintve senkit sem engedtek át. „A volt tisztikar egysége – ha egyáltalán létezett ilyen – most már olyan gyorsan olvadt semmivé, mint az áprilisi hó. A származás, a fegyvernem, a rangsor, főváros és a vidék minősítő különbségei mellé felsorakozott az az új tényező, hogy ki mikor állt át, ki jelentkezett előbb az új hadseregbe, s legújabbban: ki az »igazi« magyar és ki a szemlesütve, szégyenlősen visszاسompolygó »nyugatos«, ezen belül is ki hagyta el az országot ún. »zárt kötelékben« és ki csak úgy, a front, az oroszok elől futtában. Aztán nemsokára jött a legújabb, legfontosabb rangsorolás: párttag-e valaki vagy »egyleten kívüli« szabad-úszó, s ha párttag: melyik párthoz tartozik és mióta... Ez utóbbi – rövidesen – úgy módosult, hogy előnyre csak egyetlen párt tagja számíthatott, a többi párthoz tartozás hátrányosabb lett, mintha valaki kívül maradt volna a pártpolitikán.”¹⁴⁰ A *világmegváltók* az 1945 utáni hadseregben szolgáló régi tiszteket gyanús befurakodottnak tartották. Az idősebb, kint maradt tisztet *vöröskatonáknak* hívták őket, akik „most se húzzák sokkal tovább ama 133 napnál...” Sokan hittek abban, hogy egyszer csak visszajön Horthy is, jobbán Trumannal, balján Churchill-lel. Bárczy a tanulást és ennek nyomán a felismeréseket tartotta

¹³⁹ HIL Tgy. 2777. sz. 1. rész 42–59.

¹⁴⁰ Uo. 61–62.

a legfontosabbnak¹⁴¹ – bár, mint írta, társadalmi helyzete, a „papi nevelés” (Bárczy a budapesti Piarista Gimnáziumban érettségizett), a bajtársi szolidaritás e felismerések ellen hatott benne. Igazolása során – Budapesten, a HM-ben igazolták még 1945-ben – feljelentés érkezett ellene, egy zsidó származású volt beosztottja jelentette fel, akit annak idején kihagyott a síválogatottból. Mivel az illetőt más sérelem nem érte, az ülésen nem marasztalták el – a volt beosztott pedig elmondta Bárczynak, hogy a HM Katonapolitikai Osztálya zsarolással kényszerítette a feljelentésre. Hamarosan még közelebb csaptak le köré a villámok: 1945 nyarán Miskolcon jó néhány tisztet letartóztattak és Budapestre vittek; azt próbálták rájuk bizonyítani, hogy – egy politikai fordulatra készülve – fegyvereket és lőszert rejtegettek. A tisztikar könnyű célpont, vont le a következtetést Bárczy, ráadásul a honvédelmi miniszter kisgazda volt, akit ilyen ügyekkel igyekeztek gyengíteni.

A korai – netán a kezdetektől, az új hadsereg szervezésének kezdetétől való – visszavétel semmire sem volt garancia. Mindenki létbizonytalanságban élt. Bárczy leírása szerint a tisztí családok többsége felbomlott; ahogy a dicsfény eloszlott a státusz körül, a civille vedlett, bizonytalan egzisztenciává vált férfiak mellől leléptek a nők, vagy a férfiak vették szemügyre feleségüket, akiket addig a nagy kaució, a családi háttér tett vonzóvá. Most életképtelen, elkényeztetett dámák, akik délig alszanak, kártyáznak, fecsegnek. 1946 márciusában Bárczyt is felmentették beosztásából, és létszámfeletti állományba helyezték. Ekkor már nagyon nehéz volt egykori katonatisztként munkát kapni, mert senki sem akarta őket alkalmazni, hisz bűnbaknak számítottak. A hadseregből eleve kimaradt tisztek kárörvendve fogadták Bárczy százados bukását – „megmondtuk, hogy nem kellett volna sietve fejest ugrani a vörösbe!”¹⁴² Ennek ellenére, amikor 1946 végén a HM „demokratikus tisztí átképző tanfolyamra” vezényelte, élt a lehetőséggel, és végigcsinálta a két hónapos kurzust. Ami szerinte nem volt más, mint tömény marxizmus–leninizmus (figyelemre méltó, hogy ez még Nagy Ferenc – ugyan a Magyar Közösség ügyével már támadott – kormányának időszaka...), némi irodalommal, joggal és harcászattal kiegészítve.¹⁴³ A résztvevők többsége századosi rendfokozat-

¹⁴¹ Bárczy akkori olvasmányai közül Bajcsy-Zsilinszky Endre *Helyünk és sorsunk*, John Reed *Tíz nap, amely megrengette a világot* és Joseph E. Davies *Moszkvai jelentés* című könyvét említi (Davies, aki a harmincas években az Egyesült Államok moszkvai nagykövete volt, mindent elhitt a régi bolsevik vezetők elleni kirakatperekéből...).

¹⁴² HIL Tgy. 2777. sz. 2. rész 2.

¹⁴³ A tisztí átképzőről lásd Király 1986, 124–125. A tanfolyamokról lásd még az 5. fejezetet.

tal rendelkező fiatal tiszt volt. Bárczy ezen a szűrőn is átment, sőt egy felállítandó ejtőernyős-alakulat parancsnokának szemelték ki, amit okosan visszautasított. (Ez az egység akkor nem jött végül létre.) Előbb Debrecenbe került, majd vissza Miskolcra, ahol azután 1949-ben maga kérte felmentését és nyugállományba helyezését. Ennek hosszú és részletesen leírt története azonban már nem az *1945-ös tapasztalat* története, sokkal inkább az ötvenes éveké – a negyvenesek végén.

Bárczy János befolyásos felső köztisztviselői családból származott, apja egyetemi tanár és pénzügyi államtitkár volt a Bethlen-kormányban; az egykori híres budapesti főpolgármester és a harmincas-negyvenes évek miniszterelnökségi államtitkára rokonságban állt velük. Anyai ágon felmenői jogászok, kúriai bírák, orvosok voltak. Bátyja jogot végzett, ő maga a Piarista Gimnáziumból egyáltalán nem katonának, hanem jogásznak, tisztviselőnek készült. Az apa korai halála (1929) után a család anyagi helyzete megrendült, így került a kiváló sportoló (ifjúsági bajnok törvívó) Bárczy János a Ludovikára.¹⁴⁴ Képességei, különösen intellektusa – ez kiváló íráskészségéből is kitűnik – messze évfolyamtársai átlaga felett lehettek. Hadiakadémiai felvétele aligha volt véletlen. Meggyőződése, világszemlélete leginkább konzervatív liberálisnak mondható. Elitalakulat tagja volt, és a hadsereg elitjébe készült. Ebből (is) adódott nyitottsága az 1945-ös fordulatra – úgy hitte, őszinte német- és náciellenessége összefér magyar tiszti hivatástudatával és becsületével. Emlékezését valószínűleg nem a nyilvánosságnak szánta, meglehetősen szókimondóan, bár az antikommunista és szovjetellenes deklarációktól mentesen tekintett vissza 1945-re. A szövegből hiányzik a Horthy-rendszer és elitjének rituális elítélése, ami így különbözik szerzője későbbi, publikált emlékirataitól (amelyek természetesen mellőzték az 1945 utáni időket). Alighanem a köz szolgálatának ethoszából adódott, hogy Bárczy katona akart maradni. 1945 tapasztalata számára valóban az újrakezds egy megújult régi szervezeti keretben – a megújulás lehetőségében feltehetően őszintén hitt. Az átmenet hosszabb lett, mint gondolta, s végül sikertelenül zárult. Emlékezése főként személyes egyedülléte élményéről szólt, arról, hogy minden oldalról bizalmatlanság és ellenségesség vette körül. Egykori közegétől aligha várt mást – számos részlet bizonyítja, hogy nem volt túl jó véleménye a tisztikarról. A kommunistákat nem ismerte, úgy hitte, tanulással pótolhatja a hiányt, de ez sem sikerült. Később kistisztviselőként hamar megkapaszkodott a

¹⁴⁴ Családjáról és ludovikás éveiről Bárczy emlékirata első részében számolt be, HIL Tgy. 2704. sz.

szocialista rendszer középosztályában, ám ez – éppen 1945-ös reményei miatt – aligha elégítette ki.¹⁴⁵

Dobozy Lajos tüzér százados húsz évvel Bárczy után tekintett vissza 1945-re – és szövege tanúsága szerint Bárczyval ellentétben semmit sem várt tőle, legalábbis semmi jót nem.¹⁴⁶ Dobozy egész tiszti szolgálati idejét az orosházi 18. tábori tüzérosztálynál töltötte, 1943–1944-ben egy évet megszálló alakulatnál szolgált a Szovjetunióban, majd egy betegség után, 1944 őszén ismét a frontra került, most már Magyarországon. Visszaemlékezése elején leírta, hogyan vett részt a harcokban fogatolt tüzér ütegparancsnokként. A szövegből kiderül, Dobozy százados sem szerette a németeket és a nyilasokat. A háború után ötven évvel úgy emlékezett, hogy 1945-ben azt gondolta: a hazát meg kellett védeni az oroszoktól és a románoktól (akiket csak oláhoknak nevezett). Menyasszonya kommunista volt (hogy ez mit jelentett akkor, nem fejtette ki), akit 1944 őszén éppen ezért ismerőséhez, Pálffy György vezérkari századoshoz küldött, hogy bujtassa el az ütegénél, de Pálffy akkorra már maga is illegalitásba szorult.

Dobozy százados 1944. december 20-án esett fogságba, Székesfehérvártól délre. A rohamozó oroszokat „részegen üvöltöző, vadállati külsejű bandaként” írta le, akik foglyul ejtven folytonosan ütötték-verték, agyonlövessel fenyegették őket – a csak fasisztának szólított tiszteteket –, de azért visszakísérték az arcvonal mögé. „*Nem emberek ezek*” – summázta az ellenséggel való személyes megismerkedést, és ennél a véleménynél ki is tartott írása végéig.¹⁴⁷ A fogolymenet a Székesfehérvár–Seregélyes–Bátaszék–Baja útvonalon, gyalog és vasúton haladt, miközben a kísérők mindig *szkoro domojal* (hamarosán haza[mentek]!) hitegették őket. „A világon semmi olyan náció nincs, aki többet tudna hazudni, mint ezek a kommunisták, főleg ha még oroszok is ráadásul.”¹⁴⁸ Végül Temesváron kötöttek ki, a gyűjtőtáborban, ahol már – a későbbi hadifogolylétre hajazóan – elkülönítették a magyarokat a németektől, a tiszteteket (és a hozzájuk csapott civileket) a legénységtől. A fogolylét fő problémája, leírásának toposza az étkezés. „Enni éjjel, vagy sötét hajnalban adtak. A barakk előtt sorakozva, ki-ki valami edénykével, amije volt, várakozott, amíg valami benzineshordó-féle edényben a napi egyszeri lilaszínű burizst (árpakása-rozskása) és

¹⁴⁵ Annál fontosabbnak érezhette a hetvenes évek végétől társadalmi csoportja és hivatása sajátos emlékkörzójének szerepét, vagyis írói munkásságát – ami azonban nem tárgya ennek a tanulmánynak.

¹⁴⁶ Dobozy Lajos: Hadifogság 1944–1948. HIL Tgy. 3322. sz. [1990-es évek].

¹⁴⁷ Uo. 14.

¹⁴⁸ Uo. 27.

[a] krumplihéjjal főzött, kb. 3-4 deci mennyiségű levest (moslékot) odahozták és kimérték. Néha mintha lóhús cafrangok úsztak volna benne. Ez volt minden.”¹⁴⁹

A századosok – mint Dobozy vagy az ugyancsak ebben az időben fogságba esett Kováts Andor – már a háború vége felé estek fogságba. Akik még korábban, például a Donnál – ez a vizsgált csoportból csak Sziklay László századost (akkor még főhadnagyot) érintette, legalábbis egyedül ő élte túl – azoknak ennél is nehezebb volt. Az 1919-ben született Garami Lajos leírása ezt elég nyersen érzékelteti. „1943 január 19-én estem hadifogságba, Nyikolajevka [mellett]. És mondhatom, hogy májusig olyan körülmények között voltam, hogy én magam nem hiszem el, hogy ez megtörténhetett, ami megtörtént. Ez több volt, mint amit meg lehet magyarázni. Olyan mennyiségű hadifogoly zúdult a Szovjetunióra, amire nem voltak felkészülve. Sem épület szempontjából, sem egészségügy szempontjából, sem élelmezés szempontjából. Most én magam lefogytam, most sem vagyok egy dalia, de 35 kilóra. A nem megfelelő kosztolástól. Januárban estem hadifogságba – májusban kerültem egy úgynevezett orvosi kezelés alá. [...] Minket a reguláris csapatok fogtak el. Akik átadtak bennünket rögtön a hirtelen partizánná lett egységeknek. Mert addig ugyanazok a németek mellett harcoltak. Ezek az utolsó ruhadarabig megszabadítottak bennünket az öltözetünktől. Ezek mindent elvettek tőlünk. Hát enni nekik se volt, így nekünk se. Akkor utána hajtottak bennünket, ugyanazt az utat, amit én gépkocsival megtettem, ugyanazt az utat előre megtettük, a Don fele, gyalog is meg kellett tennem. A hőmérséklet 40–42 fok, mínusz. És hát levetkőztetve az ember, tehát a ruháitól megfosztva, csak rongyokban lógott... a pokrócot így magunkra terítettük, ami még volt, mert a pokrócot leszaggatták rólunk a partizán nők. Mert nekik is szükségük volt rá. Akkor betereltek egy ekkora helyiségbe, mint ez. 70-80 embert. Se ülni, se állni nem lehetett. Ülni azért nem lehetett, mert nem volt hely, állni meg azért nem lehetett, mert nem bírt az ember állni. Fizikailag annyira le volt romolva. Vízet nem kaptunk. Nekik se volt vizük. Mert a Szovjetunióban ez nagyon nagy gond, egyes területek vízben szegények. És ahol van is víz, koli bacilussal van tele. Ami csak betegséget okozott. Na most ez az állapot volt... utána elhelyeztek minket föld alá. A földalatti elhelyezést úgy képzelje el, hogy nekik voltak istállóik. Istállóik. A föld alá beásva. Egy mélység. A teteje gally. A tetején az volt a szerencse, hogy 2 méteres hó volt, ami melegített. Tehát mondjuk szigeltelte. Igen ám, de fekvőhelyünk se volt, se ahova leüljünk, mert le voltunk

¹⁴⁹ Uo. 30.

robbanva teljesen. A halottak kihúzása, naponta négyet-ötöt húztunk ki. [...] Itt enni ha kaptunk, naponta egyszer, céklából, valami ilyen káposztaléből valami keveset. Kenyeret minden harmadik nap kaphattunk egy szeletet, ami körülbelül ők úgy mondták, hogy 200 gramm. 20 deka. De hát az közel se volt annyi. Most a fűtési lehetőségünk az volt, amit ők behoztak. Ugyanakkor tetünk millió. Ha én így belenyúltam... ekkora szakállam volt... ha így benyúltam és végighúztam a kezemet, most az volt a kérdés, hogy száz vagy kétszáz tetű van benne. De ugyanez volt a rajtam lévő, esetleg még rajtam lévő alsóneműm is. Most a kályha... egy ilyen benzines hordó, annak a vége le volt vágva. Odamentünk a kályhához, ami ruházatunk még maradt, nekinyomtuk a kályhának, mert a tetűk csak úgy pattogtak, mint ha géppuska szólt volna. Beraktak minket egy 60 tonnás vagonokba, oda betettek 110–120 embert. A vagon teljesen lezárva. Csak egy ilyen WC-nek kihagyott terület benne. És a betegnek a tömkelege. Ott fleck tifusza volt a legtöbbször már. És így raktuk egymásra a halottakat. Kitenni nem lehetett, de minden nap megszámlálták, hogy hány halott van bent a vagonban. Most enni adtak úgy, hogy naponta kaptunk egy ilyen széles darab sós heringet. Nagyon jó a sós hering. Nagyon hasznos is lett volna. Mert a legnagyobb méisztartalmú és a legnagyobb kalóriatartalmú. Igen ám, de vizet nem kaptunk hozzá. Mert nekik se volt vizük. Akkor az történt, hogy akinek volt konzervdoboz, mert a csajkáinkat és az evőeszközeinket elvették, a konzervdobozon volt egy drót... ahol az ürülék kiment, ugyan azok a lyukon húzták végig és a hó, ami beleakadt, az levette, mikor az felolvadt, akkor megette. Vagy kanállal ette meg. Kétheti utazás után, mert két hétig utaztunk így a vonaton az egy tized részét nem vették ki... és akkor kerültem én a kórházba. Ahol már viszont az orvosok megtették mindent azért, hogy az ember életben maradjon. De kik voltak ezek az orvosok? Ezek az orvosok is mind azok az orvosok voltak, akiket Ukrajnából evakuáltak Kelet felé. Az Urálba. Ugyanolyan rabok voltak, mint mi. [...] Amikor már 40 kilóra felmentem, már fel tudtam állni. És akkor már kivittek lapátolni.”¹⁵⁰

1945 januárjában, az Ideiglenes Nemzeti Kormány által megkötött fegyverszünetet követően a szovjet parancsnokság engedélyt adott arra, hogy az elosztótáborokban tartott magyarok körében toborozzanak az új hadseregbe; a fegyverszünet kifejezetten kötelezte az új Magyarországot, hogy haderejét állítsa az antifasiszta szövetség szolgálatába. Ez történt Temesváron is. Dobozy Lajos – és gyaníthatóan sokak – számára a szervezés alatt álló magyar önkéntes hadosztályhoz való csatlakozás gondolata azért

¹⁵⁰ OHA 297. sz. Garami Lajos-interjú, 17–19.

merült fel, mert észrevették: a tábor egy részében láthatóan jobban tartott, jobb állapotú foglyok vannak. Dobozy a kőszegi katonai reáliskolából ismerte Szigethy Zoltán folyamőr századost, az egyik alegység parancsnokát, neki küldött üzenetet arról, hogy jelentkezik az új honvédségbe. „Csak ki ebből a pokolból!” – a jelentkezés egyetlen célja Dobozy szerint a fogolylétből való szabadulás volt. Amit később – 1945-től a rendszer-váltásig – erről írtak vagy mondtak, „az már egyeseknek a kommunista rendszerbe való beilleszkedésük, előnyhöz jutásuk célját szolgálta. A fene se akart harcolni, főleg nem a saját fajtánk ellen, még ha azok még mindig kénytelenek voltak a nácik mellett küzdeni. Meg aztán a »hős szovjet felszabadítókkal« együtt ezt azok sem nagyon hitték el, akik folyton hangoztatták. Mindenesetre ez az opportunizmus sok magyar katona életét mentette meg...”¹⁵¹ A szerveződő hadosztály barakkjai tiszták voltak, biztosították a személyes tisztálkodás lehetőségét, és kijárhattak Temesvárra is. Dobozy Lajos százados azonnal a hadosztály 3. ezredének parancsnoka lett – ez a beosztás az ő életkorában és rendfokozatával amúgy elképzelhetetlen lett volna. Jól be is illeszkedett, „csak akkor kezdtem viszolyogni, amikor megismertem egy Pártos Imre nevű zsidó munkaszolgálatosból magát tüzer zászlósnak, majd főhadnagynak tituláló pasast”, az oroszok megbízottját, az ezred politikai tisztjét.

1945. április végén úgy hírllett, hogy a hadosztályt hazaszállítják Magyarországra (és „*majd ott meglátom, mi a teendő*” – írta Dobozy). Az ezredek sorra elhagyták a tábort, elment a 3. is, csak parancsnoksága maradt, így Dobozy Lajos százados is. A vasutasoktól tudták meg, hogy a vonatok nem Magyarország felé, hanem az ellenkező, keleti irányba indultak. A városi kimenő lehetősége megszűnt. Ebben a baljós légkörben érkezett Temesvárra 1945. május 2-án Dobozy menyasszonya Budapestről. A százados egy szerencsés véletlen folytán kijutott a városba – és elhatározta, hogy másnap nem megy vissza. Gyorsan keresni kezdték, de sikerült elrejtőznie és kalandos úton Budapestre jutnia.¹⁵² Ott előbb bujkált, de miután a háború napokon belül véget ért, abban bízva, hogy lassan konszolidálódik a helyzet, felkereste Pálffy Györgyöt, és elmondta, szeretne a honvédségnél maradni. Pálffy Illy Gusztáv személyügyi felelőshöz küldte, aki nagyon jól ismerte Dobozy százados problémáját – mások is megszöktek Temesvárról, meg máshonnan is. Illy nem „olvasott be” neki, mint Bárczy századosnak, hanem megnyugtatta: egy idő után nem keresik őket tovább. Azonnal be is osztotta a dunántúli hadkerület szervezésébe,

¹⁵¹ Uo. 33.

¹⁵² Uo. 38.

amelynek egyik bevonulási központjául Balatonfüredet jelölték ki. Dobozy ennek – négy főnek – a parancsnoka lett, ám amint elhelyezkedett, mindjárt az első napon, 1945. június 30-án éjszaka egy szovjet járőr le tartóztatta. Az már csak állambiztonsági anyagából derül ki, hogy miután megszökött Temesvárról, az ott megalakult Magyar Nemzeti Hadseregtől, az NKVD szabályos körözést adott ki ellene.¹⁵³ Emlékezései szerint vagy a HM-ben árulták el hollétét az érdeklődő oroszoknak, vagy leendő felesége testvérei mondták meg, hol van. Akárhogy is történt, egy német SS-ekből álló transzporttal indították el Focsaniba, ahol aztán átszökött egy magyar táborzónába. Innen került a Kijev melletti Darnyica táborába, megannyi magyar katonatiszt fogságának színhelyére, ahonnan 1948 szeptemberében térhetett haza.¹⁵⁴

Dobozy emlékiratában viszonylag részletesen leírta a fogoly lét körülményeit, a higiénától az étkezésen át a munkaviszonyokig és a szabadidő eltöltésének lehetőségeiig. Bár a tiszteket a korabeli szabályok szerint nem lett volna szabad dolgoztatni, és ezt valamelyest a szovjet hatóságok is elfogadták, a többség inkább elfogadta a munkalehetőséget, ami kézzelfogható (elfogyasztható) kedvezményekkel járt. Így tett ő is, dolgozott üzemek helyreállításán, kovács- és más műhelyekben mint „majszter”, aminek révén üzletelési lehetőségei adódtak táboron belül, sőt kívül is. 1947 nyarára Dobozy az általa egyébként meglehetősen negatívan beállított „láger-arisztokrácia” (fogolytábor-parancsnokok, írnokok, propagandisták, hadifogoly ezred- és századparancsnokok, fürdő- és mosoda-főnökök, mesteremberek, normások, brigádérosok) kasztjának tagja lett, mint az egyik altábor hadifogoly parancsnoka.¹⁵⁵ Külső munkákon talál-

¹⁵³ ÁBTL 3.1.5. O-15982/104. Dobozy Lajos dossz. – A temesvári hadosztály egyetlen egysége, egyetlen katonája sem foglalta el szolgálati helyét az új honvédségben, a szovjetek hadifogolyként valamennyiüket elszállították az országból.

¹⁵⁴ Nem Dobozy Lajos volt az egyetlen, akinek nem sikerült elkerülnie a fogságot – pedig már úgy hitte. Földváry István gyalogos századost, zászlóaljparancsnokot Szepesbéla térségében érte a háború vége. Miután 1945. április 17-én nem hajtott végre egy támadási parancsot, a németek lefegyverezték egységét és munkaszolgálatot teljesítettek. 1945. május 3-án az egész zászlóalj megszökött és csatlakozott egy gyülekező magyar egységhez, akikről Földváry úgy tudta, hogy „Orlov partizán őrnagy útján a szovjet csapatokkal szövetséget kötött. Ezekkel együtt vártuk be a felmentő szovjet csapatokat. Ezután május 13-ig fegyveres szolgálatot teljesítettünk. [...] Május 14-én azonban be kellett adnunk az összes fegyvereket és fogságba kerülünk.” Földváry százados 1947-ben tért haza. Önéletrajz, 1949. jún. 30. HIL HM KI 91418. sz. tiszti okm.gy.

¹⁵⁵ Ez sem volt kivételes állapot. Árpás-Erdődi Gyula százados, a vizsgált csoport tagja például 1945 áprilisában esett fogságba. „1945 júniusában érkeztem ki Oroszországba. Kujbisevtől északra kb. 100 km-re Jablonka nevű községben zászlóalj-pa-

kozhatott a helyi szovjet emberekkel, például a kijevi lakásépítéseken az elittel – így tábornokokkal és egyetemi tanárokkal –, de „hazai”, vagyis szovjet táborlakókkal is. „Borzalmasan néztek ki ezek a szerencsétlenek. Sokkal rosszabbul, mint mi akkor.”¹⁵⁶ Később mosodafőnök lett – még mindig arisztokrata –, de egy konfliktus a tábor szovjet parancsnokával (akiről Dobozy nem mulasztotta el megjegyezni, hogy – szerinte – zsidó volt) véget vetett ennek. A nacsalnyik, mivel nem maradt meleg víz, amikor fürödni akart, nemcsak leváltotta, hanem le is csukatta a századost; még szerencse – jegyezte meg –, hogy a szovjet beosztott őrség is antiszemitákból állt, így megkönnyítették fogságát, amennyire lehetett. „Az első idők nehézségei után általában nem volt rossz dolgom – írta 1950-es önéletrajzában. – A szovjet táborvezetés teljes bizalmát és jóindulatát élveztem.”¹⁵⁷

Dobozy százados az 1945-ös élmény utolsó mozzanatát emlékezése szerint 1948-ban élte át. Tavasszal ismét új Kijev környéki lágérbe vitték át, ahol mint tisztek, már nem voltak hajlandók dolgozni, és ezt őrzőik tudomásul is vették. Inkább „antifasiszta agitációval” és a hazai változásokról való tájékoztatással készítették fel őket a közelgő hazaszállításra. 1950-ben írt önéletrajzában a százados még úgy fogalmazott, hogy az antifasiszta *aktív*a tagja volt, így ideológiai képzettséget szerzett, negyvenvalahány évvel később erről nem szólt.¹⁵⁸ 1948 kora őszén egy kijevi gyűjtőtáborban kicsit jobb kosztot és ruhát kaptak, „*kípofoztak minket egy kisse*”. Majd lassan elindultak haza, állandó motozás, zabrálás közepette, s egyesekeket még az utolsó pillanatban is kiemelték a transzportból. Nem sikerült valami ünnepélyesre a megérkezés sem – Debrecenben egy párt- vagy belügyi funkcionárius egyszerűen lefasisztázta a foglyokat, túlnyomórészt tiszteket. A nyugati fogságból hazatérteknek akkor már mind jó állásuk volt, emlékezett vissza keserűen Dobozy; a tüzérek és műszakiak egyenesen a harmadik félére iratkozhattak a Műegyetemre. Ő 1948-ban már nem végezhetett egyetemet (bár 1950-ben még utalt rá, hogy ezt tervezi), technikusként, műszaki tisztviselőként, tervezőként dolgozott különféle útépítő vállalatoknál.

rancsnok voltam 1946. január 30-ig. Ettől kezdve Kujbisevben mint zászlóalj-parancsnok kb. egy hónapot, másfél évig a kiegészítő őrség parancsnoka, fél évig (1947. szeptembertől 1948. áprilisáig) táborparancsnok. Ettől kezdve a tábor munkaügyi vezetője 1949 májusig.” Önéletrajz, 1950. ápr. 8. HIL HM KI 313/1796. sz. tiszti okm.gy.

¹⁵⁶ HIL Tgy. 3322. sz. 82.

¹⁵⁷ HIL HM KI 14612. sz. tiszti okm.gy.

¹⁵⁸ Uo.



Dobozy Lajos fogság és újrakezdetés után, az 1950-es években

Dobozy Lajos szülei értelmiségi-ek voltak, apja orvos, anyja tanítónő, ő azonban árván nőtt fel; nyolcéves korában elvesztette apját, tizenhat évesen pedig édesanyját is. Gyámja egy nyugalmazott köztisztviselő volt, akit sohasem említett. 1950-es önéletrajzában hallgatott a temesvári önkéntes hadosztályról, a szökésről és 1945-ös rövid szolgálatáról a dunántúli hadkerületben. Ez akkor természetes és indokolt kockázatkerülő stratégia volt, hiszen akikkel összeköttetésbe került (Pálffy, Illy), ekkor már konstruált perek áldozatai lettek. Az is nyilvánvaló, miért szólt akkor pozitív kontextusban a szovjet hadifogságról. Az 1990-es évek elején a

már régen nyugdíjas Dobozy százados (akkor éppen 1958 óta lefokozott honvéd) rehabilitációs kérelmében az „[1945-ben] önként jelentkeztem a fasizmus elleni harcra” formulát használta, igaz, csak egy dokumentumra hivatkozva.¹⁵⁹ Élete legvégén (1999-ben hunyt el) 1945-ös fordulatának egyetlen értelmét és jelentését látta: szenvedés- és meghurcolástörténetének kezdetét és foglalatát. Ez Dobozy százados 1945-ös tapasztalata – emlékezése legalábbis ezt mutatja fel. A temesvári önkéntes hadosztály antifasiszta harc helyett itt a szenvedések előli menekülőútként jelent meg. Kérdés, hogy a szövegen átsütő, határozott rasszista meggyőződés és gyűlölet évtizedeken át őrzött folyamatosság-e, vagy csupán hasonulás a késő kilencvenes évek egyik szellemi áramlatához; az emlékező mindenestre akarva-akaratlanul ezt állította elbeszélése tengelyébe. A szenvedést az „oroszok”, a kommunisták és a zsidók mérték rá, pedig még e legkésőbbi szövegéből is kiviláglik, hogy vele személy szerint még a fogságban is viszonylag egész jól bántak.

Kováts Andor százados a 7. gyalogezredben kezdte, majd a kecskeméti 54. gyalogezredben folytatta szolgálatát. Oktatott tartalékos tiszti iskolán,

¹⁵⁹ A szóban forgó mondat: „az egyik dokumentum szerint önként jelentkeztem a fasizmus elleni harcra, de a másik – elbocsátó – [B-lista-]határozat hivatkozott 2/a [helyesen 2bc.] pontját azokra alkalmazták, »akiknek hivatali működése az ország demokratikus szellemű újjáalakítását tevőlegesen nem szolgálja«. Ezt megállapította egy olyan bizottság, akik soha nem láttak engem, én sem őket.” Uo.

részt vett a Gyorshadtest műveleteiben, ott volt a Don-kanyarban (ahonnan egysége maradvékait zászlóaljparancsnokként hozta vissza), 1944 júliusában pedig már ismét a fronton volt, maradt is egészen 1945. március 24-ig, amikor Esztergom térségében szovjet fogságba esett. Utolsó beosztása ezredsegédtiszt volt, önéletrajza szerint a hadosztály maradványai át akartak állni, hogy a németek ellen harcoljanak, de nyomban keletre szállították őket. A százados a kilencvenes években vetette papírra a fogsága emlékeit, „egy Oroszországból hazahozott, utánozhatatlanul silány papírra írt és letétbe helyezett kéziratról sajtó alá rendezett hadifogoly [!] jegyzeteit”.¹⁶⁰

Hogy Kováts százados valóban megmenthette oroszországi jegyzeteit, arról paradox módon 1949-ben kelt önéletrajza tanúskodik, amely szerint a fogság során szabad idejében egy 12 ezer szavas orosz–magyar katonai szótárt állított össze, amelyet 1948-ban, amikor visszatért a hadseregbe, nyomban fel is ajánlott kiadásra. Az a munka nem jelent meg, de Kováts másik ottani gyűjtése, az *Oroszországi tiszti hadifogoly címtár* című összeállítás már igen. Ez 76 nyomtatott oldalon 2725 nevet, valamint egy számmutatót tartalmaz; ez utóbbi a hazatérés utáni foglalkozási ágakhoz rendeli a névsor számait – hogy könnyebb legyen megfelelő tisztviselőt, nyelvtanárt és hasonlókat találni, ha valakinek arra lenne szüksége. A címtár gondolata – írta Kováts százados a címtár bevezetésében – még a fogságban merült fel. Az ott kialakult kötelékek ugyanis a hazatérést követően megszakadtak – pedig jó az, ha az egykori bajtársak támogatni tudják egymást. A kis füzet három tábor, Uzmány, Oranki-Monasztirka és Voronyezs magyar tisztjeinek névsorát adta közre.¹⁶¹ Kováts tehát írhatott és jegyzetelhetett, de a szöveg megfogalmazása, formába öntése minden bizonnyal valamikor jóval később, legvalószínűbben a rendszer-

¹⁶⁰ Kováts 1995, 3. – A 204 oldalas kis alakú, magánkiadásban megjelent kötet bő egyharmadát (3–74) teszik ki Kováts százados jegyzetei, a többi egy bizonyos Orvos Endre emlékirata, aki 1940-ben tüzér sorkatonai szolgálatból dezertált és a Szovjetunióba szökött. Ott letartóztatták és a következő tizenhárom évet börtönökben, munkatáborokban és szibériai büntetőtelepeken töltötte, mert kémkedéssel vádolták. Hogy Orvos történetének mi a köze Kováts századoshoz (túl azon, hogy mindkettő a Szovjetunióban „játsszódik”), s miként került egymás mellé a kettő, a szövegből nem derül ki. A bevezető idéz egy 1993-ban kelt lektori véleményt, melynek szerzője a szöveg szerint az „egyik kommunista író”, s amely kétségbe vonta a leírtak hitelességét. Am ugyancsak a bevezető szerint ennek ellenkezőjét bizonyítja a letétbe helyezett kézirat „silány, orosz papírja” (uo.).

¹⁶¹ ÁBTL 4.1. A – 909. Oroszországi tiszti hadifogoly címtár. Összeáll. Kováts Andor. – A százados összeállítását az állambiztonsági szervek a nyilvántartást segítő kézikönyvként hasznosították.

váltást követően történhetett. Az eredeti intenció viszont – megtudni, kik is az oroszok – az esetleges későbbi fogalmazásokon is átüt. Az eredeti jegyzetekre utal az is, hogy Kováts százados majd fél évszázados távlatból történő emlékezése nem folyamatos, hanem hosszabb-rövidebb – pár sorostól a mintegy hét nyomtatott oldalig terjedő – szövegek (szám szerint 104 darab) füzére. Ezek a feljegyzések eleinte tartanak valamelyes időrendet – a fogságba esés, a táborba szállítás, az elhelyezkedés történetei – de már ezekbe is utólagos emlékezéseken, elbeszél híreken alapuló leírások szűrődnek, amelyek később lazán egymás mellé szerkesztett, mozaikszerű elbeszélésbe válnak.

A megadás pillanata Kováts századosnál is a teljes kifosztással kapcsolódott össze. Elszállítás közben találkoztak a rablás és az erőszak jeleneteivel, majd a táborba érkezést követően a szokásos körülményekkel, a zsúfolt barakkokkal, a nem túl változatos, ám nagyszámú rovarvilággal (poloska és tetű), a tisztálkodás minimális lehetőségeivel, az egészségügyi ellátás kezdetlegességével vagy hiányával, és természetesen az élelmezés rendkívül alacsony színvonalával. Ezek a részek a lágerirodalom örök témái, különösebb újdonságot természetesen Kováts szövege sem tartalmaz. Rácsodálkozott mindarra, amit láthatott és nyelvismeret híján is megérthetett: a propaganda harsány külsőségeire, az általános szervezetlenségre, az anyagokkal való pazarlásra és a mindent átszövő lopásra, a feketemunka és -kereskedelem jelenségeire. Könyvében pontosan közölte az 1945–46-os tiszti hadifogoly élelmezési normát (amelyben napi 40–40 gramm vaj és cukor, 400 gramm burgonya, 75 gramm hús, 80 gramm hal, 600 gramm kenyér, 15 darab cigaretta, valamint havi 20 deka mosószappan és – századosoknak – havi 10 rubel pénzjuttatás szerepelt¹⁶²), s nem mulasztotta el feljegyezni, hogy ez megegyezett a szovjet „könnyű testi munkások” fejadagjával, hogy a legénységi hadifoglyok ellátása sokkal gyengébb volt, s a szovjet lágerlakók még náluk is sanyarúbb helyzetben voltak. A különféle ellátmányok hiányát „pótszerekkel” oldották meg – vaj, hús helyett például káposztával, „olyan hadifogoly egyáltalán nem létezett a Szovjetunióban, aki csak egy napra is, hiánytalanul megkapta volna a fenti »normát«.”¹⁶³ Mindazonáltal észrevette, hogy az ellenőrzés jelentősen kordában tartotta a fenti visszaéléseket. A „patyomkin-jelenségek” és a felsőbbbségtől való félelem nem kerülte el a foglyok figyelmét, az ellenőroknél történő fellépések pedig gyakran eredményre is vezettek: parancsnokok leváltása, megbüntetése is megtörtént. Kováts százados differenciáltabban lát-

¹⁶² Kováts 1995, 35.

¹⁶³ Uo. 36.

ta helyzetét, mint Dobozy. Azt írta, hogy akadtak ugyan közvetlenül a front mögött „haláltáborok”, ahol sem szállás, sem ételmezés nem volt (aki tudott, megszökött és igyekezett bejutni valamilyen „jobb táborba”, vagy „szerezni” némi ételmet és aztán visszatérni), az emberek pedig megfagytak vagy éhen haltak. Az egyik táborból a másikba való szállítás körülményei ugyancsak elviselhetetlenek voltak, élelem és víz híján a zsúfolt, zárt vagonokban tömegesen haltak meg az emberek. A „konszolidáltabb” táborokban viszont más volt a helyzet. Noha rengeteget írt az állandó mozgásokról és az ilyenkor előforduló közönséges rablásokról, az is kiderült, hogy például ő maga ruhájába varrva pénzt – mégpedig nemcsak rubelt, hanem amerikai dollárt és svájci frankot – halmozott fel; „cigaretta fejadagjaimból cukrot, vaját gyűjtöttem és egy kenyérzsáknyi kenyeret”.¹⁶⁴

Kováts feljegyzéseinek egyik, ha nem a központi témája a kiszolgáltatottság, illetve az érdekérvényesítés dinamikája. A hadifogoly tisztek ugyanis ebben az elbeszélésben nem tűnnek teljesen tehetetlennek. A munkakényszer eleve nem vonatkozott rájuk – a táborvezetések érdeke viszont az ingyenes vagy olcsó munkaerő megszerzése volt. A kényszerítésnek léteztek durvább formái (a munkára nem jelentkezők, vagy azt megtagadók durva zaklatása, „csuklóztatása” – például hosszasan ácsorogtatták őket a hóban –, a fejadagokkal való manipuláció, vagy kizárólag a munkára jelentkezők meleg ruhákkal való felszerelése), de lehetett a munka jól felfogott érdek is. Ilyen volt például a mezőgazdasági munkákon adódó ételkészlet-kiegészítés lehetősége vagy a lakossággal, de akár helyi vállalatokkal való feketekereskedelem, amelybe a hadifoglyok is bekapcsolódtak. Az érdekek érvényesítésére más lehetőségek is kínálkoztak. Az ellenőröknek való panasztétel ennek csak a legegyszerűbb formája. Előfordultak azonban munkamegtagadások, sztrájkok, sőt egész táborra kiterjedő éhségstrájk is – „az ilyen események megzavarták az egész tábor nyugalmát, lerántották a fátylat a tábor vezetőségének üzelmeiről, de mindig elértek valamilyen célt”.¹⁶⁵

Készleteit Kováts százados nem a nehezebb időkre gyűjtötte – 1945 (vagy 1946) decemberében megszökött az uzmányi táborból, egy táboron kívüli fakitermelő munkahelyről. A kisegítő őrszemélyzet – maguk is hadifoglyok, magyar táborról lévén szó, többnyire kárpátaljaiak – nem nagyon kereste a magas hóban, a szökések nem számítottak rendkívüli eseménynek. A parancsnokság úgy tartotta, hogy a fogolynak joga van szökést megkísérelni, a szovjet viszonyok között, nyelvismeret híján, a

¹⁶⁴ Uo. 65.

¹⁶⁵ Uo. 42–43.

szigorúan ellenőrzött utakon és vasutakon úgysem jut messzire. Mindezt Kováts Andor is tudhatta, ahogy azt is, hogy a büntetés, ha nem is kelleme, de azért elviselhető (néhány heti elzárás valami sötét és hideg lyukban, minimális étellelmezéssel). Ő abban bízott, hogy ha az összes szökevénnel ellentétben (akik hazafelé, nyugatnak vették az irányt) keletre tart, arra nem fogják különösebben keresni. Egyenesen Moszkvába szeretett volna eljutni, ahol, mint írta „valamelyik kevésbé őrzött dél-amerikai követségen próbálkoztam volna menedéket kapni. [...] Huszonéves voltam akkor. Hivatásos tiszt létemre tudtam, hogy otthon nem nagy jövő várhat rám. Álmodban vitatkoztam is magammal, hogy vajon miért hagytam ott a hadifogolytábor viszonylagos védettségét?”¹⁶⁶ Számításba vette azt is, hogy vegyes öltözeke (minden zabrálás ellenére tiszt zubbonya volt rajta, kitüntető sávjaival, csizmával, pufajkanadrággal, báránybőr bekeccsel és orosz füles sapkával) alapján „itt az elegánsabb civil bagázs sorai közé tartoztam”. Volt nála tájoló (!), vagyis valamennyire tudott tájékozódni és oroszul is tudnia kellett valamelyest. Így jutott három nap alatt Uzmányból egészen a Moszkva közeli Rjazanyig, miközben egy kisvárosban a borbélynál borotválkozott, egy másik helyen valaki befogadta és megvendégelte. Vonatra tudott szállni úgy, hogy egy kis csoport utazó katonához csatlakozott („grupa”), megúszott igazolásokat, ahol kárpátaljai magyaroknak adta ki magát, és – ugyancsak nála hagyott – Tűzkereszt-igazolását mutatta fel „dokument” gyanánt, rajta az 54. honvéd gyalogezred pecsétjével. Végül a moszkvai vonatra szállás közben fennakadt egy igazoltatáson, ahol azért bukott le, mert „menetleveléről” hiányzott a „Moszkva” szó (akár latin betűkkel írva...). Érdekes, hogy tíznapos fogsága után megváltozott sorsát a szökésnek tulajdonította. „A szökésemből utólagos hasznom volt az, hogy többé nem küldtek ki a táboron kívüli munkára, s ha a foglyok közül más táborba áthelyezés történt, abba én belekerültem [...] Így beutaztam a fél Szovjetunió táborvilágát, és – mint nem kívánatos, szökésre hajlamos »elem« – belekerültem az első szállítmányba, ami Magyarország felé tartott, az öregek és betegek közé, egyetlen fiatalelként.”¹⁶⁷ Mást azonban hazatéréséről nem jegyzett fel.

Kováts Andor édesanyja módos parasztbirtokos volt, akire csaknem 30 holdnyi örökség jutott. Nagyapja a kecskeméti jogakadémia tanára, majd igazgatója volt, édesapja is ott tanított, 1927-től pedig a debreceni egyetemen a büntetőjog tanáraként dolgozott. Valószínű, hogy ha a szülők együtt maradnak, Kováts Andor nem lesz hivatásos katona, de tízéves

¹⁶⁶ Uo. 66.¹⁶⁷ Uo. 71.

korában elváltak, így került a soproni katonai alreálba. Szolgálatára kiválóan megállta a helyét. Visszaemlékezése kizárólag oroszországi hadifogságára összpontosított, az előzményekről és saját akkori múlt- és jövőképéről – az idézett egyetlen mondaton kívül – semmit sem írt. Az orosz viszonyokat lenézően (olykor elnézően) szemlélte, az orosz embereket általában primitívnek, lustának ábrázolta. A politikai rendszer működését, ha nem is ki-, de valamelyest megismerte. „Az ablak az oroszokra egy förtelmes világra nyílt” – írta szökésének története kapcsán, de megjegyezte, hogy hány ember segítette, nem kis kockázatot vállalva, az egykori ellenséges tiszt szökését. Hadifogolycímára az átlagosnál jóval több képességgel megáldott, ambiciózusabb katonát mutat, ahogyan a szökéstörténet is, minden fantasztikumával és naivitásával együtt. Kováts százados nem nézett a múltra, de mellőzte a jövőre vonatkozó reflexiókat is, későbbi tapasztalatai kéziratán kevés nyomot hagytak.

Perjés Géza gyalogsági százados avatása után Nagykanizsán, Kőszegen és Szombathelyen szolgált, 1942–1943-ban 13 hónapra megszálló alakulattal a szovjet hadszíntérre került. 1944 nyarán ismét harctéri szolgálatot teljesített, amikor tüdőlővést kapott. Felépülése után alakulata Ausztriába települt, ahol angol hadifogságba esett. 1946 februárjában tért haza. Az 1960-as években Perjés az egyik legelismertebb magyar hadtörténész lett, a rendszerváltás után visszakapta elvett rendfokozatát, előléptették, és a kilencvenes évek legelején a Honvédelmi Minisztérium újonnan létrehozott tanácsadó testületének tagja, sőt egy darabig vezetője lett. Nyolcvanadik életévén túl, a kétezres években több emlékező beszélgetésben tekintett vissza életútjára – s ezekben kiemelt jelentőséget tulajdonított az 1945-ös pillanatnak.¹⁶⁸

A fordulat jelentését Perjés – az ország történelmi változásán túl – abban látta, hogy kényszerűen ugyan, de mégis utat nyitott számára az értelmiségi pálya felé. Nyolcgyerekes középosztályi hivatalnokcsalád sarjaként kézenfekvő módon anyagi okokból került a katonai pályára (egyik bátyja ugyancsak hivatásos tiszt lett). „Az a hivatás, amit magamnak választottam, azt nem választottam, mert engem beraktak a katonaiskolába.” Nem is csak a Ludovikára, hanem tízévesen, elemi után a „cőgerájba”, ami esetében a soproni, majd a pécsi katonai al-, illetve főreáliskolát jelentette. Akadémiai éveit az alaki kiképzés és a katonás szellem miatt nemigen szerette, érdeklődése már akkor is az irodalom és a társadalomtudomány felé vonzotta. Ennek művelésére egy önképzőkör-félében vett részt az Akadémián, ahol

¹⁶⁸ OSZK TIT, interjú Perjés Gézával 2001. május 25.; a továbbiakban a nem jelölt idézetek a vágtatlan, nagyjából egyórás interjúból valók, az élőbeszéd zavaró redundanciáinak kiküszöbölésével. Lásd még Kisfaludy 2003.

különbéféle aktuális társadalmi problémákat beszéltek meg, frissen megjelent könyvek, elsősorban a harmincas évek második felének népi szociográfiái, Szabó Dezső, Kodolányi János, Németh László írásai alapján. Mindkét emlékezésében felidézte azt a már itt is említett jelenetet, amikor az egyik esten váratlanul megjelent a Ludovika akkori parancsnoka, Szombathelyi Ferenc tábornok, s miután érdeklődve végighallgatta a referátumot, a szolgálati szabályzatra hivatkozva betiltotta a kör működését. Hogy a társadalompolitikai esteket nyilasok szervezték volna, az Perjés szerint teljes tévedés volt, bár ennek kapcsán felidézte a nyilas-náci meggyőződésű akadémistákkal való gyakori vitákat, vagyis a mozgásban lehetett éppen szerepe a terjedő szélső-jobboldali eszméknek. „A félműveltségtől akart óvni bennünket” – emlékezett vissza megengedően Szombathelyi akciójára. Idegenkedése ellenére az avatáskor már mély hivatástudattal eltelt, *„fanatikus katonaként”* jellemezte önmagát, akit mélyen áthatott az akkori tisztí ethosz. Ennek középpontjában az integer Magyarország visszaszerzése állt, természetesen háború által, akár saját élete árán. És mégis, „én már mikor tiszt lettem, azt forgattam a fejemben, hogy el kéne végezni az egyetemet is, mert nyomasztónak éreztem a műveltséghiányomat. És ugyanakkor valami olyant éreztem, hogy talán van is valami mondanivalóm.”

Visszatekintése szerint Perjés számára 1945 egyértelműen azt jelentette, hogy annak a hivatásnak, amit szenvedélyesen magáénak vallott, vége. Ekkor már nős volt, sőt megszületett az első gyereke is, tehát 1945 súlyos egzisztenciális kérdést is feltett – hogy akkor miből fognak élni. E kettő azt diktálta volna, hogy hazatérése (és a hadseregből való, rutinszerű eltávolítása) után állást keressen, és mellette valami polgári szakmát tanuljon. Érzett azonban egy harmadik imperatívuszt, amely feledtette a fanatikus katona keserűségét, aki nem gyakorolhatja többé hivatását – és feledtette bizonyos fokig az ifjú családapa kötelességtudatát is. „Bekövetkezett a katasztrófa, és ez az élmény, hogy hát hogy az ördögbe történt ez az egész? Az ország lerombolva, megszállva oroszoktól, és hát hogy történt ez az egész? Ezt meg kéne magyarázni, Tulajdonképpen ekkor döntöttem el, hogy nekivágok az egyetemnek. És forgott itt minden, jog, még agráregyetem is, de aztán valami brosrát kaptam, hogy Szalai Sándor vezetésével elindul a szociológusképzés. Na, mondom, ez kell nekem. És így iratkoztam be 1946 nyarán az egyetemre. [...] Ennek a magyarázata tényleg csak az lehet, hogy a megélt tragédia, ugyanakkor az előzetes, rendkívül szenvedélyes érdeklődés a társadalmi, emberi dolgok iránt olyan hatással volt rám, hogy ez háttérbe szorította a tulajdonképpeni reális problémát, a család fönntartását. Bizonyos fokig enyhített a dolgon, hogy nagyon sok támogatást kaptam a feleségem szüleitől, akik mindent vállaltak, és magától a feleségemtől is.”

Perjés 1946 őszétől a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarán szociológiát, emellett pszichológiát és filozófiát is hallgatott. Tanult, de dolgozott is a Szociológiai Intézet könyvtáros-gyakornokaként. Ami azonban csaknem hatvan év távlatából ennél is fontosabbnak tűnt: bekerült egy *körbe*. Ennek középpontjában Szalai Sándor állt, aki Perjés jellemzése szerint „bizonyos szempontból zseni volt. Nem volt alkotó szellem, mert tulajdonképpen nem is maradt nagyon utána teljesítmény. Szociáldemokrata volt ugyan, de egy abszolút értelmiségi, liberális értelmiségi, aki úgy gondolta 1946–47-ben, hogy itt fent lehet tartani valamilyen egyensúlyt, valamilyen intellektuális színvonalat, és nem szabad radikálisan osztályokat, csoportokat, rétegeket kirúgni, elnyomni, meggyilkolni.” Szalai körül ennek megfelelően teljesen vegyes tanítványi kör alakult ki. Egyrészt Perjéshez hasonló *volt elemek*, vagy azok leszármazottai, mint Cseh-Szombathy László és Harsányi János, másrészt különböző hátterű ifjúmarxisták, akik már kész meggyőződéssel érkeztek az egyetemre, mint Karsai Elek, Rezső Margit vagy Vidmár Lucia. „A Lipótváros éppúgy képviselve volt, mint a proletariátus, a jobboldal éppúgy, mint a baloldal.” Még a ludovikás katonás szellem, a volt százados undorának tárgya is értelmet nyert. „Hogy engem odafigadott könyvtárosnak az intézetbe, abban volt taktika is. Egy ludovikás – ezzel én mutatom, hogy mi az én fölfogásom egyrészt; másrészt egy hasznossági szempont is, mert Szalai azért soha nem nélkülözte a pragmatizmust. Egy ludovikásra rá lehet bízni egy könyvtárat, ugye.”

Perjés (és portréfilmjében Cseh-Szombathy) emlékezése szerint a hallgatói csoport parázs, de szabad vitákban élt együtt a professzor körül két teljes tanéven át. Annak idején háttérbe szorított intellektuális képességeit kibontakoztathatta, másodévesként már ő állította össze és szerkesztette egyetemi jegyzetté Szalai előadásait, sőt ugyanekkor már szemináriumot is bízta volna rá. Ezt a hallgatóság egy része ugyan „*Fasisztától nem tanulunk!*” szövegű falragasszal megakadályozta, de Perjés, emlékezése szerint, ezeket nem vette túlságosan komolyan. „*Guggolva is kibírjuk!*” – mert ha az is lesz (vagyis szovjet rendszer), nem tart túlságosan sokáig. Megtette az első lépéseket egy társadalomtudományos alapozottságú hadtörténet felé. Szalainak ebben is volt szerepe – ő hívta fel a figyelmet Engels hadtörténeti írásaira, amelyekre Perjés a kétezres évek elején is mint felvillanyozó és inspiráló művekre emlékezett.¹⁶⁹

¹⁶⁹ *Dialógusok* című portréfilmjében Perjés félig tréfásan azt mondta beszélgetőtársának, Hermann Róbert hadtörténésznek, hogy Engels-hivatkozásai és társadalomtudományi szemlélete, s főként közgazdasági szemlélete miatt kollégái gúnyosan „az egyetlen magyar marxista hadtörténésznek” nevezték őt.

Végül 1948 őszén, a harmadik év őszi szemesztere során Szalait anyni támadás érte, hogy sorra el kellett távolítania tanítványainak kiváráásra készülő csoportját. Az új terminológia szerint „jobboldali elhajlóknak” nevezett csoportba tartozott Perjés Géza is, akit ekkor ért utol a „szokványos ludovikás sors: hol segédmunkás, hol hivatalnok, kirúgások mindenhol”. A végső mérleg tehát nem lehetett kedvező, de az 1945-ös tapasztalat pozitív átélése még ezen is átsejlik: „Egy olyan illúzióba ringattam magam, hogy a megszerzett tudással megtalálom a megoldást is, hogy hogy az ördögbe fogunk ebből a szakadékból kilépni. Ami egy tökéletes illúziónak bizonyult, mert egyrészt tőlünk teljesen függetlenül mentek a dolgok, meg látjuk, hogy ezek a szellemi tudások mit sem tudnak segíteni a világ sorsán. Persze nem arról van szó, hogy megbántam volna, mert azért mégis nagy gyönyörűség volt ennek a tudománynak az emlőit szívogatni, ebben a tudományos légkörben élni, problémákat megoldani, hallatlan izgalmas volt. De tulajdonképpen bizonyos fókig rá is ment a házasságom, majdnem hogy felelőtlen dolog volt ez.”

Az öt százados 1945-ös tapasztalatát a véletlen nagyíttatta ki: száznál több vizsgált, hasonló helyzetű és sorsú társuk közül csak ők hagytak hátra hosszabb szöveget, reflexiót arra az évre vonatkozóan. Az eltérő keletkezési időpontok természetesen alapvetően határozzák meg az 1945-nek tulajdonított jelentést. Arató százados naplójából ez még hiányzik; az ő krónikája az egyetlen, amely a vereség *egykorú* átélésére adalékokat szolgáltatathatna; a többiek, évtizedekkel később ezt már adottnak vehették, és megtehették (volna), hogy keveset vagy semmit sem foglalkoznak vele. Arató naplója ehhez képest mintha külső szemlélőként, távolról és hűvösen kezelné a vereség tényét. Kováts Andor emlékezése tulajdonképpen hasonlít Aratóéra, bár formáját később nyerte el. A fogság helyzetének átéléséről szól csak. Bárczy és Dobozy úgy emlékeznek 1945-re, mintha a jövőbe tekintettek volna: az előbbi időhorizontja tágas, az utóbbi úgy rekonstruálja, hogy csak néhány hónap, nap, sőt olykor egy-két óra – ilyen a fogságba esés mozzanata, vagy a szökése. Ezzel szemben az utoljára, az életút végén keletkezett Perjés-emlékezés érzelmi és tudati feszültséget társít a vereség élményéhez: az okok megértésének és a kiút keresésének intellektuális, de egyben erkölcsi imperatívuszát. Biztosan állítható, hogy ez az attitűd kivételes, hiszen hasonlóan a Perjéshez mentalitás-ban leginkább közel állónak tűnő Bárczy szövegében sincsen sok nyoma. Közös a valamilyen módon átélt feladat és szolgálat folytatásának igénye, ami egyben újrakezdés. Mivel azonban hiányzik a számvetés a régivel, az egyéni vagy csoportos (a tisztikarra, a hivatásosokra vagy akár a magát nemzetfenntartóként meghatározó tisztviselői rétegre vonatkozó) felelősség felvetése, az újrakezdés újdonságát nehéz meghatározni. Perjés Géza

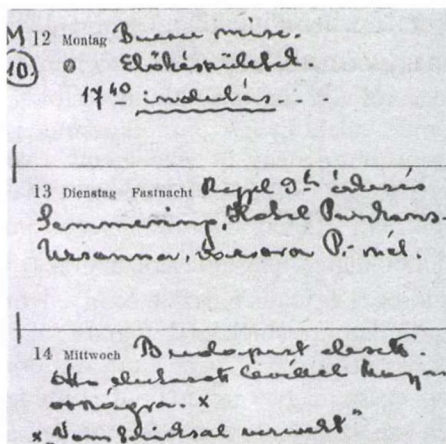
emlékezése ebben is kivételes, bár ebben nagy szerepe volt az őt kérdező Hanák Gábornak. Ő az interjúban, amely 1945-ről szólt, egyszer csak visszalépett az időben, és kifejezetten rákérdezett arra, hogy az *avatás előtt álló* hadnagyok hogyan vélekedtek a zsidókérdésről és a faji törvényekről. Perjés előtte a patriotizmusról beszélt, hogy mit jelentett számukra Trianon és a revízió. A kérdésre így válaszolt: „Ez nagyon nehéz kérdés, utólag gondolkozva majdnem hogy lelkiismereti kérdés. Érdekes módon ezek a zsidótörvények bennem, bennünk különösebb emóciót nem váltottak ki. Ez talán azzal magyarázható, hogy azért még nem volt emberhalálról szó. Itt egy korlátozásról volt szó, amit bizonyos fokig még jogosnak is gondolt az ember, mert valahogy így gondolkoztunk, gondolkoztak. Az én falumban, Martonvásáron, négy-öt gazdag ember volt, az mind zsidó volt. A bankár, a kereskedő, a szeszgyáros, hát hogy van ez az egész dolog? Amellett azért hiába, nem lehetett kivonni magát az embernek a sajtó és a rettentő masszív jobboldali propaganda alól. Szóval az emberben eltompultak bizonyos szükséges és jogos reflexek. Szégyellem utólag, hogy ezt ilyen mindennapi politikai hogyhívjáknek fogtam föl. Nem láttam benne erkölcsi kérdést. És azt hiszem, hogy a társaim döntő többsége így vélekedett, de hát az egész magyar társadalom szinte így vélekedett. Ha ezekben az időkben van valami nagyon szégyenteljes, akkor ez az, hogy a társadalom ezt tudomásul vette. Nem lehet embereket szabadságuktól, létalapjuktól megfosztani és megalázni. [...] Ezzel a kérdéssel előjöttél egészen váratlanul, és belőlem most ez a reakció váltódott ki, ami már persze régen dolgozik bennem.”¹⁷⁰ A századosok az 1945-ös tapasztalatot az átélő, majd emlékező egyénre és mikrokörnyezetére szűkítették; erre az egyébként kézenfekvő és természetes körre korlátozták elbeszélésüket. 1945 azonban nem csak azt jelentette, hogy száz-egynéhány fiatalembernek vagy pár ezer egyenruhásnak új foglalkozás után kellett néznie. Világtörténeti fordulópont, amelynek jelentést adni pusztán átéléssel nem, csak megértéssel lehetséges.

*

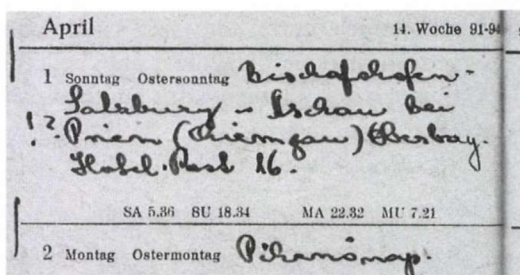
Anyám középiskolás éveitől kezdve a kilencvenes évek végéig részletes naplót írt, igaz, olykor évek kihagyásával. Első „naplószünete” éppen 1944 késő őszén kezdődött, amikor a kiürítési parancsnak engedelmeskedve arra készült, hogy elhagyja a fővárost, majd az országot is. A vele – és később Apámmal – történeteket azonban folyamatosan rögzítette zsebnaptáraiban, éppen 1944-től egészen a kétezres évek végéig. A noteszek sorozatát pedig gondosan megőrizte.

¹⁷⁰ OSZK TIT, interjú Perjés Gézával 2001. május 25.

1945. február 12–14-én azt rögzítette, ahogyan Budapest után immár Magyarországot is elhagyva megérkezett Semmeringre (Ausztria). A 14-i feljegyzésben szereplő német kifejezés (*Vom Schicksal verweht*) egy 1942-ben bemutatott német–olasz film címe, jelentése kb. Elfújta(a) a sors... Nehezen tudom elképzelni, hogy Anyám érkezése másnapján moziba ment, inkább saját 1945-ös tapasztalatára utalhatott az enyhén giccses címmel.



1945. április 1-jén megérkezett a felső-bajorországi Nierdaschauba. Apám 1945. március 29-én lépte át a magyar határt Pozsonynál. 1945. május 7-én esett amerikai fogságba Spital am Pyhrn városka mellett, Felső-Ausztriában a 2./II. huszár pótosztállyal.



1945. augusztus 5-én Anyám egyszerűen kibozta Apámat a seebach-rosleiteni (Ausztria, Salzburg tartomány) amerikai hadifogolytáborból. Útjuk a bajorországi Nierdaschauba – és ottani berendezkedésük az 1945-ös notesz lapjain:

August	32. Woche 217-220	221-223 32. Woche	August
5 Sonntag	Rosenheim Lina - das ist was aus Vilhel.	Vásárnap. Vili elém. jöve. Houshalls pass.	Donnerstag 9
	SA 4.25 SU 19.40 MA 1.10 MU 18.23		
6 Montag	Salzburg - Himmelsbach Grünwald - Pidding.	Wagners, vásárnap. G. u. Mari, Vili ardeher.	Freitag 10
7 Dienstag	R.A.B. - Frasdorf 14.15 Aschau. G. u. Lin Keta.	Vásárnap. Eld. ishan. Fr. u. Peter!	Sonabend 11
8 Mittwoch	Ruhhereser. Varrás. Bipendis.		Notizen

A következő tizennégy hónap alatt egyiküknek sem volt rendszeres munkája. Anyám időnként felszolgált egy panzió éttermében, ami valószínűleg nem volt több falusi kocsmánál. Néha eladta egy-egy hímzését. Apám fát vágott az erdőn, feltehetően olyan családoknak, ahol nem maradt munkabíró férfi. Nem fizethettek valami sokat, legértékesebb a természetben juttatott élelmiszer lehetett. Anyám 1945-ös, 1946-os noteszei szerint Apám két-három hetente elutazott egy-két napra: közeli kisvárosokba, Rosenheimbe, Prienbe, ahol részben munkát keresett (hiába), részben ismerőseivel találkozott, akik jórészt bizonyosan katonák voltak. Már nem hadifogolyként, hanem DP-ként (Displaced Person) kezelték őket, de nyilván kapcsolatot tartottak a megszálló hatóságokkal, hisz ezek engedélyével mozgoghattak vagy térhettek haza. Hasonló gyakorisággal a bajtársak is meg-megjelentek Aschauban. Mi másról eshetett szó, mint a „menni vagy maradni” kérdéséről, vagy arról, hogy mi van, mi lesz otthon; mi történhet velük, ha hazatérnek?

Erről leveleztek az otthoniakkal is – a levélcenzúráról tartva virágnyelven.

Nagyanyám például Anyámnak írt, 1946. április 17-i levelében arról tudósított, hogy „Vili [Apám] társai szabadpályákon helyezkednek el, úgy értesültünk, hogy ő semmilyen listán sem szerepel.”

szintén felvétel. Vili társai szabadpályákon helyezkednek el, úgy értesültünk, hogy ő semmilyen listán sem szerepel. Látszólag

Anyámék közben azon gondolkoztak, hogy Kanadába vándorolnak ki – erre válaszul Nagyapám Anyámnak, 1946. június 1-jén:

[...]

Drága Évikém! Egy kérdés kártyádon elhalványította a derűt, amit maga a kártya érkezése hozott: Egy kanadai címről teszel említést, s azt kérdezed, vajjon mi is így látjuk-e jónak?! – Mit, édes Évikém?/: Itt nem akarom kutatni a kanadai Cím szerepét, nem szükséges:/de a válaszom bennfoglalva van mindabban amit Magad írsz: "...az Otthonomat sem tudom elfelejteni"; majd egy II/11.-i leveledben, miu-

Vili a régi állását most nem nyerhetné vissza, de majd elhelyezkedik, vagyunk elegenden, hogy ebben megsegítsük. Az

Nagyanyám pedig már körvonalazta a lakáskörülményeket és az Apám számára lehetséges munka lehetőségét is felvillantotta, 1946. június 13-i levelezőlapján:

Drága Évikém! Lebbi kártyámat most már látni. 946 VI. 13.
Nali székben folytatom. Félénemiek alkölőjele rendbe
hozott lakásukba, s így a régi háló, örömmel és szeretettel
várja új lakóit. A Frici szobája a család (Frici b. val) mér-
nöki irodája, ahol nagy előkészületek folynak a komo-
geodéta (földmérési) munkák számára, amibe Favágó-
ék is bekapcsolódhatnak. – Talna számukra mas

A „család mérnöki irodája” Frici bácsi (anyai nagyapám fivére) vezetésével a föld-reformhoz kapcsolódó birtokkijelölésekre – „komoly geodéta (földmérési) munkák” – szerveződött. „Favágóék” – ezek szüleim lennének, utalva Apám leggyakoribb foglalkozására Niederaschauban 1945–46-ban, ti. a favágásra az erdőben. A döntést 1946. szeptember elején meghozták: hazamenni. Anyám (anyósával) 1946. október 6-án, Apám egy nappal később érkezett (ő a kaposvári szűrőtáborból). És berendezkedtek az 1946-os Budapesten...

OKTOBER

6. Sonntag
Erntedanktag

Shasany - Kibany -

\$m. Kreis v. Götting.

Vanachoris

Alvao fusinal.

7. Montag

7. Montag
Dittia exherese 8.15 Uhr p.m.

Compañías.

B. ulmi ibhon.

Gund, Quis latogabara.

OKTOBER

41. Woche

☞ Donnerstag 10.

Ratodas' Mon.

lendörsei bijelenkés

Elasmisericus *Elasmisericus*
Elasmisericus *Elasmisericus*
Elasmisericus *Elasmisericus*

၂၄ မတ်
 ၂၅ မတ်

Schürmichen E.

Shawni.

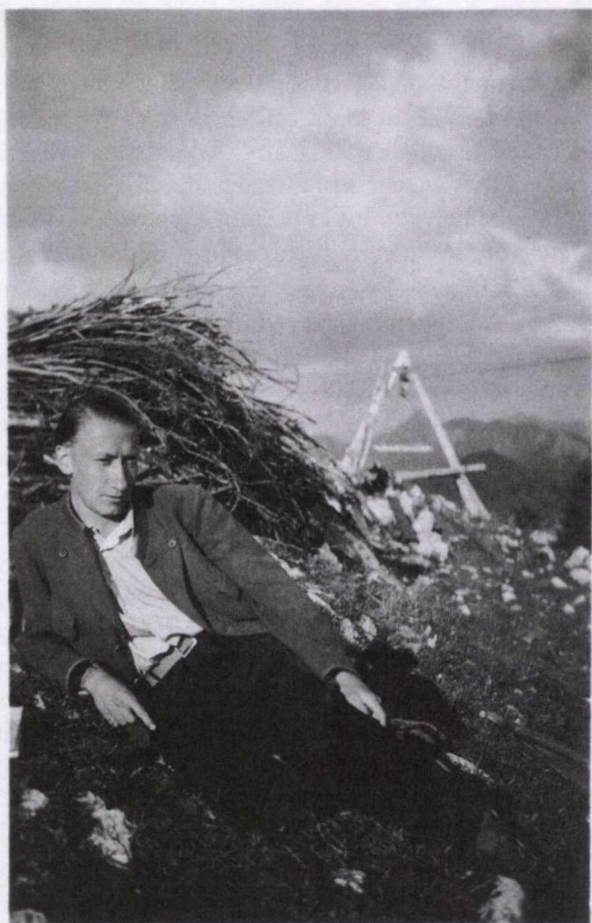
Elmisenhval.

Die bes. Körper. ist halbes. —

Siki méni, Fendi, Gari bársival.

Mammal.

Grö vasstråföres i then.



Mundér és civil között. Apám, Niederaschau, 1946

5. A státusz megőrzése: kísérletek és kudarcok

A századosok számára háború előtti társadalmi státuszuk megőrzésének elsődleges lehetőségét – minden kedvezőtlen előjel és kilátás ellenére – a katonai szolgálat megszakítás nélküli folytatása kínálta. Az új, rögtön 1944-45 fordulóján szerveződő hadsereg egyben kísérleti terepként is szolgált, ahol kipróbálhatták, számít-e egyáltalán a régi tisztikarra az új Magyarország. Hogy ezzel a lehetőséggel kik, hogyan, mennyire élhettek, attól függött, személy szerint ki hogyan fejezte be a háborút.

A tiszti pályát elvileg a legnagyobb eséllyel az folytathatta volna, aki a győztes oldalán is harcolt. Fegyverrel a kézben – saját beszámolóik szerint – heten álltak át a szovjet csapatokhoz. Közülük Náday Zoltán tüzér százados ezt így írta le: „1944 augusztus közepétől 1945 március végéig Szlovákiában, mint ütegparancsnok [szolgáltam], amikor végül is Besztercebányánál a volt 14. hadosztály kötelékében öt üteget teljes személyzettel, fegyverzettel és lóállománnyal átmentettem a felszabadító Vörös Hadsereg oldalára, mely műveletet megelőzőleg, annak sikere érdekében, mint rangidős, az öt üteg felett a parancsnokságot átvettem. Megszakításom a katonai szolgálatban nem állott be, mert az átállást követő néhány napon belül a Vörös Hadsereg illetékes szervei teljes fegyverzettel és felszereléssel együtt vasúti szállítással a Hajmáskéren megalakulóban lévő 5. hadosztályhoz irányítottak.” Náday százados tehát katona maradt, az új hadsereg vezényelte a Műszaki Egyetemre, majd 1949-től a Haditechnikai Intézetben dolgozott, immár őrnagyi rendfokozatban. 1950 végén azonban létszámfelettiként leszerelték.¹⁷¹ Demjén Ádám műszaki (utász) százados önéletrajza szerint 1945. április 28-án Németországban állt át – a szovjetek be is vetették volna, de a velük együtt harcoló románok ezt megakadályozták. Három és fél évet töltött hadifogságban; hazatérése után alig három évvel pedig kitelepítették. Apja ugyanis vezérőrnagy-

¹⁷¹ HIL KI 17621. sz. tiszti okm.gy.

ként ment nyugdíjba 1926-ban, mint a honvédség térképészeti intézetének parancsnoka.¹⁷² Pásztor Béla gyalogos százados 1944 novemberében éppen a Margit körúti katonai börtönben volt vizsgálati fogságban – a nyilas hatalomátvétel után századában a legénység előtt elítélte Szálasit. December közepén elengedték, ezt követően 1944. december 12-én állt át embereivel a szovjetekhez Gödöllőn. Pásztor az NKVD elhárítóinak kötelékében, „a parancsnokság mellé beosztott tanácsadóként” vett részt a fővárosi harcokban. Magyar foglyokat hallgatott ki, általános tájékoztatást adott, néha „meg kellett állapítani[a] valakinek a hollétét”. Hogy ez pontosan mit jelentett, azt önéletrajzaiban nem fejtette ki, de gyaníthatóan a szovjet elhárítás listái alapján történt a keresés. Ezenkívül röpcédulákat írt és terjesztett. Mindez nem tartott sokáig, mert 1945. január végén egy szovjet járőr letartóztatta, és a gödöllői hadifogolytáborba került. Ott jelentkezett az új hadseregbe, s szerencséjére jelentkezését el is fogadták. A II. vasút- és hídépítő dandár zászlóaljparancsnoka lett. 1947-ben őrnaggyá léptették elő, szolgált a határőrségen, tiszti iskolai oktatóként és csapatnál is – 1954 végén helyezték tartalékkállományba.¹⁷³ Récsey Ottmár műszaki százados nyolcadmagával 1945. március végén a magyar–német határon „jelentkezett” a szovjet csapatoknál. Pár hónapig fogolyként kezelték, de aztán elengedték, és ettől kezdve a honvédség kötelékében maradt. Tíz éven át a Honvéd Térképészeti Intézetben szolgált – egészen 1957 áprilisáig, amikor – minősítése szerint – „az ellenforradalom előtt és alatt tanúsított erkölcsi és politikai magatartása miatt” katonai szolgálatra alkalmatlanná vált...¹⁷⁴ Kováts Andor gyalogos százados legénységével együtt 1945. március végén Esztergomnál állt át a szovjetekhez, mint írta, hogy „az új honvédségbe jelentkezzen”. Két és fél év múlva térhetett vissza a hadifogságból – ezt követően ugyan visszakerült a hadseregbe, de már egy egészen más úton.¹⁷⁵ Ezekből az esetekből, továbbá Földváry István előző fejezetben említett esetéből, illetve Dobozy Lajos tűzér százados példája alapján (aki fogolyként jelentkezett az új hadseregbe még a háború vége előtt) látható, hogy az átállás önmagában semmiféle biztosítékot nem jelentett arra, hogy az illető folytathatja a katonai szolgálatot. Sem a szovjet hadsereg, sem az új Magyarország nem mutatott különösebb hálát a személyes kockázatvállalásért. Igaz, az átállások jórészt a háború utolsó napjaira estek.

¹⁷² HIL KI 14245. sz. tiszti okm.gy.

¹⁷³ HIL KI 10990. sz. tiszti okmánygyűjtő, uo. HM 1946. eln. 33804. sz., Pásztor Béla százados jutalmazási kérelme.

¹⁷⁴ HIL KI 56055. sz. tiszti okmánygyűjtő.

¹⁷⁵ HIL HM KI 50841. sz. tiszti okm.gy.

Ellenállási mozgalmakkal saját közlés szerint nyolcan álltak összekötetésben. Ebből hárman itthon – Fáykiss Ferenc gyalogos százados például Budapesten, Mikó Zoltán vezérkari százados egységében. Ennek köszönhető, hogy a B-listázáskor meghagyták a szolgálatban. 1947. elején azonban tartalékkállományba helyezték, majd 1948. január 1-jétől nyugdíjazták.¹⁷⁶ Öten a háború legutolsó napjaiban vették fel a kapcsolatot fegyveres ellenállókkal ott, ahol alakulatuk éppen tartózkodott (Ausztria, Németország, Dánia, Csehszlovákia). Valamennyi esetre a tűzszünet előtt egy-két héttel, de inkább napokkal került sor. Különösebb előny ebből sem származott – a partizánokkal nyugaton kapcsolatot felvevők kivétel nélkül fogságba került, négyen éveket töltöttek a Szovjetunióban.

Az 1945 utáni hadseregben *elvileg* csaknem mindenki szolgált, mert amint egy tiszt hazatért, jelentkeznie kellett a kiegészítő parancsnokságon. Ott nyilvántartásba vették, és további intézkedésig rendszerint a létszám feletti állományba osztották be. Amíg alkalmazásáról nem döntöttek, fizetést kapott, ez azonban az inflációs idők után is olyan kis összeg volt, hogy csaknem mindenki legalább alkalmi munkát vállalt mellette. Az új, „1945-ös” hadseregben való *tényleges* szolgálat lehetőségével elsősorban azok élhettek, akik nem kerültek hadifogságba, vagy onnan – vagyis Nyugatról – nagyon gyorsan hazatértek. A századosok közül viszonylag sokan tehettek így, a háborút túlélő hazatérők csaknem ötöde, összesen tizenkilencen. Ez a szolgálat azonban általában igen rövid ideig, átlagosan mindössze egy évig tartott. Akik később tértek haza a fogságból – s ilyen volt a Szovjetunióból hazatértek túlnyomó többsége – ezt az esélyt már nem kapták meg. 1948-ban, a hadsereg átszervezésének időszakában a tizenkilencből már csak ötöt találunk a hadseregben, s hamarosan őket is elküldték. A „rekorder” a már említett Récsey Ottmár százados, aki 1945-től folyamatosan egészen 1957-ig állt szolgálatban.¹⁷⁷

Valószínűleg minden százados volt olyan előrelátó, hogy feltételezze: az 1945 utáni új rendszer(ek)ben a *tényleges* tiszti szolgálat nem lesz jó „ajánlólevél”. De 1945-ben az új rendszer körvonalait nem mindenki láthatta tisztán. Akadt, aki tudhatta: a szovjetunióbeli megszállás idején (vagy azóta, 1944-ig bezárólag) folytatott tevékenységéért felelősségre

¹⁷⁶ HIL HM KI 19533. sz. tiszti okm.gy.; HIL HM Igazolási iratok, 3240. sz.; Kis 1995, 248. Mikó Zoltánról és tevékenységéről lásd Bondor 1995; Sári 1996; Benkő 1994.

¹⁷⁷ Kis 1995 adatai szerint az 1945-ös hadseregben vállalt szerepéért öt százados kapott Független Demokratikus Magyarorszáért emlékérmet vagy Nemzeti Ellenállásért emléklapot: Barsváry Sándor, Bárczy János, Dobozy Lajos, Fáykiss Ferenc és Pásztor Béla.

vonhatják – de hogy ennek határai hol húzódnak, az szintén nem volt világos. A tisztikar számos tagja, köztük egy sor tábornok és magas rangú tiszt az első alkalommal hazatért nyugati fogságából, ahol választhatta volna az ellenkezőjét is. Jó néhányan vélték úgy, hogy státuszuk megőrzése – így vagy úgy – reménytelen. Viszont sokuknak – a Monarchia nemzetek fölötti katonacsaládjai sarjaként például – voltak Magyarországon kívül rokonai, ismerősei; többen megszervezték, hogy feleségük, gyermekeik (ha voltak) 1944 végén, 1945 legelején ugyancsak Nyugatra, Németországba meneküljenek. Mindezt figyelembe véve sem mondható túl soknak, hogy nyugati fogságából szabadulva tizenegy százados nem tért haza. Ők egyéni vagy szervezett módon az emigrációt választották.¹⁷⁸

Az 1945-ös rendszerváltás utáni években *elvileg* minden tiszt emberré, katonai és politikai magatartását többszörös „vizsgálatnak” vetették alá. Aki hadifoglyok voltak, négy szűrőn mentek át. Az elsőt a fogságból való szervezett érkezést követően a szűrőtábor jelentette, ahol mindenkinek rövid beszámolót kellett adnia tevékenységéről, kérdőív formájában. Itt vetették össze az adatokat a háborús bűnösök listáival. Másodszor a kiegészítő parancsnokságon való jelentkezés alkalmával kellett hasonló ívet kitölteni. A következő szűrőt az igazolóbizottság jelentette – elvileg az is hozhatott a hadseregből való kicsapásról szóló határozatot, erre azonban ritkán került sor.¹⁷⁹ A negyedik, az 5000/1946. M. E. számú miniszterelnöki rendelet alapján lefolytatott (úgynevezett *B-lista*) eljárás¹⁸⁰ hozta (volna) a végső döntést. Aki nem került fogságba, négy helyett csak háromszor (az utóbbi három formában) esett át szűrésen.

Az igazolás és a B-lista egyaránt a köztisztviselői és közalkalmazotti kar egészének politikai szűrését szolgálta (az igazolási eljárást utóbb a magánalkalmazottakra is kiterjesztették). Az igazolóbizottságok 1945–1948 között elsősorban a háború alatti politikai magatartást vizsgálták. A formailag az államháztartás egyensúlyát helyreállító (vagyis alig burkoltan a létszámcsökkentést célzó) B-lista eljárás is foglalkozott a múlttal, de elsősorban azt mérlegelte, hogy az adott személy alkalmazása a közsférában szolgálja-e az ország „demokratikus újjászervezését”. Mindkettő politikai

¹⁷⁸ Lehetséges, hogy néhány fővel többen voltak, erről lásd a 11., *Emigránsok* című fejezetet.

¹⁷⁹ A századosok közül ez két főt, Gömbös Zoltánt és Korompay Gusztávot érintett, ők rendfokozatukat nem igazolási, hanem közigazgatási eljárás keretében, a háborús bűnösség vádjával ellenük folyó eljárás részeként veszítették el. Róluk részletesebben lásd a 8. fejezetet.

¹⁸⁰ Az igazolásról és a B-listáról összefoglalóan lásd Gyarmati 2011, 44., 76–77.; továbbá Gyarmati 1995.

tisztogató eljárásként értelmezhető, de míg az első elvileg kizárólag a háborúval kapcsolatos vétségek, bűnök felderítésére szolgált, a második már az illető egész életútját figyelembe vette.

A hadsereg hivatásosait értelemszerűen mindkét eljárás érintette. A Honvédelmi Minisztériumban és a honvédkerületi parancsnokságokon koalíciós pártalapon összeállított igazolóbizottságok működtek. Minden igazolás alatt állónak egy saját kezűleg kitöltött kérdőíven kellett számot adnia 1939–1945 közötti életpályájáról. Ehhez a legtöbben nyilatkozatokat csatoltak olyan bajtársaiktól (ritkábban civil ismerősöktől, barátoktól), akiket már igazoltak. A nyilatkozatok – gyakran szó szerint megegyező mondatokban – azt tanúsították, hogy az igazolás alatt álló nem fejtett ki politikai tevékenységet, nem vett részt kivégzésekben, kegyetlenségekben, jól bánt a legénységgel stb. Átlagosan 4–6 hasonló nyilatkozat – gyakran kevesebb is – elegendő volt ahhoz, hogy az illetőt igazolják. Ez történt 90 századosból 57-tel.¹⁸¹ Különböző fenntartásokkal (úgynevezett feddés-sel vagy az előléptetésből való, általában kétévnyi kizárással stb.) igazoltak 16 főt.¹⁸² Ugyancsak 16-an olyan későn kerültek haza a fogságból, hogy addigra az igazolóbizottságok megszűntek, így esetükben az eljárást meg sem kezdték. Egy elhúzódozó esetben pedig az eljárás szűnt meg. A vizsgált csoport tagjai körében az igazolási eljárás nem jelentett semmiféle érdemi változást a társadalmi helyzet vonatkozásában, mert ily módon egyetlen századost sem távolítottak el a hadseregből.

Sokkal komolyabb tétje volt a B-listának. Ez is kérdőívvel kezdődött – az erre szolgáló nyomtatványt szintén saját kezűleg kellett kitölteni az addigi életút adataival. Nem sok mindenben különbözött az igazolási kérdőívektől – a néhány más jellegű kérdés arról érdeklődött, van-e állása, szakképzettsége, tapasztalata az illetőnek, amely a közszolgáltatón kívüli

¹⁸¹ HIL HM Igazolási iratok. Itt az elvileg maximálisan lehetséges mintegy száz eset fele, 47 igazolási ügy iratai lelhetők fel. További adatokat a HM KI tiszti okmánygyűjtemény tartalmaznak (esetenként az igazolási határozatok eredeti példányai is ide kerültek), illetve az ÁBTL egyes személyekkel kapcsolatos dossziéiban is található igazolási anyagok – néha a teljes eljárás dokumentációját elhelyezték itt eredetiben (!) vagy korabeli fotómásolatban.

¹⁸² *Köztük apámat is; két évre kizárták az előléptetésből. Az indoklás szerint „azért, mert semmi kísérletet nem tett, hogy magát a régi rendszer szolgálatától kivonja és 1945. március végén nyugatra települt, ahová felesége szintén kitelepült”. Ami az indoklás első részét illeti, ezt a majd’ hatvan simán igazolt közül legalább ötvennek ugyanígy felróhatták volna, de nem tették. A másodikat illetően a családostól való távozás sem minden esetben járt szankcióval. Apám esetében súlyosbította a helyzetet, hogy amerikai fogságból való szökése (1945. augusztus 5., lásd a 4., Fogság... c. fejezetben) után még több mint egy évet Bajorországban töltöttek anyámmal, s csak ezt követően tértek haza Budapestre.*

létfenntartására szolgál, vagy meg kellett jelölni, hogy az eljárás alatt álló milyen tevékenységével segítette *addig* az új magyar demokráciát. A B-listával bevezetése után kifejezetten siettek – igen gyakran megelőzte az igazolási eljárást, amely láthatóan nem volt nagyon sürgős. Így aztán az utóbbi, a demokratikus építésben való részvételre vonatkozó kérdéssel gyakran a hadifogságból néhány hete, egy-két hónapja hazatértek szembesültek, ami meglehetősen groteszknek tűnhetett. A tiszteket először közvetlen parancsnokaik, majd a felsőbb parancsnokok minősítették, és tettek javaslatot a szolgálatban való meghagyásra, illetve az elbocsátásra. A végső határozatot egy bizottság hozta, figyelembe véve a Katonapolitikai Osztály, valamint a hadsereg-parancsnokság véleményét. Akinek nem volt beosztása (létszámfeletti állományban volt), eleve nem volt esélye, de a B-lista az új hadseregbe ténylegesen beosztott századosok létszámát is csaknem megfelezte. A közvetlen előjárók még igyekeztek megvédeni beosztottjaikat – a szigor a döntési hierarchiában felfelé haladva nőtt. A századosokra vonatkozó eredményeket a 9. táblázat foglalja össze.

9. táblázat. A B-lista eredményei, 1946–1949, az egyes határozatok időpontjában

<i>Minősítés</i>	<i>Szám, fő (N=89)</i>
A (szolgálatban meghagyva)	10*
B (végelbánnással elbocsátva, mert nélkülözhető)	23
C (elbocsátva, mert alkalmazása „az ország demokratikus szellemű újjászervezését nem szolgálja”)	56
ebből minden ellátási igényt kizárva	7**

Forrás: HIL HM KI tiszti okmánygyűjtők.¹⁸³

* 1948-ban már csak öten voltak, lásd feljebb.

** *A hetek egyike apám volt, valószínűleg gyorsan született fenntartásos igazolási eredményének köszönhetően. – A B-lista következtében egyébként anyám is elvesztette közalkalmazotti állását (mivel 1944-ben engedelmeskedett a kitelepítési parancsnak), és egészen 1957-ig, tíz éven át csak alkalmi, bedolgozó munkákat vállalt.*

Az életben és itthon maradt századosok többségének tényleges katonai szolgálati pályája végére a B-lista tett munkajogi pontot (1948 elejéig a tényleges szolgálatban addig meghagyottak nagy részét is leszerelték). A B és C minősítés egyik lehetőségként, tízévnyi számított szolgálati időn túl, kis összegű, bizonytalan nyugdíj ígervényét jelentette, amelyet a 45. életév betöltése után kezdtek folyósítani, és az 1946-os forintra rend-

¹⁸³ Néhány esetben a B-listára vonatkozó iratokat az okmánygyűjtők nem tartalmazták; a későbbi kérdőívekben általában nem voltak erre vonatkozó kérdések.

kívül előnytelenül átszámított illetményekből számoltak ki. Az 1935-ben tanulmányaikat elkezdő századosok esetében a tíz év elvileg csak úgy jöhetett ki, hogy vagy a Ludovikán töltött tanulmányi időt számították be (ezt azonban az első év kivételével nem vették figyelembe), vagy elegendő időt töltöttek hadművelleti területen, illetve fogságban (a kettő ugyanannak számított), mert ez az idő kétszeresen számított. Tizenöt nyugdíjra jogosult, végelbánás alá vont százados adatai alapján az átlagos nyugellátás havi 170 Ft körül mozgott. Csibi Kálmán százados 242 Ft-os nyugdíjra több mint kétszeresen felülmúlta Víz László mindössze 112 Ft-os ígervényét, ám ez az akkori átlagbérek harmadának-ötödének tartományában nem sokat számított.¹⁸⁴ Ennek a kis összegnek a felvételére a századosok 1961-62-től lettek volna jogosultak, amikor ez a 170 Ft az akkori bruttó átlagkeresetek valamivel több mint 10%-át tette ki.¹⁸⁵ 1952-ben ezeket a nyugdíj-ígervényeket törölték a honvédség nyugellátási rendszeréből, ahogy az egykori hivatásosokat is. Mellesleg a valódi nyugellátásban részesülők sem jártak sokkal jobban ebben az időben. Csorna Miklós utász százados 1944 októberében esett szovjet fogságba – 1947-ben még három hazatérő bajtársa is tanúsította, hogy 1944-1945-ben különböző táborokban találkoztak vele. 1949-ben özvegyének – aki egyébként egészségi okokból keresőképtelen volt – megszüntették a férje után járó élelmezési ellátmányt és a következő évben 317,80 Ft özvegyi nyugdíjat állapítottak meg részére.¹⁸⁶ Tóth Kálmán repülő százados a szovjet fogságban elvesztette a jobb szemét, ezért 75%-os hadirokkantnak nyilvánították. Ennek ellenére 1947-es hazatérése után B-listázták és a végelbánás keretében majdani 160 Ft nyugdíjat állapítottak meg neki. Tóth megfellebbezte a határozatot, aminek kivételesen helyt is adtak, elismervén, hogy elbocsátása törvénytelen. Nyugállományba helyezték alkalmatlansága miatt – és 1950-től havi 275,50 Ft-ot kapott a hadseregtől (1950-ben az átlagkereset 670 Ft körül volt.)¹⁸⁷

Aki erre nem volt jogosult (például, mert nem volt a fronton), az nyolchavi illetményének 60 százalékára rúgó végkielégítést kapott. (Az illetmény a rendfokozat, az abban eltöltött idő, a lakáskörülmények és a beosztás függvényében alakult.) Ezt általában egy összegben, nagyobb summa esetén kettőben kapták meg. Az erre jogosult századosok körülbelül

¹⁸⁴ HIL HM KI tiszti okm.gy-k alapján.

¹⁸⁵ Lásd http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_qli001.html, 2.1.1. tábl.

¹⁸⁶ HIL HM KI 13102. sz. tiszti okm.gy.

¹⁸⁷ HIL HM KI 81987. sz. tiszti okm.gy. Az átlagkeresetre lásd Pető-Szakács 1985, 222. és 691.

húsz jól dokumentáltan fennmaradt eset alapján átlagosan ezer forintot kaptak, 1946 és 1949 eleje között, ami a negyvenes évek végén mintegy másfél havi átlagbérenek felelt meg, az időszak elején, 1946-ban talán kétfőnek.¹⁸⁸ A legnagyobb összeget Zimay János századosnak ítélték meg, 1922,- Ft-ot, amiből 1948-ban kézhez is kapott 1281-et. Zimay azonban panasszal élt, mert a számítás alapja 9 évnyi szolgálati idő volt, ő viszont, vélte, 10 évet szolgált. Ennek helyt adtak és – a végkielégítés visszafizetése mellett havi 144 Ft nyugdíjat állapítottak meg neki. A legalacsonyabb összeg, Martonfalvy Lajosé, mindössze 676 Ft-ra rúgott 1946-ban, többek között azért, mert nem léptették elő századossá (mint 1950-ben írt önéletrajza fogalmazott, „zsídóvonatkozás miatt megbízhatatlanként szerepeltem”¹⁸⁹).

A B-listázás a magyar honvédség számára egyszerűen a létszám csökkentésére vonatkozó politikai döntés kivitelezésének eszköze volt. A hadsereg létszámát eleinte a békeszerződésben engedélyezett keretelig (60 ezer fő) sem szándékozták emelni.¹⁹⁰ Új tisztikar képzése így is hamarosan felmerült, mert a szűrőkön eléggé kevesen mentek át, és a válogatás sem volt bőséges, hiszen a korábbi hivatásosok nagy része fogságban volt. Az Ideiglenes Kormány ezzel a kérdéssel nem tudott foglalkozni. A választások után már 1946 januárjában készült egy tervezet a Honvédelmi Minisztériumban a tényleges szolgálatban és beosztásban való meghagyás feltételeiről. A tervezet szerint csak azok maradhattak volna, akiket egy ötös felülvizsgáló bizottság erre érdemesnek tart (ennek elnöke a szociáldemokrata honvédelmi államtitkár, Zentai Vilmos lett volna). Erre a minisztérium szerint azért lett volna szükség, mert az igazolóbizottságok (és fellebbezési fórumaik, a népbíróságok) majdnem minden tisztet igazoltak. Az ötös bizottság a „demokratikus érzelem, szolgálati buzgalom”, fegyelem, szakképzettség alapján döntött volna, továbbá tekintetbe vendőnek tartotta a „kimagaslóan értékes szolgálatot a demokrácia ügyének”. Ilyennek minősült például a vasútépítők és más műszakiak részvétele az újjáépítésben, vagy a Nyugatra hurcolt javak megőrzése és megmentése. A párttagság nem lett volna szempont, azt viszont a tervezet leszögezte, hogy a Nyugatról visszatértek csak „kivételesen és ideiglenesen” lehetnek az új honvédség tagjai, s csak akkor „ha kiválásukkal szakképzettségükre tekintettel a szolgálat ellátása komoly fennakadást szenvedne”. A helyü-

¹⁸⁸ A végkielégítési számítások a HIL HM KI tiszti okmánygyűjtők anyagaiban maradtak fent, hiányosan. A negyvenes évek végi átlagbérekről lásd Pető–Szakács 1985, 222.

¹⁸⁹ HIL HM KI 65334. sz. tiszti okm.gy.

¹⁹⁰ Erről összefoglalóan Okváth 1998.

ket aztán a Keletről visszatértekkel, nyugdíjas és tartalékos, illetve a legénységből fokozatosan előlépő tisztekkel kell feltölteni.¹⁹¹ Bár ez a rész végül kimaradt, sőt az egész szabályozásból nem lett semmi, jól mutatta, hogy a HM politikai vezetése milyen elvek alapján szervezte volna meg a maga kis B-lista eljárását.

Már 1946 nyarán tervezet készült a tiszti és tiszthelyettesi képzés újraindításáról. Az 1946 ősztől induló 4 éves képzésbe nem (bármilyen) iskolai végbizonyítvány, hanem felvételi vizsga alapján lehetett volna belépni, amelyben a döntő szempont a „szellemi képességek” mellett az „alsó osztályok iskoláztatása” lett volna – ezért a felvételnél „az országos foglalkoztatási számarányt” is figyelembe vették volna, úgy, hogy minden 18–21 éves magyar állampolgár jelentkezhetett.¹⁹² Már ekkor gondoltak az átmeneti időszakra. Az első, 1950-re tervezett avatásig is be kellett tölteni a tiszti beosztásokat, ezért javaslat született gyorsított tisztképző tanfolyamok felállítására. Ha majd a békeszerződés engedélyezi a tisztképzést – eszerint ez sem volt biztos –, akkor a tervezet szerint „mennél előbb [kezdik], annál jobb”, ha nem, akkor az addig rövidítve kiképzettek is „tisztá nyereségként” jelentkeznek. A tervezet szerint a „jelen tisztikar keresztmetszete megegyezik a régi hadseregével” – a cél viszont az, hogy munkás- és parasztfiatalok kerüljenek beosztásokba. Ez a terv 1946. augusztus 1-jétől induló 11 hónapos tanfolyammal számolt, amelyre pályázhat minden olyan 18–30 éves, aki legalább egy évig volt katona (bármilyen rendfokozatban, beosztásban). Előnyt élveztek volna „a fasiszmus ellen harcolók (partizánok)” vagy akiknek apja harcolt a fasiszták ellen, akik ilyenre önként jelentkeztek (de nem vetették be őket), akik (vagy szüleik) „baloldaliságuk miatt hátrányt szenvedtek”. Előnyt jelentett a legalább elvégzett négy középiskolai osztály, viszont nem is pályázhattak azok, akiket háborús vagy népellenes bűncselekmények miatt eljárás alá vontak, netán el is ítélték őket. És azok sem, akik Nyugatra mentek, vagy nem igazolták őket.¹⁹³ A megfelelő pillanatban való átállás, vagy a jelentkezés az új honvédségbe már meg sem jelent szempontként. A tervezett képzés elindítását a Szövetséges Ellenőrző Bizottság nem engedélyezte, s csak a békeszerződés aláírása után, 1947 őszen indulhatott meg a Honvéd Kossuth Akadémia – ahová viszont volt tisztek nem is jelentkezhetek.¹⁹⁴

A volt tisztikar mégsem maradt be- vagy visszalépést biztosító kapu nélkül. Az elsőt a már 1945 szeptemberében megszervezett „világnézeti

¹⁹¹ HIL HM 1946. eln. 5449. sz.

¹⁹² HIL HM 1946. 21860. sz.

¹⁹³ HIL HM 1946–19009/el. n.

¹⁹⁴ Oroszi 2007; Szabó József et al. 2004.

tanfolyamok” sorozata biztosította. Erre a magasabb egységek javaslatai alapján vettek fel tiszteket, a „hivatásos állományúak javából”, akik „előreláthatólag a jövőben is szolgálnak majd”, ahogy Vörös János honvédelmi miniszter utasítása fogalmazott.¹⁹⁵ 1946 januárjában már a harmadik tanfolyamot szervezték, ezúttal már „demokratikus átképző” néven. A kiválasztás az előzőekhez hasonló elvek alapján történt. A parancsnokságok csak olyanokat vezényeljenek a tanfolyamra – fogalmazott az erről szóló parancs –, „akik a jövő honvédség állományában is előreláthatólag szolgálni fognak, akiket katonai szakképzettségük és hivatástudatuk magasabb beosztás elnyerésére képesíthet, akiknek demokratikus gondolkodásmódja feltételezhető, s akiknél a szükséges szellemi érdeklődés feltétlenül nyilvánvaló”.¹⁹⁶ 1947 nyaráig legalább hét (de lehet, hogy több) tanfolyamot tartottak, egyenként 30–40 tiszt számára. A hallgatók között a fiatal korosztály dominált, a jellemző rendfokozat éppen a századosi volt, de akadt – kivételesen – tiszthelyettes, ugyanakkor tábornok is. A századosok közül hárman vettek részt átképzésen. Saághi Rusa Egon huszárkapitány mindjárt az elsőt, 1945 szeptember-októberében.¹⁹⁷ Náday Zoltán tüzér százados a 4. tanfolyamon végzett 1946. június 8-án.¹⁹⁸ Bárczy János az 1947. évi 2. tanfolyamot 1947 márciusában fejezte be;¹⁹⁹ ezt követően már csak egy tanfolyam indult, mert 1947 nyarán ez a képzés megszűnt. A „demokratikus”/„világnézeti” tanfolyam a fennmaradt szűkös dokumentáció szerint teljesen a Magyar Kommunista Párt befolyása alatt állt, parancsnoka eleinte Jánosi Ferenc lelkész vezérőrnagy (az MKP tagja) volt, akit 1947-ben Felkai Dénes orvos százados (ugyancsak MKP-tag) követett.²⁰⁰ A hathetes kurzus első két hetét a közgazdaságtannak és a szociológiának szentelték, de voltaképpen marxista gazdaság- és társadalomtörténeti előadásokat hallgattak az ösközöségtől a kommunizmusig, mindennap délelőtt és délután összesen hét órában. A harmadik héten magyar és világtörténelem szerepelt a tanrendben – nyilván hagyomá-

¹⁹⁵ HIL HM-1945-38525/el. I. világnézeti tanfolyam hallgatóinak névjegyzéke; uo. HM-1945-44513/el. Intézkedés a II. világnézeti tanfolyamra való vezénylésről.

¹⁹⁶ HIL HM 1235. sz. Demokratikus átképző tanfolyam 3. turnusára vezénylés.

¹⁹⁷ HIL HM-1945-38525/el. I. világnézeti tanfolyam hallgatóinak névjegyzéke. Saághi Rusa Egonnak nem maradt fenn tiszti okmánygyűjtője, így onnan ez az adat nem ellenőrizhető.

¹⁹⁸ HIL HM KI 17621. sz. tiszti okm.gy.

¹⁹⁹ HIL HM KI 3527. sz. tiszti okm.gy.

²⁰⁰ Felkai eredetileg orvos volt, illegális kommunista. Részt vett a spanyol polgárháborúban, hazatérése után munkaszolgálatra hívták be, így esett szovjet fogságba, ahonnan politikai kiképzést követően tért haza. Emlékiratait lásd Felkai 1979. A demokratikus átképzőről uo. 70–73.

nyos köz- és politikatörténet, a negyediken „Magyar- és világirodalom, magyar és egyetemes művészet” (olyan előadókkal, mint alkalmanként Berény Róbert vagy a népi zenéről Kodály Zoltán). Az ötödik héten a politikát, az egyes pártok programját meghívott előadók ismertették, de például a „Dunavölgy gazdasági és társadalmi helyzetéről” Boldizsár Iván tartott előadást, a Szovjetunióról Bolgár Elek. Csak az utolsó, a hatodik héten szerepeltek a napirenden „Honvédségi kérdések”. Az új honvédség feladatait Pórfy György vezérőrnagy, az elhárítószolgálatét Pálffy György altábornagy, a katonaság anyagi ellátását Somogyi Imre hadbiztos ezredes világította meg – vagyis az új honvédség „sztárjai”. A tanfolyamon hetente szerkesztőséget választottak, amely faliújságot készített.²⁰¹ A hallgatóknak egymást is minősíteniük kellett a kurzus végén – vagyis bevezetést nyertek a kommunista ideológiai képzés metodikájába is. Bárczy János visszaemlékezésében jelentékeny lemorzsolódásról (szerinte 35-ből csak 28-an fejezték be) és a hallgatók között uralkodó, mindinkább fokozódó bizalmatlanságról számolt be.²⁰² Az első átképzőkön részt vett századosok közül saághi Rusa Egont már 1946 tavaszán B-listával eltávolították a hadseregből. Bárczy Jánost 1949 februárjában felmentették a szolgálat alól, majd márciusban egészségi okokból nyugdíjazták. Náday Zoltánt létszámfelettiként szerelték le 1950 végén. A demokratikus világnézeti átképzés tehát csak valamivel (ha egyáltalán) hosszabbította meg az 1945 utáni új hadseregben a szolgálatot.

Az elvesztett középosztályi státusz viszonylag gyors visszaszerzésére az átmeneti időszak végén is kínálkozott néhány speciális (de mint kiderült, időleges) lehetőség. Az első „felülről” adódott, annak révén, hogy 1948-ban – miközben a tisztogatások még javában folytak – megkezdődött a hadsereg kommunista program alapján történő számszerű fejlesztése. Az ehhez szükséges hivatásos tiszti állományt – kivált az első időben – az épphogy újjászervezett tisztképzés nem tudta biztosítani: csak a Kossuth Akadémia gyorsított, egyéves tanfolyamán végzetek álltak rendelkezésre; a tömeges és még gyorsabb (rövidebb) káderképző intézmények (a „gyorstalpaló” tiszti iskolák) elindításához is idő kellett, nem beszélve a kibocsátásról. Ezért kezdeményezte a Honvédelmi Minisztérium 1948 áprilisában egy újabb átképző szervezését, az egy-két hónapos, úgyneve-

²⁰¹ HIL HM 12127. sz. Intézkedés a demokratikus átképző tanfolyam 4. turnusára. 1946. ápr. 6.

²⁰² HIL Tan.gy. 2777. sz. Bárczy János: Visszaemlékezés V. feje. 1945–1949 a Néphadseregben.

zett *kísérleti tanfolyamokét*.²⁰³ A tanfolyamokra a népesség-összeírás és a kiegészítő parancsnokságok nyilvántartásai alapján hívtak be régi, gyakran egészen frissen B-listázott tiszteket „kipróbálás és politikai átnevelés, továbbá közelebbi megismerés céljából”. Az eredeti keretszám 120 fő volt tanfolyamonként, de 1948 nyarán a második-harmadik tanfolyamra már csaknem kétszer annyit hívtak be. A behívandók körét természetesen nem bízták teljességgel a véletlenre. A hadsereg befolyásos vezetői (Sólyom László, Pálffy György, Illy Gusztáv stb.) személy szerint kérték többek behívását. A jelöltekről rövid összefoglaló jelentés készült, amelyben katonai pályafutásuk, hadművelleti területen eltöltött idejük, fogságra vonatkozó adataik, politikai magatartásuk egy-két mondatos jellemzése és szociális helyzetük szerepelt. A tervezett névsort véleményezte a Katonapolitikai Osztály is. A behívottakat először orvosi vizsgálatnak vetették alá, akit alkalmatlannak találtak, nyomban hazaküldték. Jó néhány jelölt eltűnt a háború utáni zavaros időkben, a behívók „*Címzett ismeretlen*” jelzéssel érkeztek vissza, mások pedig visszautasították a részvételt. A hatodik tanfolyamra behívott 147 főből például húszan kerültek ki különféle utakon-módokon.²⁰⁴ „[M]ár másik párttitkár volt a faluban, az felkeresett, mondván, hogy a Farkas Mihály vissza akar venni egy csomó horthysta tisztet, és úgy nézi, hogy én erre alkalmas vagyok, és oda való vagyok, menjek vissza a hadseregbe” – emlékezett vissza Zólogy László, 1948-ban B-listázott százados, akkor éppen áruátvevő. – „Ez egy nagyon nehéz elhatározás volt a részemről. Spekuláltam, hogy mit csináljak. Jövőm nem volt, mert tényleg nem tudtam akkor, hogy mihez kezdjek. Arra gondoltam, hogy egyrészt úgyse vesznek vissza, ha meg visszavesznek, akkor csinálom a hivatásomat, aztán majd meglátjuk, hogy mi lesz. Fogalmam se volt, hogy mi a helyzet a hadseregbenl. [...] 1948. novemberében behívtak engem erre a kísérleti tanfolyamra – mert így hívták. Ez talán egy hónapig tartott. Ez alatt szűrtek minket mindenféleképpen. Megnézték, hogy ki micsoda, mi a múltja, satöbbi. [...] Tény az, hogy körülbelül hatvan százalékát kirúgták, és a negyven százalékát megtartották. Egy orvos-ezredes volt a parancsnoka ennek a kísérleti tanfolyamnak.²⁰⁵ Ez egy hónapig tartott, és utána közölték, hogy visszavesznek. Én nem akartam csapathoz visszakerülni. Nem akartam az emberekkel foglalkozni, mert tudtam, hogy egy horthysta tiszt nem lesz megbecsült ember. Volt egy

²⁰³ HIL HM 1948 eln. 16533. Tiszti kísérleti tanfolyam felállítása, 1948. ápr. 1. A Gazdasági Főtanácshoz intézett felterjesztés még egy hónapos tanfolyammal számolt, de az átképző már két hónapos formában indult meg.

²⁰⁴ HIL HM 1948 eln. 21435., 24531., 34070. Kísérleti tanfolyam behívások.

²⁰⁵ Valószínűleg Felkai Dénesről van szó.

ilyen érzésem, hogy ez nem lesz jó. Ezért a Lőrincz Sándorhoz fordultam azzal a kérelemmel – nem voltunk mi nagyon közeli viszonyban, de azért jóban voltunk és engem becsült, mert egy dandárnál szolgáltunk –, megkértem, hogy legyen szíves, csináljon valamit, hogy én ne csapathoz kerüljek, hanem valami irodába. Így aztán a Lőrincz elintézte, hogy bekerültem a vezérkar hadművelleti csoportfőnökségéhez. [...] Csináltam az egyszerű előadói munkát. Kaptam feladatokat, hogy ezt csinálj meg, azt csinálj meg, ezt írd meg, azt írd meg.”²⁰⁶

1948-ban a vizsgált csoport nagy része a náluk fél évvel korábban avatott Zólogy Lászlóhoz hasonló cipőben járt. A már hazatérteket túlnyomórészt B-listázták és az újjáépítés lezárulta, valamint az erőltetett iparosítás közötti lélegzetvételnyi szünetben nem is volt olyan egyszerű elhelyezkedni. Sokan csak alkalmi munkákat találtak. Érthető tehát, hogy a századosok közül nem kevesen, huszonketten éltek a kísérleti tanfolyam adta lehetőséggel. A B-lista határozat nem volt akadály. Zólogy tájékoztatatlansága a hadsereg ügyeit illetően ugyancsak aligha kivételes. Eredetileg egy hónapos elméleti (politikai) és ugyanennyi gyakorlati képzésről volt szó. 1948 szeptemberében már a hatodik tanfolyam indult, ettől kezdve három hónapos időtartamban. A tanfolyamot követő vizsga sikeres letétele után elismert eredeti rendfokozatukkal foglalhatták el helyüket az új hadseregben, mint tényleges állományú tisztek.²⁰⁷ Az adott pillanatban ez nemcsak az egzisztenciális krízist oldotta meg, de a hivatáshoz való visszatérést is ígérte. A szűrőt nyilvánvalóan a politikai „képzés” első hónapja jelentette, amely a formálódó új rendszerhez való lojalitás feltérképezésére szolgált. Ezen a 22 százados közül csak négyen akadtak fenn,²⁰⁸ a gyakorlati képzés hónapján pedig senki; a többiek tehát akár 1948 nyarán elfoglalhatták beosztásukat. Nem is akármilyeneket, mert csapathoz alig néhányan kerültek közülük. A többséget magasabb egységhez, a minisztériumba, szakintézményekhez (Haditechnikai Intézet, Térképszeti Intézet) osztották be.²⁰⁹ Vagy éppen az új tisztképzés-

²⁰⁶ 1956-os Intézet OHA, 194. sz. Zólogy László-interjú, 65–68., kihagyásokkal.

²⁰⁷ A tanfolyamok egyes dokumentumain, illetve az 1948–49-ben szolgálatba léptek minősítési lapjain az átmenetre jellemzően a(z így soha nem létezett) *Magyar Demokratikus Köztársaság* Honvédsége megnevezés olvasható.

²⁰⁸ Így például Görgy István, Zimay János vagy Mártonfalvy Lajos. Egyikük, jellemzése szerint, „Zárkózott, nem szorgalmas, visszautasító. Nem [alkalmas].” HIL HM 1948 eln. 34080.

²⁰⁹ *Apám másik legjobb barátja, Zalay Tamás (1914–?) vezérkari százados is 1948. augusztus elején került vissza a hadseregbe, két, ugyancsak frissen visszavett bajtársa segítségével, kísérleti tanfolyam elvégzése nyomán. Jellemzése szerint „Igen értelmes, jóindulatú, határozott fellépésű, nagy fejlődésen ment keresztül, politikailag megbízható.*

be kerültek, de oktatóként. „Ezen a [törzstiszti] tanfolyamon, ugyanúgy, mint a másik [főtiszti] tanfolyamon mind, egytől egyig a régi hadsereg tisztjei voltak az oktatók. Itt mindenféle kiképzést, harcászati kiképzést, külön páncélos, külön összefegyvernemi, légi kiképzést [...] Gyakorlatokra jártunk ki. Vezetési gyakorlatokra. Ami annyit jelent, hogy elvileg csak törzsek vannak, csapatok nélkül. Tehát törzsek csapatok nélkül. Megtá-nultuk, hogy a zászlóalj-törzsnek mi a feladata. Mi az ezredtörzsnek, mi a hadosztálytörzsnek, egészen a hadtestig, hogy mi a teendő.”²¹⁰

A tanfolyamról, vagy azt követően az első beosztásokból fennmaradt minősítések kivétel nélkül a századosok kiváló szakmai képzettségéről, nagy tudásáról – és a politikai alkalmazkodás vagy rejtőzés jellegzetes stratégiáiról szólnak. A századosok eszerint zárkóztak, visszahúzódók, kerültek a politikai véleménynyilvánítást (ha mégis, a párt irányvonalának megfelelő álláspontot képviseltek). Bár visszakerültek a hadseregbe, annak politikai kerete már uralkodott a szociológiai keret felett. A testületi szellem eltűnt, a testületi szolidaritást át- meg átmetszették: feljebbvalóik kötelező, mélységes bizalmatlansággal viszonyultak hozzájuk.

Amint a rendkívüli képzés szállítani kezdte az új tisztek első évfolyamait, a régiekre nem is volt többé szükség. Az 1948–49-ben visszakerült tizen-nyolc közül 1950-ben már csak nyolc százados állt szolgálatban; kilencet leszereltek, egy meghalt. „Ezeket általában nyugdíjazták, vagy nem tényleges viszonyba helyezték. Más nem lett velük akkor még.”²¹¹ A státusz vissza-szerzésének első lehetősége tehát igencsak időlegesnek bizonyult. Kivételek persze akadtak. Az 1946-ban B-listázott Arató Oszkár repülő százados az egyik legkésőbbi, 1949 áprilisában indult kísérleti tanfolyam elvégzése után került vissza a hadsereghez, ahol először a vezérkar VII. osztályán dolgozott előadóként.²¹² Pár hónap után sokkal kevésbé rangos beosztásba került: az összefegyvernemi tiszti iskola oktatója lett. És az is maradt, kisebb kitérőkkel, legfeljebb az intézmény elnevezése változott párszor. Arató Oszkár alezredest, a szolnoki Kilián György Repülő Műszaki Főiskola tereptan főelő-adóját 1969. július 31-én helyezték nyugállományba. 33 év 8 hónap 13 nap

Igen.” (HIL HM 1948 eln. 34080.) *A HM Tüzérségi Szemléltetésén dolgozott, majd egy dandár törzsparancsnoka lett. 1952 tavaszán letartóztatták, és háborús bűntett vádjával hatévi börtönre ítélték, 1954-ben szabadult.* ÁBTL V-111.824. sz. dossz. Zalay Tamás és társai vizsgálati dossziéja.

²¹⁰ 1956-os Intézet OHA, 297. sz. Garami Lajos-interjú, 41. – Garami rövidített képzés nyomán lett katonatiszt 1949-ben.

²¹¹ 1956-os Intézet OHA, 301. Benőcs Bertalan-interjú, 52. – Benőcs az egyik első gyorstalpalón végzett fiatal tiszt volt 1949-ben.

²¹² Aratóról lásd a 4. Fogság című fejezetet.

szolgálati idejével (amibe beszámították az 1945 előtti időt is), továbbá ke-
reken húszéves 1945 utáni tényleges állományidejével Arató Oszkár a szá-
zadosok abszolút katonaidő-rekordere.

A státuszőrzés második lehetősége a tanulás volt: a kor viszonyainak megfelelő civil pályára történő konverzióhoz szükséges képzettség megszerzése. A háború és a fogság után, az új körülményekkel megismerkedve, az azonnal vagy 1948-ban reaktiválódott bajtársak sorsával szembesülve sok százados számára világossá vált: katonaként a státuszőrzés lehetetlen feladatot jelent. Kiútként kínálkozott viszont az alternatív szakmai képzés vagy a polgári pályát célzó továbbtanulás. Még épp harmincas életévükön innen érzékelték, hogy az oktatás kapui (átmenetileg számukra, félig-meddig megbélyegzettek számára is) szélesre tárultak, sőt különféle rendkívüli képzési formák sokasága áll rendelkezésükre. Ez utóbbiak révén viszonylag gyorsan szerezhettek formális belépőt a polgári életbe. E téren a századosok aktivitása meglehetősen magasnak tűnik. Sokan eleve rendelkeztek civille konvertálható tudással: elsősorban a műszakiak és a híradósok, de a tüzérek vagy a páncélos csapatoknál szolgáltak is, gépkocsivezetői jogosítványa pedig mindenkinek volt.²¹³ A vizsgált mintegy száz személyből 37-en szereztek valamilyen középfokú szakképesítést, tanultak valamilyen szakmát – ezek skálája a méhészettől a földmérésig, a gyógynövény-értékesítéstől a gyorstalpaló könyvelésig terjedt. 21-en egyetemi vagy főiskolai tanulmányokba kezdtek, és két kivétellel be is fejezték (leggyakrabban műszaki „vonalon”).²¹⁴ E téren a legaktívabb a gyalogos fegyvernem egykori évfolyamelsője, Papp Ferenc későbbi páncélos százados volt. Szovjet fogságból való hazaérkezése után 1951-ig elvégezte a jogi egyetemet (doktorátusát csak 1957-ben szerezte meg), gépészeti műszaki szakrajzot tanult. Ezután immár dr. Papp Ferencként elvégezte a Mezőgazdasági Gépészeti Főiskolát is, levelező hallgatóként.²¹⁵ Ily módon több-kevesebb folyamatossággal csaknem másfél évtizedet töltött tanulással. Az eddigiek fényében felmerülhet a kérdés: a többiek ugyan mire

²¹³ Akadtak különlegesebb példák is a katonai pályafutás során szerzett tudás polgári hasznosítására. Kiss Zoltán gyalogsági százados még 1945 előtt testnevelő tanári és vívőedzői szakképesítést szerzett. Szovjet fogságból való hazatérése után rövid ideig könyvelőként dolgozott, azután 1948-tól vasbetonszerelő lett. Emellett azonban labdarúgó- és ökölvívőedző is volt, megyei szintű csapatoknál tevékenykedett Pécsen és környékén. HIL KI 49221. sz. tiszti okmánygyűjtő, ÁBTL 3.1.5. O-15375. Kiss Zoltán F (figyelő)-dossziéja. Kissről lásd a 10. Szemben állók című fejezetet.

²¹⁴ A polgári képzettségre vonatkozó adatok nagy része a HIL KI tiszti okmánygyűjtőiből származik – a tartalékos tiszti nyilvántartások számos kérdést tartalmaztak a polgári képzettségre vonatkozóan.

²¹⁵ HIL HM KI 2626. sz. tiszti okm.gy.

vártak? Valószínűleg arra, hogy a rendszer kimúljon, és újra katonák lehessenek. A munkakörökre vonatkozó adatok elemzése azt mutatja, hogy a polgári tudás- és szakképzettség-konverzió általában sikeres státuszőrző stratégiának bizonyult.²¹⁶ A felsőfokú képzettséget szerzők hosszabb vagy rövidebb idő után zökkenőmentesen foglalták el helyüket a szovjet típusú rendszer középosztályában. Nem végeztek fizikai munkát, önálló, kreatív tevékenységhez jutottak, beosztottjaik voltak – és valamelyest jobban is kerestek.

A státuszőrzés – illetve visszaszerzés – harmadik lehetőségét a politikai integráció vagy azonosulás kínálta. Ismeretes, hogy a magyar társadalom az 1945–1948-as években igen magas politikai aktivitást mutatott.²¹⁷ Ezt – látszólag – a századosok adatai is igazolják. 1945 előtt a tisztikar a szabályzatok szerint nem politizálhatott, így a tisztek a pártokba sem léphettek be. 1945 után ezt nem tiltották és minden párt igyekezett bázist kiépíteni körükben. 1948-ig a mintegy száz vizsgált személy egyharmada lépett be valamelyik politikai pártba. A politikai választás megoszlását mutatja a 10. táblázat.

10. táblázat. Párttagság, 1948

<i>Párt</i>	<i>Tag, fő</i>
MKP	18
SZDP	16
MDP	5
FKGP	2
NPP	2
Összesen	43

Forrás: HIL HM KI tiszti okmánygyűjtők.

Valójában a párttagok száma tízzel kevesebb: jó néhányan ugyanis az SZDP-ből még az egyesülés előtt átléptek az MKP-ba (ugyanakkor öten már 1948-ban az MDP-be kérték felvételüket). Sokan viszont 1948-ig nem is tértek haza a szovjet fogságból – vagyis, amíg többpártrendszer volt, majd' minden második százados belépett valamilyen pártba. Az arányokat illetően figyelemre méltó a kisgazda- és parasztpárti tagok maroknyi csoportja. A századosok 1948-ig eszerint jól feltérképezhették, hogy mely pártoknak van jövője, és melyeknek nincsen, hogy kinek a kezében van a hatalom.

²¹⁶ Lásd a 16. A státusz (részleges) visszaszerzése című fejezetet.

²¹⁷ A politikai pártok 1945 körüli taglétszáma lárd Romsics 1999, 276.

A „kimeneti” adatok azonban rámutatnak, hogy a századosok számára a politikai integráció sem biztosított széles körben elérhető státuszörzési lehetőséget. Az elsőként 1948 végén, majd 1949-ben több hullámban végrehajtott tagrevíziók során 23 századost zártak ki az MDP-ből, minden esetben arra hivatkozva, hogy az illető „volt horthysta tiszt”, volt „ludovikás”, amihez többnyire hozzátették az „osztályidegen” és/vagy az „osztályidegen származású” minősítést is. 1950 után mindössze heten maradtak párttagok – ami persze úgy is felfogható, hogy heten *mindennek ellenére* párttagok maradhattak, illetve párttagok *akartak maradni*, többnyire egyébként a legtovább szolgáló katonatisztek. Az MSZMP-nek 1956 után mindössze hárman voltak tagjai.

Valószínűsíthető, hogy a párt(ok)ba való belépés számos esetben kifejezetten a státusz visszaszerzésének vagy megtartásának eszköze lehetett; emellett álcázás, vélt vagy valós védelem, búvóhely az új helyzetben. A politikai meggyőződés kinyilvánítását természetesen nem lehet kizárni. Akár így, akár úgy, az ilyen mérvű, szervezett politizálás a századosok körében nem bizonyult tartósnak. Az átlagos párttagsági idő nem haladta meg a két évet.

„[1944.] december 19-én elhagyom alakulatomat és Budapestre megszököm” – írta 1949-ben Tornyos Ödön százados. – „1945. január 18-ig az Andrassy út 8. számú házban bújkálok. 1945. január 23-án a Városházán jelentkezem. Marényi akkori vezérkari századossal elkezdjük a H. M. szervezését. Februárban jelentkezem Hátszegi Ottó vezérkari ezredesnél. 1945. júniusában beosztanak a HM igazoló bizottságába. 1945 augusztusában belépek a Független Kisgazdapártba. 1945 márciusában az akkori Népfront által Budapesten felállításra került VI. kerületi Nemzeti Bizottság zászlóaljparancsnoka lettem. A legénység toborzását orosz bemutatását végeztem. Később Földi akkori gyalogsági százados kitűrt zászlóaljparancsnoki beosztásomból. 1946 júniusában a műszaki hadosztályhoz osztottak be. 1946 decemberéről 1947 márciusáig az 1. [honvéd] kerületi parancsnokság rendelkezési állományában vagyok. 1947 januárjában kilépek a Kisgazdapártból. 1947 áprilistól 1948 augusztusáig a Honvéd Levéltár és Múzeumhoz osztottak be. Ottani munkámért parancsnoki dicséretet kapok. 1948 augusztusában Bécsben vagyok súlyosan beteg apám (1948. szeptemberben meghalt) látogatására. 1948 augusztusában a Haditechnikai Intézetbe osztottak be segédtisztül. Jelenleg is ebben a beosztásban vagyok. [...] Az MKP tagja 1947 júniusában lettem. 1949 februárjában kizártak a pártból. Ok: »Származására nézve osztályidegen, nem tanult annyit, hogy bebizonyította volna a munkáosztályhoz való hűségét, tömegszervezetbe való felvételét ajánljuk.« [...Végeztem a] Külügyminisztérium két éves

tanfolyamát 1946–48-ban.”²¹⁸ Mint önéletrajzának részletéből látható, Tornyos százados mindent megpróbált, minden kínálkozó lehetőséggel élt. 1950 júniusában mégis nyugállományba helyezték; előbb műszaki rajzoló lett, aztán 1957-ig öt munkahelye volt, dolgozott szövetkezeti bedolgozóként, anyagkezelőként, segédmunkásként és éjjeliőrként.

Összességében: az átmeneti időszakra jellemző három lehetőségből kettő, az eredeti professzióba való reintegráció és a demonstratív politikai azonosulás legfeljebb átmeneti eredményeket hozott; tömegesen és alapvetően egyik sem volt sikeres. A polgári képzettség segítségével való konverzióról viszont hamar kiderült: ez lehet a századosok számára a jövő (egyik) útja.

²¹⁸ HIL HM KI 40998. sz. tiszti okm.gy.

6. Házasság: katonafeleségek

A századosok története – Magyarországon a két világháború között ismeretlen lévén a nők katonáskodása – férfitörténet. A katona nemcsak a modernitás korában, hanem sokkal korábban is *par excellence* férfi. Hivatásszerepeikben a századosok is – nemcsak laktanyában és harcmezőn, gyakorlaton és háborúban, hanem tiszti kaszinóban és szalonban, továbbá szüleikkel, feleségükkel és gyerekeikkel – feltételezhetően mindenkor igyekeztek a férfiszerep egykori középosztályi elvárásai szerint viselkedni. De történetük mégsem csak e szerepekből, s nem is csak saját szerepelképzeléseiből áll. Hivatásukból kényszerűen kiszorítva még egyéb férfi- és más szerepek megőrzése szempontjából is létfontosságú volt vagy azzá válhatott a család tere. Nemcsak a hadsereget és a *katona-ságot*, hanem jószerével mindent át kellett értelmeznüik 1945 után. Ahogy a felnőtté válás során a család mellett legtöbbjüket a hadsereg formálta, a hadsereg után a folytonosság és változás dichotómiáit valószínűleg első-sorban társukkal, feleségeikkel dolgozták fel. A kérdéses időszakban többségük tartós, vagy annak szánt párkapcsolatban élt, többnyire akkoriban idősnek számító, hatvanas éveikben járó szülőkkel (ha még éltek egyáltalán) és nagyon kicsi gyerekekkel. Feleségeik álltak tehát feltehetően a legközelebb hozzájuk. A századosok története feleségeik története is.

Ez a sajátos történet a férjeokről szóló gyér forrásokból alig írható meg. A hadseregnél és a rendőrségnél *férfiközpontúbb* intézmény aligha képzelhető el, márpedig a századosokról a legtöbb iratot ezek termelték. Vizsgálataink, nyilvántartásaik, adatolásuk tárgya mindenkor a férfi volt, az asszonyok csak az ő háttérükben, velük való viszonylatokban, a dokumentáló-konstruáló férfiak sztereotípiáitól formálva jelennek meg. Homályosan, elmosódottan – és ezen a homályos képen ez a fejezet sem képes sokat élesíteni.

Arra a kérdésre, hogy kik is voltak, s honnan jöttek a későbbi katonafeleségek, három, egymáshoz viszonylag közeli időpontban készíthető

felvétel. Sajnos az iratok sajátosságai és főként hiányai a differenciált kép kialakítását, netán folyamatok kimutatását alig teszik lehetővé. Amint szó volt róla, az évfolyam csaknem fele, 77 ifjú tiszt 1945 előtt, az akkori nősülési szabályzatok szerint házasodott meg. E 77 házasság kevesebb mint feléről, 37 esetről maradt fent dokumentum – ezek az 1941 és 1943 között keletkezett papírok²¹⁹ azonban csaknem kizárólag anyagi (vagyon, jövedelmi) kérdésekről szólnak. A következő időpont 1949–1950, amikor a hadseregben szolgáló tényleges, továbbá az állományba vett tartalékos tiszteknek viszonylag részletes életrajzot kellett írniuk. Az életrajzírás szempontrendszerét tartalmazó utasításban külön kérdések vonatkoztak a házastársakra. Ebből az időből 80 értelmezhető dokumentum maradt meg. Végül 1955-ben új tartalékos tiszti nyilvántartást alakítottak ki, és – elvileg – ismét rögzítették az öt évvel korábban szövegben közölt adatokat, ezúttal egy terjedelmes kérdőív kitöltése útján. E harmadik időmet-szetből körülbelül 60–70 feleségről maradtak fent adatok.²²⁰

Mivel a házastársra elvileg más iratokban is utalhattak, e korlátozott érvénynél valamivel pontosabban meg lehet állapítani, hogy a századosok közül hányan kötöttek házasságot. 114-en legalább egyszer megnősültek. Az első házasságkötés idejének alakulását a 11. táblázat mutatja.

11. táblázat. Századosok házasságkötésének ideje

<i>Házasságkötés ideje</i>	<i>Fő</i>
1945 előtt	77
1945–1950	26
1951–	11
Nőtlen	40

Forrás: HIL HM KI tiszti okmánygyűjtői, HIL HM 13. osztály házassági iratai.

Ez a szám azonban biztosan nem öleli fel az összes házasságkötést, hiszen például akikről nem maradt fent adat sem 1944-ből, sem az 1945 utáni évekből (és mégis túléltek a háborút), még itthon vagy az emigrációban megnősülhettek. Hasonló a helyzet a nőtlenekkel – nem biztos, hogy

²¹⁹ Egészen pontosan 36 házassági beadvány egykorú iratai; ehhez hozzászámítom *Anyámat is, akinek házasságáról nem maradt fent levéltári irat, de Apám egy részüket megőrizte – így például két verzióban is beadott nősülési kérelmének másolatát, amelyből a körülmények egy része rekonstruálható. Az övek az egyetlen 1944-es irat e vonatkozásban.*

²²⁰ Az íveket olyan hiányosan töltötték ki, hogy egyszerűen nem lehet a számot pontosabban meghatározni. Számos esetben csupán a családi állapotot jelezték, a feleségek személyi adatait egyáltalán nem (még a nevüket sem).

mindannyian megrögzött aggregények voltak és maradtak. Az 1960-as évek elejét követően az új vagy változó személyes adatokat már csak kivételes esetekben vezették be a katonai és rendőrségi nyilvántartásokba. A házasságok stabilitásával kapcsolatban ez azt jelenti, hogy csupán annyit tudunk, hogy az ötvenes évek közepéig 13 válást és különélést jegyeztek fel. Ám ez nem a 114 házasság kicsit több, mint egytizede. A háborúban biztosan meghalt 24 százados fele (12) ugyanis nő volt (bár egy közülük halála előtt már el is vált), illetve van öt házasság, amelynek megkötéséről ugyan lehet tudni egyet-mást (de legalább a tény), viszont azt követően semmit. A fenti válási szám tehát 98 házasságra esik, vagyis a házastársi kapcsolatok kicsit kevesebb, mint 15%-a végződött így. Figyelembe véve a háborús időket és a háború átélésének következményeit (hosszú frontszolgálat, többéves hadifogság, sebesülés, rokkantságból adódó fogyatékosság, státuszvesztés-deklasszáció), a századosok házasságai akár meglepően stabilnak is mondhatók. Arról persze a nyilvántartások semmit sem szólnak, hogy mindezek a problémák hogyan jelentkeztek a fennmaradt együttélések során (már ha egyáltalán jelentkeztek). Az elváltak általában elég gyorsan – egy-két éven belül – újra megnősültek. Az ötvenes évek közepén kilencen már második házasságukban éltek, sőt egyvalaki ekkor már a harmadik feleségével. 1949–1950 körül 80 századosból 58-an éltek házasságban, négyen különváltak, egy özvegy volt és tizenhét nőtlen.

A gyermekek számát illetően is megszorítással kell élnünk – összesen 102 házasságról maradtak fent erre utaló adatok, de természetesen ezek sem teljeseek a hatvanas évektől érvényesülő hiányos rögzítés miatt.²²¹

12. táblázat. Századosok gyermekeinek száma

<i>Gyermekszám/család</i>	<i>Fő</i>
Gyermektelen	33
1 gyermek	23
2 gyermek	29
3 gyermek	11
4 gyermek	6

Forrás: HIL HM KI tiszti okmánygyűjtők, ÁBTL különféle dossziéi és nyilvántartásai.

²²¹ 1949-ben született iker nővéreim természetesen szerepeltek az ötvenes évek eleji dokumentumokban, de mi, kései gyerekek öcsémrel (1957 és 1959) nem. A következő táblázatba azért beleszámoltam magunkat is.

A csaknem pontosan egyharmadnyi gyermektelenségi arány természetesen részben a háborúra vezethető vissza. A fentebb említett azon 12 nő tiszt közül, aki biztosan meghalt, csak négynek született gyermeke (összesen öt). A további okokról már említést tettem – megjegyzendő ugyanakkor, hogy a háború végén a túlélő századosok átlagosan nem egészen huszonkilenc évesek voltak, vagyis még bőven születhettek gyermekeik. Születtek is – az összesen 138 ismert gyermek nagyobbik fele a háború után látta meg a napvilágot. A nagycsaládok viszonylag kis aránya (az összes egyötöde alatt) az előző generációhoz képest határozott és nyilván tudatos eltérést mutat – a sok szempontból nehéz idők és a megváltozott körülmények, kilátások – és talán a hagyomány gyengülő kötése is – csökkentették a gyermekvállalási kedvet.

Hogy a katonafeleségek mennyire voltak készek gyermeket vállalni, az nyilván rengeteg tényezőtől függött, és az életkor (illetve az ahhoz kapcsolódó szokások és elvárások, amelyek a szülést lehetőleg fiatalon, húsz-huszonöt évesen tartották kívánatosnak) csupán egy ezek közül. Ehhez figyelembe kell venni azt is, hogy a feleségek tekintélyes része a házasságkötést követően több évvel ismerte meg igazán férjét. Mert addig jószerével alig éltek velük együtt. Férjeik hosszabb-rövidebb ideig távol voltak: laktanyában, gyakorlatokon, hadművelleti területen, fogságban. Az együttélés tapasztalatát pedig akkor szerezték meg, amikor a középosztályi feleség és családanya életének várható, kalkulálható keretei eltűntek. Nem egyszerre, hanem hosszabb, éveken át tartó folyamatban, amelyet a bizonytalanság, a kialakulatlan és formátlan viszonyok jellemeztek.

Házasságaikban a századosok saját és felmenőik társadalmi kereteihez próbáltak igazodni. Az 1941–1944 közötti házassági iratok mintája ezt elég jól mutatja. Bár a folyamodványok többsége, amelyeket egyébként általában a jövődóbeli feleség szülei (apja, illetve özvegy édesanya) jegyezték, tapintatosan hallgatott a menyasszony-jelölt életkoráról, a többség 1918–22 között születhetett (a 37 esetből megismerhető 10 mind ebbe a sávba esik), a századosoknál néhány évvel voltak tehát fiatalabbak. Az arák egy kivételével érettségiztek, a legtöbben bentlakásos – vagyis zárdái – egyházi tanítóképezdei végbizonyítvánnyal rendelkeztek. Felsőfokú végzettsége viszont csak kettőnek volt, további négyen pedig egyetemen, főiskolán tanultak. A felsőfokon tanultak/tanulók kategóriájában a tanárképző főiskola dominált (a tanítóképző logikus folytatása, ebből kettő zenetanár), rajtuk kívül egy-egy orvostan-, illetve zeneakadémiai hallgató akadt. Képzettség és végzettség természetesen nem feltétlenül járt munkaviszonnyal. Bár csupán tízen jelezték, hogy nem állnak munkában, de abban a tizenhét esetben, amikor erről szó sem esett, okkal feltételezhető, hogy a tanulmányait befejezett ifjú hölgy társadalmi állásának megfelelő

házasságra várt. A minta kicsit több mint negyede – tíz ara – tért el ettől: a négy főiskolai/egyetemi hallgató mellett hatan dolgoztak pedagógusként, zenetanárként illetve irodai alkalmazottként.²²² Az alsó középosztályból eredő lányok esetében szüleik beadványaikban jelezték, hogy szükség esetén az ara kész dolgozni is (tanítónőként, óvónőként, házi zongoratanárnőként stb.).

A reménybeli középső középosztálybeli ifjú tisztek többnyire a saját családjukhoz hasonló, kicsit talán tehetősebb családok pár évvel ifjabb (többnyire 1918–1922 között született) leányaival szándékoztak tehát összekötni az életüket. A sajátos viszonyokból adódóan a házassági beadványok elsősorban származási és anyagi kérdésekről szóltak. A feleséggel „feddhetetlen erkölcsének” legfőbb garanciája ugyanis származása volt – az, hogy „jó családból” való. Elvileg ezeket az erkölcsöket a házassági szabályzat szerint a házasulandó ezredéből a parancsnok által kirendelt tiszti bizottság értékelte, de ők különösebb nyomozást természetesen nem folytattak. A 2. fejezetben használt foglalkozási és hozzájuk tartozó jövedelmi kategóriákkal élve a jövődöbéli katonafeleségek társadalmi háttere látható a 13. táblázatban, a 37 ismert eset alapján:

13. táblázat. Menyasszonyok származása, 1941–1943

<i>Társadalmi csoport</i>	<i>Fő (N=37)</i>
Elit	3
ebből katona (tábornok)	1
Felső közép	6
Középső közép	25
ebből katona (törzstiszt)	10
Alsó közép	3
Összesen	37 11

Forrás: HIL HM 13. oszt. Házassági iratok.

A házastársak vagyoni viszonyai valamelyest árnyalják azonban ezt a nyugodt, mondhatni kiegyensúlyozott, a társadalmi középtől kissé felfelé húzó képet. A vagyon részletes felmérésére a beadványírók természetesen nem törekedtek. A kaució mértékéig azonban nyilatkozniuk kellett, s ebből az derült ki, hogy kívánt mértékű vagyonnal csak a folyamodók kevesebb mint egyharmada rendelkezett, lásd 14. táblázat.²²³

²²² *Köztük Anyám is, aki polgári iskolában tanított.*

²²³ HIL HM 13. oszt. Házassági iratok alapján saját számítás.

14. táblázat. Menyasszonyok családjainak vagyoni helyzete, 1941–1943

Vagyoni kategória	Fő (N=37)
40 ezer P felett	11
20–40 ezer P	4
20 ezer P alatt	9
Vagyontalan	13
Összesen	37

Forrás: HIL HM 13. oszt. Házassági iratok.

Akadtak persze „jól eleresztett” párok, így például Malanotti Elemér huszár főhadnagy ifjú menyasszonya, a gróf Stubenberg család leszármazottja földbirtokos apja után (aki 1932-ben meghalt) kellő nagyságú birtokot örökölt – az igazolás szerint egy 500 holdas tag 6/20 részét, amely 261 720 pengőt ért (biztosítéki értéke ennek fele, tehát bőven fedezte a kauciót). E fontos körülményről az engedélyező igyekezett részletesebben informálódni – és megnyugodhatott, mert a nem hivatalos adatok mind magasabbak voltak az 500 hold 6/20-ad részénél, az egyik szerint például Stubenbergéknek Németországban és Magyarországon összesen körülbelül 6000 holdjuk volt.²²⁴

A házastársakról az 1950, illetve 1955 körül keletkezett adatok ezt a háború alatti képet valamelyest árnyalják. A fő különbséget elméletileg nyilvánvalóan az adná, hogy „belépnek” az 1945 után kötött házasságok – míg az eddigi adatok súlyát tovább csökkenti az a tény, hogy a 37 esetből kilenben a férj életét vesztette, heten pedig a negyvenes évekre emigráltak, vagy más módon „eltűntek” a mintából. Huszonegy 1945 előtti házassággal szemben körülbelül harminc-ötven 1945 utáni áll az évtizedfordulón, illetve az ötvenes évek közepén. A feleségek születési ideje, iskolai végzettsége, a munkaviszony, a (bevallott) származás és a (bevallott) vagyoni viszonyok 1949–50-ben 58, 1955 körül 64 esetben tanulmányozhatóak – bár az adatok kisebb-nagyobb hiányai ezt is alaposan megnehezítik. Az 1949–50-ben írt 80 önéletrajzban a férjek alig egy-két esetben tüntették fel feleségük születési évét. 1955-ben egy tartalékos tiszti kérdőíven ugyan szerepelt erre vonatkozó kérdés, de az ívek felén ezt akkor is figyelmen kívül hagyták. A rendelkezésre álló adatokat a 15. táblázat számai mutatják.

²²⁴ HIL HM 444.790/1943. 13. oszt.

15. táblázat. Századosok feleségeinek születési ideje

<i>Születési évek</i>	<i>Fő</i>
1914–1917	3
1918–1920	11
1921–1923	16
1924–1926	4
1927–1929	2
1930–	1
Összesen	37

Forrás: HIL HM KI tiszti okmánygyűjtők.

Vagyis a későbbi, háború utáni házasságkötések valamelyest növelték a férj és feleség életkora közötti távolságot, de az eltérés nem jelentős. Az asszonyok iskolai végzettsége némileg differenciáltabb lett, és a magasabb képzettség irányába mozdult el, lásd 16. táblázat.

16. táblázat. Századosok feleségeinek iskolai végzettsége

<i>Feleség legmagasabb iskolai végzettsége</i>	<i>1949–50, fő (N= 58)</i>	<i>1955 k., fő (N=64)</i>
8 általános (4 polgári)	1	4
Érettségi, középfokú	12	35
Egyetem, főiskola	8	14
Nincs adat	37	11
Összesen	58	64

Forrás: HIL HM KI tiszti okmánygyűjtők.

A legjelentősebb változást a munkaviszonyra vonatkozó adatok mutatják:²²⁵

17. táblázat. Századosok feleségeinek munkaviszonya

	<i>1949–50, fő (N= 58)</i>	<i>1955 k., fő (N=64)</i>
Munkaviszonyban áll	22	45
Háztartásbeli, munkaviszonyra vonatkozó adat nincs	36	19
Összesen	58	64

Forrás: HIL HM KI tiszti okmánygyűjtők.

²²⁵ HIL HM KI tiszti okmánygyűjtők alapján saját számítás.

Amíg tehát a háború alatt kötött házasságok *első éveiben* a századosok feleségeinek csak hatoda dolgozott (és a tanulókkal együtt is alig voltak többen egynegyednél), addig jó tíz évvel később több mint kétharmaduk. Ez a trend követte a nők munkába állásának általános folyamatát. De viszonylag lassan. A negyvenes és ötvenes évtized fordulóján a munkaviszonyban nem álló (ex-)katonafeleségek aránya még megközelítette a kétharmadot, vagyis a háború alatti képlethez képest alig változott. A változás lassú, illetve nyilván létezett egy határozott ellenállás e körben az 1945 utáni társadalmi és értékrendbeli elmozdulásokkal szemben. Erre az időre esik a férjek hazatérése a háborúból, az útkeresés, az új, de lehetőleg mégis polgári egzisztencia megteremtésére irányuló kísérlet(ek). Mégis, határozott törekvés figyelhető meg a régi középosztályi családmodell fenntartására. Akkor is, ha a modell szerinti keresők ezekben az években voltak a legtávolabb a középosztályi munka- és főként jövedelmi viszonyoktól. Ugyanakkor ezekben az években született a századosok családjában a legtöbb gyermek, s akik korábban, azok is nagyon kicsik voltak – bölcsődei-óvodai elhelyezésre pedig a kisszámú intézmény, az alacsony színvonalú infrastruktúra miatt nemigen adódott lehetőség. Az 1955 körüli, még mindig csaknem egyharmadnyi háztartásbeli is a középosztályi életstílus fenntartására irányuló szívós törekvésre vall. Akik 1955-ig nem álltak munkába, azok harmincas életéveik közepén már feltehetően nehezebben tették – ha egyáltalán sor került rá.

A származásról (vagyis a katonafeleségek 1945 előtti „osztályhelyzetéről”) szóló közlések igen óvatosan kezelendők. Tíz évvel 1945 után gyökeres változások következtek be a feleségek szüleinek helyzetében – igaz, ezeket éppen ekkor rigorózan számon tartották. Mindazonáltal az elhallgatásnak, a módosításnak ekkor már kínálkozott valamelyes tér.

18. táblázat. Századosok feleségeinek 1945 előtti társadalmi háttere

Társadalmi csoport	1949-50, fő (N=58)	1955 körül, fő (N=64)
Elit	1	1
ebből katona (tábornok)	1	1
Felső közép	1	1
Középső közép	22	32
ebből katona (törzstiszt)	8	10
Alsó közép	8	8
Munkás	10	13
Paraszt	1	2
Nincs adat	15	6
Összesen	58 (9)	63 (11)

Forrás: HIL HM KI tiszti okmánygyűjtők.

A származási háttér láthatóan differenciáltabb lett, a korábbi felső-középső középosztályi túlsúly lefelé oldódott, s megjelentek a házastársak között a munkás- és (kisebb mértékben) paraszti származásúak is. A származást – a volt középosztályi lányok szülei is deklasszálódhattak 1945 után – lehetett manipulálni, de nem tűnt ajánlatosnak. A szomszédok, munkatársak, gyanútlan ismerősök körében az esetleg kiküldött kérdező közegek könnyedén feltérképezhették a valódi *eredeti* családi hátteret. A nyilatkozatokat büntetőjogi felelősség tudatában kellett megtenni, a hatóság félrevezetéséért pedig szigorú büntetést szabhattak ki.

19. táblázat. Századosok feleségei családjainak 1945 előtti vagyoni viszonyai

	1949–50, <i>fő</i> (N=58)	1955 körül, <i>fő</i> (N=64)
Ingatlanvagyon (termőföld)	5	8
Ingatlanvagyon (lakás, lakóház)	5	8
Vagyontalan	22	48
Nincs adat	26	
Összesen	58	64

Forrás: HIL HM KI tiszti okmánygyűjtők.

A vagyoni adatok viszont – bár a kérdés nem ezt tudakolta – alighanem egyértelműen az 1950-es évek közepének viszonyait tükrözik. Ha valaha volt is nagyobb vagyon, az tíz évvel 1945 után már régen az enyészeté (az államé) lett, a termőföldre vonatkozó közlések így mindössze néhány holdról szóltak, a tízet például egyik sem haladta meg, s gyakorta ehhez is hozzáfűzték: az állam számára felajánlva. A birtokolt ingatlanok is kizárólag a család saját lakhatására szolgáltak. Hozzá kell tenni, hogy az elit szórványos példáin túl nagyobb vagyon a középosztályi családokban korábban sem volt jellemző.

1955 körül a századosok feleségeinek mintegy kétharmada állt munkaviszonyban, a 20. táblázatban látható megoszlásban.

20. táblázat. Századosok feleségeinek munkaköre, 1955 körül

<i>Munkakör</i>	<i>Fő</i> (N=45)
Vezető	1
Középfokú adminisztratív	1
Értelmiségi-szellemi	16
Alsófokú adminisztratív	21
Önálló kisiparos	2
Munkás	4
Összesen	45

Forrás: HIL HM KI tiszti okmánygyűjtők.

Az egyetlen vezető állást Galamb István volt tüzér százados felesége, Pató Margit vegyész-mérnök töltötte be. A gánti bauxitbánya laboratóriumának vezetője volt – férje ugyanitt topográfusként dolgozott az ötvenes években, itt is ismerkedtek meg – az édesapja vasutas volt. Zobay Mária, Szathmáry Gábor műszaki százados felesége a Mélyépítési Tervező Vállalat technikusaként az átlagos beosztott adminisztratív munkakörökhöz képest magasabb szintű munkát végzett az ötvenes években. A százados-feleségek legnagyobb dolgozó csoportját az alsófokú adminisztratív munkakörökben dolgozók alkották. Gyors- és gépirónók, titkársági beosztottak, bérelszámolók és műszaki rajzolók – általában hasonló, ha nem éppen ugyanolyan üzemi környezetben dolgoztak, mint ebben az időben férjeik. Fidy Lajos volt repülő főhadnagy felesége szabó kisiparos volt – a férj ebben az időben ugyancsak a családi műhelyben hasznosította a fogságban elsajátított szabómesterségét. Lukáts Miklós százados – később a Néphadsereg alezredese, majd 1956 után a Műegyetem tanára – felesége, egy gazdatiszt érettségizett leánya, szemfelszedő kisiparosként tevékenykedett.²²⁶ A szellemi foglalkozásúak legnagyobb csoportja a tanároké és tanítóké – mind általános iskolában dolgoztak – az egy-egy orvos, gyógyszerész és balett-táncosnő (Kálmán Etelka, a Magyar Állami Operaház magántáncosa, Tornyos Ödön százados felesége) jelentik a kivételt.

Az iratok persze ezt sem rögzítik, de a századosok feleségeit is erősen érintette a bűnbakképzés, a gyanú és a diszkrimináció. Ha maguk is a két világháború közötti középosztály leszármazottai voltak, akkor duplán is. Az elsőleges mégis a „ludovikás”, a „horthysta katonatiszt” társának helyzetéből adódó megkülönböztetés volt. A tisztek egy része magával tudta vinni (vagy kiküldeni) Nyugatra ifjú feleségét – ezeket az asszonyokat, ha volt esetleg állásuk 1945 előtt, hamarosan B-listázták, mint „nyugatosokat”.²²⁷ Amikor egykori tisztfeleségek az ötvenes években sorra munkába álltak, a hátrányok egyáltalán nem szűntek meg, a „volt horthysta” bélyege rajtuk maradt. Sőt, nőként valószínűleg még védtelenebbek és kiszolgáltatottabbak voltak – például a gyárakban, az iroda és a műhely környezeti határain mozgó adminisztrátorok. A „naccságos asszonyokat” nyilván nehezen fogadták be itt és ott is. A nyilvános diskurzusokban a

²²⁶ A szemfelszedő – mára csaknem kihalt szakma – az 1970-es évekig relatíve drága (és nem túl jó minőségű) női nejlonharisnyák javításával (az elszakadt, s ezért csíkban lefutott szemek visszaszedésével) foglalkozott, általában nők végezték. *Gyermekkoromban Anyám gyakorta átküldött Kőbányán a szemfelszedőhöz, Eta nénihez, aki – ennyit mi, gyerekek is tudtunk róla – „jobb napokat látott úriasszony” volt, s egy földszintes ház, eléggé sötét udvari traktusában dolgozott Nyugatról származó gépével.*

²²⁷ Ez lett Anyám osztályrúze is.

származás terhe sok mindenkire ránehezedhetett. Az átmenet elhúzódozó jellege, a körvonalak nélküli jövő kétségbeejtőnek tűnhetett. A munkába állás kényszere nem jelentette egyszersmind a középosztályi női és családfenntartói szerep eltűnését és átértelmezését. A feladat, hogy segédmunkássá, alkalmi munkássá süllyedt férjeik mellett (és számára) fenntartsák a korábbi életmód elemeit, az otthon maradó és a mind nagyobb részben dolgozó asszonyokra hárult. Meg kellett őrizni (ha csak lehetett) az egykori középosztályi lét attribútumait, a tárgyakat, a kapcsolatokat, a társas érintkezés formáit az „úri” sportoktól (evezés, korcsolyázás, tenisz stb.) a táncos összejöveletekig. A századosok feleségeinek kellett berendezni az elvesztett otthonokat pótló lakhelyeket. Meg kellett szervezniük a gyermekek kettős nevelését, a plébániai, egyházközségi (féllegális vagy épp illegális) hittanoktatástól a privát német nyelvóráig. S ha kellett, ha nem volt más lehetőség, ők adogatták el az egykori középosztályi élet kellékeit, használati és dísztárgyait az ócskapiacon.²²⁸ A megpróbáltatások erős szolidaritási hálót alakíthattak ki a rokonság, az ismerősök, barátok megőrzött hálózataiban – ezeknek szervezése, „karbantartása” ugyancsak főként az asszonyokra hárult.

*

Anyám 1918-ban született, apja, Thoma Albert gépészmérnökként a MÁV műszaki főtanácsosa (anyagszakértője) volt, két iker öccse, Frigyes és József mérnöknek készült. Végzésük 1945 tavaszán lett volna esedékes a Műegyetemen, de a háború miatt erre csak egy évvel később kerülhetett sor. Anyám a budapesti Angolkisasszonyok Tanítóképezdéjében érettségizett, és ugyancsak az Angolkisasszonyok Tanárképző Főiskoláján szerzett diplomát 1939-ben (a főiskola hároméves volt, bizonyos tárgyakat a Pázmány Péter Tudományegyetemen kellett hallgatni). 1944-ben, házasságuk idején Anyám Pestszentlőrincen tanított a községi polgári iskolában, de ez már nem az első (helyettes tanári) állása volt. Hiába volt elsőszülött, leánygyermekként szülei nem engedték egyetemre járni.

²²⁸ *Ahogy Anyám is tette, lásd...*

Szüleim ismeretsége a harmincas évek végére nyúlik vissza, amikor Apám olykor megjelent a Thoma család (vagyis voltaképpen Anyám) „fogadónapján” – ami kevésbé a baráti csevegésre, inkább a megfelelő társ keresésére szolgált. 1938. február 5.:

Febr. 5. Szombat

Ünnepes nap. D. u. kágy kihirdette, az
eredményt. 129 egyetemen, az osztályban
3. rangok. Egy-két új jó leányok.
Este voltam Thomáékban.

Abban az évben nyáron Apám egy bakonyi gyakorlat végén írt Anyámnak:

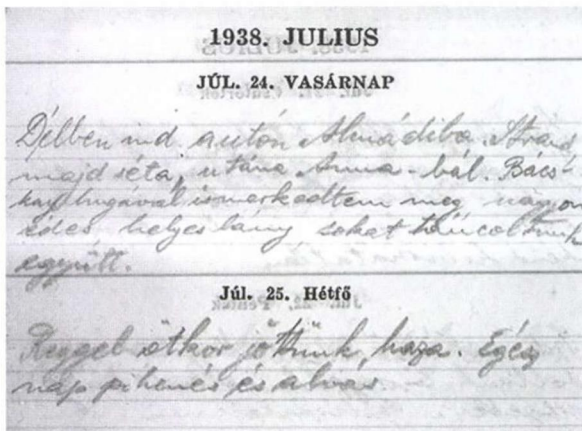
Hedves Évi!

Remélhetőleg már Siofokon találja ez a
lap. Vasárnap, 24.-én, több mint valószínű, kapunk
kimaradást a balatonalmádi-i Anna - bárra.
Esetleg szintén gondoltak arra, hogy eljönnék Almá-
diba, és ilyenformán táncolhatnánk egy kicsit
amúgy is inkább, mert Siofokra sajnos nem igen
tudok eljönni.

Hedves Szüleimnek kézcsókot és tiszteletteljes
üdvözlétemet küldve kezet sokszor csókolja
Fili.

1938. júl. 21.

Ám a bál – és az élet – másként alakult, egyelőre; Apám noteszéből, 1938. július 24–25.:



Hosszú kihagyás után 1944 kora tavaszán találkoztak újra. A házasság óvadékaül anyai nagyapám (MÁV állomásfőnök apjától) öröklött kőbányai családi házának egy része szolgált. A ház – később az én gyermekkorom és felnőtté válásom színhe-lye – eredetileg két, egyenként három szoba összkomfortos (cselédszobás) „úri lakást” és egy szoba-konyhás házmesterlakást foglalt magában Budapest X. kerülete (Kő-bánya) középosztályi részén, az ún. Ligettelkek negyedben.

Kőbányán a Kőbánya–Alsó vasúti megállótól keletre eső ún. Ligettelkek képezték a városrész „elit”, „úri” negyedét, ahogy például létezett ilyen az akkor még önálló peremvárosokban, sőt egyes peremközségekben is. A kerületben akadt előkelő villane-gyed (Óhegy), munkás-lakótelep, és barakk-telep is. Ilyen volt a korábban emlegetett Pongrác-telep, amelyeta Ligettelkektől csak a Budapest–Cegléd–Szolnok vasútvonal és a Pongrác út választott el. Az odaivalósi gyerekekről apai nagyanyám szent bor-zadállyal beszélt, őket többnyire „azok az utcagyerekek”-nek titulálva. Ezt a címkét egyébként lakhelytől függetlenül megkaphatta tőle minden alacsonyabb sorból való vagy csak egyszerűen rosszul viselkedő gyerek. Ami a telepíket illeti, ezt a megállá-pítást akkor nem tartottam teljesen igazságtalannak. Emlékszem a döbbenetre, amit akkor éreztem, amikor egyszer, úgy tíz-tizenkét évesen a közelben focizva szabályos támadás ért minket a „telepiek” részéről. Ellenállásra egyikünk sem gondolt, pedig közöttünk is akadtak – nagyanyai kategóriával – hétpróbás „utcagyerekek”. Nekem sikerült ép bőrrel elmenekülnöm (elég gyorsan futottam), de jó néhány osztálytársat alaposan összeverték – csak mert a területükön játszottunk.

A Füzér utcai ház egyik fele anyai nagyapám tulajdonában volt (benne is lakott három gyermekével), a másik húgáé, aki azt a Hoyos grófi család egyik tagjának adta ki. A kaucióval nem lehetett probléma, mert anyai nagyszüleimnek még két ingat-lanuk volt: egy nyaraló Siófok ma „Aranypart” néven ismert részén, és egy ház gyü-

mölcsőssel a Nógrád megyei Rombány községben. Házassági irataik egy részét Apám őrizte meg, Anyám csak egyet: 1944-ben kötelezően elkészített „leszármazási táblázatának” (vagyis tiszta keresztény származási tanúsítványának) másodpéldányát.

Apám úgynevezett társasági egyenruhájának megmaradt darabjait Anyám az akkor még valóban a budapest-ferencvárosi periferián lévő Ecseri úti ócskapiacon értékesítette. A nadrágokért különösen jó árat kaptam – mondogatta utóbb kicsit szomorú büszkeséggel.

Apám 1946-tól sógoraival együtt az előző fejezetben említett mérnöki irodának dolgozott. Földméréssel foglalkoztak, a földreform utáni kataszteri felmérés bőséges munkalehetőséget adott, egészen 1949-ig. 1950. január 1-jétől az albertfalvai Szellőző Művek segédmunkása lett. Később ugyanott raktáros, 1956-ban már raktárvezető, hat beosztottal. Amikor sokkal később megkérdeztem anyámat, mégis hogyan lett „vezető”, így válaszolt: Rájöttek, hogy tud számolni. Anyámat, miután 1946-ban hazajött, B-listázták. 1956-ig alkalmi munkákból keresett valamit: németet tanított magántanítványoknak, és egy hímző háziipari szövetkezet bedolgozója volt. Emellett – illegálisan – hittant is oktatott. 1956 után nyugdíjba meneteleig általános iskolai tanár, többnyire napközis nevelő volt – ez utóbbi beosztásért akkoriban többet fizettek.



Esküvő, 1944. július

7. Célkereszt: századosok az állambiztonság irataiban

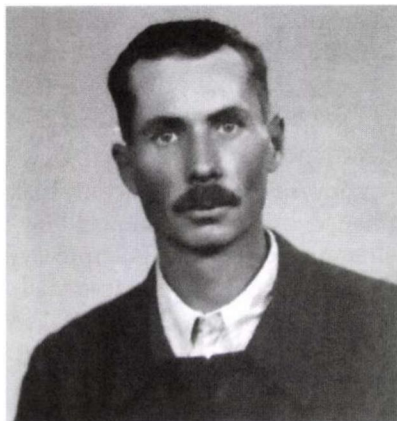
A Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztályának, vagyis hírszerzéssel és kémelhárítással foglalkozó szervezeti egységének szegedi részlege 1948. július 10-én jelentést készített „Lublóváry György, Baja, Kossuth Lajos utca 15. szám alatti lakosról”, aki „jelenleg kb. augusztus végéig Kecskeméten tartózkodik”. A „Katpol” informátora a következőket jelentette Lublóváry századosról, a bajai V. légvédelmi tüzérosztály volt ütegparancsnokáról, majd segédtisztjéről: „Nyugatról jött haza. Baján egy gyógynövénykereskedő cég megbízottja. Semmiféle pártban nincs benne, csak a Magánalkalmazottak szakszervezetének tagja. Politikával nem foglalkozik. Visszavonultan él a családjával. Szorosabb barátság nem fűzi senkihez sem. Különben elég józan gondolkodású ember. Nem várja a régi idők visszajöttét, hanem igyekszik munkájával a családjának megélhetését biztosítani. Jobban szeretné, ha nem hívnák vissza a honvédséghez, mert polgári pályán jobb megélhetést tud biztosítani a családjának és nézete szerint az esetleges visszahívás úgyis csak átmeneti állapot, mert nem valószínű, hogy a régi tisztikar tagjait hosszabb ideig megtartják a honvédségnél, hanem csak addig, amíg a megfelelő utánpótlás ki nem jön.”²²⁹ Lublóváry századosot még 1946-ban az igazolóbizottság öt évre kizárta az előléptetésből, majd nem sokkal később B-listával eltávolították a hadseregből, bár előljárói javasolták, hogy tartsák meg a szolgálatban. 1948-ban nyilván azért vizsgálták meg az „anyagát”, mert neve felmerült a kísérleti tiszti tanfolyam lehetséges hallgatójaként. A százados ily módon a reaktiválendő volt tisztek közé kerülhetett volna. Végül – feltehetően a jelentés hatására – nem került oda, mert a kísérleti tanfolyamra be sem hívták.

A Szociáldemokrata Párt vezetői ellen 1950-ben indult koncepció-s perek felülvizsgálatáról szóló, 1964-ben (!) keletkezett, később „zárt

²²⁹ ÁBTL 3.1.5. O-15892/166. Lublóváry György dossziéja.

anyagként kezelt” állambiztonsági dossziék egyikében néhány lapnyi irat található Haypál Bertalan volt századosról, aki a kiskunhalasi 15. kerékpáros zászlóalj századparancsnokaként fejezte be a háborút. 1948-ban kereken háromévnnyi hadifogság után tért haza a Szovjetunióból. Az első dokumentum Haypál 1940-ben megszerzett, motorkerékpárra, személygépkocsira és tehergépjárműre egyaránt érvényes vezetői jogosítványának nyilvántartó lapja – természetesen eredetiben, egy remek fényképpel Haypál hadnagyról. A következő lapon a Tolna megyei Rendőr Főkapitányság III/II. (kémelhárító) alosztályának 1964. június 11-i jelentése található „Haypál Bertalan ügyének felülvizsgálatáról”. Az alosztály „elfekvő” iratai, valamint hivatalos és társadalmi kapcsolatok által adott információk alapján” a következőket jelentette: „Nevezett szekszárdi lakos volt, akit kb. 1949-50-ben kitelepítettek Mözsre. Az 1956-os ellenforradalmi események ideje alatt a községben tartózkodott, ellenséges tevékenységet nem fejtett ki. Akkori munkahelye a Tolna megyei Népbolt Vállalat volt, ahol a dekorációs csoportnál mint dekoratőr dolgozott. 1960. november 29-én a községből Budapest XII. kerület Alkotás u. 7/a sz. alá költözött. A KLH. [Központi Lakhely-nyilvántartó] értesítése szerint állandó bejelentett lakása jelenleg Budapest, Orgona utca 3. Jelenlegi munkahelye, magatartása, esetleges politikai tevékenysége a megyében ismeretlen. – Haypál a Horthy-hadseregben mint hivatásos tiszt teljesített katonai szolgálatot 1939–1945-ig, aki [!] 1935–39-ig Budapesten Ludovikát is végzett. Utolsó rendfokozata százados, beosztása a 15. gyalogezrednél századparancsnok. Szerepel a V-144879. számú irattári anyagban, mivel baráti kapcsolatot tartott Sigmond Olivérrel, aki az USA követség alkalmazásában állt és bulletinokat terjesztett.”²³⁰ E jelentés alapján a Tolna megyeiek javasolták nyilvántartásba vételét „jelen politikai beállítottsága ismeretének hiányában”, de „igazolt tiszti volta alapján” – ez utóbbit a szekszárdi járási kiegészítő parancsnokság igazolta. Mármost a V-144879. számú irattári anyagban Haypál semmi egyébbe nem szerepel, mint a fent említett négy oldallal (vagyis a kígyó saját farkába harapott). Szerepelt viszont ott, ahol valóban előfordult Sigmond Olivér neve – a Király Béla tábornok elleni vizsgálati anyagban. Sigmond Olivér főhadnagy nem állt az amerikai követség alkalmazásában, egy ismerőstől viszont, aki 1945 előtt huszártiszt volt, valóban kapott követségi bulletint, amiket a vizsgálat szerint Király Bélának továbbított. Haypál századost azonban ez a dosszié nem Sigmond főhadnagy „kapcsolatai” között említi. Neve csak ott ol-

²³⁰ ÁBTL 2.1. III/35. SZDP-ügyhöz kapcsolódó iratok, zárt anyag dossz. (Eredeti irattári szám V-144879.) 17/2.



*Haypál Bertalan tartalékos tiszti
adatlapon, 1951 körül*

vasható több száz másik között egy, a dossziéhoz csatolt kézzel írt névsorban. Király egyik vallomásában – a dosszié szerint – elmondta, hogy 1949-ben Pálffy György (a vizsgálat idején már kivégzett) altábornagy olyan döntést hozatott a Honvédelmi Minisztériumban, hogy „nagyobb számú régi tisztet vissza kell venni a tisztihányok pótlására”.²³¹ El is osztották a visszaveendő kontingenst fegyvernemek szerint, és erről, legalábbis a gyalogság vonatkozásában egy lista is született. Talán ebben szerepel Haypál Bertalan neve, akit végül ügyanyag nem hívtak be

a kísérleti tanfolyamra, ahogyan Lublóváry tüzér századosot sem. Haypál Bertalan kirakatrendező és Lublóváry György felvásárlót 1964-65-ben állambiztonsági operatív nyilvántartásba vették. Haypál esetében három, Lublóvárynál öt dossziét jelöltek meg, amelyekben nevük szerepel. A „cselekvőségek” jellegére, a dossziék tartalmára vonatkozó mező Haypál kártyáján teljesen üresen maradt, Lublóváryén ugyanitt rendfokozata és kitüntetései (bronz Signum és Tűzkereszt) olvashatók.

Ez a két dokumentum a kollektív életrajz szempontjából mindössze két jelentéktelen adalékot tartalmaz, amit ráadásul a tiszti okmánygyűjtőkből amúgy is tudni lehet: a lehetséges körülbelül kilencven-százból e két századosot nem hívták be 1948-49-ben a tisztihány pótlására szervezett kísérleti átképző tanfolyamokra. Az egyik esetben talán kivethető, miért nem – már ha biztosak lehetnénk abban, hogy egyáltalán ezt tervezték. De nem lehetünk biztosak, mert Lublóváry György neve nem szerepel semmiféle előzetes névsorban. Még abban sem, amiben Haypál Bertalané, akinek esetleges behívási tervét ugyancsak nem említi senki. A fenti következtetés pusztán logikai levezetés eredménye, amelynek során a józan ész szabályait alkalmaztam az állambiztonsági szervezet belső diskurzusának megfigytésére. Korántsem biztos azonban, hogy ezt helyesen tettem, mert az a diskurzus más logikai rendbe szerveződött. A józan ész szabályai szerint ugyan mi értelme lenne valakit nyilvántartásba venni „jelen politikai beállítottsága ismeretének hiányában”, de akár „igazolt tiszti vol-

²³¹ ÁBTL 2.1. VII.23. Király Béla és társai (eredeti archív száma V-71080), 184.

ta alapján” is? Ugyanakkor az állambiztonsági szervezet szövegei számos olyan apróbb-nagyobb adatot (munkahelyeket, lakcímeket, élettörténeti mozzanatokot) tartalmazhatnak, amelyek mégis felhasználhatók akár az egyes életutakhoz, akár a századosok csoportjának értelmezéséhez.

Ehhez az értelmezéshez előbb azt kell tisztázni, hogy miként értelmezte az állambiztonság azt a csoportot, amelyhez a századosok tartoztak. Az erőszak e kiemelt fontosságú szervezete számára a hivatásos katonatisztek az 1945 előtti világ olyan fontos szereplői voltak, akik mintegy idegen, elkülönülő testként foglaltak helyet az 1945 utániban. Akik a két világháború közötti rendszernek tulajdonított értékekkel azonosulnak, bármi is történt utána. A negyvenes évek harmadik harmadában bekövetkező változások nyomán kialakuló szovjet típusú rendszer céljai között – túl a politikai rendszerváltáson – a gyors, erőltetett társadalomalakítás is szerepelt. Ehhez szükség volt arra, hogy a „tervezők” képet kapjanak arról, amit át akarnak alakítani. A hegemon helyzetbe kerülő marxista társadalomszemlélet alapkategóriája az osztály lett, amely az egyént a termelőeszközökhöz való viszonya alapján sorolja be az egyes nagy társadalmi csoportokba. A politikai társadalomszemlélet *gyakorlatát* számos szerző, így például Sheila Fitzpatrick vagy Terry Martin²³² az *ascribed class* (tulajdonított osztály) kategóriájával írja le. E társadalomtörténészek jobbjára a Szovjetunióban lezajlott forradalom (sőt forradalmak, amennyiben 1917 után az 1920-as évek végén egy második, „sztálini” forradalom is lezajlott) vizsgálata alapján – párhuzamot vonnak az *ascribed class* és a *social estate*, azaz *rend* fogalma között. Utóbbi mindenekelőtt jogi kategória: kijelöli az egyén kötelezettségeit az állammal szemben. Az orosz társadalmat a bolsevikok – Fitzpatrickék szerint – nem tudták automatikusan osztályrendszerbe sorolni, mert annak struktúráit a háború és a forradalmak összezavarták. Mégis rendszerben kellett látniuk, hogy az új állam tudja, kik a szövetségesei és az ellenfelei. Az 1917-es forradalom utáni osztályba sorolás nagyon hasonlított az orosz rendi (*szoszlovije*) besoroláshoz; bizonyos kategóriák például nem kaptak szavazati jogot (az egyházi emberek, papok), vagy élesen megkülönböztették őket az adózás, vagy az állami redistribúció (az abból való egyéni, mindennapi részesedés – fejadagok, élelmiszerjegyek stb.) tekintetében. Az 1926-os szovjet népszámláláskor megkísérelték meghatározni az osztályok objektív alapjait. Két fő kategóriát tételeztek fel: a bérből és fizetésből élőket, illetve a tulajdonosokét (*hozjaje*). Utóbbihoz tartozott az egész parasztság, a kapitalisták, de elvileg a kisiparosok és kiskereskedők is (kivéve, ha nem foglalkoztattak

²³² Fitzpatrick 1999, 115–139.; Fitzpatrick 2000; Martin 2000.

idegen munkaerőt). Valósággal stigmatizált osztályok öltöttek formát: kulákok, nepmanok, papok, az egykori elit, a felső-középső középosztály, együttesen: a *volt elemek (bűvsije)*. Kereteit az állam intézményei megváltoztathatták, sőt ezt az egyén megpróbálhatta. A tulajdonhoz való viszony (ezt írta le a társadalmi helyzet két marxi alapkategóriája) *mellett* az 1917 előtti társadalmi helyzet, a szülők társadalmi helyzete is a besorolás alapjává vált. Két élettörténeti (múltbeli) mozzanat *is* képezte ily módon az egyén jelenbeli helyzetét.

A *tulajdonított* osztályhelyzet fogalma véleményem szerint kiválóan alkalmazható például a katonatisztek 1945 utáni hatalmi percepciójában. Hiába „olvadtak fel” a munkásosztályba, vagy éppen kapaszkodtak meg a szocialista korszak középosztályának alsó peremén, a szociális diszkrimináció és a politikai stigmatizáció ettől még erőteljesen érvényesült velük szemben. A szovjet társadalom rendies, tulajdonított jellege a marxizmus és az alulfejltség kombinációjából keletkezett. A szovjet rendiség fő kritériuma az államhoz való viszony maradt, a magát az 1917 előtti rendszerrel szemben meghatározó új politikai hatalom intézményei és képviselői paradox módon 1917 után is ezt az identitást tulajdonították a társadalom tagjainak. Talán az állambiztonsági szolgálatok irataiban megjelenő hatalmi percepció mutat rá leginkább, hogy a *horthysta katonatisztek* általában differenciálatlan és határozottan negatív értéktételezésű kategóriája a tulajdonított osztályszerkezet, a szovjet rendiség megjelenése – magyar körülmények között.²³³ Azonosításuk (*ascribed identity*) az előző rendszerrel, annak bűneivel érvényesült az irányított közbeszédben, a nem nyilvános diskurzusokban és az új rezsim államhatalmi gyakorlatában egyaránt.

Ebből kiindulva azt feltételeztem, hogy *minden* hivatásos katonatiszt az állambiztonsági szervek potenciális vagy valóságos célpontja volt. Hogy valamilyen dokumentumban (nyilvántartásban, dossziében²³⁴) mindegyiküknek szerepelnie kell. Ezzel szemben a százhatvan vizsgált személyből csak 106 főt „találtam meg” az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára anyagaiban. A fentebb említett józan ész logikája alapján akár az is elképzelhetőnek tűnt, hogy a százhatvanból 54 fő azért nem szerepel semmilyen állambiztonsági iratban, mert ők a háború alatt meghaltak. Ám más dokumentumokból kiderült, hogy a *nem szereplők* egy része 1945 után hosszabb-rövidebb időn át bizonyosan Magyarországon élt. Ugyanakkor az állambiztonsági dokumentumokban megjelennek olyan szemé-

²³³ Hasonló irányba mutatnak Pihurik Judit kutatásai is, legutóbb lásd Pihurik 2015.

²³⁴ Az ÁB-nyilvántartás rendszeréről lásd Varga László tanulmányát (Varga 2008) az ún. Kenedi-bizottság jelentésében.

lyek is, akik bizonyosan meghaltak a háborúban. Katonai nyilvántartásaik és más adataik összevetése nyomán kiderült, hogy a nem szereplő 54 fő közül csak legfeljebb 32 fő halt meg bizonyosan a háborúban vagy előtte. Kilenc fő sorsáról semmi biztosat nem tudok, sőt közülük kettőről, Bánlaky Józsefről és Kövesy Rezsőről még a katonai levéltárban sem maradt semmi nyom, így csak annyi mondható el (a sematizmusok alapján), hogy Bánlakyt 1944-ig, Kövesyt 1943-ig rendesen előléptették, vagyis addig bizonyosan éltek. Könnyen lehet, hogy azután is. A többi hét esetben változó beosztásuk és szolgálati helyük is követhető, hogy azután ugyanott, 1944/45 fordulóján szakadjon meg történetük fonala.

Tizenhárom, az állambiztonsági iratokban egyáltalán nem szereplő százados viszont – tisztí okmánygyűjtőjük alapján – bizonyosan túlélte a háborút. Közülük négyen 1945-ben már eleve nem jöttek haza, és hamarosan kivándoroltak a tengerentúlra (ketten Amerikába, ketten Ausztráliába). Az emigráció, de még az ilyen korai, a *Stunde Null* pillanatában történő kivándorlás ténye azonban számos esetben kifejezetten felkeltette az államvédelem figyelmét. A magyar államot az egykori katonák a távolban is érdekelték. Kilencen viszont hosszabb ideig Magyarországon éltek 1945 után; sőt négyen közülük még az államhatalommal is összeütközésbe kerültek. Bányay Artúrt és Erős Lászlót kitelepítették, Vida Imrét pedig letartóztatták (igaz, gazdasági bűncselekmény vádjával). Sziklay László disszidált az ötvenes évek elején, de néhány hónap után visszatért. Még sincs dossziéjuk, nem szerepelnek sem a nyilvántartásokban, sem mások aktáiban. A kilencből ketten, Vida Imre és Malanotti Elemér százados emigráltak. Hogy ők ötven miért nem szerepelnek semmilyen iratban, holott egészen bizonyosan ilyen iratok léteztek, szinte rejtélyes.

A dokumentumokban ugyanakkor szerepelnek „holt lelkek”. Operatív nyilvántartó kartonja volt például három pilótának, Bácskay Ferencnek, Bejczy Józsefnek és Szimon Lászlónak, holott mindhármasukról tudható, hogy 1944-ben vagy 1945-ben lezuhantak és meghaltak. Kopándy Ödön és Szill Gellért századosokat ugyancsak nyilvántartásba vették, de sorsukról 1945 után semmilyen adat nem maradt fent – kartonjaikon 1944 előtti (hiányos) személyi adataik és rövid katonai pályafutásuk egy-egy adaléka olvasható. Herberstein Henrik és Lehoczky-Semmelweis Andor századosok neve pedig felbukkan egy-egy dossziében, de csak hogy kiderüljön: az állambiztonság semmit sem tudott 1945 után róluk, még azt sem, hogy életben vannak-e. Herbersteinről korai, 1940-ben bekövetkezett halála ellenére 1958-ban is azt jelentették, hogy „ismeretlen helyen tartózkodik”, és bár a ránk maradt nyilvántartási rendszerben nincs kartonja, ugyan-ezen iratok szerint nagyon is volt. Keresték 1964-ben is, a nyilvántartás felülvizsgálatakor (hasonló eredménnyel), csoportdossziéjából pedig csak

1977-ben törölték „egyéni elbírálás alapján”.²³⁵ Szerepelt viszont a nyilvántartásban Mikófalvy István százados, akit pedig a szovjet katonai bíróság még 1945 nyarán halálra ítélt és agyon is lőtték – hibás személyi adatokkal és halála ténye nélkül.²³⁶ Összesen nyolcan tehát megjelennek a dokumentációban (hatan nyilvántartásban, ketten más formában) – de adat nélkül.

A szorosan vett *nyilvántartások* adatait illetően két időmetszet áll rendelkezésünkre. 1962-ben az állambiztonsági szervek lakóhely szerinti (Budapesten és megyénként) felmérést készítettek az ország területén élő volt „horthysta tisztekről”. A listákban százhatvanas mintánkból 62 fő szerepel. Más adatokból kiderült, hogy 21 volt százados nem szerepel a névjegyzékekben, holott bizonyosan Magyarországon éltek a hatvanas évek elején. További négyről ez ugyancsak feltételezhető, de nem bizonyos. Egy, a lista szerint Magyarországon élő százados viszont – más állambiztonsági iratok szerint – biztosan nem élt itt, mert 1956-ban emigrált.

A kilencvenes évek közepén levéltárba került operatív nyilvántartó (karton-) rendszerbe 1964 márciusában került be az első százados. A legtöbben 1965-ben, az utolsó 1968-ban.²³⁷ Ez a rendszer az 1980-as évek végi állapotában maradt ránk. Összesen 77 százados neve található meg benne. Közülük azonban csak 45-en találhatók meg az 1962-es névjegyzékekben (köztük egyébként az a Széll Gusztáv százados, aki 1956-ban emigrált, ráadásul – ugyanabból az ÁB iratból kiviláglón – 1965-ben autóbalesetben elhunyt Bécsben). Vagyis 32 név „új”. Ebből tizenhárman 1945 és 1956 között emigráltak, s ezért, mint „disszidenseket” tartották

²³⁵ ÁBTL 3.1.5. O-12754 Arisztokraták fn. dossz. 212–216.

²³⁶ Külön rejtély, hogy szerepelhet a volt VKf. 2. osztály (hírszerzés és kémelhárítás) munkatársairól és beosztottjairól készített, ugyancsak 1962. januári lajstromban Mikófalvy István laccímmal, munkahellyel... (ÁBTL 4.1. A-854/b., 139., egyébként a szoros betűrend utólagos betoldásaként). Mikófalvy kivégzésének eredeti forrása szóbeli, ezt rögzítette Fehérváry 1978 és 1984; Rózsás 2000; Rada 1998–2001. Tiszti okmánygyűjtőjében egyetlen szál eredeti irat található, valamint a Szovjetunióban Volt Magyar Politikai Rabok és Kényszermunkások Szervezete (SZORAKÉSZ) nevű szervezet megkeresése, amelyben közlik, hogy az Oroszországi Föderáció Főügyészsége bűncselekmény hiányában rehabilitálta Mikófalvyt 2001. 08. 16-án. Az erről szóló okiratot – miután hozzátartozóját felkutatni nem sikerült – a jelek szerint a SZORAKÉSZ-nek küldték meg. Valamelyes magyarázat lehet, hogy Mikófalvy okmánygyűjtője eredetileg egy másik személyé volt, aki 1980-ban meghalt – lehet, hogy a hatvanas években katonai pályafutását és identitását egy másik személynek tulajdonították.

²³⁷ Néhány esetben a nyilvántartásba vétel ideje nem állapítható meg, mert az eredeti kartonok nem állnak rendelkezésre, csak az 1980-as évek harmadik harmadában a számítógépes nyilvántartó rendszerből kinyomtatott adatlapok.

őket nyilván. Négyen viszont bizonyosan meghaltak 1945-ig – ám erről a nyilvántartás semmit sem „tudott”, ahogy személyes adataik nagy része is üresen maradt. További két személyről, Kopándy Ödön és Szill Gellért századosról semmiféle adat nem maradt fenn. Nyilvántartó kartonjuk is lényegében üres – *de létezik*. Tizenketten viszont valóban újak. Ők 1962-ben is Magyarországon éltek, de a kihagyták őket az akkori lajstromból, a hatvanas évek második felében viszont nyilvántartásba kerültek. Az 1962-ben névsorba vettek közül viszont tizenheten az évtized közepére, avagy a korszak végére eltűntek a rendszerből.

Huszonhárom százados pedig a kettő közül egyik nyilvántartási metszetben sem szerepel, noha bizonyosan túléltek a háborút. Justh Géza százados (a Magyar Néphadsereg tisztjeként) 1950-ben meghalt, tízen emigráltak, tízen viszont itthon éltek le az életüket (további két fő adatai bizonytalanok e tekintetben).

A nyilvántartások 1956 utáni „eredményességét” a 21. táblázat szemlélteti, természetesen csak az összehasonlítható, vagyis a bizonyosan itthon élők adatainak felhasználásával.

21. táblázat. Századosok az állambiztonsági nyilvántartásban, 1962, 1964–1968 (1989)

<i>Időmetszet</i>	<i>Nyilvántartásban, fő</i>	<i>Nincs a nyilvántartásban, fő</i>	<i>Nyilvántartás „eredményessége”, %</i>
1962	61	22	73
1964–1968 (1989)	56	27	67

Forrás: ÁBTL.

Az „eredményt” megerősíti, hogy a 25 főnyi emigráns kontingens szereplési aránya is nagyjából 60%-os (az 1964–1968-as metszetben). A Kádár-korszak stabil szakaszában a századosok mintegy kétharmada-háromnegyede nyilvántartásszerűen is az ÁB szervek látókörében volt. A nyilvántartások azonban pontatlanok és bizonytalanok voltak. A teljes körű felmérés 1962-ben nyilvánvalóan kudarcot vallott. A korszak második felében az adattár számos tévedést és kirívó adathiányt mutatott, ugyanakkor számos olyan személy, akinek mindenképpen szerepelnie kellett volna (mert korábban politikai okokból büntették őket), egyszerűen kimaradt. Semmi jel nem utal arra, hogy az ún. konszolidált időszak lemondott volna a korábban sommásan ellenségnek nyilvánított csoport teljes körének figyelemmel kíséréséről.

Az anomáliákra, következtelenségekre és hibákra a nyilvántartási és általában az állambiztonsági iratkezelési gyakorlat jellege részleges magyarázattal szolgál, az irattörténet pedig teljessé teszi azt. Minden nyilván-

vántartás egyik alapvető célja az volt, hogy a nyilvántartott személy állambiztonsági szempontból legfontosabb adataira mutasson – ezek pedig azok az *iratok*, amelyekben az illető megjelenik. Az 1954 előtti nyilvántartási rendszerekről alig tudható valami, a jelenleg levéltárban őrzött kartonalapú nyilvántartás pedig a hatvanas évek közepén épült ki. Feltételezhető, hogy akkor még rendelkezésre állt a korábbi nyilvántartás, de nem biztos, hogy teljes mértékben. Bizonyos ugyanakkor, hogy a rendszerben később is történtek módosítások, és a rendszerváltás időszakában az adatállomány megsérült.²³⁸ A nyilvántartás és a dokumentáció hibái és következetlenségei a normális és rendkívüli adatvesztésekkel, a rendszeres selejtezésekkel és az 1989-es koordinált vagy koordinálatlan iratmegsemmisítéssel is magyarázhatók. Ehhez járult a nagy bürokratikus rendszer szükségszerű, kalkulálható hibaszázaléka, az emberi tényező, a slendriánosság. Ha egyszer az országban számos helyen *kupleráj* volt, miért pont a titkosrendőrség lenne a kivétel?

Ám ez a magyarázat nem minden tekintetben elégséges. A minta kis elemszámához képest (a nyilvántartásban a stabil Kádár-korszakban is sok százezer személy szerepelt) a hibák száma túl nagy.

A nyilvántartás megmaradt, releváns részében az egyes személyeknél feltüntetett dossziészáмок figyelemre méltó hasonlóságot mutatnak. Minden esetben szerepelnek ún. L-dossziék, illetve olyan, az 1950-es évek elejére mutató irattári számok, amelyek ugyanazok, vagy legalábbis számos személy kartonján szerepelnek ugyanolyan számok. Ezeknek egy része a hatvanas évek elején, közepén nem irattározott, vagyis élő irat volt. Ez arra vall, hogy 1945 után minden bizonnyal valamennyi százados *látó-körben* volt, és szerepelt egy vagy több *lista-* vagy *lajstromszerű* dossziében. Az ezekben található adatok a katonai nyilvántartókban őrzött anyakönyvi és szolgálati adatlapokból, ezek híján a Honvédelmi Minisztérium személyügyi parancsaiból (rendfokozat, beosztás, kitüntetések, fegyelmi-, netán büntetőügyek stb.), az ezek egy részét közlétező sematizmusokból, illetve a háborúból hazatérő tisztekről általánosan keletkező iratokból (hazatérő hadifoglyok adatlapjai, igazolási és B-lista eljárások), kiegészítő parancsnokságok nyilvántartásaiból származtak. A szisztematikus gyűjtés eredménye a hatvanas évek elején, amikor *újra* országos lakóhely alapú katasztert készítettek a „volt horthysta tisztekről”, még rendelkezésre állt. Az akkori szűrés nyilvánvalóan törekedett arra, hogy a pillanatnyi helyzetet rögzítse, vagyis a laccímbejelentők adataiban keresték a régi listák

²³⁸ Varga 2008; Baráth 2003; Baráth 2008; Petrikné 1999.

neveit. A háborús veszteséget és az emigráció két vagy három hullámát kellett ekkor feldolgozni.

„A volt horthysta erőszakszervek vonalán folytatott kutató és feltérképező munka adatai alapján betűsoros névjegyzéket készítettünk, a kutatómunka során felderített és Budapesten [és vidéken] élő volt horthysta katonatisztekéről” – ezzel a mondattal kezdődik az 1962-es tiszti kataszteri felmérés kötete. A rövid bevezető azt állítja, hogy a listában szerepel minden „általunk felderített” tiszt, hivatásos és tartalékos egyaránt, továbbá a háborús és népellenes bűnelkövetők, a „népi demokrácia elleni bűnök” elkövetői, akikről egyébként a következő években újabb és újabb szűkített, speciális összeállítások készültek. „A betűsoros könyvben feltüntetjük a személyek teljes nacionáléját, megállapított lakó- és munkahelyeket, feltüntetjük továbbá, hogy a személyekre mely intézménynél, milyen szám alatt, milyen jellegű adatok találhatók.” A személyes adatokon túl ez a katonai szolgálat lefolyását, az adott személynek *tulajdonított* (ellenséges) politikai tevékenységet, az ezért foganatosított repressziós intézkedéseket, végül a személyes adatforrásokat jelentette. Mindezt meghatározott sorrend szerint: szerepel-e az illető a Belügyminisztérium nyilvántartásában (ha igen, milyen osztályében), aktában, dossziében (iratszámmal), illetve a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Levéltárban fekvő személyügyi irataiban.²³⁹

Az 1962-es felmérés tehát a teljességet célozta meg, de az iratok *már ekkor sem* lehettek teljesek. De nem végeztek személy szerinti nyomozást, ellenőrzést – erre nyilván nem volt sem elég idő, sem elegendő ember. Akit tehát megtaláltak az addigi adattárakban, az bekerült – teljesen függetlenül attól, hogy korábban az államhatalom veszélyesnek tartotta, netán személyes represszió érte az illetőt, vagy ellenkezőleg, látszatra teljességgel integrálódott. Az előbbire példa Árpás-Erdődi Gyula százados, aki 1956-ban Győrben az üzemi munkástanács tagja volt – és itthon maradt, vagy Csikós József százados, akit 1949-ben a Szovjetunióban ítélték 25 évi munkatáborra, 1955-ben hazatért és ugyancsak Magyarországon élt. Egyikük sem került a lajstromba – az 1962-ben a kecskeméti repülőtéren szolgáló Arató Oszkár, a Néphadsereg őrnagya, vagy Műszaki Egyetem elektrotechnikai tanszékének vezetője, Lukáts Miklós tartalékos alezredes viszont igen.

A hatvanas évek közepén kiépült nyilvántartás ugyancsak jórészt a dossziék adataira épült. Nem tudjuk, hogy az 1962-es lajstromot meny-

²³⁹ ÁBTL 4.1. A-932, A-932/1 stb. Budapest területén élő volt horthysta katonatisztek, A-933, A-933/1 stb. Vidéken élő volt horthysta katonatisztek névjegyzéke.

nyire használták fel ezekhez – mai irattári száma mindenesetre nem szerepel a nyilvántartó kartonokon. Az 1963–1968-ban kitöltött kartonokon feltüntetett dossziék fele sem maradt meg. A dossziék tartalmára a kartonokon rövid, egy-két szöveges összefoglaló utalt. A 77 nyilvántartó kartonból 16-on azonban semmiféle megjegyzés sincsen. Legalább másfél tucatnyi esetben az összefoglalás olyan tömondatokra szorítkozik, mint „Ht. százados volt”, „amerikai [angol, francia] fogságban volt” vagy onnan „1946-ban tért haza”, „Signum Laudis kitüntetést kapott”, jó néhány esetben a teljesen normális idejű (2–3 évi) szovjet hadifogságot rögzíti az összefoglaló. Háborús „szerepvállalás” (VKf. 2., Hunyadi páncélgránátos- és Szent László hadosztálybeli beosztás, illetve háborús bűncselekmények vagy azok gyanúja) kilenc kartonon szerepel. 1945 utáni politikai bűncselekmény, „ellenséges” tevékenység gyanúja vagy ezért foganatosított tényleges intézkedés már kétszer ennyin. Valójában inkább úgy fogalmazhatunk: *mindössze* tizennyolc nyilvántartott esetében. Egyes kitüntetések tulajdonosai (például a német Vaskereszté) csupán ezért nyilvántartásba kerültek – különösebb vizsgálat nélkül, máskülönben kiderült volna, hogy az illetők még a háború alatt meghaltak.²⁴⁰

Az 1945 után teljes körben számon tartani szándékozott katonatiszti csoport állambiztonsági státusza tehát 1956 után – legalábbis a hatvanas évek elejéig – nem változott, de a teljes kör nyilvántartása nem sikerült, s talán nem is volt cél. Az 1960-as évek közepétől elvileg differenciáltabb megközelítés érvényesült velük szemben, de továbbra is az ellenségkép integráns részei maradtak. Ha bármilyen összefüggésben felbukkantak valamely állambiztonsági akció, vizsgálat stb. kontextusában, nyilvántartásba vették őket. *Különleges figyelem* azonban már nem kísérte őket – és ez csak részben magyarázható életkori okokkal.²⁴¹ A századosok csoportjának vizsgálata arra utal, hogy egyfelől az állambiztonsági szervek valóban to-

²⁴⁰ Bejczy József repülő százados esete még így is nehezen érthető. Előléptetését követően három nappal, 1944. november 4-én Bejczy gépét lelőtték, s ő maga meghalt. Mivel korábban kitüntették a II. osztályú német Vaskereszttel, továbbá Magyar Érdemrend Lovagkeresztjével, 1967 körül adatait az állambiztonság lekérte a bűnügyi nyilvántartóból, a KLH anyagaiból, „Antik”-ból stb. – és persze sehol semmit sem talált. De kikérte tiszti okmánygyűjtőjét is a HM irattárából – amelyben az egyetlen megmaradt fejlapra szabályosan rávezették Bejczy százados hősi halálát. Ezt a lapot a 1968. 03. 25. és 04. 08. között az állambiztonság magánál tartotta és megvizsgálta – majd ennek ellenére 1968. 06. 06-án operatív nyilvántartásba vették. A kartonon az utolsó bélyegző 1982-ből való.

²⁴¹ A nyilvántartó kartonok mintegy felén a hetvenes évek közepéről származik az utolsó bélyegző – vagyis ezt követően nem vették kézbe őket. Másik felükkel általában egészen a nyolcvanas évek végéig foglalkoztak.

talitárius intenciók alapján szemlélték a világot. Akit besoroltak az ellenséges kategóriák valamelyikébe, azt nyilvántartották – élteben és holtában. Másfelől a szükséges totális potenciál sohasem állt rendelkezésükre. Adataik pontatlanok voltak: élőkként számoltak halottakkal, és nem tudtak – vagy nem akartak tudni – élőkről.

A nyilvántartásokban alig jelenik meg érdemi információ arra vonatkozólag, mi is történt a századosokkal 1945 után. A személyi azonosítók (lakcímek, munkahelyek, beosztások és munkakörök, párttagság, iskolai végzettség és szakképzettség) értékes, de nehezen értelmezhető adatokkal szolgálnak. Az egyes személyek „állambiztonsági profiljára” vonatkozólag a kartonok és lajstromok csupán jelzéseket adnak.

Ehhez tehát az érdemi iratanyaghoz kell fordulni. Ez alaposan leszűkíti mintánkat. Százhat fő szerepel az ÁBTL anyagaiban, irat (vagyis dossziében, szövegben való előfordulás) azonban csak nyolcvan fő esetében maradt fent. Ezek egy része is csupán néhány szavas, mondatos, esetleg egy- vagy kétbekezdésnyi említés. Ha érdemi iratnak az illető személyről szóló, legalább néhány oldalnyi iratot tekintek, amely hosszabb időtartamot ölel fel, a nyolcvanfős minta azonnal megfeleződik, a fenti kritériumnak csak negyven eset felel meg. Huszonnégy százados viszont úgy fordul elő az ÁB iratokban, hogy a különféle alapvető és máshonnan ismert személyes és alapvető karrieradataikon túl semmi többet nem tudhatunk meg róluk. Nem érdemi, de valamelyest *értékelhető* tizenhatuk előfordulása. Valaha sokkal több irat állt rendelkezésre, a nyilvántartásokban feljegyzett (számmal említett) dossziék közül nagyjából minden negyedik-ötödiket találtam meg a levéltárban. A megmaradt iratokból azonban rekonstruálhatók a századosoknak *tulajdonított* főbb állambiztonsági profilok – vagyis azok a *tárgy- és témakörök*, amelyekbe besorolták őket.

A következő fejezetekben ezek alapján tekintek át néhány sorsot, amelyben meghatározó szerepet játszott a nekik tulajdonított *osztály- és politikai ellenség szerep*. Ennek a tulajdonított szerepnek a két klasszikus alakváltozata a háborús bűnös és a rendszer elleni szervezkedő. A vizsgált esetek egy részében tudható vagy okkal feltételezhető, hogy az állambiztonsági profil valós cselekményeken alapult. Az egyes személyek megítélését és az ellenük folytatott eljárásokat még ezekben az esetekben is többnyire a *tulajdonított* cselekmények határozták meg. Függetlenül attól, hogy mit is tettek valójában, s még távolabb attól, hogy mit lehetett (rájuk) bizonyítani.

8. Háborús bűn és büntetés

A századosok „legnevesebbike” Gömbös Gyula volt miniszterelnök idősebb fia, Ernő volt. 1939 és 1943 között budapesti tűzéalakulatoknál teljesített szolgálatot, közben két ízben (1941-ben és 1942-ben) a szovjet hadművelleti területen is megfordult. Saját elbeszélése szerint Németországban rohamtüzéri kiképzésben részesült, 1943 őszétől pedig a budapesti Műegyetemre vezényelték, amire majdani hadiműszaki-törzs-kari karrierjéhez lett volna szüksége.²⁴² Az 1944. október 15-i kiugrási kísérlet idején is az egyetemre járt, vagyis nem volt beosztása. 1945-ös vallomásai ellentmondóak: az egyik szerint Szálasit és a nyilasokat addig nem is ismerte, de véleménye az volt, hogy „a harcot folytatni kell”.²⁴³ Máskor viszont így fogalmazott: „Általában a szolgálatnak éltem; az alacsonyabb néposztályok sorsa javítása céljából foglalkoztam politikával. Már a Ludovikán nemzetiszocialista voltam, az egész Ludovika az volt akkor.”²⁴⁴ Volt előljárói tanácsára – és a Vörös János vezérkari főnök nevében kiadott, a harc folytatásáról szóló hadparancs értelmében – jelent meg 1944. október 15-én a pasaréti Bolyai Katonai Műszaki Akadémián, hogy beosztást kérjen. Itt Porzsezsinszky vezérkari alezredes felkérésére vállalta az új miniszterelnök (majd nemzetvezető), Szálasi Ferenc parancsőrtisztjének beosztását. Tisztában volt azzal, hogy neve miatt megkülönböztetett figyelemben részesült – de az 1945-ös vádak ama megfogalmazását, hogy csatlakozása hatással volt a tisztikar magatartására, visszautasította. Senkit

²⁴² HIL KI 26566. sz. tiszti okmánygyűjtő, ÁBTL 3.1.9. V-32.000/1. Katonai vonalon elkövetett bűncselekmények, 32. sköv., 3.1.9. V-115868 Gömbös Ernő vizsgálati dossz., BFL XXV.2.b - 1945 – 13058, Budapesti Népbírószék, büntető iratok, XXV.1.a - 1945 – 4785, Budapesti Népbírószék, büntetőperes iratok.

²⁴³ BFL XXV. 1. a - 1945 – 4785. Gömbös Ernő kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. okt. 4.

²⁴⁴ ÁBTL 3.1.9. V-32.000/1. Katonai vonalon elkövetett bűncselekmények. 36. Feljegyzés Gömbös Ernő 1945. 10. 07-i vallomásáról.



Gömbös Ernő (jobbra) nyilas karszalaggal és Porzezinsky György vk. alezredes (középen, baljában dekkel) 1944. október 16-án

sem érdekelt, hogy én mit csinálok – írta a vádiratra tett észrevételében.²⁴⁵ Ebben lehetett némi igazság, de nemigen feltételezhető, hogy előkelő beosztását csupán képességei és érdemei jogos elismerésének tudta be. Szálasi, tanúvallomása szerint: „Édesapjával való politikai ismeretségem folytán, és azért, mert Gömböst kiváló tisztnek ismertem, esett reá a választásom.”²⁴⁶

Gömbös Ernő ettől kezdve leginkább egy titkáréhoz hasonlítható, inkább adminisztratív, mint politikai beosztásban szolgált. Legfőbb feladata Szálasi postájának szortírozása, a levelek megválaszolása, aláíratása volt, emellett reprezentatív feladatokat is ellátott: kísérnie kellett főnökét. Ha voltak is javaslatai (egyes vallomások szerint igen, de csak a parancsörtszti szolgálat megreformálásáról), a szava nem sokat számíthatott. 1945. május 2-án Szálasi Jancsucskó Gábor képviselővel és Gömbös százados-sal küldte el utolsó „expozeját” a szövetségeseknek, amelynek révén azok megismerhetik a „hungarizmust” és amelyben felajánlotta a magyar had-

²⁴⁵ BFL XXV. 1. a - 1945 – 4785. Gömbös Ernő észrevételei a vádiratra, d. n., 1945. dec. 7. után.

²⁴⁶ BFL XXV. 1. a - 1945 – 4785. Szálasi Ferenc tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1945. nov. 28.

erő maradványait a szovjetek elleni harcra. Gömbös kétségkívül bizalmi (és vitán felül bizarr) küldetése során megjárta Klagenfurtot, majd Zágrábot, május 12-én ért vissza Mattseebe, miközben a háború véget ért és a Szálasi által vizionált Nyugat–Kelet összezapásra nem került sor. Jelentkezett az amerikaiaknál, de egy darabig szabadon élt. Csak június végén tartóztatták le. Három hónappal később kiadták Magyarországnak, miután szerepelt a háborús főbűnösök első listáján; a katonák közül ő volt a legalacsonyabb rendfokozatú. Kihallgatta az Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztálya és a HM Katonapolitikai Osztálya egyaránt, miközben megfosztották rendfokozatától. A vizsgálat nem tartott túl sokáig, már csak azért sem, mert Gömbös és a kihallgatott tanúk (köztük maga Szálasi, továbbá Beregfy Károly, Szöllősy Jenő valamint a Szálasi-adminisztrációt vezető Deák Ferenc és Bolváry István) teljesen egybehangzóan ismertették a százados nem túl lényeges szerepét. A kérdés csupán mindennek a minősítése volt, amihez Gömbös „cselekvőségének” nem sok köze volt. Annál inkább a nevéhez. A Népügyészség úgy vélte, hogy Gömbös *szimbólum*, mintegy atyja szellemét jeleníti meg, vagyis demonstratív csatlakozása a nyilasokhoz alapvetően befolyásolta az egykori miniszterelnököt és emlékét tisztelő tisztikart. Gömbös Gyula egyszerre volt a Horthy-„rendszer” megalapozója és jobboldali-radikális kritikusa, majd minisztere, s végül miniszterelnöke. Hogy a tisztikarban mint egykori vezérkari tisztnek, majd tábornoknak volt tekintélye, aligha kétséges. A Pásáréten 1944-ben Porzsezsinszky vezérkari alezredes által összegyűjtött mintegy száz tiszt számára október 15-e a legnagyobb tekintély szertefoszlását jelentette. Maga a legfelső hadúr, Horthy lett „áruló”. Szálasi a „hazáért vívott harc” folytatását jelenítette meg – a kettő közötti választáshoz nemigen volt szükség Gömbös szellemének megjelenésére fia, a 29 éves tűzér főhadnagy képében.²⁴⁷ Valószínűleg inkább Deák Ferenc, Szálasi katonai irodájának vezetője tapintott a lényegre, amikor kihallgatójának azt mondta: „Az az érzésem, hogy Szálasi választása azért esett Gömbösre, hogy Gömbös nevével [saját] presztízsét emelje.”²⁴⁸

Gömbös neve 1945 őszén is presztízzsel kapcsolódott össze, a háborús bűnös ügyekben eljáró új Magyarországgal. Ez a Magyarország a Horthy-féle ellenforradalomtól Szálasi országglásáig egyetlen vörös fonalat húzott, vagyis a háborús katasztróféért és az elkövetett népirtásért

²⁴⁷ Gömböst – az egész évfolyammal együtt – csak 1944. november 1-jén léptették elő századossá.

²⁴⁸ BFL XXV. 1. a - 1945 - 4785. Deák Ferenc tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1945. dec. 4.

viselt felelősséget kiterjesztette huszonöt év kormányzó elitjére. A halott Gömbös felelősségét fia viselte. Aki ráadásul tálcán kínálta vádlóinak ezt a fonalat. Első kihallgatásain hangsúlyozta, hogy a parancsőrtizsti beosztást önként, fenyegetés nélkül vállalta. „A nemzetiszocializmus eszméit ma is helyesnek tartom és azokkal rokonszenvezem. Nem tudom feltételezni, hogy Szálasit annak idején a hiúság vágya vitte volna uralomra, és nem az a meggyőződése, hogy Magyarországot meg tudja menteni. Mind Szálasiban, mind Hitlerben, mint a Szovjet elleni harc felelős vezetőjében megbíztam. Azért támogattam minden erővel a nyilas uralmat, mert az volt a meggyőződésem, hogy az teljesen helyes, és ez az egyetlen mód Magyarország megmentésére”²⁴⁹ – mondotta kihallgatójának. A népügyészségen még ennél is egyértelműbben fogalmazott: „A nemzetiszocializmus alapelveit helyesnek tartottam és véleményem most sem változott meg. A nemzeti szó azt jelenti, hogy Magyarország minden tekintetben szuverén állam. A szocialista szó azt jelenti, hogy minden magyar állampolgár egyenlő jogú és jólétre tarthat igényt.” A magyar nemzetiszocializmus fő hibája, hogy túl későn jutott a hatalomhoz, de a német külpolitika is helytelenül bánt egyes népekkel – fejtette Gömbös –, mert Hitler el volt szigetelve. Nem ő, hanem az SS akart például *Gau*-t kreálni Magyarországból. „A zsidókérdésben az a véleményem, hogy a zsidókat ki kellene telepíteni az országból, mert idegen testet képeznek faji különbözőségük miatt. Fő hibájuknak azt tartom, hogy a gazdasági élpozíciókat elfoglaló zsidók antiszocialista magatartást tanúsítottak. E tekintetben őket – a múltat figyelembe véve – javíthatatlannak tartom. Szálasit idealistának tartom és



Gömbös Ernő háborús bűnös (szemben, szemüvegben) átadása a magyar hatóságoknak a mátyásföldi repülőtéren, 1945. szeptember

²⁴⁹ ÁBTL 3.1.9. V-32.000/1. Katonai vonalon elkövetett bűncselekmények, 32. sköv., 3.1.9. V-115868 Gömbös Ernő vizsgálati dossz., 5. Gömbös Ernő kihallgatási jkv., 1956. okt. 11.

jelenleg is szeretem és nagyra becsülöm. A nemzetiszocialista eszme nem bukott meg, és előbb-utóbb győzedelmeskedni fog.”²⁵⁰

Ezek a szavak 1945 október–novemberében hangzottak el. Gömbös Ernő fentebb idézett vallomásaiban, amelyek szerint már a Ludovika tele volt nyilasokkal, s ő maga is az volt hallgató korától, illetve hogy 1944. október 15-ig nem is ismerte sem a nyilasokat, sem Szálásit, akadt némi ellentmondás, és mindkét állítása túlzásnak tűnik. 1945 őszére azonban, saját szavai szerint, meggyőződéses náci lett és emellett meg is maradt. Amikor az ügyészség halálbüntetést kért rá, azért észbe kapott és az 1946 januárjában tartott tárgyaláson már nem ismételte meg politikai deklarációit. Átvette védője érvelését is, aki beosztását Szálasi mellett egyszerűen egy parancs végrehajtásaként értékelte. A bíróság végül kétnapi tárgyalás után 1946. január 13-án tíz év börtönre ítélte Gömbös Ernőt, mert nem látta bizonyítottnak, hogy szerepvállalása – apja neve révén – másokat befolyásolt volna. A Népbíróságok Országos Tanácsa ezt három hónap múlva megerősítette, leszögezve, hogy „figyelembe veszi a két világháború közötti katonai nevelés alacsonyrendűségét, antihumanizmusát, a Szovjet[uniót] ostobán rágalmazó és annak gyűlöletét hirdető irányát, melynek keserű gyümölcsei megmutatkoztak a tisztikarnak és elsősorban a vezérkarnak a kormányzói szózatra tanúsított felháborító magatartásában is. Ennek a nevelésnek a produktuma a vádlott is, kinek szellemi képességei ezenfelül jóval az átlagon alul vannak.”²⁵¹ Figyelembe véve „hetyke és kihívó viselkedését” is, még ez a büntetés a legenyhébb. Ez az ítélet és minősítés, amelynek igazságát nehéz lenne kétségbe vonni, eltávolította felőle az apa fenyegető politikai szellemét, de nem vette el tőle a szimbolikus jelentőséget. A *fasiszta Gömbös* fia visszavedlett *horthysta tisztté*; alapító atya ivadéka helyett saját foglalkozási csoportjának foglalata lett, amely főhadnagytól egészen a vezérkarig ívelt.

Büntetése végrehajtása céljából 1946. április 13-án Gömböst átadták a népügyészségnek, ahonnan a szegedi Csillagbörtönbe szállították. Ezzel azonban története korántsem ért véget, mert 1946. szeptember 19-én megszökött. A körülmények filmbe illők – amelyben a bűnügyi és kalandfilmbe a bohózat elemei keverednek. Gömbös a politikai zárt osztály 2. emeletén, a faszeggyártó üzemben dolgozott. Aznap ebéd után a gyengélkedő, ezért napozásra rendelt foglyokkal együtt azonban lement az udvarra. Volt ugyan egy kézsérülése, de szabályos napozási engedélyt nem

²⁵⁰ BFL XXV.1.a - 1945 - 4785, Budapesti Népbíróság, büntetőperes iratok, Gömbös Ernő kihallgatási jkv. 1945. nov. 8.

²⁵¹ BFL XXV.2.b - 1945 - 13058, NOT. I. 2101/1946 Másodfokú ítélet, 1946. 04. 13.

kért. Egy börtönőr őrmester azonban – állítólag félreértés folytán – 15 napra szóló engedélyt jegyzett be neki a gyengélkedőkönyvbe. A százados egy a műhelyből hozott létrával jelent meg az udvaron, felmászott rajta a műhely tetejére, a létrát felhúzta maga után, majd átment a Λ -alakú tető másik oldalára. Ott a létrát hídként használva átmászott a kerítésre, amely 4 méter magas volt és a tetején még egyméteres, kifelé hajló szögesdrót kerítést helyeztek el. Gömbös egy vállára terített takaróval a drótra hasalva átvette magát a kerítésen és nyomtalanul eltűnt. Mindez a jelentések szerint tíz percet vett igénybe. Az udvaron napozó rabok – természetesen – látták a szökést, de – ugyancsak természetesen – nem szóltak. Szólt, sőt kiabált viszont a rájuk felügyelő börtönőr – mást nem tehetett, mert aznap nem vételezett lőszert a fegyveréhez...²⁵² Gömbösnek jelentős ugrása után nyoma veszett. A pár nappal későbbi jelentés szerint ugyanaznap délután „short nadrágban, fehér cipőben, szemüveg nélkül” látták Szegeden az utcán, később pedig a közeli sándorfalvi erdőben vélték felbukkanni. A börtön csak két nappal a szökés után értesítette a HM Katonapolitikai Osztályát, amely szegedi kirendeltségvezetőjét, Berkesi András őrnagyot küldte a helyszínre.²⁵³ Ugyanekkor riasztották csak a nyugati határőrizetet. A gyanú szerint Gömbös menyasszonya egy szegedi barátnője útján tartotta a kapcsolatot főlegényével; a barátnőt egy főhadnaggyal látták a szökés előtt, aki aztán szintén eltűnt, a börtön közelében pedig egy amerikai rendszámú autó járt. A Csillagban a politikai foglyokat a „legelemibb biztonsági intézkedések nélkül őrizték” – állapította meg később Berkesi rezignáltan. Csak 1948-ban, Nyugatról hazatértek beszámolóí alapján vált bizonyossá, hogy Gömbös Ernő átjutott a határon. Kiadatására, a rendelkezésre álló iratok szerint nem tettek kísérletet – Gömbös pedig néhány évre eltűnt az állambiztonsági szervek látóköréből.²⁵⁴

A jellemzően csapattiszt beosztásokban szolgáló századosok között Gömbös Ernő természetesen kivételnek számított. Akitet később háborús bűntettekkel vádoltak, nem a magas politika terében mozogtak, hanem hadművelleti területeken, jellemzően a Szovjetunió megszállt részein. Barsváry Sándor műszaki százados (akkor még csak főhadnagy) a 2. hu-

²⁵² Az ügyről beszámoló *Reggel* szegedi tudósítója szerint az őr a következőket kiáltotta: „– Meg ne szökjön valahogy! – Eszem ágában sincs – válaszolta mosolyogva Gömbös, majd csókot intett a kezével és leugrott a másik oldalon.” <http://www.husadikszazad.hu/1946-szeptember/bulvar/hogyan-szokott-meg-gombos-erno-a-szegedi-csillagbortonbol>. Ha ez az operettszerű jelenet valószínűleg nem is történt meg, arra hitelesen utal, hogy a háborús bűnösöket nem őrizték valami szigorúan.

²⁵³ Okváth 2000, 67.

²⁵⁴ ÁBTL V-115868 Gömbös Ernő vizsgálati dossz., 7–47.

százezred árkász szakaszparancsnokaként érkezett oda 1944 júniusának közepén. A Pripjaty-mocsarak térségében operáló ezred feladata egyebek között a „partizánelhárítás” volt. Barsváry százados 1944 végén (vagy inkább 1945 elején) Csepel térségében átállt a szovjet csapatokhoz, akik – egy évvel később keletkezett állambiztonsági jelentés szerint – „feladattal bízták meg” (ennek tartalma ismeretlen), amit végre is hajtott. Az átállás nem előzmények nélkül történt, mert Barsváry százados részt vett a Bajcsy-Zsilinszky Endre-féle ellenállási mozgalomban, ahol Révay Kálmán és Kaffka Zoltán csoportjába tartozott. 1945 márciusától az új honvédségben szolgált, a Honvédelmi Minisztériumban, illetve a miskolci 7. hadosztály anyagi osztályvezetőjeként. 1948-ban őrnaggyá léptették elő, de még abban az évben novemberben nyugállományba helyezték. Az UVATERV-nél helyezkedett el talajjavító technikusként.

Már Barsváry 1948-as nyugdíjazásának is volt (lehetett) politikai indoka, hiszen a hadseregfejlesztés megindulásakor, a szorító tiszthiány időszakában máskülönben aligha küldték volna el. Ám más magyarázat is elképzelhető. Utolsó beosztásával ugyanis ismét a HM-be került, az állategészségügyi osztályra – az pedig már 1948-ban is látszott, hogy a huszárságnak nincs különösebb jövője. Az ellenállási mozgalom résztvevője és kitüntetettje először 1950-ben bukkant fel állambiztonsági iratban, egy fiatal volt csendőr- és katonatisztekkel álló társaság peremén. Egyik ismerősük, egy Puchalszky Sándor nevű székesfővárosi tisztviselő kezdeményezésére kezdtek sejtyszerű szervezkedésbe, aminek eredményeképpen 1950-ben sorra tartóztatták le, majd internálták a társaság tagjait. „Barcsváry” (másutt „Barcsványi”) Sándor volt vezérkari őrnagy a társaság egyik tagjának vallomásában mint az illető „igen jó barátja” bukkant fel, aki gyakran felkeresi – ha ugyanarról a személyről volt szó egyáltalán.²⁵⁵ Ezt követően is szerepelt néhány hálózati jelentésben (végig Barcsváryként).

1951 tavaszán letartóztatták, majd hamarosan internálták Kálmán Mihályt, az ÁVH főhadnagyát és alosztályvezetőjét. Kiderült, hogy a tiszti iskolára felvett Kálmán kozmetikázta önéletrajzát: kihagyta belőle azt, hogy 1944 nyarán a Pripjaty-mocsarak vidékén a 2. huszárezred kötelékében partizánvadászatban vett részt. Kálmán már korábban is jelentkezett továbbképzésre, de akkor kérelmét elutasították. Mivel úgy vélte, ez a szovjet hadszíntéren teljesített szolgálat miatt történt, a következő évben egyszerűen kihagyta ezt a részt az életéből. Azt tette, amit nagyon sokan

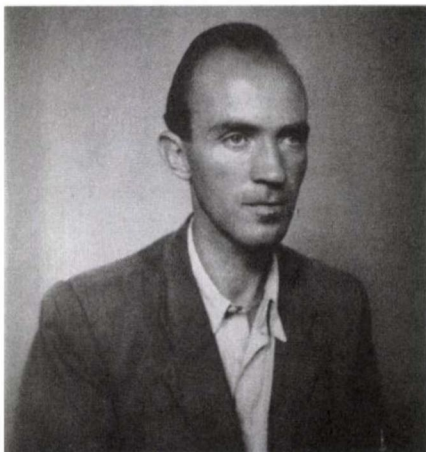
²⁵⁵ ÁBTL 3.1.9. V-63886. Palocsay István vizsg. dossz. – Puchalszky minden jel szerint az ÁVH besúgója és provokátörje volt, bár őt is internálták – igaz, csak egy évvel később.

tettek abban az időben – a meglepő csak az, hogy egy olyan szervezet hivatásosaként, amely éppen az életrajzi lyukak felderítésével (is) foglalkozott. Barsváryt a 2. huszárezred más parancsnokaival együtt hallgatták ki az ÁVH-n 1951. március 27-én. Hamar kiderült, hogy Kálmán nem az ő árkászszakaszában szolgált, és az is, hogy semmi különös nem róható a terhükre. Átfésülték néhányszor az erdőt, az elfogottakat pedig vagy a németeknek, vagy a magyar hadosztály-parancsnokságnak adták át.²⁵⁶ Barsváryt elengedték, de néhány hét múlva kitelepítették budapest-kelenföldi, Hamzsabégi úti lakásából Füzesgyarmatra, ahol a következő bő két évben földművesként dolgozott. Apja a negyvenes évek végén halt meg, 1945 előtt nyugalmazott honvéd alezredes volt, horthysta törzstiszt tehát. Formailag ez elegendő indok volt a kitelepítéshez, mégis, a mintegy öt tucat törzstiszt-gyerek százados közül összesen hatot telepítettek ki. Barsváry alighanem a partizánvadász-műtnak (de az is lehetséges, hogy jó lakásának...) köszönhette, hogy két évet „földművesként” dolgozhatott. 1953-ban visszatérhetett Budapestre, sőt az UVATERV is visszavette, de már számon tartották: 1955-ben feljegyzést készítettek (Kálmánétól eltérően sohasem kozmetikázott) múltjáról. Barsváry Sándor százados 1956 decemberének elején elhagyta Magyarországot és Kanadában telepedett le. 1966-ban már csak ezzel a megjegyzéssel („elhagyta az országot”) vették nyilvántartásba. Alex K. Barsvary Ontario tartomány közlekedésügyi minisztériumának osztályvezető főmérnökeként ment nyugdíjba 1983-ban. 1994-ben kérte rendfokozatának visszaadását (még kitelepítettként fokozták le honvéddé 1952-ben), amit meg is kapott, sőt előléptették alezredessé.²⁵⁷

Bereczk Gábor százados – még főhadnagyként – a 12. tábori tüzérosztály kötelékében járta meg a Dont. Szilánksérülést szenvedett, majdnem három évig volt szovjet hadifogságban, hazatérve B-listázták. Ezután volt segédmunkás, fakereskedésben felvásárló, földmérő, gépkocsi-előadó és anyagkezelő, műszaki ellenőr a kaposvári Ingatlankezelő Vállalatnál, végül 1977-ben a MÁV-tól ment nyugdíjba mint gépkezelő. A folyamatosan a fizikai munka és legalacsonyabb rangú fehérgalléros pozíció között egyensúlyozó Bereczk talán nem is tudta, hogy látókörbe került. 1952-ben tartóztatták le doni bajtársát, a csak fél évvel később avatott Imre László volt főhadnagyot. Imrének akkor, 1952 őszén jobban ment, mint neki: a tervosztályt vezette a Tolna megyei Malomipari Vállalatnál. Talán éppen

²⁵⁶ ÁBTL 3.1.9. V-7209. Kálmán Mihály partizánvadász dossz.

²⁵⁷ HIL HM KI 2811. sz. tiszti okm.gy. – Barsváry 1994-es rehabilitációs kérelmében azt állította, hogy a háború után fél évet a Katonapolitikai Osztály fogságában töltött; ennek az ÁB iratokban, illetve nyilvántartó kartonján nincsen nyoma.



*Berczk Gábor százados tartalékos tiszti
nyilvántartó lapon, 1951*

ezért figyeltek fel rá, s vádolták meg fronton elkövetett kegyetlenkedésektől az angolok javára végzett kémtevékenységig mindenfélével. „Mellesleg” nyomozták le tisztársait, így az éppen erdőrendezősségi földmérőként dolgozó Berczk Gábort is, akiről mindössze egyetlen ellenőrizetlen információt sikerült beszerezni: eszerint „túlzottan fegyelmelte” a legénységet, de ezt az altisztekkel végeztette el.²⁵⁸ Imrét végül mindössze egyévi börtönre ítélték – Berczk vékony aktáját pedig tizenkét éven át tologatták Somogy és Budapest között, míg

1964-ben kutató nyilvántartásba nem helyezték – s végül 1989-ben „Z” (zúzva) jelzést nem véstek be neve mellé Imre László aktájának névmutatójában...

Berczk kíméletes kezelésének azonban más oka is lehetett. A Somogy megyei állambiztonsági osztály 1961-ben jelentést küldött róla a központnak (hogyan is, az iratokból nem derül ki), amely a szokványos személyes adatok mellett két érdemi közlést tartalmaz. Az egyik, hogy Berczk nem vett részt az 1956-os „ellenforradalomban”, a másik, hogy „ha szükséges, ellenőriztessék a hálózati személyek nyilvántartásában”.²⁵⁹ Ennek a látszólag rutinnak tűnő, valójában nagyon is szokatlan fordulatnak különös értelmet ad néhány irat Berczk katonai iratanyagából. Az 1956 utáni felülvizsgálat a kaposvári ingatlankezelőnél érte. A kiegészítő parancsnokság 1957 tavaszán készített jellemzésében az információ forrásának megjelölése nélkül azt írta, Berczket, mint politikailag megbízhatatlant el akarták távolítani a vállalatból, ahol egyébként éppen nem fizikai munkaként dolgozott. „A vállalat már már elküldte volna, de az ÁVH közbelépett, mivel segítette munkájukat.” A jellemzés azt is tartalmazta, hogy 1956-ban munkahelyén „ávéhas spiclinek” tartották és megfenyegették, hogy kivégzik. Pár hónappal később az IKV igazgatója is azt írta, hogy 1956 előtt információkkal segítette a BM munkáját és az 1956-os

²⁵⁸ ÁBTL 3.1.9. V-102075. Imre László dossz.

²⁵⁹ Uo. 246.

spiclivádat is megemlítette. Bereczket ennek ellenére apja honvéd ezredesi rendfokozatára, saját tiszti múltjára tekintettel, és mert „a régi rendszer embere”, lefokozták honvéddé.²⁶⁰ Hogy valójában mennyi alapja volt e közléseknek, a jelenlegi ÁB iratanyagból nem derül ki; a megmaradt hálózati nyilvántartásban mindenesetre nem szerepel.

A csapattisztek, kivált a fronton vagy hadművelleti területen meghatározták az általuk vezetett alakulat életét. A század- és szakaszparancsnokokhoz igazodtak a tisztesekből vagy altisztekből álló rajparancsnokok, a hivatásos tiszte elöljáró vezetési stílusa nyomta rá bélyegét az alegység mindennapi életére. Az általános vezetési stílusnak a „katonás szigor”, a nyersség, esetenként a durvaság, sőt az alárendeltekkel szembeni fizikai erőszak többnyire szerves része volt – ezt a harc közbeni vagy veszélyeztetett helyzetekben törvényszerű stressz csak részben indokolta. A jövődő tisztek a legénységgel való bánásmódot a katonai képzés során általában a saját bőrükön tanulták meg, példák alapján. Úgy vezettek, ahogyan őket vezették a „cögerájban”, a Ludovika belépőjéül szolgáló egyéves csapatszolgálat idején, majd magán az akadémián. Ha belátásaik arra vezették őket, akár éppen ellenkezőleg is tehették, de a normák eléggé világosak voltak.²⁶¹ Lélektan, katonai pedagógia nem szerepelt a Ludovika tananyagában. A katonai szolgálathoz az elöljáró által gyakorolt hatalom fizikai és/vagy lelki erőszakban, agresszióban való megnyilvánulása amúgy is hozzátartozott. A magukat felsőbbrendű *úriembernek* tartó (és annak is nevelt) magyar katonatisztek viszonyulása a többségében szegényparaszti sorállományhoz, kivált a honvédekhez az őszinte vagy leereszkedő jóindulattól a „büdös baka” ember alatti lényének megvetéséig terjedhetett. A sorkatonai szolgálat leteltével ezek a sérelmek jobbra a fedelésbe merültek, illetve a katonaságról szóló, erősen kiszínezett elbeszélésekbe épültek, ahol a furfangos baka megtalálja a módját, hogy túljárjon elöljárója eszén és „elsunnyogja” a megpróbáltatások legalább egy részét. A háborús állapot és harctéri életveszély nyilván fokozta a szolidaritást

²⁶⁰ HIL HM KI 4285. sz. tiszti okm.gy.

²⁶¹ Lásd Ottlik 1959. – *Apám saját emlékeim és mások visszaemlékezései szerint szelíd, csendes ember volt, akiben „nem volt semmi katonás”* (Rainer P. 1998b). *Nem emlékszem hangos szavára, a legerősebb kifejezés, amit hallottam tőle, az volt: „azt a kiskésit”. Elég jól zongorázott és szeretett mellé olasz dalokat énekelni, különösen a Santa Luciát. Frontnaplójában azonban a következő olvasható: „1944. szept. 13. [...] Most már teljesen földutakon, óriási kukoricások közt megyünk tovább Újpanád [Arad megye, Románia] felé. Egyszerre azon veszem magam észre, hogy csak néhány motor[kerékpár] jön utánam. Rövidesen kiderül, hogy az oszlop Blacher honvéd figyelmetlensége következtében Világos felé továbbment. Utánuk megyek és két pofonnal észhez térítem [Blachert]. Jó lecke volt, majd ezután jobban figyelnek”* (Rainer M. V. 1944).

(csapat)tiszt és beosztottjai között, de a korabeli magyar társadalom archaikus társadalmi érintkezési formái és beidegződési szempontjából a hadsereg az egyik legcsököttebb zárvány lehetett.

1945 a túlélőknek azzal a teljességgel kivételes lehetőséggel szolgált, hogy sérelmeikért elégtételt vehetnek, ráadásul legálisan, kockázat nélkül, az új államhatalomtól és a közbeszédtől (közszellemtől) bátorítva. A háborúból hazatérő tisztek társadalmi státuszukat veszített páriák lettek, sokkal rosszabb helyzetbe kerültek, mint egykori „bakáik”. A háborús vereségért, az évszázados bűnökért a többi *urakkal* együtt bűnbakokká váltak. A hadifogolytáborokban fennmaradt a megkülönböztetés. De hazatérve – 1945 előtt lakóhelyük környékén szolgáltak, és alantasaik is a környékről valók voltak – utcán, boltban, vonaton, *párthelyiségben* egyenlőként találkozhattak szembe beosztottaikkal. A *munkás-paraszt* egykori sorállományúak most fölényben érezhették magukat a *népnyúzó*k sajátos alfaját alkotó „százados urakkal”. Teljesen érthető, hogy ezt a helyzetet számosan megpróbálták kihasználni, a hatóságok pedig tárt karokkal várták a feljelentőket.

A kecskeméti illetőségű Botta Tibor még főhadnagyként, 1941 őszén kerül a szovjet frontra és ott egy éven át megszállói feladatokat teljesített a kecskeméti 37. gyalogezred századparancsokaként. Kétéves szovjet fogság után tért haza 1947 nyarán, B-lista alapján nyugállományba helyezték, a Kecskemét Városi Mérnöki Hivatal által biztosított alkalmi munkákból élt (minden bizonnyal földmérésből, mint oly sokan a fogságból visszatérők közül), emellett anyósa 6,5 hold juttatott földjén gazdálkodott. Csaknem egy éve volt otthon, amikor századának két egykori katonája feljelentette. Azzal vádolták, hogy Botta főhadnagy 1941 őszén az emberekkel kegyetlenül bánt, hajszolta őket, napirenden voltak a kikötések, különféle büntetések stb. Az egyik honvédnek, akit szökésért lecsukatott, a fogdában lefagyott a lába. Botta szabad időben „gyaloglási versenyt” rendezett a hóban. Két emberét kikötötte, mert útközben, gyalogmenetben a gyenge koszt miatt káposztatorzsát loptak.²⁶²

Bottát 1948. április 1-jén hallgatták ki Kecskeméten. A vád tárgyává tett cselekmények egy részét nem vitatta. Elismerte, hogy „rendet tartott”, különösen, mert frontra tartó százada vegyes összetételű volt, nem korábbi, általa kiképzett, összeszokott alakulataival vonult el. A kosztot személyesen ellenőrizte, azt ette, amit a katonák – állította –, menet közben így is elszaporodtak a lopások. Ezt nemcsak a helyi lakosság képviselői tették szóvá, hanem a németek is, a zászlóalj-parancsnokság pedig szigorú fel-

²⁶² ÁBTL 3.1.9. V-24204. Botta Tibor dossz.

lépést sürgetett. Amikor a többszöri figyelmeztetés ellenére újabb lopások fordultak elő (Botta nem részletezte, hogy mi is volt pontosan a lopás tárgya, vajon káposztatorzsa-e, ahogyan volt katonái állították, vagy ennél több...), valóban kikötetett két honvédet. A szökevényről az egyik megszállt falu bírása informálta, mert az illető rendszeresen részegen lövöldözött a faluban, ahová bevette magát. Elfogását követően valóban lecsukatta, de ha továbbküldi az illetőt, akkor az rosszabbul jár (ebben alighanem igaza volt). Szerinte nem kísérelt meg öngyilkosságot (amint a feljelentők állították) és nem szenvedett fagyási sérüléseket, legalábbis a fogdában nem.

Még mielőtt az érdemi vizsgálatot lefolytatta volna a kecskeméti államvédelem, Bottát 1948. április 8-án internálták. Ezt nyomban megfellegezte – aminek helyét is adtak, mert a hó végén már szabadlábra került, igaz, rendőri felügyelet alá helyezték. A további vallomások a helyzetet számottevően árnyalták. A feljelentők már az ügyészségen, majd a bíróságon is visszavonták állításaik egy részét – egyikük az egészet –, kényszerre hivatkozva. Kiderült, hogy a szökött katona túlélte a háborút, meg is találták. Vallomásaiban ugyan nem szólt részegségről, de a szökést elismerte, tagadta az öngyilkossági kísérletet, a fagyást és azt is, hogy Botta „rászállt volna”. Botta is hozott tanúkat, ugyancsak a századból, akik „kemény, de jó emberként” jellemezték, aki a fegyelmet fenntartotta. Helyzetét nehezítette, hogy egy helyi kommunista pártfunkcionárius feljelentése alapján izgatás miatt is eljárás indult ellene – így a Budapesti Népbíróság 1949 májusában 1 év 6 hó börtönre ítélte népellenes büntetért. A Népbíróságok Országos Tanácsa 1950 februárjában egy évre szállította le Botta büntetését, mert az elsőfokú ítéletet aránytalanul súlyosnak tekintette. Január 31-én Bottát börtönbe vitték, de április 15-én az 1950. évi közkegyelem alapján kiszabadult. A Budapesti Büntetőtörvényszék májusban egyesítette jogerős egy évét az izgatásért kapott nyolc hónappal, de ősszel a Budapesti Felsőbíróság kimondta, hogy mindkét büntetés az 1950. 9. tvr alapján közkegyelem alá esett.²⁶³

Botta 1976-ban, ötvenkilenc évesen meghalt. Özvegye 1990 után kérte ítéletei felülvizsgálatát. Mivel a bíróság úgy vélte, hogy az összevonás az akkori jogszabályok alapján is törvénytelen volt, külön-külön vizsgálták Botta ügyeit – az izgatási ügy törvény alapján semmisnek tekintendő, a népellenes ítéletet viszont érvényben maradt.

²⁶³ BFL VII.5.e – 1949 – 22270 VII.5.e Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék (1946-tól Budapesti Büntetőtörvényszék) iratai. Népbíróságtól átvett peres ügyek iratai, Botta Tibor ügye. Lásd még HIL HM KI Botta Tibor tisztii okm.gy.

Czár István egyike azon keveseknek, akiket 1944 novemberében nem léptettek elő – különféle fegyelmi problémák miatt kizárták az előléptetésből, és bár megjárta a Dont, szolgált megszálló csapatok kötelékében és természetesen a hazai hadszíntéren is bevetették, még kitüntetése is több volt az átlagosnál –, főhadnagy maradt. 1944 decemberében egy súlyos lábsérülés után, bár saját elbeszélése szerint rokkantságának megállapítása folyamatban volt, önként jelentkezett szolgálatra és a Hunyadi SS páncélgránátos hadosztályhoz osztották be. Ott szakszolgálatosnak javasolták, ugyanakkor értésére adták, hogy jelentkezzen csapatszolgálatra, mert ha nem, azt hazaárulásnak tekintik. „Kétségtelenül befolyásolta elhatározásomat, hogy mint csapattiszt akartam tovább szolgálni.”²⁶⁴ A Hunyadi szerinte akkor még magyar alakulatként, 1. páncélgránátos hadosztályként szerveződött. Czár szerint már sebesülése előtt gyávaság – valójában németellenesség – miatt eljárás folyt ellene. Csak amikor 1944 decemberében Rajkán jelentkezett a Hunyadi gyűjtőjénél, tudta meg, hogy német egyenruhás alakulathoz került. Közölte, hogy így nem akar szolgálni, bocsássák el, sőt szervezkedésbe kezdett: dolgozatot írt a „Birodalom és Európa” című SS főhivatali kiadványról. Grassy altábornagy hadbírói eljárást kezdeményezett bíráló megjegyzéseiért (de csak 8 nap szigorított szobafogságot kapott), majd áttették magyar alakulathoz. (Ennek adatlapján nincsen nyoma, a Hunyadi századparancsnoksága az utolsó beosztása.) A határt Doborgaznál kellett volna átlépni, ezt megtagadta és embereivel 1945. április 2-án átállt az oroszokhoz, akik Budapestre küldték. Czárnak hatalmas szerencséje volt, hogy nem fogolytranszportba került – ebben szerepe lehetett annak is, hogy sántított.

Budapesten jelentkezett az új hadseregbe, azonban nem kapott beosztást (valószínűleg a Hunyadi SS miatt), hanem ügye kivizsgálásáig hazaküldték Szeghalomra. Ott azonban 1945 júniusában a gyulai politikai rendőrség internálta, majd vizsgálatot indítottak ellene. Czár folyamatban lévő igazolására hivatkozott, ezt azonban nem vették figyelembe. Szeptember 13-án megszökött az internálótáborból és Budapestre utazott. Jelentkezett a Katonapolitikai Osztályon, és írásbeli jelentést tett a budapesti 1. honvéd kerületi parancsnokságon, ahol előadta szökése történetét és indokait: hiába tiltakozott az internálás ellen, igazolványát nem fogadták el, végzést nem adtak neki. Kérte, hogy a vádakat tegyék át az igazoló bizottsághoz, feleségét védjék meg a nyomozó haragjától, és őt részesítsék kártérítésben.²⁶⁵

²⁶⁴ ÁBTL 3.1.9. V-89292. Czár István vizsg. dossz. 11.

²⁶⁵ Uo. 5–13. – Czár szerint Gyulán megverték és megfenyegették; az oroszok is felülvizsgálták a tábor, vádiratot kértek, de ilyen nem állt rendelkezésre. Ruhái

Hogy mit csinált Czár István szökött internált 1945 szeptemberétől következő év márciusáig Budapesten, nem tudjuk. Visszament szülei budapesti lakásába és nyilván próbált megélni úgy, ahogy lehetett. Közben azért beszerzett magatartásáról hat igazolást, ebből kettőt a Katpolon dolgozó katonatisztekől, egyet pedig a Független Kisgazdapárt (ahová saját közlése szerint még 1945 márciusában lépett be) főtitkárától. A HM igazolóbizottsága november végén meg is hozta határozatát Czár főhadnagy ügyében: az előléptetésből megint kizárták, ezúttal két évre – ezzel együtt igazoltnak mondták ki.²⁶⁶

Ekkoriban született állásfoglalás a Hunyadi SS-ek ügyében is. Tisztázódott, hogy a hadosztály része volt a honvédségnek, de német hatalmi szóra állították fel. Állományánál a „nyilas érzelm feltételezhető”. A népbíróági rendeletek nem sorolták fel (azért a hunyadisokat egyelőre „csak” internálták), de akik kezdeményező vagy parancsnoki szerepet töltek be a Hunyadinál, azokat háborús bűnösnek tekintették. Az orvosok, átlatorvosok, lelkészek, műszakiak, a legénység, és a besorozott leventék kivételt képeztek: ha beosztásuknál feltételezhető volt a kényszer, illetve önkéntes csatlakozásukat nem lehetett bizonyítani, szabadon kellett bocsátani őket az internálótáborból. A hivatásos tiszteknek viszont maguknak kellett a kényszerhelyzetet bizonyítani.²⁶⁷ Czár igazolása erre is kitért és voltaképpen menlevéllé változott, amely mentesítette (volna) az internálás alól – ha csak a Hunyadis beosztás a vád tárgya...

1946. március 13-án azonban Czár István a budapesti Nádor utcában sétálva antiszemita megjegyzést tett egy arra haladó nőre. Mivel az eset a Katpol egyik épülete közelében történt, a megjegyzés szenvedő alanya szólt az öröknek, akik legott letartóztatták. Kihallgatása után visszaküldték Gyulára, majd az ottani táborból októberben a budapesti Központi Internálótáborba került. Innen engedték szabadon 1947. május végén.²⁶⁸

Közben Gyulán folytatódott a Czár elleni vizsgálat. A Hunyadi mellett feljelentői és a behívott tanúk durva bánásmóddal, „csuklózttatással” vádolták, felrótták, hogy a legénység hazulról kapott élelmiszersomagjait elvette, és a tisztek között osztatta szét. A vádirat csak 1949 nyarára készült el. Czár, aki ebben az időben jogot is hallgatott az egyetemen, a Népbírószághoz intézett beadványában kifejtette, hogy a vádiratot késve kapta meg, ezért védelmére nem tudott felkészülni. A vád tárgyában azonban

tönkrementek, behívóknak nem tudott eleget tenni, beosztásról lemaradt, illetményt nem kapott.

²⁶⁶ HIL HM ig. anyag, 1795. sz.

²⁶⁷ ÁBTL 4.1. A-924.

²⁶⁸ ÁBTL 4.1. A-1358/224.

még 1945-ben felettes katonai hatóságánál fegyelmi feljelentést tett maga ellen – egyszersmind feljelentette az ellenében felsorakozó tanúkat (7 főt) is, alaptalan bevádolás miatt. A katonai hatóság ezt szerinte kinyomozta és az igazoló eljárás során tisztázta. Előadta, hogy mindenben a szabályzatnak megfelelően, illetve parancsra, zászlóaljparancsnokának utasításaira járt el. A laktanya „stylust” követtem – ismerte el, de úgy vélte, nem volt durvább, mint mások. Ezt a nézetet a jelek szerint a szegedi népbíróság is osztotta, mert Czárt 1949. július 22-én felmentették.²⁶⁹ Az állambiztonság azonban ettől kezdve rajta tartotta a szemét, és egyike lett azoknak, akikről a legtöbb dokumentum keletkezett.

Csaba Elemér főhadnagy 1943-ban a Muraközben a 103. munkászázad parancsnoka volt. Egyik szakaszparancsnoka ellen 1946-ban eljárás indult az elkövetett kegyetlenkedések miatt – az illetőt el is ítélték előbb tíz-, majd háromévi börtönre. Csabát is keresték az ügyben, de végül kimaradt belőle.²⁷⁰ Lózsa Jenő kerékpáros százados 1942-től a Műszaki Hadapród Iskolán teljesített szolgálatot. Sem szolgálati adatlapján, sem önéletrajzában nem található utalás arra, hogy munkaszolgálatosok tartoztak parancsnoksága alá. Egy 1956 utáni összefoglalóban mégis úgy jelent meg a neve, mint aki ebben a minőségében „emberek kínzásában, meggyilkolásában vett részt”²⁷¹ – és ennek ellenére szabadlábon van. Lózsa az 1962-es tiszti felmérésben (listában) is szerepelt, ott egyenesen mint „munkásszázad parancsnoka, aki muszosokkal kegyetlenkedett, egy honvédet agyonlövetett”.²⁷² E súlyos állítás komolyságát alapjában kérdőjelezi meg, hogy Lózsat nem vették nyilvántartásba, pedig az ötvenes évek elején egy szervezkedéssel gyanúsított társaságban, majd 1956-ban székes-

²⁶⁹ ÁBTL 3.1.9. V-89292. Czár István vizsg. dossz.

²⁷⁰ ÁBTL 3.1.9. V-86179. Foitl Károly vizsg. dossz.

²⁷¹ ÁBTL 3.1.9. V-150352. dossz. Az 1956-os ellenforradalom az állambiztonsági munka tükrében. 1. köt. 366. sköv. Kimutatás a szocialista törvényesség jobboldali értelmezése következtében szabadlábra helyezett, illetve büntetőeljárás alá nem vont háborús és népellenes bűnösökről. – A dossziében a megszállt területeken elkövetett bűnökkel vádolták Bácskay Ferenc repülő főhadnagyot, aki 1943 októberében Kijev–Csernyigov térségében a távolfederítő repülő osztály kötelékében végrehajtott bevetése során tűnt el (hamarosan holtnak nyilvánították lásd HIL KI 251/3144. sz. tiszti okm.gy.). Ugyanezt rótták fel Fejér Kálmán századosnak, a 23. gyalogezred árkász szakaszparancsnokának, aki valóban megsebesült a megszállás során, de más tevékenységéről, illetve 1945 utáni sorsáról semmi adat nem maradt fenn (lásd HIL KI 19791. sz. tiszti okm.gy.). Bácskay neve szerepelt egy operatív dossziében, amely azonban nem került a levéltár őrzetébe (tartalmára a karton nem nyújt felvilágosítást), így nyilvántartásba vették, Fejért azonban a fenti közlés (előfordulás) ellenére sem.

²⁷² ÁBTL A-933/4. köt. 26.

fehérvári munkahelyének gyárőrség-parancsnokaként két dossziében is felbukkant a neve.²⁷³ Ugyancsak egy hatvanas évek elején frissített listában jelent meg Görgey István gyalogos, majd gépkocsizó lövész százados neve mellett, hogy „1944-ben partizánokat adott át a tábori csendőrségnek”.²⁷⁴ Ennek alapján nyilvántartásba vették, ahol kartonján – egyik 1944-es, egyébként összesen pár hetes szolgálati helye nyomán – Nagykanizsa 1944-es katonai parancsnokává avanszált. Görgey százados 1950-ben írott önéletrajza helyesen tartalmazta, hogy az ottani karhatalmi század szakasz-, majd századparancsnoka volt. Ő maga 1994-ben bekövetkezett haláláig Budapesten élt, villanyszerelőként, majd műszereszként dolgozott; semmi nyoma annak, hogy e kétes gyanúkkal komolyan foglalkozott volna bárki.²⁷⁵ Egy háborús bűnökkel vádolt tiszt, Bozóky Géza dossziéjából vették nyilvántartásba Orbán József századost. Bozóky a megszálló erők egyik magasabb egysége, a 121. könnyűhadosztály kémelhárító és hírszerző osztályának vezetője volt Ukrajnában 1942 őszén. A partizán-tevékenység felderítése céljából kapcsolatban állt a szovjetellenes ukrán partizánokkal. 1945 után azzal vádolták, hogy egysége számos megtorló akcióban vett részt, falvakat kerítették be, gyűjtöttak fel és fosztottak ki; a gyanús egyéneket és más foglyokat esetenként megkínozták. Orbán az egyik ott szolgáló ezred századparancsnoka volt, megannyi tisztársával együtt Bozókynak róla is jellemzést kellett írnia; eszerint „pusztán dicsőség hajhászásból 1943 elején csinált kisebb vállalkozásokat”. Beszerezték Orbán igazolási anyagát, de ki nem hallgatták.²⁷⁶ A dosszié néhány során túl egy teljesen üres nyilvántartó karton árulkodik csupán az állambiztonság figyelméről, amelyet azonban csak 1989-ben töröltek. Orbán 1948 nyarán érkezett haza a szovjet fogságból, ahol antifasiszta iskolára is járt. Itthon műszaki rajzot tanult, ekként helyezkedett el a Ganz Vagon és Gépgyárban, ahol pár év múlva tisztviselő lett; a hatvanas évek elején ugyanott gépkezelőként dolgozott.²⁷⁷

A gyanú árnyéka szerencsétlen esetben a fentiektől gyökeresen eltérő, csaknem végzetes következményekkel is járhatott. Erre példa Csikós

²⁷³ ÁBTL 3.1.9. V-111726. Szentgyörgyi Tamás és tsai., 129., 460. és uo. 3.1.9. V-150368 Fejér megyei 1956-os monográfia, 66.

²⁷⁴ ÁBTL 4.1. A-925. Bűncselekményt elkövetett budapesti horthysta ht. tiszték betűrendes névsora I. köt. 98.

²⁷⁵ HIL KI 305/566. sz. tishti. okm.gy.

²⁷⁶ ÁBTL 3.1.9. V-46998. Bozóky Géza és társai dossz. 133.

²⁷⁷ Uo. és HIL KI 57978. sz. tishti okm.gy. – *Orbán százados hazatérése után alig pár percre lakott tőlünk Kőbányán – néhány évig pedig ugyanazon utca ugyanazon oldalán, csak három házzal arrébb. Ennek ellenére emlékezetem szerint otthon sohasem hallottam a nevét.*

József százados esete. Csikós főhadnagy a 13. hegyivadász-zászlóalj századparancsnokaként 1944. kora tavasztól szolgált a galíciai fonszakaszon, majd a háború végén az akkori Csehszlovákia területén esett fogságba. 1949 decemberében a kijevi hadbíróság 25 évi javító-nevelő munkáborra ítélte háborús bűncselekményért – a magyar hatóságoknak átadott ítéletkivonat szerint 83 szovjet állampolgárt lőttek agyon a parancsára, kettőt pedig személyesen ő ölt volna meg.²⁷⁸ Csikós mintegy ezer társával a hadifogolytáborból a Gulagra került (hozzátartozói semmit sem tudtak róla, tudakozódó kérvényeikre nem kaptak választ²⁷⁹), ahonnan 1955 novemberében hozták haza, az elítéltek utolsó csoportjában. Azok közé tartozott, akiket ezután is fogva tartottak, végül 1956 tavaszán engedték el a jászberényi börtönből. Hogy valójában mit tett és mit nem, az ítéletből nem tudjuk – szabadon bocsátásakor azt mondta, hogy ítéletét Popovics András hadifogoly társa hamis tanúvallomására alapozták, amit az később vissza is vont. Csikóst 1969-ben szovjet bíróság rehabilitálta.²⁸⁰

A századosok közül a legsúlyosabb büntetést Szécsy László százados kapta.²⁸¹ Szécsy a békéscsabai 19. gyalogezred egyik aknavető ütegparancsnokaként került 1944 áprilisában a megszállt területre, a Pripjaty-mocsarak környékére. Amikor 1946 tavaszán francia hadifogságból hazakerült, többnyire szülei (falusi tanítók) juttatott birtokán gazdálkodott – mint ilyen került utóbb kuláklistára. Igazolták és létszámfölként B-listázták, tehát eleinte semmilyen gyanú nem övezte. A szegedi ÁVH 1949 őszén kezdett ellene vizsgálatot, mert egy feljelentés szerint durván, kegyetlenül bánt a legénységgel és partizánok elleni harcokban is részt vett. Kihallgatásán elismerte, hogy szigorú parancsnok volt, de mindössze egyszer fordult elő, hogy valakit megpofozott, nem is emlékszik, miért. Szécsy a hivatásos tisztek szokásos kliséit alkalmazta, amelyek elfogadhatónak tartották a legénység esetenkénti testi fenyegetését (bár a szabályzat szerint az tilos volt). Az általa megnevezett (!) egyik tanú viszont emlékezett, hogy őt magát is felpofozta (hogyan is, ő sem részletezte), általában durva emberként jellemezte; másik tanúja szerint igen szigorú ember volt, de bántalmazásokról nem tudott. Senki sem cáfolta viszont Szécsy állítását, mely szerint ő és alárendeltjei nemhogy nem öltek meg, de

²⁷⁸ ÁBTL 3.1.9. V-143319. dossz. SZU-ból hazatért hadifoglyok ítéletei 1. köt. 151–153.

²⁷⁹ HIL HM Igazolási anyagok, 2093. sz.

²⁸⁰ ÁBTL 3.1.9. V-143320/1-a. sz. dossz. SZU-ból hazatért hadifoglyok ítéletei, 478.

²⁸¹ Legalábbis Magyarországon, magyar bíróságtól. Mikófalvy István százados 1945-ös, szovjet bíróság által történt halálos ítéletéről szinte semmit sem tudunk.

még csak nem is fogtak el egyetlen partizánt sem. Minderre akkor a vizsgálat nem sok szót vesztegetett, annál többet foglalkoztak Szécsy kulák mivoltával. A vádirat is csak a pofozó horthysta tiszt image-ével operált, de a szegedi népbíróság 1950 márciusában bizonyíték hiányában felmentette a századost.²⁸² Szécsy még abban az évben (lehetséges, hogy még a tárgyalás előtt) Budapestre költözött és ott segédmunkásként dolgozott. Valószínűleg igyekezett eltűnni a nagyvárosban egykori katonái, meganyyi potenciális feljelentő elől.

Öt évvel később, amikor a békéscsabai államvédelem kezdett vizsgálódni Szécsy ellen, a szegedi előzményekre nem is utaltak. A feljelentések sem ellene, hanem két katonája ellen érkeztek – egyikük, a gyilkossággal vádolt Baukó Mátyás volt csapatcsendőr hivatkozott vallomásában parancsnokára. Az alárendeltek bántalmazásáról már szó sem esett, annál több a megszállt területeken történt kínzásokról és kivégzésekről. Utóbbiak közül néhányat a vád szerint személyesen Szécsy hajtott végre, nem egy ízben céllovést bemutatva, élő céltáblán. Letartóztatása után rövid ideig és részlegesen tagadott, majd a felvonultatott fél tucat tanú – valamennyien a század katonáiként szolgáltak, 1955-ben szegényparasztként és MDP-tagok voltak – vallomása nyomán beismerő vallomást tett. Mint századparancsnok erőszakot követett el több helyi asszonyon – ezt sem vitatta, csak részben, mondván, hogy a helyi sztároszta „hajtotta fel” neki őket, és „fizetett” nekik sóval, cukorral, szappannal. Alakulata a partizántámadásokat a polgári lakosság elleni fellépéssel torolta meg, falusi házak lövetésével, malmok felgyújtásával. Szécsy elismerte ezeket az akciókat is.²⁸³ A gyulai megyei bíróság 1955. július 6-án életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte emberek törvénytelen megkínzásáért és kivégzéséért (a csapatcsendőr, akinek terhére nemi erőszakot nem róttak, tíz évet kapott.) Nem került szabadlábba a forradalom alatt sem – hogy büntetéséből tizenhárom év után szabadult, ahogy egykori bajtársai tudták,²⁸⁴ vagy csak 1970-ben, tizenöt év múltán, nem világos. 1966-ban még a Kozma utcai börtön lakójaként hallgatták ki a 19. gyalogezred egy másik zászlóaljának viselt dolgai ügyében.²⁸⁵ 1971-ben viszont budapesti, Soroksári úti lakosként kérte katonai szolgálati idejének kiszámítását szabadságidőhöz.²⁸⁶ Belügyi nyilvántartó kartonját utoljára 1973-ban vették kézbe.

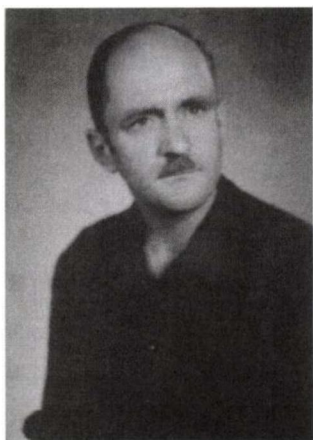
²⁸² ÁBTL 3.1.9. V-6220. Szécsi [!] László vizsgálati dossz.

²⁸³ Uo. 3.1.9. V-129.238 Szécsi [!] László vizsgálati dossz.

²⁸⁴ Rada 1998–2001.

²⁸⁵ ÁBTL 3.1.9. V-152035. Oláh Vendel vizsgálati dossz.

²⁸⁶ HIL KI 78360. sz. tisztí okm.gy.



*Szécsy László százados
tartalékos tiszti nyilvántartó
lapon, 1951*

hiszen azt már számosan feldolgozták.²⁸⁷ Bár a magyar államvédelmi-állambiztonsági szervek több mint huszonöt éven át vizsgálták Korompay szerepét, sohasem vonták felelősségre.

Az első vizsgálatot a Honvéd Vezérkar főnökének (VKf) külön bírósága folytatta le 1943–44 fordulóján. A vádlottak közül tizenketten csendőr-, három honvédtisztek (illetve ketten tábornokok) voltak. Korompay ellen – bár később sokan így tudták, vagy így emlékeztek – nem emeltek vádat, és így nem született ítélet sem.²⁸⁸ Csak a vizsgálat során, illetve a tárgyaláson tett tanúvallomást. Alapverzióját a jegyzőkönyv így rögzítette: „[1942.] Január 21-én délután Zergényi [Pál főhajónagy, a folyamzár ezred II. zászlóalj segédtisztje] felkeresett a strandon és utasítást hozott,

Bár Szécsy százados kapta a legsúlyosabb büntetést, a legismertebb háborús büntettet a századosok közül kétségkívül Korompay Gusztáv követte el. Apja egy fővárosi leánygimnázium igazgatója, anyja Jány Gusztáv tábornok testvérhúga volt, ő másodmagával kapott folyamőr kiképzést a Ludovika 2. főcsoportjában. 1941. október 1-jén már mint főhajónagy (ez a rendfokozat főhadnagynak felel meg) vezényelték a folyamzár ezred II. zászlóaljával Újvidékre. Így került 1942. január 21-én az újvidéki strandra, ahol a 15 (vagy 30) főnyi kivégzőosztag parancsnoka lett. Korompay emberei – saját vallomása szerint is – több száz embert lőttek agyon. Az újvidéki razzia történetére itt nem szükséges kitérni,

²⁸⁷ Lásd A. Sajti 1987; A. Sajti – Markó 1985; Markó 2011. Újvidék volt a második világháborús magyar részvétel egyik első elmondott története, Cseres Tibor *Hiddeg napok* c. 1964-ben megjelent regényének és Kovács András 1966-ban bemutatott, a Cseres-könyv alapján készült filmjének köszönhetően. Érdekesség, hogy mind a könyv, mind a film egyik főszereplője egy Tarpatoki nevű főhajónagy (a filmben Darvas Iván játszotta), aki azonban a viszonylag legpozitívabb szereplő. A strandon működött kivégzőosztag mindkét munkában megjelenik, ott azonban egy csendőr tiszt helyettes és egy honvéd tizedes irányítják a kivégzéseket. A razzia 2009-ben Képíró Sándor volt csendőr százados háborús bűnpere révén került ismét az érdeklődés középpontjába, lásd többek között Varró 2009.

²⁸⁸ Eredeti, 1945 tavaszáig vezetett szolgálati adatlapján semmiféle fegyelmi vagy büntetőügynek nincs nyoma (HIL HM KI 55419. sz. Korompay Gusztáv tiszti okm.gy.).

amely szerint szemrevételeznem kell a strandot a leventeotthonban halálra ítélt emberek kivégzése céljából. Parancsot adott arra, hogy 30-35 embert vonjak össze és a kivégzéseket ezekkel hajtsam végre. A második napon odahozott embereket itt ki is végeztük. Nem emlékszem, hogy az első este is hoztak-e már embereket, de lehetséges, hogy igen. A csendőrök 15 férfit hoztak, illetve 15 személyt, közöttük 2-3 nőt. Jelentették, hogy ezeket a Levente Otthonból hozzák, mert fegyveres ellenállást tanúsítottak, ki kell végezni őket. Mindenki két lövést kapott, és utána a Dunába dobtuk. A második napon öt kivégzés volt. Ezeket is csendőrként hozta. A harmadik napon délelőtt tíz órától kezdve hordták az embereket vegyesen katonák és csendőrök. Nem tudom, hány kivégzés történt. Egy körülbelül százas csoport lázongani kezdett, sértegetett bennünket. Az egyik engem támadott meg, ezt revolveremmel személyesen lőttem le. A kivégzéseket Grassy [József ezredes] utasítására még napfény mellett állítottam le.”²⁸⁹ Zergényi azt vallotta, hogy a razzia tervét elkészítő Gaál Lajos csendőr alezredestől kapott utasítást továbbította: jelöljenek ki egy helyet, ahol a razzia során elfogott, a Leventeotthonban működő igazolóbizottság által nem igazolt személyeket statáriálisan kivégzik. Az osztag egyik tagja a tárgyaláson elmondta, Korompay beküldte őt a bizottság székhelyére valamifajta levéllel.²⁹⁰ Ezt a főhajónagy második valómásában úgy pontosította, hogy egy „járórlappal” küldte be azzal, hogy hozzon parancsot számára – valakitől. „Nem is tudom, kit nevezhettem volna meg, bár úgy tudom, Gaál alezredes intézkedett. Legalábbis Zergényi őrá hivatkozott. Telefonállomás volt a strandon, egyszer használtam is, de nem emlékszem kivel beszéltem. Valószínűleg a kivégzés ügyében egy tiszttel, de nem tudom, hogy ki volt az. Én úgy tudtam, hogy a Levente Otthonban statáriális bíróság működik, amely a meghozott halálos ítéleteket a strandra küldi ki végrehajtás végett.” Babos József ezredes, tárgyalásvezető, akinek a jegyzőkönyv alig rögzítette kérdéseit vagy reakcióit, ekkor felkiáltott: „Nem igaz, tiszta misztifikáció!”²⁹¹

Mi magyarázhatta a hadbíró ezredes felháborodását? Korompay előtt már végzett valamennyi vádlott kihallgatásával. Az Újvidék és a razzia emblémájává vált strandi vérengzés leállítását számosan maguknak tulajdonították – ugyanakkor sem Gaál ezredes, sem mások (Fekete-halmy-Czeydner, Grassy és a körülötte lévők) nem mondtak semmit arról,

²⁸⁹ A. Sajti – Markó 1985, 445. ÁBTL 3.1.9. V-87992/1. és /1-a kötet, Fekete-halmi [!] Czeydner Ferenc és társai, különösen 90–101. Babos József kihallgatási jkv. 1945. nov. 10., 933–960. egykorú főispáni és más jelentések.

²⁹⁰ A. Sajti – Markó 1985, 445.

²⁹¹ A. Sajti – Markó 1985, 449.

hogy ki és mivel bírta meg pontosan a folyamőröket. Világossá vált, hogy többen figyelmeztettek a tömeges kivégzésre, a borzalmas részletekkel együtt (hogy az áldozatokat levetkőztették, kifosztották stb.), de a leál-lítást követően egyik parancsnok sem vizsgálta ki, mi is történt. A csak-nem ezer újvidéki áldozat túlnyomó része a razzia harmadik napján halt meg. Az első két napon is előfordultak túlkapások, de akkor jobbra a helyiekből álló igazolóbizottságok által ismeretlennek minősített – így a kihirdetett statárium és a parancsok alapján partizángyanúsna k tekin-tett – személyeket végezték ki. A harmadik napon már parttalan leszá-molás zajlott. Feketehalmy-Czeydner Ferenc szegedi hadtestparancsnok, akit Szombathelyi Ferenc vezérezredes, vezérkari főnök bízott meg a tisz-togató akcióval, 1944 januárjában az ítélet elől Németországba szökött, majd a német megszállás (és a per Horthy által való törlése) után ismét szolgálatba lépett. Grassy hasonlóan tett, 1944 végén ő lett a Hunyadi SS hadosztály parancsnoka. 1945-ben, amikor már a vezérkari főnök is viz-sgálati fogságban volt, a razzia vezetője Szombathelyi „kétszínű parancsát” tartotta felelősnek az „elfajulásért”. A másik felelőst a „fajgyűlölő” legény-ségben, a csendőrökben és a folyamőrökben jelölte meg, akik elkövették a bűncselekményeket. Feketehalmy-Czeydner 1945-ben is úgy vélte, hogy 1942. január 21–22-én „nagyjából normálisan” alakultak a dolgok. Csak a harmadik napon, 23-án kapott hírt eltúlzott fegyverhasználatról, tö-meges lelövésekről, és ekkor, délben jött a hír a strandról is. „Zergényi és Korompay folyamórtisztek a különféle időszakokban három verzió sze-rint vallottak. 1. Autóbusz defekt miatt nem tudták az őrizetbe vettek-et a leventeotthonba szállítani, a hidegben fellázadtak, a kevés őrség meg-tizedelte őket. 2. A környező házakból és a nádasból partizánok lőttek az őrségre, a foglyok szétszaladtak, tehát lőni kellett. 3. Fogolykivégzésekre parancs jött a leventeotthon 42. sz. szobájának telefonjából s ezt a paran-csot hajtották vakon végre. Megjegyzem, hogy nálam nem volt telefon.” Feketehalmy a felelősségvonást is támogatta volna, mondotta 1945-ben, de nem korlátok nélkül. „Zölditől, továbbá Korompaytól és Zergényitől felfelé könnyen lehetett volna még egyeseket, de nem az egész vezetői garnitúrát gyanúsítani.”²⁹²

A VKf bíróság éppen a legfelső katonai vezetők és az utasításokat parttalanul értelmező csendőr járőrparancsnokok ellen járt el. Korompay szerepét a parancs végrehajtásában látta, és nem értelmezte a helyzetet úgy, hogy a főhajónagy megtagadhatta volna azt (vagy netán meg *kellett*

²⁹² ÁBTL 4.1. A-2126/37. Feketehalmy, Grassy, Zöldi bírósági anyagai (1945) V-87992, Nb. XIII. 5012/1945. sz. 32.

volna tagadnia). Egyes vélemények szerint ebben szerepet játszott az is, hogy a VKf bíróság igyekezett a honvédségről a csendőrségre hárítani a felelősséget (aminek ellent mond, hogy az elsőrendű vádlottak honvéd tábornokok voltak),²⁹³ továbbá Korompay Gusztáv érdekében nagybátyja, Jány Gusztáv vezérezredes is fellépett.²⁹⁴ A büntetést elkerülő főhajónagy tovább szolgált, 1943-ban visszavezényelték Budapestre, 1944 novemberében pedig a Hunyadi SS hadosztály 3. ezredének századparancsnoka lett. Németországban esett fogságba és valószínűleg még 1945-ben elengedték. Ha 1946-ig várnak vele, könnyen lehet, hogy nem ússza meg a felelősségre vonást.

1945-ben azonban a szövetségeseknek kiadott első magyar háborús bűnös-listán Korompay Gusztáv neve nem szerepelt. Csak az 1946 tavaszán készült névsorba került be a neve. Ekkor a hatóságok tudomása szerint Korompay még Németországban élt.²⁹⁵ Pedig a rendfokozatától már 1945 június elején megfosztották,²⁹⁶ és neve 1945 őszén egy sor kihallgatáson előkerült. 1946-ban a kivégzőosztag egyik tagjának perében Korompay századparancsnoka, Szigethy Zoltán őrnagy részletes vallomást tett szerepéről. Eszerint a strandon működő kivégzőosztag felállítására Korompay Grassy József vezérőrnagytól kapott személyes parancsot,²⁹⁷ az embereket

²⁹³ Szakály Sándor egy előadásában 2012-ben azt állította, hogy „már az 1943-as peranyagból kiderül, hogy a csendőrök részéről nem történt jogszerűtlen fegyverhasználat. Az önkényes kivégzésekért néhány alacsonyabb rendfokozatú katonatiszt volt a felelős. [...] Az újvidéki strandon történt tömeges kivégzés minden valószínűség szerint két folyamőr tiszt, Zergényi Pál és Korompay Gusztáv önkényes parancsa alapján történt, amit egyébként a hadtestparancsnok azonnal leállítatott, amikor a híre eljutott hozzá” <http://mno.hu/riport/a-kivegzések-nem-a-csendorseghez-kotodtek-1045117>.

²⁹⁴ Dr. Papp Attila: „Nem engedni semmit most már, itt közönséges hóhérnak kell lenni...” Papp idézi Babos József hadbíró ezredes 1946. nov. 19-i tanúvallomását Jány Gusztáv ügyében: „Amikor is a délvidéki bűnygyben bűnvádi eljárást lefolytatam (Feketehalmyék ellen) megjelent hivatali helyiségemben Jány Gusztáv, és rám támadva, erős szavakkal pártjára kelt a délvidéki gyilkosoknak, és azt mondotta, hogy ezek hazafias cselekedetet hajtottak végre, azokkal szemben nem lehet eljárást indítani. Többek között erősen pártfogásába vette Korompay Gusztáv főhajónagyot, aki megállapításom szerint Újvidéken a strandon 450 embert és Sajkásszentgyörgyén, Titelen, valamint Dunagárdonyban több mint 200 egyént végeztetett ki” <http://zalaonline.blogspot.hu/2012/12/nem-engedni-semmit-most-mar-itt.html#sthash.NkOoaUfm.dpbs>. Jány elítéléséről lásd Varga 1999.

²⁹⁵ ÁBTL 4.1. A-612. 1946-ban készült háborús főbűnösök névsora.

²⁹⁶ HIL HM KI 55419. sz. tisztí okm.gy.

²⁹⁷ Ezt Grassy is elismerte saját vallomásában, lásd ÁBTL 3.1.9. V-82995/1. SZU-ból átvett hadifoglyok dossz. 160. sköv. Grassy József vör. kihallg. jkv-e, 1945. 11.07.

maga válogatta a legmegbízhatóbb tisztesekből. Csak a helyszínen tudta meg, hogy az összeszedett partizánokat végzik ki. Szigethy szerint Korompay kérte leváltását Grassytól, mondván, „hogy nem bírja tovább”, de Grassy visszaküldte a strandra és végig ott hagyta. Korompay a történetbe belebetegedett, hónapokig nem tudott aludni.²⁹⁸ Szigethy inkább mentő jellegű vallomásaival szemben mások Korompay aktív részvételét tanúsították: az osztag egyik tagja szerint egy elkért puskával személyesen 3-4 embert lőtt le.²⁹⁹ Külön vizsgálatot ellene azonban ekkor, 1946-ban nem folytattak. Ahogyan a következő években sem, noha a strand és a kivégzőosztag, élén Korompayval, rendre előkerült. Egy visszaemlékezés szerint Korompay két gyermekét még Németországban sógorára, Balikó Zoltán református tábori lelkészre bízta, aki visszatért Magyarországra, s ott sajátjaként nevelte őket egészen 1957-ig, amikor családegyesítés keretében szüleikhez távozhattak.³⁰⁰ Eszerint 1957-ben hollétéről (de legalább feleségéről) tudtak. 1959-60-ban, amikor a forradalom utáni megtorlások vége felé ismét ismét elővettek jó néhány háborús és népellenes bűnös ügyet, köztük Újvidéket is, Korompay ellen nem folyt vizsgálat. Csak 1965-66-ban indították el a „Hadihajósok” fedőnevű *ügyjelzést*, amelynek során kihallgatták Korompay osztagának még Magyarországon élő valamennyi tagját, fél tucat volt folyamórt. Azok negyedszázad távlatából kellően elhomályosult emlékeiket adták elő, parancsnokukról jószerével csak annyit, hogy *parancsnok* volt. Ekkor már hollétét is homály fedte – az egyik összefoglaló Kanadát, a másik (és végül a nyilvántartó kartonján is ez szerepelt) Ausztráliát jelölte lakhelyéül. Kiadatására ekkor már utalás sem történt.³⁰¹

Az újvidéki razzia kivégzőosztag-parancsnoka szerepében Korompay Gusztáv főhajónagy volt a vérengzés jószerével *egyetlen vitathatatlan* elkövetője. Fölötte a hierarchia, finom részletekkel, parancsok és utasítások garmadájjával. Alatta már csak besorozott emberei következtek a puskával, akik tudtával vagy szemhunyasával (netán bátorításával) kirabolták áldo-

²⁹⁸ ÁBTL. 4.1. A-1116. Az 1941-42-es délvidéki háborús és népellenes bűncselekményekkel kapcsolatos anyagok. 75., 82. sköv.

²⁹⁹ Uo. 77. A kivégzőosztag tagjának 1946-os perében egyébként felmentő ítélet született, Szigethy őrnagyot tanúként hallgatták ki.

³⁰⁰ Lásd Balikó Zoltán nekrológját: <http://pecs.lutheran.hu/galeria/videok1/egyeb/12.php>. Korompay adatlapján csak egy gyermek, egy 1944-ben született fiú szerepel.

³⁰¹ Uo. 302. sköv., ÁBTL 3.1.5. O-14994/705. dossz. Szücs János politikai elítélt. – Korompay tisztí okmánygyűjtőjét csak ekkor, pontosan 1966 októberében vizsgálta meg a BM; majd ezután még kétszer, utoljára 1969-ben, HIL KI 55419. sz. tisztí okm.gy.

zataikat, majd vezényszavára a jégbe vájt lékbe lőtték őket. Ez a szerep egyben magyarázat: a felelősséget kutatók 1943-ban és 1945 után is *első-sorban* az átfogó felelősöket keresték. Korompay is felfelé mutatott és parancsra hivatkozott – de azt senki sem vállalta magára egyetlen eljárásban sem. A strandra kísért foglyok lázadásának vagy egy más eredetű konfliktusnak története inkább csak kiegészítő magyarázat lehetett a megmagyarázhatatlanra, a tömegességre, kegyetlenségre. Hogy a főhajónagy milyen lelkiállapotban hajtotta végre a parancsokat, arról az adatok ellentmondásosak, de fogadjuk el, hogy nem könnyen. Ami biztos: végrehajtotta őket.

Összesen tizenkét századossal szemben merült fel a háborús és népelelenezes büntett gyanúja. A többség – heten – csak a gyanúval volt kénytelen szembenézni, közülük kettőt így is internáltak. Négyen börtönbüntetést kaptak. A legsúlyosabb eset elkövetőjét nem vonták felelősségre.

9. „Kémek és szervezkedők”

A *horthysta/fasiszta katonatiszt – háborús- és népellenes bűnös* korántsem az egyetlen volt katonatisztekről született sztereotípa volt az 1945 utáni években. Hamarosan felzárkózott mellé a népi demokratikus (később szocialista) *rendszer ellensége* toposza, amely azután lényegében a szovjet típusú rendszer kimúlásáig meghatározta az állambiztonsági szervek gyakorlatát, viszonyulását a századosokkal szemben is.

A külhatalmak javára végzett kémkedés a politikai bűncselekmények legsúlyosabbjainak egyike; minősített esete akár halállal is büntethető. A fogalom, kivált a háborús években, természetesen ismerős lehetett a századosoknak, igazi jelentősége azonban a hidegháború kibontakozásának évétől lett. Az állambiztonság szemlélete a túloldallal fenntartott minden kapcsolatot a kémkedés fogalomkörébe sorolt. Sőt, visszamenőleg átépítette minden látókörbé került személy életútját. Aki valaha, valameddig az ellenség földrajzi vagy szellemi terében élt, az később gyanús lett. Addigi életének véletlenszerű mozzanatai tudatos vagy akár öntudatlan felkészülésnek tűntek. Aki nyugati hadifogságból tért haza, kivált, ha *hivatásos* volt, 1947-től *kémgyanús* (is) lett. A magyar katonai emigráció nyugati hírszerzési kapcsolatairól és az ezzel kapcsolatos magyar állambiztonsági tevékenységről az utóbbi években viszonylag sokat írtak, természetesen a felsőbb szintekre és a látványos vagy éppen tragikus végű, halállal végződő ügyekre koncentrálván.³⁰²

A századosok vonatkozó esetei a kémkedés, de kivált az állambiztonság „kémelhárító” tevékenységének alsó szintjét, mondhatni, *mindennapjait* reprezentálják. Közülük hárman is olyan „klasszikus” kémkedési ügybe kerültek, amelyben a vád a jelek szerint valamelyest legalábbis megfelelt a valóságnak. Az esetek alapsémája szerint egy-egy nyugati fogságból haza-

³⁰² A kémügyekre lásd Pihurik 2013, 2014; Okváth 2001; Zsitnyányi 2001, 2002; Ungváry 2014; Tabajdi–Ungváry 2008, 262–285.

térő volt katonatiszt kereste fel egykori, a szolgálatból és/vagy a fogolytáborból ismert bajtársait. Közölte velük, hogy üzenetet hozott Nyugatról, magyar emigráns tábornokoktól és/vagy nyugati titkosszolgálatoktól. Az üzenetekben szervezkedésre szólítottak fel felkészülendő arra az esetre, ha a szovjet csapatok végleg kivonulnának Magyarországról. A címzettek csak részben voltak katonatisztek, akikről feltételezték, hogy szakismerekkel rendelkeznek legalább a hírszerzés katonai oldalát illetően. Egyébként mindenkire számítottak, aki vállalkozott.

Az üzenetek alapfeltevése a közeli *rendszerváltozás* volt. Hogy ez felszabadító háborúval, belső felkeléssel történik, általában homályban maradt. A címzetteknek addig is egyrészt információt kellett volna gyűjteniük a szovjet, illetve a magyar hadseregről: csapatok létszámáról, felszereléséről, mozgásáról, elhelyezkedéséről. Másrészt, mint az új rendszer reménybeli kádereinek, *fel kellett készülniük*: ismeretségeket kötni, kapcsolatokat építeni, s főként cselekvésre készen állni akkor, amikor a hatalomváltás bekövetkezik. A kapcsolati hálókbán – az állambiztonsági iratok szerint – általában két témáról beszélgettek: újabb kapcsolatok kereséséről és a leendő pozíciók résztvevők közötti elosztásáról. Politikai vagy más programok általában mellékesen kerültek szóba – mintha valaminek a visszaállítása magától értetődött volna. A hiányos iratokból az derül ki, hogy a nagyon gyorsan, napok, hetek alatt burjánzó szervezkedések résztvevői többnyire naiv álmodozók voltak. Szervezői pedig a legtöbb esetben a magyar állambiztonság *agent provocateur*jei.

Skultéty László gyalogsági százados alapesete a legkorábbi. Skultéty apja alispán volt Győr megyében, ő maga 1941–42-ben a 105. könnyűhadosztály 1/b. (hírszerző – kémelhárító) osztályának vezetőjeként kilenc hónapot töltött megszállóként a Szovjetunióban.³⁰³ Nyugati (vallomása szerint amerikai, katonai szolgálati adatlapjai szerint francia³⁰⁴) hadifogságából 1946 kora tavaszán tért haza lakhelyére, Győrbe. Ott gyorsan B-listázták, a győri textilgyárban kezdett el dolgozni, és elvégzett egy technikus tanfolyamot. 1947 nyarán egy fogolytáborbeli társa, Wennes Boldizsár volt őrnagy beszélt neki először a szervezkedésről. Wennes apja győri polgármester volt, a két katona tehát a háború előtti városi *establishment* tagjaként (is) ismerhette egymást; emellett Wennes a háború végén kisbarnaki Farkas Ferenc tábornok beosztottjaként szolgált, akit viszont Skultéty a Ludovika Akadémia parancsnokaként ismert meg akadémikus korában. Az őrnagy hozta össze a századost a szervezkedés „vezéralakjá-

³⁰³ A hadosztály tevékenységéről bőségesen szól Ungváry 2015. Itt köszönöm meg a szerzőnek, hogy kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

³⁰⁴ HIL KI 74783. sz. tiszti okm.gy.

val”, Rák Jenő gépészmérnökkel, Farkas vezérezredes állítólagos küldöttével. Együtt egy országos hálózatot akartak létrehozni, katonai és polgári „vonallal”, Skultéty az előbbiben lett volna Győr megyei parancsnok. Valomása szerint ezt a szerepet el is vállalta azzal, hogy a megszállók kivonulásáig semmilyen akcióban nem vesz részt. Vállalta egy megyei katonai törzs megszervezését, beszélt néhány volt tisztársával, akik közül kettőt meg is nevezett. Járasi parancsnokait Skultéty egy volt tiszteket és általában egykori középosztálybelieket tömörítő jellegzetes bűvőhelyen, a győri evezős egyesületben kereste.³⁰⁵

Utólag igencsak meglepőnek tűnik, hogy 1947-ben a vidéki államvédelmi kirendeltségek még nem csináltak nagy ügyet az effélékből. Nem sokat bajlódtak az adatok összevetésével. A látókörbe kerültek és ismerőseiket megfigyelték, a további potenciális résztvevőkre provokatőröket küldtek. 1947 novemberében letartóztatták a szervezkedők magját (Wenness, Skultétyt, Rákot és egy Nagy nevű orvost a győri kórházból), mindenkitől felvettek egy-két beismerést tartalmazó jegyzőkönyvet, majd az egész társaságot rövid úton internálták. Mellőzték a bíróságot, amelyről feltételezhették, hogy – egyelőre még – nem készséges eszköze az államvédelemnek, és átláthat konstrukcióikon. Így aztán korántsem könnyű elgondolni, mi is történhetett Győrben 1947 nyarán és kora őszén. A résztvevők elbeszéléseiből úgy tűnik, a győri textilgyárban dolgozó Rák Jenőtől eredtek az első közlések a szervezkedésről. Róla kiderült, hogy négy polgári osztállyal és egy géplakatos-segédlevéllel adta ki magát mérnöknek 1940 óta. Amikor be kellett volna mutatni diplomáját, Rák általában továbbállt és másutt próbálkozott mérnöki munkát szerezni. 1947 nyarán egy ilyen kísérlet után került a politika közelébe mint a Szabadságpárt győri szervezője, s amikor ez is befűlladt, elhatározta, hogy szervezkedést indít. Motívumairól három különböző jegyzőkönyvben három verziót is előadott: saját iniciatívát, egy budapesti ismerőse felhívását (eszerint ő Győrben csak csatlakozott volna a már létező országos mozgalomhoz), illetve a Szabadságpárt budapesti központjában kapott utasítást, mely utóbbi azt is tartalmazta volna, hogy további részletekért forduljon az amerikai nagykövetséghez.

Rák ellentmondásos elbeszéléseiből annyi biztosnak látszik, hogy nem volt semmiféle kapcsolata Nyugaton, ahol egyébként sohasem járt. Mégis ezt mondta Nagy doktornak, Wennessnek – és utánuk mindenkinek. Azt vallotta, hogy megpróbált futárt küldeni Farkas tábornokhoz, de ennek

³⁰⁵ ÁBTL 3.1.9. V-77.000. Kő Miklós és társai vizsgálati dossz., V-77.169. Wenness Boldizsár és társai vizsgálati dossz., V-109.033. Skultéty László vizsgálati dossz.

útja elmaradt. Ugyancsak beismerte, hogy leveleket írt Nagy Ferenc volt miniszterelnöknek, amelyben beszámolt a szervezkedésről, s a küldeményeket személyesen adta át a budapesti amerikai követségen továbbításra. Magyar Fehérkeresztes Gárda aláírással röpcédulákat fogalmazott, de nem sokszorosította őket. Skultétynek gyanús is lett Rák „mérnök”, aki a belpolitikai helyzetről általánosságokat mondott, külpolitikai téren teljesen tájékozatlan volt, de azt tudta, hogy az oroszok mikor vonulnak ki az országból (1948 nyarán), s hogy a bevonuló angolszász csapatok élén Farkas vezérezredes három hadosztálya halad majd, melyek már fegyverben állnak.³⁰⁶

Rák Jenő beismeréseiben valószínűleg sokkal inkább az államvédelem 1947 őszén még képlékeny ellenségképének fő elemei jelentek meg, mint egy géplakatos politikai világképe. A hazai (a Kisgazdapárt kivált-kiszorított jobbszárnyából 1946-ban szerveződött, választásra készülő élesen ellenzéki Szabadságpárt) és nemzetközi reakció (az Egyesült Államok), illetve a kettő kombinációja a horthysta tábornok alakjában, aki fegyveres (szabad)csapataival várja a harmadik világháborút: mindez együtt államvédelmi konstrukciót sejtet. Azok az eszközök, amelyekkel bárkiből tettség szerinti vallomást lehetett kivenni, már 1945-től rendelkezésre állottak. A konstrukció mögött azonban felsejlik a *valódi* álmérnök, Rák Jenő, és a háború utáni magyar kisváros valós világa és diskurzusai is. A magát nemcsak a gépek, de egyben a politika és a történelem mérnökének beállító hétköznapi embernek hozzá nagyon hasonló, lecsúszott vagy épp megcsúszó középosztályi egzisztenciák adtak hitelt. Hittek neki, mert hinni akartak a régi világ visszatértében, saját elvesztett státuszuk visszaszerzésében.

Az ÁVO nem fárasztotta magát bírósággal, de aktivizálta provokátorait. Ezek 1948-ban Győrben újabb fiatal extiszteknek adták tovább Rák mérnök meséjét Farkas vezérezredes csapatairól, kiegészítve azt immár a Nyugat javára gyűjtendő információkkal. Hamarosan ők is Skultétyék mellé kerültek az internálótáborba, legvégül Recskre. Amikor a százados 1953-ban szabadult volna, hét év börtönre ítélték, így csak 1954-ben tért haza.³⁰⁷ 1956-ban elhagyta az országot, és szabadulása után húsz évvel halt meg Kanadában.³⁰⁸

Romhányi Ferenc gyalogsági százados ugyancsak teljesített megszálló feladatokat, mégpedig ugyanannak a 105. könnyűhadosztálynak kereté-

³⁰⁶ ÁBTL 3.1.9. V-77.169 Wennes Boldizsár és társai vizsgálati dossz.

³⁰⁷ BFL - XXV.60.e - 1953 - 002593, Fővárosi Főügyészség, TÜK büntető iratok.

³⁰⁸ HIL HM KI 74783. sz. tiszti okm.gy, S. L. rehabilitációs kérelme, 1991.

ben, mint évfolyamtársa, Skultéty László.³⁰⁹ 1944 decemberében a Hungarista Kossuth hadosztályhoz vezényelték ezredsegédtisztnek.³¹⁰ Amerikai fogságba került, ahonnan csak 1946 őszén tért haza, mert Millok Sándor hazahozatali kormánybiztos megbízása alapján ő volt a magyar katonák és hadfelszerelés nyilvántartója, hazatérésük koordinátora.³¹¹ Jelentős szolgálatai és igazolása ellenére Romhányit is B-listázták, egy ideig csapосként dolgozott, volt munkanélküli, majd 1948 elejétől egy fűszerkereskedésben volt segéd. Régi katonai reáliskolai barátjával, Áprily Ferenc volt főhadnaggal is ekkortájt találkozott – Áprily beszélt neki először a *futárról*, aki a magyar katonai emigráció (közelebbről: egy *tábornok*) megbízásából épít hálózatot Magyarországon.³¹²

Utóbb az ügyről készült összefoglaló a tábornokot kisbarnaki Farkas Ferenczel azonosította.³¹³ Ő vezette volna a „köztársaságellenes szervezkedést”, amelyet több nyugati hatalom támogatott, a népi demokrácia megdöntése és nyugati orientációjú állam kiépítése céljából. A rendszerváltozás háború útján valósult volna meg, amelynek előkészítésére Farkas megbízottai „már évekkel ezelőtt” négy hálózat szervezésébe kezdtek. Az egyik politikai-gazdasági-katonai hírszerzésre szakosodott, magyar és szovjet célpontokkal; a másik szabotázsakciókra készült, ezért fegyvereket és robbanóanyagokat próbált szerezni. A harmadik partizáncsoportok felállítására kapott megbízást; végül az utolsó azokat az embereket próbálta összefogni, akik az emigrációt támogatják, ha majd hazajönnek. Farkas tábornok – az összefoglaló szerint – Madarász Pál főhadnagyt küldte haza futárként, aki előbb közvetlen ismerősei köréből szervezett be embereket (ilyen volt az 1922-es születésű Áprily Ferenc), majd azokkal beszélt, akiket ismerősei ajánlottak – így került kapcsolatba Romhányival. A második „vonalt” pedig további beszerzéseket hajtott végre. A klasszi-

³⁰⁹ Erről lásd emlékezéseit, Romhányi Ferenc: Tapasztalatom az ukrán partizánokról. HIL Tanulmánygyűjtemény, 3713. sz. [Honvéd Hagyományőrző Egyesületnek leadott visszaemlékezések] 3 kézírt lap, 1994. 02. 14.

³¹⁰ A Hungarista Kossuth hadosztály tisztikara és legénysége nem feltétlenül állt hungaristákból (nyilasokból). Az egység végül nem is állt fel, lásd <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyarorszag-a-masodik-vilaghaboruban-lexikon-a-zs-F062E/h-F09B4/hungarista-honvedhadosztalyok-FOA52/>

³¹¹ Erre vonatkozó 1946-os jelentését és Millok igazolását lásd HIL HM KI 1531. sz. tiszti okm.gy.

³¹² ÁBTL 3.1.9. V-145386/15. Szovjetunióból hazatért elítélt hadifoglyok dossz., K-P-R, 16-23. Romhányi Ferenc kihallgatási jkv-ei, 1948. aug. 31.

³¹³ ÁBTL 3.1.9. V-32000/8. Katonai vonalon elkövetett büntettek dossz., 37-65. Összefoglaló Varga Modesztó és társai hűtlenségi ügyéről, 1948. szept. 10.

kus sejtyszerű szervezkedésben elvileg mindenki csak alsó-felső kapcsolatot ismerhette volna.

Madarász – addig is, amíg a közeledő háborúra partizánharcosokat verbuvál – hírszerzőket keresett, akiknek értesüléseit maga juttatta Nyugatra. Áprily tehát először csak annyit mondott Romhányi századosnak, hogy tartsa nyitva a szemét, s ha valami érdekes van, jelentse. 1948 májusában Madarász is találkozott Romhányival, aki addig semmi különöset nem csinált. A *futár* budapesti megjelenése, elbeszélése a kinti francia fennhatóság alatt működő szervezetről meggyőző lehetett.³¹⁴ Madarász küldte („Hunyadi – Hungária” jelszóval) Romhányit Hadváry Pál ezredeshez, a Kossuth Akadémia parancsnokához, aki a háború alatt annak a 105. könnyűhadosztálynak volt vezérkari főnöke, ahol Romhányi is szolgált. A találkozó létre is jött – vallotta 1948. augusztus végén a Katpolon a százados – és Hadváry át is adott neki néhány információt.³¹⁵ Ezeket vagy egy részüket Romhányi Áprilynak továbbította. Más területen is aktivizálódott: beszélt négy-öt emberrel, akik tartalékosként beosztott tisztjei voltak a háború alatt, vagy éppen korábbi munkahelyeiről (például a kocsmából) ismerte őket. Áprily júliusban bevonult a kísérleti átképző tanfolyamra, de előtte meghagyta Madarász segítőjének, egy körmendi református lelkésznek a címét.³¹⁶ Ezzel Romhányi nem sokat tudott kezdeni, a kapcsolattartás módjáról ugyanis nem oktatták ki. Amikor Hadváry július végén új hírekkel kereste, nem vette át őket; inkább az Akadémia és a hadseregbe való visszatérés lehetőségei iránt érdeklődött. Így állt a „szervezkedés”, amikor 1948. július végén előbb Hadváryt, majd a beszervezett vonalak résztvevőit sorra letartóztatták.

Bármi is volt az igazság, Romhányi Ferenc igazi aknamezőre lépett. Hadváryt a kiépülő szovjet rendszer nem hagyhatta kulcspozícióban: az új tisztek képzése az erőltetett hadseregszervezés egyik alapja volt. Hogy

³¹⁴ Madarász a vallomások szerint ez alkalommal ismertette az új háború „forgatókönyvét”: az első szakaszban az oroszok egész Franciaországig törnek előre; addig a szervezkedők rejtőzzenek és tartsák a kapcsolatot. Azután, amikor jönnek az amerikaiak, térjenek át a szabotázsokra és a partizánharcra.

³¹⁵ Ezek Romhányi szerint: 1. A Katpol hírszerzőket küldött Ausztriába. 2. Van egy névsora 200 tisztről, akiket a Katpol kivégzett (Romhányi a névsor átvételét tagadta). 3. Aknavetőket gyártanak, ill. szerelnek össze Magyarországon. ÁBTL 3.1.9. V-145386/15. Szovjetunióból hazatért elítélt hadifoglyok K-P-R, 16–23. Romhányi Ferenc kihallgatási jkv-ei, 1948. aug. 31.

³¹⁶ Böröcz Sándor (1913–2006) életrajzát lásd <http://church.lutheran.hu/munkaprogram/Ehrtort/Kezdo-bizonyisagtevok.htm>; kihallgatásáról és Madarásról lásd Titokzatos túlvilági találkozások, Szabad Föld online, 2006. szept. 29., http://www.szabadfold.hu/szfo_cikk_7298.

ki volt Madarász, és kinek dolgozott, az iratokból nem derült ki. Farkas vezérezredes az úgynevezett negyvenötös emigráció akkor ismert legtekintélyesebb nyugati szervezetét, a Magyar Szabadság Mozgalmat vezette, a honvédség egyik rangban legidősebb tábornoka volt Nyugaton. A Horthy-hívők és nyilasok között lavírozó Farkast a pár tucat 1939-ben megválasztott törvényhozóból álló altöttingi „gyűlés” 1947 tavaszán valami kormányfőfelévé választotta (más kérdés, hogy az amerikaiak nem hagyták, hogy bármiféle tevékenységet kifejtсен).³¹⁷ Az állambiztonság katonai részlege valóban épp ebben az időben aktivizálódott külföldön; a hírszerzés fogalma is egész más értelmet és jelentőséget kapott akkor, amikor a honvédség már – legalábbis perspektivikusan – nem egy díszászlóaljából meg pár kiegészítő parancsnokságból állt. Skultéty ügyében a győri és a budapesti ávó csaknem kedélyesen levelezgetett 1947-ben, és nem igyekezett bíróságra vinni a kémeket. Hadváry körül Farkas állítólagos kémhálózatának több mint negyven tagját tartóztatták le 1948 nyarának végén, néhány nap leforgása alatt. A központi figura népbíróság elé került és ősszel már halott is volt.

Ez esetben is kérdéses, vajon a zömmel húszas éveik közepén járó fiatalok ténylegesen kémkedtek-e. Hogy az utóbb kivégzett Hadváry ezredes vagy a Madarásztól már három vagy négy szervezési kör távolságban álló Varga Modesztó volt főhadnagy, akit ugyancsak felakasztottak, tényleg adtak-e ki információkat. Ugyanebben az ügyben ítélt el egy szovjet bíróság egy ifjú egykori tisztet, Fehérváry Istvánt. Ő az ötvenes évek politikai pereit feldolgozó munkájában nem kérdőjelezte meg a vádak.³¹⁸ Az 1989 után kibontakozó *nemzeti ellenállás*-irodalom és public history ugyanígy látja. Ezzel szemben a korábbi hazai ellenzéki vagy a nyugati történetírás ezeket a kémügyeket koncepciós pereknek minősítette. Ezen az alapon törölték az ilyen típusú ítéleteket a kilencvenes évek semmisségi törvényei.

A kezdődő hidegháborúban a Nyugat számára valóban értékes lehetett minden, a szovjet tömbből érkező információ. A csatlós országokról nagyon kevés adat állt rendelkezésre. Ott nemigen léteztek működő nyugati hírszerző hálózatok. A rekrutációs bázis, vélhetően, rendelkezésre állt. A nyugati hadifoglyok túlnyomó része legkésőbb 1946 kora tavaszáig hazatért. Akik maradtak, *vártak* – mindenképpen több ezer, talán tízezer volt hivatásos és tartalékos katonatiszt, csendőrök, tisztviselők, kormányparti vagy jobboldali radikális politikai mozgalmakban részt vevő embe-

³¹⁷ Farkasról és a negyvenötös emigrációról eleven képet fest Borbándi 1989, 47–94.

³¹⁸ Fehérváry 1978.

rek. Nagy többségük Dél-Bajorországban és Nyugat-Ausztriában tartózkodott. Azokban a hónapokban, amikor a leverett Harmadik Birodalom területén se munka, se élelmiszer nem volt. Vártak, miközben nekik és többnyire velük lévő családjaiknak meg kellett élniük valamiből. Találkoztak, beszélgettek, híreket cserélgettek, amit levelezésből vagy egy-egy hazatért visszaküldött üzeneteiből szereztek. Nem tudtak mit kezdeni magukkal – de akadhattak, akik tudtak kezdeni valamit *velük*. A kiépülő nyugati titkosszolgálatok, maguk is tapasztalatok híján, válogathattak: csekély anyagi juttatás, vagy csak egy értelmesnek tűnő, vágyott remény perspektívája elég volt, hogy sokan vállalkozzanak az utóbb teljességgel értelmetlennek és irreálisnak tűnő „küldetésekre”. Nem kellett túlságos idealizmus ahhoz, hogy egy odavetett ajánlat missziónak tűnjön valakinek, akinek identitása éppen darabokra hasadt vagy eltűnt.

Romhányi Ferenc beismerő vallomása tartalmazhatott tehát valós elemeket. Akár elhíhető, hogy ő is, ahogy Áprily Ferenc is hitt a náluk sokkal tapasztaltabb, negyvenes éveit közepén járó Madarász Pálnak. Ahogy az is teljességgel plauzibilis, hogy eközben mindketten a hadseregbe akartak visszakerülni: Áprily be is vonult az átképző tanfolyamra, Romhányi pedig vissza szeretett volna kerülni ama hadseregbe, amelynek potenciális ellenfeleit továbbított információkkal látta el (ráadásul a hadseregről). Informáló kapcsolatától, Hadvály ezredestől voltaképpen nem híreket, hanem protekciót kért. A protektort kivégezték, és erre a sorsra jutott a hálózat legalább fél tucat tagja. Romhányi százados annak köszönhetette, hogy életben maradt, amit akkor valószínűleg a legrosszabbnak tartott: 1949-ben átadták a szovjeteknek. A Baden bei Wienben tartott tárgyalás után megkapta az akkoriban szokásos 25 évet. 1955 novemberében az utolsó csoporttal küldték vissza Magyarországra; hamarosan szabadlábra került.³¹⁹

Kováts Andor gyalogsági százados évfolyama egyik legszínesebb, legkalandosabb sorsú egyénisége, 1945 előtt egy gyalogsági harcászati tankönyv, fogsága alatt egy orosz–magyar, fogságból való visszatérése után egy ötnyelvű (német, francia, angol, holland, olasz) katonai szótár írója. Az uzmányi és oránki táborokban – 1949-es önéletrajza szerint – szabad idejében német nyelvű Marx–Engels-levelezéskötetből tanulmányozta a marxizmust és, belátta, hogy „a jövőben a magyar katonáknak, az új honvédségnek a szovjet csapatok oldalán lesz a helye”.³²⁰ Hazatérése után 1947-ben – bár igazolta, hogy egységével átvált a szovjetekhez – B-listáz-

³¹⁹ ÁBTL 3.1.9. V-149302/4. dossz. SZU-ban elítélt hadifoglyok. Rehabilitációjáról lásd a 16. Rehabilitáció, rendszerváltás című fejezetben.

³²⁰ HIL HM KI 50841. sz. tiszti okm.gy.

ták, amiben szerepet játszhatott a Don után kapott vitézi címe, Magyar Érdemrend Lovagkeresztje és német Vaskeresztre való felterjesztése.³²¹ Folytatta jogakadémiai tanulmányait, elvégzett előbb egy szövetkezeti ügyvezetői, majd egy traktorvezetői tanfolyamot – munkája azonban nem volt. 1947-ben elhunyt édesanyjának 29 holdas birtoka jövedelmezhetett éppen – de hogy ez Kecskemét környékén gyümölcsöst jelentett vagy kunsági homokot, nem tudjuk. Belépett – 1948. február közepén, az egyesülési kampány kezdetén – a Magyar Kommunista Pártba. Az első kísérleti átképző tanfolyam elvégzése nyomán tért vissza a hadsereghez ő is 1948 nyarán, onnan pedig rövid csapatszolgálat után a Honvédelmi Minisztériumba került, különféle (anyagi-elvi, fordítói, haditechnikai) osztályokon dolgozott és a katonai sajtónak írt. Katonai szótárait is hivataltalosan úton ajánlotta fel kiadásra.

Kováts fogságában összeállított hadifogoly tisztí címtárában szerepelt az oránki hadifogolytábor lakója, Dóczi László volt főhadnagy neve. Bizonyára gyakran előfordult, hogy egyik-másik bajtárs felkereste a névsor összeállítóját, ezzel mintegy megvalósítva annak eredeti szándékát. Dóczi azonban 1949. augusztus első napjaiban csengetett be Kováts lakására, amelyben a nőtlen századoson kívül nővére, a Kereskedelmi Minisztérium gépírónője, és veje, egy akkor éppen állás nélküli volt csendőr (más adatok szerint honvéd) alezredes is lakott. 1949 augusztusában, a Rajk-per árnyékában és a nyári szabadságolások előestéjén. Dóczi – nem sokkal későbbi vallomása szerint – megbízással érkezett, amelyet részben a linzi CIC központ küldöttétől, bizonyos Vojczek Sándortól, részben a központ munkatársától, Thomson (vagy Thompson) kapitánytól kapott. A CIC katonai adatokat szeretett volna megtudni Dóczitól, illetve azoktól, akiket a volt főhadnagy „beszervez”. Így például a minisztériumban dolgozó Kováts századostól.³²²

Vojczek Sándor a HM Katonapolitikai Osztály ügynökeként tevékenykedett. A háború utáni években kallódó kisember embercsempészetel (is) foglalkozott, 1949 tavaszán lebukott, amikor talán valóban nyugati megbízásból próbált kivinni valakit. A Katpol beszervezte, s ettől kezdve egy darabig Budapestről származó álhírekkel táplálta nyugati megbízóit. Ezzel nagy kárt senkinek sem okozott, Budapesten viszont a CIC megbí-

³²¹ A Lovagkeresztet megkapta, a német rendjelet – a jelek szerint – nem; vitézzé pedig csak a vitézi kerületi kapitány avatta fel, nem a kormányzó, ez viszont jól jött 1947 után...

³²² ÁBTL 3.1.9. V-146222. Dóczi László és társai vizsgálati dossz., 21–22., 117–135., 207–209.; V-107393. Kovács (!) Andor vizsgálati dossz., 16–23. CIC – Counter Intelligence Corps, az amerikai katonai titkosszolgálat.

zottjának mondta magát, aki amerikai (vagy angol) főnökével, az említett Thomsonnal kémhálózatot szervez.³²³ Thomson-Thompson nem létezett, őt maga a Katpol osztályvezetője, Berkesi András őrnagy alakította. Dóczi „megbízói” (is) közönséges provokátorok voltak, ő maga pedig a lépre ment szerencsétlen balek prototípusa.

Kováts százados reakciója azonban eltért a „hívőkétől”, Skultétyétől, Romhányiétől (és Dócziétől), valamint történeteik legtöbb szereplőjétől. Találkozásukat Dóczi és Kováts nagyjából azonos módon mesélte el a kihallgatósobában. Amikor az oránki bajtárs felbukkant, s jelezte, *nagyon bizalmas ügyben* akar beszélni vele, Kováts gyanút fogott és elzárkózott. Azt felelte, hogy semmilyen katonai ügyről nem mondhat semmit, politikaiban is csak lelkiismerete szerint, egyébként pedig az MDP tagja. (Ez csak részben fedte a valóságot, mert Kovátsot ugyan átvették az MDP-be, de 1949 tavaszán a tagrevízió során tagjelöltté minősítették vissza.) Erre Dóczi is elbizonytalanodott, és arról érdeklődött, hogyan kerülhetne vissza a hadseregbe, esetleg a Honvédelmi Minisztériumba dolgozni. Kováts Dóczi lakcímét szerette volna megtudni (ezt kihallgatójának azzal magyarázta, hogy *már akkor* fel akarta jelenteni), amiről a beszélgetés volt bajtársak sorsára fordult. Dóczi távozása előtt azért Kováts százados mégis rákérdezett, hogy voltaképpen mit is akart; azt hitték – felelte Dóczi –, hogy Kováts a Katpolon dolgozik és egy letartóztatott ügyében akartak segítséget.³²⁴

A beszélgetés másnapján Kováts fel is hívta parancsnokát, Szörényi Andrást őrnagyot, hogy jelentse a történeteket, de nem találta a helyén. Ezután pár nap szabadságra távozott, ahonnan bevonulva ismét jelenteni akart, de az őrnagy is szabadságon volt. Írásos jelentését Szörényi gépirónőjének adta, majd újra szabadságra ment. Amikor 1949. augusztus 30-án visszatért, letartóztatták. Dóczi perében, amelyet a Budapesti Katonai Törvényszéken folytattak le 1950 januárjában, huszonöt embert ítélték el. A vád minden esetben hűtlenség volt; az első hét vádlott halálbüntetést kapott. A XXV. rendű Kováts Andort – mert nem akadályozta meg a kémtevékenységet, holott alkalma lett volna rá – három év börtönre és lefokozásra ítélték. Hiába hivatkozott az iratokhoz csatolt írásos jelentésére, a bíróság szerint ez nem bizonyította, hogy a (fel)jelentés valóban megtörtént. A Katonai Fő-

³²³ ÁBTL 3.1.9. V-108191., Vojtsek Sándor vizsgálati dossz. – Vojtzekeket állítólagos dekonspiráció miatt 1949 szeptemberében letartóztatták, egy darabig zárkaügynökként foglalkoztatták, majd 1950 februárban internálták. 1953-ban, a táborok feloszlása után tiltott határátlépésért és kémkedésért 12 évi börtönre ítélték, ahonnan 1956 nyarán szabadult.

³²⁴ Uo.

törvényszék 1950 júniusában viszont elfogadta a bizonyítékot, s csak anynyiban marasztalta el a századost, hogy nem járt el megfelelő gondossággal. Másodfokon már csak egy év börtönnel büntették. Dóczyt és három társát kivégezték, a legtöbben igen súlyos börtönbüntetések kaptak (három első fokon halálra ítélt életfogytiglant). Miután Kováts letöltötte büntetését, „az amerikaiak részére folytatott kémkedésért” Kistarcsára internálták, ahonnan 1953. szeptember első napjaiban szabadult.³²⁵

Szinte csoda, hogy így történt, Kováts ügye ugyanis nem ért véget a Főtörvényszék jogerős ítéletével, sőt az állambiztonsági dokumentációban csak most bontakozott ki igazán. A táborban ráállított zárkaügynökök jelentéseiből még a Thomson–Vojczek–Dóczy-összeesküvésnél is terjedelmesebb kémhálózat képe bontakozik ki. Ebben Kováts *valóban* kémkedett, már 1948-tól, a beavatottak köre pedig messze felülmúlta a linzi CIC-t informáló hálózatot, elért egészen az 1950-ben kivégzett Sólyom László tábornokig. Az 1948-ban a honvédséghez visszatérő tisztek protektori hálózata kémszervezetté stilizálódott, több körrel. Adatok keletkeztek (nevekkel) arról, hogy a hálózat a jelentések írásakor, 1952 tavaszán is működött. Kováts előadásokat tartott a táborban, főleg a Szovjetunióban szerzett tapasztalatairól. Előadta szökésének regényes történetét is. „Egészen átlátszó és olcsó propagandisztikus megjegyzéseket tett arra vonatkozóan, hogy milyennek látta a szovjet mindennapi életet akkor, amikor falun vagy városon egy-egy családhoz ennivalóért bement” – jegyezte meg a „Jakobinus” fedőnevű zárkaügynök elővigyázatosan 1952 decemberében.³²⁶ A jelentők egyike szerint öt nap után Moszkva környékén, a másik szerint viszont egyenesen a leningrádi hadikikötőben (!) tartóztatták fel. „Tudásvágy vezette” – mondta volna a kistarcsai barakkban az ázó zárkaügynökének, s a kikötőben sem disszidálni akart, hanem a haditengerészet speciális szókinsét szerette volna begyűjteni.³²⁷ Óvári Sándor államvédelmi főhadnagy összefoglaló jelentésében Kováts hadifogoly tiszti címtára is egy nagyszabású katonai összeesküvés mozzanatává változott. „A névsor célja az volt, hogy számbavegyék azon volt katonatiszteket, akikre egy esetleges akció esetén számítani lehet.” S mert a majd’ háromezer név még egy ekkora összeesküvés kontextusában is irreálisnak tűnt, Óvári hozzátette: „Ezen névsorban fedés szempontjából indifferens személyeket is szerepeltettek.” Kováts – természetesen – nem egyedül dolgozott. Évfolyamtársa, Boda Sándor volt tüzér százados és Moldová-

³²⁵ ÁBTL 3.1.9. V-146222. Dóczy László és társai, V-108191. Vojczek Sándor dossz., V-107393. Kovács (!) Andor dossz.

³²⁶ ÁBTL 3.1.9. V-107393. Kovács (!) Andor dossz. 42.

³²⁷ ÁBTL 3.1.9. V-107393. Kovács (!) Andor vizsgálati dossz.

nyi József volt hadbíró százados („jelenleg munkatáborban”, jegyezte meg Óvári) segített neki. Moldoványi pedig – ki másnak? – kisbarnaki Farkas Ferencnek gyűjtötte az adatokat.³²⁸ A tábor operatív tisztje, aki előbb be akarta szervezni ügynöknek, javasolta átadását a vizsgálati osztálynak. Kovátsot azonban elengedték. Visszatért Kecskemétre, befejezte jogi tanulmányait. Dolgozott adminisztrátorként, baromfikeltető vállalati segédmunkásként, hirdetésszervezőként és számlázóként, míg végül 1957 tavaszán a *Petőfi Népe* című megyei napilap terjesztési előadója lett.³²⁹ Dr. Kováts Andort természetesen nyilvántartásba vették, dosszióját csak 1976-ban zárták le.

Saághi Rusa Egont hatodmagával avatták huszártisztté 1939 januárjában. Még a lovassággal vonult el 1941 nyarán a Szovjetunióba, hazatérése után azonban repülőtiszt kiképzést kapott. Repülő megfigyelőként szolgált a megszálló alakulatok kötelékében 1943–44-ben, karhatalmi századparancsnok volt 1944-ben Komáromban. A háború végére három kormányzói elismerést (egy bronzot és két ezüstöt), valamint két német vaskeresztet gyűjtött be, ami meglehetősen szokatlan, a frontszolgálatot teljesítettek az ezüst Signumból legfeljebb egyet kaptak, az is kivétel-számba ment.³³⁰ Rusát a Dunántúlon érte a háború vége – mivel katonai iratai egyáltalán nem maradtak fent, nem tudni, hogyan úszta meg a hadifogságot. Egészen 1946 őszéig Répcelakon szolgált az új honvédség század-, majd zászlóaljparancsnokaként, amikor is elsőik között B-listázták. Sűrűn változó munkahelyeken fizikai munkásként dolgozott, 1950-ben pedig a MÁVAG alkalmazottja lett, mint gépkocsi-, illetve vontatóvezető. Tagja volt előbb a Kisgazdapártnak, majd a Szociáldemokrata Pártnak, de onnan az egyesüléskor kizárták.

Nem tudom, mit gondolt Rusa Egon 1951-ben a *nagyon* közeli rendszerváltozásról. Úgy tűnik, inkább el akart tűnni, meg akart szabadulni apja, saághi Rusa Tasziló és anyja, Biassini Gizella nevétől, amelyek nem csengtek jól a népi demokrácia nyelvi közegében, mert túl feltűnően utaltak arra, hogy viselőik „volt elemek”; szabadulni akart apja nemességétől, alezredesi rendfokozatától, 10 katasztrális hold földjétől és háztulajdoná-

³²⁸ ÁBTL 3.1.9. V-107393. Kovács (!) Andor vizsgálati dossz., 46.

³²⁹ HIL HM KI 50841. sz. tisztí okm.gy.

³³⁰ A kitüntetési adatokat Rusa állambiztonsági iratai tévesen tüntették fel: három bronzként. Azt azonban csak kétszer lehetett megkapni, egyszer béke-, egyszer hadiszalagon, háromszor azonban semmi esetben sem, az újólagos elismerések már ezüsből voltak. Másodosztályú német vaskeresztet a teljes háború alatt csupán kb. 1800 fő kapott, az I. osztályt kevesebb mint 200 fő kapta meg. (Ungváry Krisztián szíves közlései alapján.)

tól. Nemesi előnevét vezetéknevvé változtatta, Ságira egyszerűsítette, a Rusa nevet elhagyta és elvegyült a pesti nagyüzem munkásai között. Származását természetesen nyilvántartották, de viszonylag keveseket érdekelt, hogy egy gyári vontatóvezető honnan jön.

A kitelepítések híre még így is komoly aggodalommal töltötte el Rusát, ezért – a későbbi vádak egyetlen, mindenki által el- és beismert valós elemeként – megkérte egy barátját, munkatársát, hogy segítsen neki. Baumgartner László el is látta egy aláírt, lepecsételt lakcímbelijelentő lappal, ami a bírósági iratok között maradt fent. Saját nevét Baumgartner valamilyen folyadékkal egyszerűen lemosta a lapról, amelyről így ordított, hogy hamisítvány; Rusa nem is töltötte ki új nevére. De lehet, hogy más nevet tervezett – mert Baumgartnerrel kimosatta nevét *saját*, a kisgazdától még 1945-ben kapott, orosz–magyar nyelvű utazási, valamint mávagos gépkezelői igazolványából is. Másik nevet azonban, amellyel végleg eltüntette volna saághi Rusa Egon huszárkapitány és felmenői emlékét, ezekbe sem jegyzett. A kitelepítésbe Rusa százados éppen beleeshetett volna (apajogon, mint törzstiszt leszármazottja), és mai fejjel úgy vélhetnénk, nagyon jó helyen lakott: a Várban, a Dísz téren. 1951-ben a rommá lőtt Várnegyed épp hogy helyrehozott házai azonban egyáltalán nem számítottak kívánatos lakhelynek. Rusát nem is telepítették ki, tehát folytatta a munkát a MÁVAG-ban.

Baumgartner László liftkezelőként dolgozott. A nyári melegben az ebédszünetet jó néhány munkás a hűvös liftaknában töltötte, a pincszinten. Idejárt Rusa is, mások mellett, akiket többnyire nem is ismert. Nem ismerte a vele nagyjából egykorú segédmunkást, Fejszés Gyulát sem, aki egyrészt 1944 előtt nyilas párttag volt, másrészt üzemi lopásokkal bukott le és az Államvédelmi Hatóság besúgójaként igyekezett „vezekelni”. A liftnél beszélgető embereket igyekezett például politikai témák felé „terelgetni”. A halottakat mint összeesküvés bizonyítékait jelentette megbízóinak, akik 1951 május végén bizalmas nyomozást kezdtek az ügyben. Ez annyit jelentett, hogy a provokatort megbízták azok figyelésével, akiket feljelentett – és másik gyári emberüket is ráküldték a társaságra, ellenőrzésképpen.³³¹

A MÁVAG egyik idősebb, tekintélyes szakszervezeti bizalmija, Varga László géplakatos annak idején közismerten ellenezte a pártegyesülést. Fejszés és megbízói úgy konstruálták meg az ügyet, hogy annak középontjába Varga és barátai kerüljenek. Mások viszont véletlenszerűen jelentek meg a hatósági optikában. A liftházban hűsölő saághi Rusa Egon századost például először összetévesztették egy másik Ságival, Sági Fe-

³³¹ ÁBTL 2.1. III/26-d. V-148069 Varga László és tsai ügye, 2.1. III/26/1 „Mozdony” fn. csoportdossz.; III/26-a., 2.1. III/26-c (V-85137/2), 2.1. III/26-f (V-85137/6); III/26-g (V-148069/1) Varga László és tsai – 1956-os felülvizsgálat.

renc volt SZDP, majd MDP-tag, mozdonygyári keresztfejes esztergályos művezetővel. Ennek a Ságlinak ugyanannyira nem volt semmi köze Vargához, mint a vontatóvezetőnek. Ságli művezetőre ugyanúgy nem találtak semmi terhelőt, mint Sági sofőrre, a művezető a liftnek a környékén sem járt. Amint azonban fény derült előéletére, saághi Rusa remekül „passzolt” az elképzelésbe: ő lett a jobboldali szocdemekhez csatlakozott horthysta. A „résztvevőket” 1952. április közepén letartóztatták és hamarosan csaknem mindenki beismerő vallomást tett. Rusa nem, ő ugyanis makacsul tagadta, hogy a liftaknánál hűsölő munkásoknak „ideológiai előadásokat” tartott volna. Olyan makacsul, hogy végül is mellőzték a konstrukciónak ezen elemét. Annyi azért maradt belőle, hogy az összejöveteleket megszervezték és Rusa az angol rádió adásairól számolt be. „Fasiszta beállítottágú személynek ismertem” – mondotta a provokátor; baráti köre volt katonatisztekéből állt, „nagyon óvatos volt, igyekezett minden alkalommal burkolt formában nyilatkozni az általuk várt rendszerváltozásról”.³³² Rusa ezt is tagadta, csak az okirat-hamisításban való részességet ismerte be (miután Baumgartner már vallott), de azzal védekezett, hogy a hamisítás nem valósult meg, hiszen az „okmányok” üresen maradtak.

1952 nyarán Vargát és társait elítélték – az elsőrendű vádlott államrend elleni szervezkedés kezdeményezéséért és vezetéséért 13 évet kapott. Rusa századost hét évre ítélték szervezkedésben való tevékeny részvételért és okirat-hamisításért. Másodfokon, októberben ezt helybenhagyták, s csekély vigaszul szolgálhatott, hogy utóbbi vádat hamisítás *kísérletére* változtatták. Fejszést az ügyhöz csapták és ugyancsak elítélték, de 1955-ben felfüggesztették a büntetését. A századost a várpalotai büntetés-végrehajtási munkahelyen (a szénbányában) érte 1956 nyara, a politikai elítéltek felülvizsgálatának nagy hulláma. 1956. augusztus elején feltételesen szabadlábra helyezték, de az ítéletet nem hatálytalanították és kegyelmet sem kapott. „A megbeszéléseken részt vett, de nem tudta, mi azok célja” – összegezte cselekményeit némi ellentmondással a Várpalotára leküldött bíró, ezért „a kiszabott büntetés túl súlyos”.³³³ 100%-ot jelentősen meghaladó átlagos munkateljesítménye ugyanannyi, ha nem nagyobb szerepet játszott szabadon bocsátásában, mint az, hogy semmit sem csinált. A kisebb szocdem perek közé sorolható Varga-ügy vádlottainak rehabilitációja csak a hatvanas évek elején kezdődött és elhúzódott a nyolcvanas évek közepéig. (Vargáról 1956-ban például azt állapították meg, hogy valóban nem szervezkedett – de igyekezett összefogni a jobboldali szocdemeket

³³² ÁBTL 2.1. III/26-a. 206.

³³³ Uo. 415.

a gyárban, s ezzel a *szövetkezés* büntetettét valósította meg, ezért a kegyelemből elengedett büntetésen túl további kedvezmény nem indokolt.) Ezt saághi Rusa Egon nem várta meg, hanem 1956-ban elhagyta Magyarországot. Elhagyta, nyomtalanul, és kései, utólagos elégtételül szolgálhatott (volna), hogy ezúttal tényleg sikerült eltűnnie. Amikor 1965-ben a BM nyilvántartásba vette, nemcsak tartózkodási helye volt ismeretlen, hanem már azt sem tudták, milyen katona volt. Végül tartalékosnak vélték, mert hivatásos állományára vonatkozó adatokkal akkor már nem rendelkeztek.³³⁴

Az „ellenséges tevékenység” az eddig elemzett esetekben értelmezhetetlen, de legalább kimutathatóan reflektált valamire, amit vagy egykorú okmányok, vagy valamennyire valószínűsíthető beismerés támaszt alá. Saághi Rusa Egon huszár, majd repülő százados ugyan semmit nem csinált, de legalább tett előkészületeket *valamire*: elgondolkozott azon, hogy hamis papírok segítségével tűnjön el az államhatalom szeme elől. A következő esetekben az állambiztonsági gyanú olyan eseteivel foglalkozom, amelyekben a vélt cselekedeteket még ennyire sem konkretizálták.

Sille Sándor híradó százados története valamennyi eddig tárgyalt esettől eltért. Sille ellen felhozott vád ugyanis semmiféle valóságalapra nem támaszkodott – mégis nagyon kézzelfogható következményekkel járt. Sille apja is magas beosztású katonatiszt volt, aki nyugdíjazása alkalmából címzetes vezérőrnagyi rangot kapott. Bátyja, Zoltán (1914) ugyancsak katona lett, tüzér százados; felesége, akit még főhadnagyként vett el, honvéd ezredes lánya. Sille Sándor is megjárta a keleti frontot, mindjárt 1941 nyarán, az év végén hazatért alakulatával, a 101. híradózászlóaljjal. 1943 őszétől Budapesten a Vezérkari Főnökség hírközpontjának parancsnokaként szolgált, a háború végén amerikai fogságba került, ahonnan 1946 kora tavaszán tért haza. Feleségétől elvált, az asszony pedig férjhez ment Sille egyik tiszttársához és Párizsba emigráltak. Ő maga a Standard Gyárban talált munkát, de alapított egy szövetkezetet is, amelyben híradástechnikai eszközök és autók javításával kívánt foglalkozni. Végül 1948 nyarán többekkel együtt elvégezte az első kísérleti átképző tanfolyamot és visszakerült a honvédségbe, a Honvédelmi Minisztérium Híradó Csoportfőnökség alosztályvezetői beosztásába. Beosztottja lett például egykori zászlóaljparancsnoka is. Sille minősítései a régi tiszteknek kötelezően kijáró bizalmatlanság kliséin túl feltűnően sok pozitívumot tartalmaztak, elsősorban kiváló szaktudását, szorgalmát, odaadását és – természetesen – politikai fejlődőképességét emelték ki. Ez utóbbit ugyan más előjárói kétségbe vonták, de született javaslat előléptetéséről is. 1951 őszén még-

³³⁴ Uo. 417.

is küszöbön állt a honvédségből való eltávolítása, elsősorban azért, mert „családi környezete ellenséges elemekből áll”, „még ma is régi horthysta tisztekkel tart kapcsolatot”, ezért, valamint nevelése folytán „megbízhatatlan”.³³⁵ A századosok közül csaknem minden „1948-as visszatérő” erre a sorsra jutott, Sillét azonban 1951. november 2-án le is tartóztatták.

Őrizetbe vételét követően Sillével – aki ekkor 35 éves volt – több mint húszoldalas önéletrajzot íratnak. Ebben – nyilván, mert erre utasították – a százados igyekezett kitalálni, mit is csinálhatott az életben, amiért le kellett tartóztatni. Így írt arról, hogy 1950 őszén egy hadosztálygyakorlat során elvesztett néhány titkos térképet és okmányt. Ismerősei, akikkel néha találkozik – folytatta, többnyire volt évfolyamtársai a Ludovikáról, híradósok és műszakiak, akik nagyrészt vele egy időben kerültek vissza a hadseregbe. Részletesen beszámolt nőkapcsolatairól, „bevallotta”, hogy munka után rendszeresen (sőt, egyre többször) fröccsözik egy talponállóban. Megemlítette azt is, hogy egy ízben a pultnál találkozott egy volt katonájával, aki tervelőadóként dolgozott, és megemlítette egykori parancsnokának, hogy *fél* – Sille pedig nem cáfolta ennek az érzésnek a jogosultságát. A Sillével együtt letartóztatott, a minisztériumban dolgozó régi tisztek mindegyikénél „találtak valamit”, legalább egy-egy feljelentést, háborús bűncselekményre vagy másra vonatkozóan. Sille Sándor önéletrajzának két mozzanata keltette fel a hatóság figyelmét: az amerikai hadifogság és a vele összejáró évfolyamtársak. Utóbbiak közül tízet idéztek be az Ándrássy út 60.-ba, és találkozásaikról meg a pockingi amerikai táborban együtt töltött hónapokról faggatták őket. Eredménytelenül, és nem segített sokat az egyetlen értékelhető tanúvallomás sem. Tömösváry Zsigmond volt ezredes Békés megyei kitelepítési helyéről szállították Budapestre. Sillét fasiszta németbarátnak ismerte – mondotta Tömösváry –, aki 1945 után is több alkalommal népi demokrácia ellenes kijelentéseket tett neki, „azonban nem emlékszik rájuk konkrétan”. Sillét végül társaival együtt egyszerűen internálták. Fogságát Kistarcsán töltötte, ahol a helyi operatív tisztek tovább keresték annak okát, hogy miért is van ott. Ebben lényegesen találékonyabbnak bizonyultak, mint vizsgálati kollégáik. Felvetették, hogy Sille Penczi József híradó ezredes segítségével került vissza a honvédséghez (aki ellen ezek szerint valamiféle vizsgálat folyt), szóba került volt felesége, akinek új férje ugyancsak hivatásos tiszt és Párizsban az egyik minisztériumban dolgozik, *tehát minden bizonnyal kém*, Sille pedig időnként levelezik velük. Kistarcsán felfigyeltek arra is, hogy Sille hazatérése után

³³⁵ HIL HM KI 14945. sz. tiszti okm.gy., ÁBTL 3.1.9. V-96728/1. Csiszár Gábor és társai, 57–154. Sille Sándor anyaga.

belépett a szociáldemokrata pártba, ahonnan közvetlenül a pártegyesülés előtt kizárták. Ezeket az államvédelmi szempontból ígéretes adatokat azonban a táborban sem sikerült szintetizálni. Sille internálásának indoka eredetileg ennyire szorítkozott: „a Népköztársasággal szemben ellenséges magatartást tanúsított.”³³⁶ Ez a következőre módosult: „Beismerte, hogy 1944. október 15-én felesküdt Szólasira, amiért századossá léptették elő. Beismerte, hogy jobboldali magatartást tanúsított és mint jobboldali szociáldemokrata nem kapta meg az MDP tagságát a két párt egyesülésekor.” Egyébként mint internált fegyelmezett, „*megnyilvánulásai nincsenek*”.³³⁷

Sillét 1953. szeptember elején szabadlára helyezték; előbb villany-szerelőként dolgozott, majd 1954-től elektroműszerész lett a Híradástechnikai Kisipari Termelőszövetkezetben és innen is ment nyugdíjba 1976-ban. 1957-ben a Belügyminisztériumhoz fordult, „erkölcsi és anyagi rehabilitációját” kérve internálása miatt. Munkahelyéről kedvező jellemzést kapott és a BM titkárságának munkatársai vele is elbeszélgettek. De másokkal is. A nem-cselekmény formulája valamennyit változott, lényege megmaradt. „Nem sikerült ellenséges tevékenységét bizonyítani” – ismer- te el a hatóság. „Azonban véleményünk szerint kapcsolatba került imperialista hírszerző szervekkel. Emellett szól az is, hogy Pockingban a lágerben folyt a CIC és az FSS részéről a legtöbb beszerzés, elsősorban a régi tisztek között, és ezt látszik igazolni, hogy 1946. februárban tért vissza.” Sille Sándor kérelmét elutasították, „mert internálása jogos volt”.³³⁸ A *jo- gos*, nyelvi szempontból nyilvánvalóan a jogra, jogszerűsége utaló fogal- márt az állambiztonsági szótárban a *véleményünk (szerint)* helyettesítette. A bizonyíték beismert hiányát az *emellett szól* projekciója váltotta ki. Ha valami ennek a nyelvnek a világában csupán *igazolni látszik* valamit, akkor az végeredményben úgy is van. Sillét 1951-ben elfelejtették megfosztani tartalékos tiszti rendfokozatától. 1958-ban ezt is pótolták, pusztán alapve- tő személyi és szolgálati adatai alapján, mert ekkor nyilvántartásban (már és még) nem szerepelt, és a felülvizsgálati bizottság láthatóan nem tudott internálásáról. „Tudomásul vette” – jegyezték meg a véghatározat jegyző- könyvében.³³⁹ Igen, Sille Sándor százados valószínűleg tényleg tudomásul vette, hogy ebben a rendszerben az a jobb, ha *nincsenek megnyilvánulásai*.

³³⁶ ÁBTL 3.1.9. V-96728/3. Csiszár Gábor és társai vizsgálati dossz. IV. köt. Sille Sándor anyaga, 255.

³³⁷ Uo. 256.

³³⁸ ÁBTL 3.1.9. V-145192/1. Internáltak vizsgálati dossz. 384. FSS – Field Security Section, brit katonai titkosszolgálat a második világháborúban és azután.

³³⁹ HIL KI 14945. sz. Sille Sándor tiszti okm.gy.



Sille Sándor százados a honvédség egyenruhájában, 1949 körül (bal oldali kép); ugyanő szabadulás után, 1954 körül (jobb oldali kép)

Csiby Kálmán gyalogsági százados az 1. honvéd gyalogezred kötelékében került ki a doni harctérre, ahol még az áttörés előtt, 1942 szeptemberében súlyosan megsebesült. Aknabecsapódás következtében elvesztette fél szemét, bal kezén több ujja sérült és szilánkok maradtak a testében. Rokkantságának fokát 75%-ban állapították meg, ennek ellenére felépülése után ismét harctéri szolgálatra jelentkezett. 1945 májusában újabb 13 havi frontszolgálat után esett szovjet fogságba. Előtte felvette a kapcsolatot a jugoszláv partizánokkal, az ezred átállásáról tárgyalt.³⁴⁰ A rokkant és beteg hadifoglyokkal érkezett haza 1946 októberében. Igazolták, de még előtte – noha rokkantsága miatt egyszerűen nyugállományba helyezheték volna – B-listázták.³⁴¹

1946-ban előbb répaátvevő, majd tisztviselő lett az óbudai Leipziger Cukorgyárban, ahonnan 1948 végén elbocsátották. Öt hónapig munkanélküli volt, 1949 tavaszától dolgozott a Nehézipari Tervező Intézetben, mint műszaki rajzoló. Gyalogostisztként nemigen lehetett ilyen szakképzettsége, a kiesett öt hónapban valószínűleg valami tanfolyamot végzett. Az egyik legjobb rajzoló lett, szocialista brigádtag. 1950 áprilisában mégis

³⁴⁰ HIL HM Igazolási anyag, 2068. sz.

³⁴¹ HIL HM KI 12690. sz. tiszti okm.gy.

letartóztatták és rövid úton internálták – még kihallgatási jegyzőkönyv sem maradt róla fenn. A határozat indoklása szerint Csiby „népgazdasági életünkre káros tevékenységet fejtett ki, ezért internálása szükséges”, a határozat pedig „fellebbezésére tekintet nélkül azonnal végrehajtható”.³⁴² Csak egy 1953 tavaszán kelt iratból derül ki, mi is volt a konkrét ok: a Magyar Kerámiai Gyár Nemzeti Vállalat egyik kemencéjét úgy kezdték építeni, hogy Csibyék intézete még nem készítette el a teljes tervet. Részletekben adták hát át a rajzokat a megrendelőnek, versenyt futva a kivitelezéssel. Ezt nevezték *ütemes tervátadásnak*, ami az irat szűkszavú megfogalmazása szerint „súrlódásokat” okozott. Mindez „szabotázs gyanúját keltette”. (Egy másik irat, még kevésbé megvilágító erővel Csiby internálásának okaként azt jelölte meg, hogy a „Sztálini műszak alatt visszaélések történtek”.) Valamikor 1953 tavaszán, sem sokkal azelőtt, hogy nyár végén elengedték Kistarcsáról, Csiby saját magyarázatát hasonló lapidáris stílusban örökítették meg: „A hiba, amelyért internálták, nem önhiba és [nem] akart.”

Hogy mi is történt az égetőkemencével, azt legfeljebb az üzemi iratokból lehetne felderíteni, ezek azonban nem állnak rendelkezésre. Csiby esetét önmagukban aligha világítanak meg – egy mégoly kiváló műszaki rajzoló „hibájáért” (ha elfogadjuk az ezzel kapcsolatban rögzített egyetlen egyszerű mondatot, tudniillik, hogy elismerte hibáját) aligha egyedül ő lett volna felelős. Csiby sajátos körülményei persze szolgáltatnak némi magyarázatot. Ellentétben a katonafiú századosok nagy többségével, akik apja, ha élt egyáltalán, már régen nyugállományban volt, idősb Csiby Kálmán vezérőrnagy nagyon is aktív volt a háború alatt. 1941–1942-ben a megszálló erők keretében működő 32. honvéd gyalogezred parancsnokaként szolgált; később, 1944-ben ő volt Pécs katonai parancsnoka. Csiby vezérőrnagy 1945-ben nem tért vissza Nyugatról; az egyik, fiáról készült környezettanulmány szerint azért, mert háborús és népellenes bűnösként *nem mert* hazajönni.³⁴³ A 32. gyalogezred egyik zászlóaljparancsnoka éppen 1950-ben eljárás indult, amelynek végén az illetőt halálra ítélték és kivégezték háborús bűncselekmények vádjával.³⁴⁴ Az ezredparancsnok szerepére e vizsgálat során nem tértek ki, Csiby vezérőrnagy nem szerepelt a háborús bűnösök 1946-os listáján. Lehetséges, hogy fiát, Csiby századosot már a Leipziger Cukorgyárból is származásából és korábbi osztályhelyzetéből adódó politikai megbízhatatlanság miatt bocsátották

³⁴² ÁBTL 3.1.9. V-78.560. Kovács Antal és társai vizsg. dossz. 121.

³⁴³ ÁBTL 3.1.9. V-108157. Csiby (!) Kálmán vizsg. dossz.

³⁴⁴ ÁBTL 3.1.9. V-73166. Töttösy Aladár vizsg. dossz.

el.³⁴⁵ Csiby is próbálkozott álcázási technikákkal. Vezetéknévéből elhagyta (vagy eltűrte, hogy elhagyják) az y-t, keresztnévként pedig a másodikat használta, így lett Csibi Árpád. Ez persze kevés volt ahhoz, hogy megtévessze a hatóságot, pont úgy, ahogyan saághi Rusa Egon sem tűnt el Sági Egon mögött.³⁴⁶ Csibyt az utána szaglászók felruházták minden tulajdonított vonással (reakciós, fasiszta, németbarát, antiszemita stb.), amiből a horthysta tiszt alakja felépült, kiegészítve az ötvenes évek helyzetére való adaptáció legelterjedtebb címkéjével („alkalmazkodó”). Az adaptáció valós lehetőségeire és esetleges eredményeire utalt a „tanulni vágyó” kifejezés és a *jó szakemberre* való különféle utalások. Utóbbiak azonban másodlagos jelzések maradtak és nem sokat könnyítettek Csiby sorsán. Internálása után Csiby is eltűnt a rendszerből. Amikor a hatvanas évek elején újra érdeklődtek utána, már nyoma sem volt. Felesége, akivel az óbudai cukorgyárban ismerkedett meg, 1952-ben elvált tőle. Nyilvántartó kartonja szerint 1956-ban elhagyta Magyarországot és további sorsa nem ismert.

A földalatti rendszerellenes tevékenység *gyanúja* a századosok csoportjának számos más tagját is érintette. Bárczy János századosról 1949 kora tavaszán egy akkor már letartóztatott tiszt, Varró László vezérkari ezredes vallotta, hogy Kéri Kálmán utasítására „hozta vissza” a hadseregbe. Bárczy a pápai ejtőernyősök zászlóaljában szolgált a háború végén, amely a Szent László hadosztály része lett 1944 októberében. Nem hozta senki a hadseregbe, átszökött a fronton és még 1945 márciusában jelentkezett Budán az új hadseregbe. Valószínűleg az volt a szerencséje, hogy alacsony vidéki beosztásokban szolgált (utoljára Miskolcon) és Varró ezredes vallomása idején már távozott a hadseregből.³⁴⁷ Akadtak századosok, akik nagyszabású „összeesküvésű ügyek” peremén bukkantak fel

³⁴⁵ ÁBTL V-78.560. Kovács Antal és tsai. vizsg. dossz. 117. Környezettanulmány 1949. ápr. 11.

³⁴⁶ *Hasonlóan tett Apám (s nyomában az egész család) is. Az – így vélhette – esetleges nemesi származásra utaló, de mindenképpen arisztokratikus hangzású kettős vezetéknév (Rainer-Micsinyei) helyett csak az egyiket, a Micsinyeit használta, feltehetően mert kevésbé utalt az „eredetire” és magyarosabban hangzott. Így szerepelt például munkahelyén, ahol ettől függetlenül persze ismerték teljes nevét és „horthysta tiszt” előéletét is. Ahol a nevet eredeti okiratokkal (születési anyakönyvi kivonattal) kellett igazolni, ott a hosszú név kötelezően előkerült. A mindennapi életben viszont szándékosan egyszerűsödött. Anyám „Micsinyei Vilmosné” néven írt alá, engem „R. Micsinyei Jánosként” írtak be az iskolai anyakönyvbe, és magamat sokáig kizárólag Micsinyeinek tudtam; nem érttem, hogy M betűs létemre az általános iskolában névsorolvasáskor miért Orovicz és Rajna között olvassák a nevemet.*

³⁴⁷ ÁBTL 3.1.9. V-108.952 Kéri Kálmán dossz., HIL HM KI 3527. sz. tisztí okm.gy. Lásd még visszaemlékezését HIL Tanulmánygyűjtemény, 2716., 2777. sz. Bárczyról lásd a 4., Fogság... c. fejezetet.



*Vízzy László százados tartalékos
tishti adatlapon, 1951*

– így Bernád Árpád a Zavadszky-ügy,³⁴⁸ Haypál Bertalan a Király Béla elleni eljárás,³⁴⁹ Lublóváry György pedig az ún. bajai összeesküvés iratszövegében.³⁵⁰ Mindannyiukat megvizsgálták, de végül érdektelen *kapcsolatoknak* minősítették őket. Vízzy László tüzér százados három ügy peremén is felbukkant.³⁵¹ Valamennyi közös eleme Vízzy francia hadifogsága volt, ahonnan 1946 őszén tért haza, s amely paradox módon nem is volt fogság. Vízzy a Gábor Áron Tüzér Hadapród Iskola ütegparancsnokaként vonult

Nyugatra, de ott nem vett részt harcokban, sőt a háború utolsó napjaiban Friedrichshafen am Bodensee térségében a németek elleni harcra készült. A bevonuló franciák ezt elismerve csak hontalanként kezelték a hadapródokat. Ez egyáltalán nem zavarta a hatóságot abban, hogy a szokásos kémkapcsolatot feltételezze. Vízzy sógorát, Kucher Józsefet, aki tartalékos tisztként szolgált a háborúban, majd 1948 után hadmérnökként a Nép-hadseregbe került, 1953-ban kémkedésért halálra ítélték. Kegyelmet kapott, 1956 után rehabilitálták. Vízzy százados, aki ekkor az UVATERV te-reprendező technikusaként dolgozott, veszélyes gyanúba került – Kuchert a vád szerint Vízzy édesanyjának nővére szervezte be. Vízzy ellen is érkeztek beosztotti feljelentések még 1946–1947-ben, ezeket tisztázta és feddével ugyan, de igazolták.

Fidy Lajos repülő főhadnagy 1945 januárjában nyilván azt hitte, a letűnő rendszerrel való konfliktusa és a felszabaduláshoz való tevőleges hozzájárulása kedvező belépőt nyújt számára a népi demokráciába. Édesanyja a zsidótörvények hatálya alá esett, ezért Fidy nem kerülhetett a

³⁴⁸ ÁBTL 3.1.9. V-82935/1 Zavadszky Iván és társai ügye, 416–417. A Zavadszky-ügyre lásd Koltai-Tóth 2003 és Rainer 2008; 95–96.

³⁴⁹ ÁBTL 2.1. VII.23. Király Béla és társai (eredeti archív száma V-71080). Haypált kitelepítették mint osztályidegent, HIL HM KI 28308. sz. tiszti okm.gy.

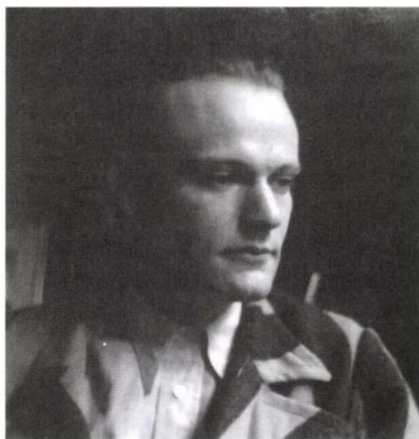
³⁵⁰ ÁBTL 3.1.9. V-112336/4a. Bajai szervezkedés dossz., uo. 3.1.9. V-112.368 Zambelli Bianka dossz. A bajai ügyről lásd Fehérvári 1978.

³⁵¹ ÁBTL 3.1.9. V-116846. Jécsai Antal vizsg. dossz., uo. 3.1.9. V-106468. Kucher József vizsg. dossz., uo. 3.1.9. V-77752. Lénárd Ottokár és társai vizsg. dossz.

harctérre, 1944-ben pedig kizárták az előléptetésből. Az ostrom alatt a budaörsi repülőtéren szolgált, a beteg parancsnokot helyettesítette. A kiürítéskor elszabotálta a robbantási parancsot, így megóvta a repteret és a gépeket.³⁵² Kapcsolatban állt az ellenállási mozgalommal, ennek ellenére 1945 januárjában szovjet hadifogságba került, ahonnan több mint három és fél év múlva, 1948 szeptemberében tért haza. Felesége női szabóműhelyében kezdett dolgozni, maga is szabó szakképesítést szerzett (1952-ben esztergályos segédlevelet is kapott). 1948 novemberében igazolás és B-lista határozat nélkül is behívták próbaszolgálatra – ám egy hónap után leszerelték, mert nem felelt meg. A hadseregbe való visszatérés lehetősége rögtön 1949 elején ismételten felmerült, de Fidy maradt a műhelyben. Szerencséjére, mert protektorait 1951-ben szabotázs és kártevés vádjával letartóztatták; egyikük, Horváth Barna alezredes hosszú bűnlajstromán szerepelt is, hogy vissza akarta hozni Fidyt a néphadseregbe. A fennmaradt iratokban valóban nyoma maradt Horváth javaslatának – ahogyan annak is, hogy a Katpol egyáltalán nem emelt kifogást ellene, sőt Fidy is megkapta az „értelmes és fejlődőképes” jelzőt. Még a tanfolyamon tanúsított „passzivitását” is elnézték neki, azt a hosszú fogsággal magyarázva. Az 1949-es környezettanulmány – ha zavarosan is – megörökítette Fidy defenzív taktikáját, persze állambiztonsági leiratban. „Jelenleg nem érdekem kistisztviselő állás, mert a honvédségtől is kapom a fizetésemet, ami eltart kb. 6 hónapig, illetve leigazolásomig” – mondta volna a rendelkezési állományban lévő Fidy 1949 januárjában a munkába állása iránt kérdezősködő közegnek. Fidyt ekkor a Honvédelmi Minisztérium Repülő Szemlélőségére kívánták helyezni. A környezettanulmányt készítő rendőr persze ezt nem tudta, megbízása inkább valami fiktív (vagy valódi) vállalat irodai alkalmazásának felvetésére vonatkozhatott, így puhatolva a volt főhadnagy terveit. Fidy távlatos (ellen)érve még érdekesebb: felesége divatszalonjában leszerződött tanoncként dolgozik, amit, úgymond „nem cserél fel kistisztviselői állásra”, mert „megtanulta, mit jelent a kisipar a Szovjetunióban”. Azért megkérdezte, kötelező-e a munka elvállalása, s amikor megtudta, hogy nem, elkérte a munkaerő-gazdálkodás címét, hogy megköszönje, amiért „így törődnek az emberekkel”.³⁵³ Ha ez a beszélgetés a leírt módon zajlott le, akkor Fidy főhadnagy csavaros eszű, bölcs belátáson alapuló, ugyanakkor gúnyos választ adott a rendszernek. A szovjet kisipart legfőljebb a hadifogolytábor szabóműhelyében tanulmányozhatta, ahol fogsága jó részében dolgozott, s amely műhely nyilván feketemunkákat

³⁵² HIL HM KI 20212. sz. Fidy Lajos tiszti okm.gy.

³⁵³ ÁBTL 3.1.5. O-9390. „Rózsások” fn. csoportdosszié, 193. Jelentés Fidy Lajosról, 1949. jan. 13.



*Fidy Lajos tartalékos
tiszti adatlapon, 1951*

végzett „kifelé” a parancsnokság tudtával és beleegyezésével. Kétségtelen, hogy a terv- és hiánygazdaság réseinek tanulmányozására alkalmas terepen mozgott. A rosszul fizetett, ráadásul a káderek és mások zaklatásainak kitett fehérgalléros munkaköréről feltehetően úgy gondolkodott, hogy nem éri meg. Úgy sem, hogy nem szolgáltat megszálló alakulatnál, nem kellett az új hadseregnek és még „érdemei” is voltak. Talán épp e meglepő elutasítás miatt figyeltek fel rá az államvédelemnél. Még Horváthék letartóztatása

előtt megtudták, hogy a Bécsi kapu téri, később a kelenföldi evangélikus gyülekezetbe szokott járni. Fidy tagja volt Sréter Ferenc evangelizációs közösségének (amit a beépített ügynök a jobb érthetőség kedvéért *házi agitátorképző tanfolyamként* írt le jelentésében), lakásán pedig vasárnap esténként „összejöveleteket” tartott, ahol részben egykori katonatársai, részben a közösség tagjai jöttek össze. Később, a hatvanas években, amikor Fidyék már régen visszaadták iparengedélyüket, a Chinoin gyógyszergyár beruházási osztályán dolgozó hálózati személy szállított információkat róla, a munkatársáról.³⁵⁴ Fidy végül mégis kistisztviselő lett, de „szerencséje” volt, mert nem került be egyetlen, körülötte szőtt ügy hálójába sem.

A kémkedés, szervezkedés vádjával is tizenkét százados szembesült 1947 és 1951 között. Hárman börtönbe, hárman internálótáborba kerültek. Hatuknak szerencséje volt – ugyanúgy nem tettek semmi büntetendőt, mint akik évekre rács vagy szögesdrót mögé kerültek.

³⁵⁴ ÁBTL 3.1.5. M-23.440 „Herák István” fn. ü. munkadossziéja.

10. Szemben állók

A századosok életében akadtak olyan esetek, amelyekben a rendőrségi-igazságszolgáltatási eljárást kiváltó ok a szovjet típusú rendszerrel való – legalább valamelyest artikulált – politikai *szembenállás*. Ennek gesztusait olyan személyek mutatták, akiknek az állambiztonsági szervezet ellenséges attitűdöt tulajdonított, de ennek önmagában nem lettek következményei. A valódi szembenállás természetesen retorziót váltott ki, de ezekben az esetekben nincsen nyoma előzetes koncepciónak, provokációnak vagy alaptalan fellépésnek. Maga az eljárás azután torzított a valós cselekedeteken, a büntetés lehetett aránytalan, sőt alaptalan is.

A valódi szembenállás két alapesete közül az egyiket általában az izgatás büntetőjogi kategóriája alá sorolták. Az izgatás gyanújára sok minden okot adhatott, de befogadó közönség (akit az izgató felizgat...) mindenképpen szükséges hozzá. A közönség, ellentétben a konstruált szervezkedésekkel, legalább némi referenciával szolgálhat a megvádolt valóságos közléseire nézve. E közlésekben megfogalmazódik annak politikai véleménye, illetve – esetleg – önképe, identitása.³⁵⁵ Az eljárás során persze a védekező pozíció számottevően torzította ezeket a megfogalmazásokat. A megvádoltak igyekeztek tagadni mindent, amit lehetett, vagy az idő múlását kihasználva „nem emlékeztek” bizonyos részletekre vagy egyes fordulatokra. Helyzetükből adódó magyarázatokkal látták el közléseiket, ily módon más értelmet tulajdonítva azoknak. Olyan nyelvet igyekeztek használni, amelyről feltételezték, hogy az ellenük eljáró államhatalom képviselői értik, sőt ettől megértőek, vagyis elnézőek lesznek. Mégis, ezekből a dokumentumokból talán megtudható, mit gondoltak a századosok magukról vagy a világról az ötvenes éveken. A másik alapeset a politikai szembenállás szimbolikus vagy valóságos cselekedetekben való megnyilvánulása. A századosok esetében ezek szinte kivétel nélkül az

³⁵⁵ Erről lásd Rainer 2008, 16–18., 70–76.

1956-os forradalomban való aktív részvétellel függtek össze. Ez a fejezet e két szembenállási formát vizsgálja.

A szembenállás radikális formája az emigráció – a századosok közül nem kevesen választották.³⁵⁶ Boda Sándor tüzér százados is 1956-ban távozott Kanadába. Ő az egyetlen, akiről tudható, hogy már korábban is megpróbálta. A nemesi származású (rádóczi és várallyai, utóbbit vezetéknévként is felvette, érdekes módon 1948-ban) Boda a budapesti 1. légvédelmi tüzérosztályban szolgált avatásától kezdve végig – a budapesti gyűrűben esett szovjet fogságba 1945. január 30-án. 1947 júliusában tért haza, igazolták, majd B-listázták – ennek ellenére két héttel elbocsátó határozata után, 1948. január 1-jén szolgálatba lépett, mint a HM Felszerelési alcsoportfőnökség segédtisztje. Ekkor még nem léteztek kísérleti átképző tanfolyamok és a hadseregfejlesztés sem indult meg. Egy frissen B-listázott, pártonkívüli százados felvétele eléggé szokatlan. Kézenfekvő magyarázatul valamilyen magas kapcsolat szolgálna, ilyenről fennmaradt iratai nem szólnak. Személyi és állambiztonsági irataiban egyaránt található utalás arra, hogy Boda kapcsolatban állt az ellenállási mozgalommal, hogy keresték a nyilasok és a Gestapo is, de ennek részleteire ő maga sem igazolási eljárása során, sem 1950-es keltezésű önéletrajzában nem tért ki. Visszavételében mindenesetre szerepet játszhatott.³⁵⁷

1948. november 25-én a rátóti vasútállomáson a határőrök igazoltatták, majd letartóztatták Boda Sándort. A Budapesti Katonai Törvényszék 1949 februárjában 1 év 3 hónapi börtönre, lefokozásra és politikai jogai 3 évi felfüggesztésére ítélte; fellebbezés híján ez jogerőre is emelkedett. A vád egyrészt *külföldi fizetőeszközök zárolt letétbe helyezésének elmulasztása* volt, mert Boda bátyjától levélben 15 dollárt és 25 schillinget kapott. Ezt a csekély összeget ki is akarta vinni 800 magyar forinttal együtt, ami ugyancsak törvénybe ütközött. Kiderült, hogy vétkes ún. *forintkijárlásban* is: további 800 Ft-ot adott egy bizonyos Horváthnének, aki cserébe 1000 schillinget ígért neki bécsi háza jövedelméből, nyilván Boda sikeres ausztriai érkezése után. A fő vád azonban a katonai büntető törvénykönyvben meghatározott *szökés* volt. Boda egyébként embercsempész segítségével kívánt emigrálni, aki szolgálataiért 1500 Ft-ot kért és kapott.

Boda vallomása szerint az emigráció ötlete hirtelen született, csak két héttel az eset előtt, november 10-én, amikor egészségügyi szabadságot kért. Az akkori viszonyok között komolynak számító pénzösszegek felhalmozása inkább hosszabb tervezetésre utal. Régi kapcsolatrendsze-

³⁵⁶ Az ő történetükről lásd a 11. Emigránsok című fejezetet.

³⁵⁷ HIL HM KI 5292. sz. tiszti okm.gy. Boda bátyja, Imre hírhedt hadbíró százados volt, 1945-ben nem tért vissza Magyarországra, lásd Varga L. 1999.



Boda Sándor
tartalékos tiszti adatlapon, 1950

rét is mozgósította – Horváthné mellett például évfolyamtársa, Ludmann Emil tüzér százados özvegy édesanyját; ő szerezte az embercsempészt. Ludmann, aki nem tért vissza Magyarországra a háború után, valószínűleg már ekkor is Grazban élt. Lehetséges, hogy Boda osztálytársa segítségével is számított a határ túloldalán. A disszidálás végcélja Boda Franciaországban élő bátyja lett volna, aki vagy játékgyártó vállalkozásában alkalmazta volna öccsét, vagy együtt Argentínába mentek volna. Kihallgatásakor Boda azzal

indokolta tettét, hogy mint *pártonkívüli régi katona* „nem soká maradhatt volna a hadseregben”, „megélhetési gondtól” vezetve próbált tehát kijutni bátyjához. A fizikai és idegrendszeri betegségektől gyötört százados, előre látva valószínű elbocsátását (ami egyébként valóban folyamatban volt) megpróbálta elhagyni az országot; a kísérlet nem sikerült. Egészségi állapotát figyelembe véve kaphatott ilyen enyhe büntetést. Boda 1949 végén egyharmad kedvezménnyel szabadult, társaihoz hasonlóan gyorsan váltogatta munkahelyeit és -köreit, volt biztosítótársasági üzletvezető, geodéta, figuráns és technikus, de utóbbi is a földmérés területén. 1956-ban sikerült neki, ami 1949-ben nem.³⁵⁸

Haám Gyula egyike volt az 1935–1939-es Ludovika-évfolyam kis számú önköltséges hallgatóinak. Apja, Haám Arthur földbirtokos, országgyűlési képviselő volt előbb a kormánypárt, 1939-től a nyilasok frakciójában. Haám Gyula gyalogos főhadnagy 1942-ben feleségül vette Zsoldos Károly földbirtokos és többszörös budapesti bérháztulajdonos lányát. 1944 késő őszén Zsoldos Vác-Klárapusztai kastélyában bujkált Bajcsy-Zsilinszky Endre, a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának elnöke. A németellenes fegyveres és politikai ellenállás legjelentősebb kezdeményezése azt tervezte, hogy katonai alakulatok és felfegyverzett civilek akciójával utat nyit a szovjet csapatoknak Budapestre, megkímélve azt az ostromtól, egyben hazai földön, az ország fővárosában hoz létre új, antifasiszta politikai központot, lehetőleg ellenkormányt.

³⁵⁸ ÁBTL 3.1.9. 3.1.9. V-135730. Boda Sándor vizsg. dossz.

Haám százados sebesüléséből lábadozva már egy ideje a kastélyban tartózkodott, amikor október 22-én Bajcsy-Zsilinszky és felesége, valamint néhány társa, így Fall Endre, az Országos Revíziós Liga ügyvezető igazgatója és Drózdny Győző megérkeztek. A következő napokban politikai tanácskozások sorozatát tartották itt, többek között Kovács Imre, Makai Miklós és mások részvételével. Haám százados a rendelkezésére álló autón szállította őket Budapestről Vácra és vissza, és Budapesten is közreműködött a kapcsolattartásban, egészen november 9-ig, amikor is Bajcsyék visszamentek a fővárosba. Haám (és Zsoldos) ellenállási érdemeik révén birtokaik egy részét megtarthatták, a százados pedig átkerült az új honvédségbe. 1947-ben a váci kiegészítő parancsnokságon teljesített szolgálatot.³⁵⁹

Ebben a minőségében jelent meg 1947. április 1-jén³⁶⁰ Püspökháttánban, hogy szemrevételezze az alakulat számára esetleg megvásárolandó lovakat. Dolga végeztével a százados a kocsmába ment, majd a falusi cipészhez tért meg vacsorázni, ahol hamarosan egy zenész (hegedűs) cigány is megjelent. Ekkor hangzott volna el az a mondat, amelyből néhány hét múlva népügyészségi vádirat lett, amelynek révén Haám századost előbb felfüggesztették, majd a hadseregből is eltávolították. Vádirati megfogalmazásban Haám azt mondta a zenésznek, aki felajánlotta, hogy elhúzza a tiszt úr nótáját: *„Menj a kommunista titkárhoz hegedűlni! Le vagytok szarva az összes titkáraitokkal együtt, a fene ette volna meg az összes MKP és Szocdem párti tagokat, ahol egy is van!”*

A püspökháttáni rendőrség később meghallgatta valamennyi jelenlévőt, a századost, a tisztiszolgáját (aki polgári alkalmazott volt, egyesek kocsinak vagy küldöncnek mondták), a cipészt, a feleségét, a zenészt és a cipészek ismerősét, Kohn Mór fuvarost. Kohn rongy- és bőrgyűjtéssel is foglalkozott, s ha bőrt vitt a cipésznek, ott is aludt nála. Ahogy a szóban forgó estén is. A történeteket nagyjából ugyanúgy mondták el mindannyian. A százados kíséreléssel a kocsmában tudta meg, hogy a cipészeknél lehet vacsorázni. A cigány maga jelent meg, hallván a vendég érkezéséről. A beszélgetés ekkor már tartott egy ideje, és az általános helyzet körül forgott. Amikor Lakatos László felajánlotta szolgálatait, Haám elküldte, mondván, nincs pénze ilyesmire. A hegedűs arra hivatkozott, hogy a kommunista falujáróknak is szokta húzni (és azok jól megfizetik), mire elhangzottak az inkriminált mondatok. Lakatos, Haám kérdésére, hogy kommunista-e, magát szocialistának vallotta. A százados erre kifakadt,

³⁵⁹ BFL - XXV.2.b - 1947 - 4901. Budapesti Népügyészség, büntető iratok.

³⁶⁰ Más iratok szerint július 1-jén.

mondván, „kellett ez a világ nektek”, hiába van neki földje, feketén kell vásárolnia a búzát, mert a termettet be kellett szolgáltatni 40 Ft-ért mászanként, megvenni pedig 170-ért tudná. Szóba került a „legény” havi 210 Ft-os fizetése, hogy nincs rendes ruhája – de parancsnoka is ugyanígy van ezzel: *„Itt vagyok én is, nincs egy rendes ruhám, sem egy rendes cipőm, mint azelőtt, így kell kinézni egy magyar századosnak?!”* A konyha padlatán pihenő Kohn az egyik vallomás szerint erre azt javasolta volna, hogy keményen kell dolgozni; más interpretációban védelmébe vette a munkáspártokat. Szóváltás alakult ki a tisztiszolga és az ágyrajáró fuvaros között. Ennek tartalma tűnik a legkevésbé rekonstruálhatónak. Az egyik verzióban a csicskás azt mondta, Kohn azért védi a baloldali pártokat, mert kommunista, feketéző vagy zsidó (esetleg mind a három!); a másikban azt, hogy azért mondja ezt, mert egy feketéző zsidó – ebből az emlékezetből a kommunista hiányzott. Kohn szerint a százados kérdezte meg, milyen vallású, és amikor kiderült, hogy zsidó, gyorsan elhallgattatta a legényét, aki viszont azt vallotta: ő csak annyit mondott, hogy manapság kizárólag feketézésből lehet megélni. Haám úgy emlékezett, hogy a legénye hozta fel Kohn zsidóságát, mire ő leintette: *„Fogd be a szádat, ez nem ide tartozik, ilyent mondani nem lehet.”* A szóváltás (és a vacsora) végeztével a cipész – aki egyik kihallgatott szerint sem nyilvánított véleményt – a rendőrségre ment feljelentést tenni, egyben jelentette az esetet a községi MKP-titkárnak is. Haám százados a kisbírónál aludt, másnap pedig – hallván a feljelentésről – felkereste mind az MKP, mind az SZDP helyi titkárait és bocsánatot kért. 1947. július 14-én ennek ellenére letartóztatták, de pár nap után elengedték; végül a Budapesti Népbiztonság novemberben megszüntette az eljárást, mert a kijelentést nem látta alkalmasnak a gyűlöletkeltésre, továbbá értékelte Haám bocsánatkérését is.

A beszélgetésben szóba kerül(het)et egy sor, az átmeneti évek közbeszédét meghatározó téma: a középosztályi státusz megingása, ennek átélése, a kommunistáknak tulajdonított felelősség, és a nem múltó antiszemizmus. Figyelemre méltó, hogy a politikailag iskolázott százados éppen ez utóbbival szemben lépett fel, kiemelve az antikommunizmust az antiszemita értelmezési keretből. Ám ez nem sokat segített, a hadseregből még abban az évben eltávolították. Haám Gyula felesége birtokán gazdálkodott 1951-ig, majd Budapestre jött és a II. ker. Sütőipari Vállalatnál lett áruszállító. Innen 1962-ben fegyelmissel elbocsátották, és a Mezőgazdasági Termékeket Rakodó, Szolgáltató és Feldolgozó Szövetkezeti Vállalatnál helyezkedett el, mint árudiszponens.³⁶¹

³⁶¹ BFL - XXV.4.a - 1962 - 128, Fővárosi Bíróság, büntetőperes iratok.

Botta Tibor százados, akit ugyanebben az időben háborús bűnökkel is megvádoltak,³⁶² fogságból való visszatérése után alkalmi munkák mellett felesége és saját kisbirtokán gazdálkodott, emellett társadalmi munkát is végzett a Hadifoglyok Országos Szövetsége kecskeméti irodájában. Botta felesége dr. Révész Lászlónak, a Kisgazdapárt országgyűlési képviselőjének közeli rokona volt, a százados tehát több szalon is kapcsolódott a helyi közélethez. A hadifogolyügyekkel foglalkozó irodában dolgozott Lakos Gáspár MKP-funkcionárius is, aki 1947 őszén, majd 1948 tavaszán többször is felszólította Bottát a pártba való belépésre. Ő erre – legalábbis Lakos feljelentése szerint – úgy reagált, hogy az MKP „jó ellenzéki párt, de nem jó kormánypártnak”, mert jórészt zsidókból áll, ez a rendszer pedig csak átmeneti. A kommunisták magas állami állásokba kerültek, de ott „nem a nép érdekeit tartják szem előtt, hanem a fajtájuk boldogulását.” Lakos a belépésre való felszólítást, Botta viszont az antiszemita megjegyzést tagadta. Szerinte vitatkoztak, s ő azt mondta Lakos párttitkárnak: „Én tisztetem a te idealizmusodat, te is tiszteld az én pártonkívüliségemet. Nem tartom gyakorlatilag keresztülvihetőnek a kommunisták ideológiáját.”³⁶³ A kommunista vezetőkről csak annyit mondott, hogy saját boldogulásukért dolgoznak, nem az ország javáért. A bírósághoz intézett beadványában Botta kifejtette, hogy a Szovjetunióban kiválogatták hazatérésre (százados létére 1947-ben elsők között jöhetett haza – ami talán azzal is magyarázható, hogy lojalitást, de legalábbis fogékonyságot mutatott a szocializmus eszméi iránt), kapott hadifogolykölcsönt, vagyis nem ellensége a népi demokráciának. A neki tulajdonított státuszról Boda kvázi-marxista osztályalapon próbált kibújni, egyben az ésszerűségre apellált: „Nem valószínű, hogy a dolgozó értelmiséghez tartozó ember józan ésszel a kompárt székházában dolgozó tagjának demokráciaellenes kijelentést tegyen.”³⁶⁴ De hiába tagadta Botta az antiszemita kijelentést, hiába vallott mellette Lakossal való szöváltásai föltanúja, a bíróság a pártfunkcionárius vallomását fogadta el és másodfokon izgatásért 8 hónapi börtönre ítélte.

Czár István százados ellen is folytattak vizsgálatot 1946 őszén háborús bűncselekmények miatt.³⁶⁵ A gyulai internálótáborból való szökése után egy darabig Budapesten élt. Itt történt, hogy egy ismerőseivel haladt a Markó utcában, amikor egy arra haladó nő láttán megjegyezte: „Már

³⁶² Erről lásd a 8. Háborús bűn... című fejezetet.

³⁶³ ÁBTL 3.1.9. V-24204. Botta Tibor vizsgál. dossz. 19., 108.

³⁶⁴ BFL - VII.5.e - 1949 - 22270 VII.5.e Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék (1946-tól Budapesti Büntetőtörvényszék) iratai. Népbírásgától átvett peres ügyek iratai, 58.

³⁶⁵ Lásd a 8. Háborús bűn... című fejezetben.

megint sok zsidó nő mászkál az utcán.” A nő feljelentése szerint a mondat így hangzott: „Már megint sok zsidó rüfke mászkál az utcán.” Czárt őrizetbe vették és kihallgatták, de mivel amúgy is vizsgálat folyt ellene, utcai beszólásával nem foglalkoztak. Miután 1947-ben szabadon bocsátották az internálótáborból, Czár egy hónapot az Ármentesítő Vállalatnál kubikolt Szeghalmon, majd Ordacsehiben gazdálkodott a szülei 7 hold földjén. Elvégezte a Budapesti Műszaki Szövetség 3 hónapos villanyhegesztő tanfolyamát, dolgozott két hónapot a Budapesti Filmgyárban, emellett jogot is hallgatott. 1949 végén került a Talajjavító Vállalathoz, ahol változatos beosztásokat töltött be: volt sáncoló technikus, terítési ellenőr, a meszező üzem területi előadója stb. A vállalatnál számos gyanús „volt elem” dolgozott, ezért az ÁVH már 1952-től megkülönböztetett figyelmet szentelt a talajjavítóknak. Gazdasági kártevéstől a szervezkedésig sok mindent gyanítottak; a nyomozás egyik célpontja Göncz Árpád sáncolási csoportvezető volt, „aki csoportját horthysta elemekből állította össze, és részt vehetett a kártevésekben”. Még a vállalat felszámolása is felmerült.³⁶⁶ Czár és mások munkahelyükön gyűjtést szerveztek egyik ki telepített munkatársuk segélyezésére: fejenként 10-20 Ft-ot adtak össze, amit aztán elküldtek Békés megyébe. A kollegiális és emberi szolidaritás e mozzanata volt a legsúlyosabb érv a népi demokrácia elleni szervezkedés állambiztonsági gyanúja mellett.

Sztálin halála napján Czár előadó a vállalat főagronómusával és más munkatársaival együtt éppen az ország első szövetkezeti településén, Túrkevéen tartózkodott. 1953. március 5-én este a kocsmából hazafelé tartva zajlott le Czár és Kirchner agronómus beszélgetése, amelyet az ÁVH velük ballagó ügynöke rögzített később. Szerinte Kirchner azt mondta volna a századosnak, hogy „a vén disznó halála változást kell hogy hozzon”. A letartóztatott orvosok és Sztálin halála között összefüggés van, fejtegette tovább az agronómus (az informátor szerint): Sztálin „akadályozta a békés megegyezést, ezért eltették láb alól az orvosokkal”, majd az orvosokat is „kinyírták, hogy tanú ne maradjon”.³⁶⁷ Komoly változás lesz tehát, az oroszok vissza fognak vonulni a határaikra. Czár – az ügynök szerint – ezzel egyetértett, mert hallotta „a napokban”, hogy a *Pravda* egyik számát elkobozták. Hallomása szerint azért, mert az jelent meg a szovjet párt központi napilapjában, hogy a népi demokráciák feladása árán is fenn

³⁶⁶ ÁBTL 3.1.9. V-111777 Hegedűs István és társai vizsg. dossz.

³⁶⁷ ÁBTL 3.1.9. V-103456 Szijjártó Attila és társai vizsg. dossz. 399–401. „Radó Pál” ügynök jelentése, 1953. márc. 9. – A dossziéba kerültek a Sztálin halálával kapcsolatos megjegyzések miatt indult izgatási ügyek iratai, amelyek között nem volt semmilyen összefüggés.

kell tartani a kommunista rendszert Oroszországban.³⁶⁸ Czárt és Kirchnert 1953. március 9-én letartóztatták; első kihallgatása során a százados elismerte, hogy ellenséges kijelentést tett Túrkevéen. Hogy pontosan mit, azt nem rögzítették, de azokban a napokban ugyanígy történt az összes Sztálin halála kapcsán letartóztatott (több mint kétszáz) személy esetében is.³⁶⁹ A szemérmes ÁVH csupán arra szorítkozott, hogy az illető „*ellenséges kijelentést tett a Szovjetunió Minisztertanácsa elnökével* [sok esetben: a Szovjetunió vezetőivel – R. M. J.] *kapcsolatban*” – mintha a *Sztálin, halál* szavak használata, vagy a konkrét inkriminált jelzők írásbeli ismétlése megannyi bűnrészessé tette volna őket a Gazda elmúlásában. Kirchner első vallomásában még ez sem szerepelt, őt csak a szolidaritási gyűjtésről és egy állítólagos szabotázsról faggatták. Később azt állította, éppenséggel Czár mondta neki, hogy Sztálint az orvosai ölték meg, ő viszont ellentmondott, mondván: „azokat már leleplezték”. Czár, aki a gyűjtésben való részvételt elismerte, később következetesen tagadta, hogy bármilyen becsmérő megjegyzést tett volna Sztálinra vagy halálára.³⁷⁰

1953 júniusában Czár századost 5 év 10 hónapi börtönre ítélték izgatásért egy olyan perben, amelyben 24 vádlott felelt ugyanazért; a legtöbben egyáltalán nem ismerték egymást. A büntetések egyharmad része az 1953-as közkegyelem alá esett. Bármit is mondott Czár és Kirchner *valójában*, igazuk lett abban, amit felrögtak nekik: változtak az idők. A Fővárosi Ügyészség 1954 márciusában kezdeményezte az ítéletek felülvizsgálatát. Állásfoglalásában azt kifogásolta, hogy a Sztálin halála utáni ügyekben kizárólag vádlotti beismerések alapján ítélték (akárcsak Sztálin halála előtt, tehetnénk hozzá). Nem hallgatták meg a védelem tanút, összekapcsoltak egymással semmiféle kapcsolatban nem lévő ügyeket. Több vádlott visszavonta nyomozati vallomását, magukat az izgató kijelentéseket nem vették jegyzőkönyvbe, és az ítéletek is túl szigorúak voltak.³⁷¹ A Budapesti V. kerületi Bíróság 1954 júliusában hatályon kívül helyezte a korábbi ítéletet, és Czárt bizonyítékok híján felmentette.³⁷²

Az identitás válságának talán legtisztább és mindenképpen legtömörebb megfogalmazása lett a Gerley Győző százados elleni eljárás alapja. Vitézi címét Gerley hivatásos honvéd alezredes apjától örökölte. Eredetileg ő volt Korompay Gusztáv mellett az évfolyam másik folyamőre, 1942-

³⁶⁸ Uo.

³⁶⁹ Vincze 2013.

³⁷⁰ ÁBTL 3.1.9. V-111777 Hegedűs István és társai vizsg. dossz.

³⁷¹ BFL - XXV.60.e - 1953 - 002154, Fővárosi Főügyészség, TÜK büntető iratok, 198. A Főv.Ügy a Legf.Ü. Különleges Ügyek Oszt.-nak, 1954. 03. 11.

³⁷² BFL - XXV.60.e - 1954 - 002183, Fővárosi Főügyészség, TÜK büntető iratok.

ben azonban repülőtisztte képezték át és az 1. távolfelderítő repülőosztály kötelékébe került. Velük teljesített frontszolgálatot két ízben, s szerzett a szokásos kitüntetések (Kormányzói Dicsérő Elismerés bronz, Tűzkereszt I. fokozat) mellé egy II. osztályú német vaskeresztet is. Amerikai hadifogságból 1945 őszén érkezett haza, a következő év tavaszán igazolták, nyáron B-listázták mint létszámfeleltet, de érdekes módon ezt a határozatot 1947 augusztusában visszavonták, sőt vissza is helyezték tényleges állományba. Ismét igazi százados lett, de nem sokáig, mert 1948. január 1-jével nyugállományba helyezték. A későbbi iratok meglehetősen nagyvonalúsággal ábrázolták Gerley polgári foglalkozásait; 1950-ig többnyire segédmunkás volt itt-ott, 1950-ben a Budapest Kőbányai Középítési Nemzeti Vállalat munkavezetője lett, 1955-ben pedig az újpesti Vacuumtechnikai Gépgyár alkalmazásába került, ahol a műszaki osztály szabványügyi csoportvezetői beosztását foglalta el. Számos társával ellentétben Gerley százados már az ötvenes évek közepére stabilizálta helyzetét a szocialista rendszer alsó középosztályában: távol a fizikai munkától, technikus besorolásban. Bár szakképzettséget nem szerzett, de a Ludovika helyett minden iratában *műszaki akadémiát* tüntetett fel végzettségként. Az átlagnál többet, havi 1500 Ft-ot keresett. Gerley özvegy édesapja az ötvenes évek elején csaposként dolgozott, „nyugdíj és özvegyi nyugdíj nélkül”, vagyis a stabilizáció távolról sem terjedt ki az egész családra.³⁷³

1955. június 8-án, fizetésnapon Gerley barátaival szórakozott a margitszigeti Nagyszállóban, ami jelentős mennyiségű szeszes ital elfogyasztását (is) jelentette.³⁷⁴ Hajnali 2 óra körül a Móricz Zsigmond körtéri talponállóban találta magát egy ismeretlen személlyel iszogatva, akivel együtt is indultak el 2 után. A Magyar Nemzeti Bank körtéri fiókjánál, az építkezési állványzat alá húzódva egy rendőr szakaszvezető posztolt. Ha Gerley meglátja, feltehetően nem mondta volna ismeretlen társának, amit a rendőr hallott: „Én vitéz Gerley Győző százados vagyok, az voltam és az is maradok, nem adok neki 5-6 hónapot!” A rendőr igazoltatta őket, az ismeretlen társ elpárolgott, a százados azonban átadta személyazonossági igazolványát. De csakhamar meggondolta magát és megpróbálta kicsavarni a rendőr kezéből a passzust, mire az pisztolyt rántott. Gerleylet előállították, majd előzetes letartóztatásba helyezték.

³⁷³ HIL HM KI 12525. sz. tiszti okm.gy.

³⁷⁴ A bírósági ítélet 3,5 dl rumot és 3x3 deci bort rögzített, de utalt az adatok bizonytalanságára. ÁBTL 3.1.9. V-152.540 Simoncsics János és társai vizsgálati dossz. – A dosszié 3 személy, egymással semmiféle összefüggésben nem álló ügyének *ítélete*-it tartalmazza. Lásd még BFL XXV.4.a - 1955 – 10936, Fővárosi Bíróság.

Bár Gerley ismeretlen beszélgetőtársa eltűnt, a jelenetnek mégis akadt kívülálló tanúja, egy arra járó villamoskalauz. Gerley kijelentésére vonatkozóan semmit sem tudott mondani, mert azt nem is hallotta, már az igazoltatásra lett figyelmes. Zűrzavaros vallomásaiban eleinte azt állította, hogy amíg a rendőr az igazolványt tanulmányozta, Gerley „jelekkel”, esetleg „szájmozdulattal” arra hívta fel, hogy együtt üssék le a szakaszvezetőt. Ez a momentum, amely a hatóság elleni erőszak amúgy is baljós vádját jelentősen súlyosbította volna, az eljárás középpontjába került. 1955 augusztusában Gerley azért kapott 4 év börtönt, mert a bíróság hitelt adott a kalauz vallomásának. A vádlott fellebbezett, s az új idők jeleként a Legfelsőbb Bíróság ősszel az ítéletet hatályon kívül is helyezte, éppen a bizonyítékok elégtelensége és a bizonyítási eljárás hiányosságai miatt. 1956 januárjában a Fővárosi Bíróság új ítélete a kalauz vallomását ellentmondásosnak találta (félreérthette a vádlott részeg dülöngélését) és csak az izgató kijelentésre, valamint az igazolvány visszaszerzésének kísérletére szorítkozott. Az új ítélet 2 év 6 hónap lett, a védelem újabb fellebbezését ezúttal elutasították és az ítélet 1956. március 26-án jogerőre emelkedett.

Érdemben azonban nem sokat változott. A vádirat a korabeli szokások szerint nem tartalmazta az inkriminált mondatot, a bíróság(ok) azonban kénytelen(ek) volt(ak) foglalkozni vele. „Nyilvánvaló, hogy a vádlott belső meggyőződése az volt, hogy rendszerváltást kíván és a vádbeli alkalommal azt a reményét fejezte ki, hogy ez a rendszerváltozás rövidesen be is fog következni és ő ismét vitéz Gerley százados lesz” – fogalmazta meg az értelmezés lényegét a Legfelsőbb Bíróság.³⁷⁵ A tágabb politikai és szociológiai kontextust már az első ítélet rögzítette, s az végig megmaradt. „A bíróság a büntetés kiszabásánál különös mértékben vette figyelembe azt a tényt, hogy a vádlott osztályhelyzeténél fogva népi demokráciánk ellensége.” Meghallgatták Gerley főnökeit, akik úgy nyilatkoztak, hogy munkáját jól végezte, munkatársaihoz való viszonya „közepes [!], zárkózott természetű, csak közvetlen munkatársaival közlékenyebb”. Bár ellenséges megnyilvánulásai nincsenek, politikailag nem tartották megbízhatónak. Az első tárgyaláson meghallgatott személyzetis szerint: „magatartását nem kísértük figyelemmel. Korábbi osztályvezetője jó véleménynel volt róla. [...] Társaságot épített ki maga körül nem megfelelő elemekből.” Vagyis, fordította le a bíróság, „kapott lehetőséget”, azonban „ezt nem becsülte meg, és a legelső alkalomkor, amikor az ital hatása alatt érzései, gondolatvilága felszabadult, kiütközött igazi énjé, demokráciánk-

³⁷⁵ ÁBTL 3.1.9. V-152.540 Simoncsics János és társai vizsgálati dossz. 16.

kal szemben érzett gyűlölete és máris a rendszerváltozás iránti óhajának adott kifejezést”.³⁷⁶

A forradalom előtt a századosok közül Gerley érte represszió utolsóként. Kései, rövid idősen elítéltként az 1956 nyári – kora őszi felülvizsgálati eljárások nem terjedtek ki ügyére. Az iratok szerint 1957. január 21-én helyezték feltételeesen szabadlábra, a börtönparancsnok rendelete alapján; februárban a Fővárosi Bíróság végrehajtási kegyelemre javasolta, miután büntetése felét letöltötte, s mert tettét erősen ittas állapotban követte el. Az Igazságügyminisztérium viszont április elején nem tartotta indokoltnak a kegyelmi javaslatot.³⁷⁷ Úgy tűnhet, hogy a forradalmat végig a börtönben töltötte, s pusztán egy parancsnoki rendeletnek köszönhetette – ideiglenesen? – szabadságát.

Valójában 1957 kora tavaszán, míg ügye tovább keringett a segédhivataltok útvesztőiben, Gerley százados már árkon-bokron túl járt. A szabadság nem a börtönparancsnok, hanem a fiatal filmsztár, a később megannyi emlékezetes katonafigurát megformáló³⁷⁸ Darvas Iván képében érkezett meg számára 1956. október 31-én. Darvas, oldalán egy századossal (!) és a Legfőbb Ügyészség Forradalmi Bizottsága által megbízott ügyésszel, tíz évre ítélt bátyját kereste a kőbányai Gyűjtőfogházban, őt jött kiszabadítani. Mikor megtalálta, befejezte misszióját, amelynek révén aznap mintegy száz politikai foglyot engedtek el. Gerley Győző a forradalom után emigrált, Darvas pedig az ő helyére került, csak némileg később. Ügyének lelkiismeretes vizsgálói 53 általa kiszabadított személyt azonosítottak és foglaltak listába.³⁷⁹ A 39-A-342. törzsszámú Gerley Győző elítélt, ha végül vitéz nem is, de tényleg (horthysta) százados maradt – mert ezzel az „azonosítóval” szerepelt Darvas bűnlajstromán, az utolsó érdemi iraton, amely Magyarországon róla született.³⁸⁰

A szembenállás huzamos, érdemi és átélt politikai meggyőződésen alapuló *Kádár-kori* esete – jószerével az egyetlen, amely egyértelműen ide-sorolható – Perjés Gézáé.³⁸¹ Bölcsészeti tanulmányai végeztével 1949-ben ő is visszatért a hadseregbe, mint kiképző tiszt, de 1950-ben elbocsátot-

³⁷⁶ BFL XXV.4.a - 1955 - 10936, Fővárosi Bíróság.

³⁷⁷ Uo.

³⁷⁸ Például a *Tizedes meg a többiek* tartalékos hadnagya, vagy a *Hideg napok* Tarpatki főhajónagya.

³⁷⁹ ÁBTL 3.1.9. V-141.863 Darvas Szilárd (Iván) vizsgálati dossz.

³⁸⁰ 1999-ben kérte szolgálati idejének megállapítását, lásd HIL HM KI 12525. sz. tiszt i okm.gy.

³⁸¹ Perjés százados háborús részvételéről lásd a 3. Háborúban, 1945-ös tapasztalatairól a 4. Fogság. c fejezetet.

ták, ezután 1956-ig segédmunkásként, majd a MÁVAG-ban vasesztergályosként dolgozott. A forradalom alatt az ELTE BTK egyetemi katonai parancsnokságán lett segédtsízt (összesen nem egészen három hónapig, 1957. január 31-ig), majd volt professzora, Szalai Sándor javaslatára az MTA tudományos munkatársa lett. Ebben a munkakörben dolgozott lényegében nyugdíjba vonulásáig, 1983-ig, csak státuszát 1963-ban áthelyezték a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) Könyvtárába, ahol Történeti Statisztikai Kutatócsoport létesült.³⁸²

Tanulságos, hogy az állambiztonság 1978-ban az egész 1945 utáni pályájáról csak annyit tartott megjegyzésre érdemesnek, hogy Perjés huza-mosabb ideig egy kórház hullaszállítójaként dolgozott – miközben már ekkor is folytatott hadtörténeti kutatásokat. Ez kétségtelenül (majdnem) így volt, Perjés vasesztergályos első tanulmánya 1954-ben jelent meg a *Hadtörténelmi Közleményekben*, a hadtörténészszakma akadémikus folyóiratában Esztergom 1706. évi ostromáról.³⁸³

Nem feladatunk itt Perjés Géza gazdag had- és társadalomtörténeti munkásságát ismertetni; újító és vitázó kedve egyaránt hamar ismertté tették itthon és külföldön egyaránt. Kutatási területe, a 16–18. század, kellően távol esett saját korától, de például a mohácsi csata utáni helyzet értékelésében haláláig képviselt különvéleménye – a birodalmi akciórádusz teóriája – értelmezhető volt áthallásos módon.³⁸⁴ Az állambiztonság tudott arról, hogy 1967-ben szeretett volna a Hadtörténeti Intézet és Múzeumhoz kerülni, de a parancsnok „volt horthysta tisztként” elutasította jelentkezését. „Ellene szolt e törekvésnek az a körülmény is, hogy tudományos munkásságában eszmei zavarosságok és a marxista történet-szemlélettől idegen nézetek kaptak helyet” – foglalták össze az elhárítók az elutasítás korabeli „szakmai” indokait. Perjés referátumot készített az 1970-es moszkvai nemzetközi történészkongresszusra, amit kérésére megvitattak a Hadtörténeti Intézetben. Bár ez alkalommal Perjés, az intézetben dolgozó bizalmas hírforrás szerint „számos súlyos észrevételt kapott téves és zavaros nézetei miatt”, a vita után sajnálkozva kijelentette, hogy hibáit kijavítani már nem tudja, mert a referátumot még a vita előtt elküldte Moszkvába. A katonai elhárítást a kongresszus is érdekelte, hol is szerintük Perjés „szereplését a francia, amerikai és angol delegáció nagy elismeréssel fogadta, a marxista hadtörténészek között pedig zavart és

³⁸² Kozák Péter pályaképe Perjés Gézáról, <http://nevpon.hu/view.php?id=8450>.

³⁸³ ÁBTL 3.1.7. T-9738/7. Dr. Szalai Sándor szociológus figyelő-dossziéja, 232–234. A BM III/IV. Csf-ség 1/d alo. jelentése Perjés Géza polgári személyről, 1978. 01. 21.

³⁸⁴ Perjés 1979.

megütközést keltett”, olyannyira, hogy „kénytelenek voltak élesen fellépni ellene”. Azóta – állapította meg sajnálkozva a jelentés – Perjés eszmeileg „még jobban megmerevedett”; „erőszakolt elméleteket konstruál a »háború örök modelljéről«”.³⁸⁵

1956 után egy jó darabig Perjés legfeljebb mentora, Szalai Sándor révén keltette fel az állambiztonság figyelmét. A hatvanas és hetvenes években fel-felbukkant Szalai megfigyeléséről szóló jelentésekben, nyugati szakmai kapcsolatai és a budapesti értelmiségi diskurzusokban való részvétele okán. 1978-ban is Szalai Sándor „miatt” készítették róla részletesebb jelentést, Szalai ugyanis találkozott Kárpáti Ferenc vezérőrnaggyal, hogy a szociológia néphadseregbeli felhasználásáról tárgyaljanak. Miután a katonai elhárítás felvilágosította, hogy Szalai ellen államellenes szervezkedés miatt nyomozás folyik, Kárpáti azt állította, hogy a professzor kereste meg őt. A hadsereg esetleges szociológusai között Szalai vetette fel Perjés Géza nevét, akiről azonban a Hadtörténeti Intézet akkori vezetője „szakvéleményében” azt állította, hogy „gyenge, öreg [és] alkalmatlan”.³⁸⁶ 1949 és 1956 után harmadszor tehát – ekkor még! – nem került vissza a hadsereghez.

Perjés a hetvenes évek végétől a népi ellenzék egyik aktív, a demokratikus ellenzékkel együttműködő tagja lett. Részt vett Bibó István temetésén (aki kollégája volt a KSH-ban), szép személyes visszaemlékezést írt róla az 1981-ben megjelent Bibó Emlékkönyvbe.³⁸⁷ Az emlékkönyvről szóló jelentés Perjést a „Bibó személyét misztifikálók” közé sorolta³⁸⁸ – valójában nem tudni miért, hiszen Perjés meleg színekkel ugyan, de a hétköznapi ember, „Bibó kolléga” portréját festette meg írásában. A bibói jellem és erkölcsi tisztaság iránt nagy tisztelettel viseltetett, misztifikációnak nevezni ironikus mozzanatokkal is operáló cikkét azonban erős túlzás. Perjés a csehszlovák Charta '77 bebörtönzött vezetői melletti szolidaritási nyilatkozatot

³⁸⁵ ÁBTL 3.1.7. T-9738/7. Dr. Szalai Sándor szociológus figyelő-dossziéja, 232–234. A BM III/IV. Csf.-ség 1/d alo. jelentése Perjés Géza polgári személyről, 1978. 01. 21.

³⁸⁶ ÁBTL 3.1.7. T-9738/7. Dr. Szalai Sándor szociológus figyelő-dossziéja. 217. BM jelentése 1978. 01. 09. – *Perjés Géza ekkor 61. évében járt. Magam 1998-ban találkoztam vele személyesen, amikor bekerültem a Magyar Történelmi Film Alapítvány kuratóriumába; Perjés 1993-tól öt éven át a testület elnöke, azt követően haláláig tagja volt. 81. évében is szálfagyenes természetű, határozott, s némiképp még ekkor is „katonás” fellépésű ember volt, aki élénken emlékezett Apámra a Ludovikáról (Perjés is gyalogostiszti kiképzést kapott). Visszaidézve ezt elég képtelennek tűnik, hogy húsz évvel korábban gyenge vagy öreg benyomást keltett volna.*

³⁸⁷ Perjés Géza: Bibó István, a hivatali kolléga. In *Bibó emlékkönyv* 2. 397–403.

³⁸⁸ Murányi 2005.

nem írta alá, de részt vett a Repülő Egyetem előadásain, tiltakozott Kraszó György rendőri felügyelet alá helyezése miatt és egyik szervezője volt a Duray Miklós letartóztatása ellen tiltakozó aláírásgyűjtésnek. 1985 nyarán ott volt a monori tanácskozáson (bár nem szólalt fel), ahogyan jelen volt az 1986 decemberében Eörsi István lakásán rendezett, 1956-ról szóló ellenzéki konferencián is. Ezúttal hozzászólt (kétszer is), hitet téve a forradalomban megmutatkozó érzelmi hazafiság mellett. Politikai aktivitása egészen a rendszerváltásig kimutatható.³⁸⁹ Jelen volt az 1987-es lakitelki találkozón is. A harmadik Magyar Köztársaságban nemcsak visszakarta rangját, és előléptették, de a kilencvenes évek elején a Honvédelmi Minisztérium tanácsadó testületének tagja, két éven keresztül (1992–1994) elnöke volt. Bár előrehaladott korban, de Perjés a századosok közül egyetlenként tért vissza, *ténylegesen* a hadsereg világába a rendszerváltás után. Emellett még az ELTE bölcsészkarán hadtörténeti szemináriumokat is tartott.

1986-ban Eörsi lakásán első alkalommal szót kérve Perjés saját élményeit idézte fel 1956 októberéből. Második hozzászólásában azonban *évfolyama* nevében szólalt meg. Valószínűleg ez az egyetlen írott forrás arra, hogy valaki e dolgozat vizsgálati csoportjának külön identitást tulajdonított. Előzőleg Kőszeg Ferenc azt a kérdést tette fel a forradalom nála idősebb résztvevőinek, tudnak-e 1956-ot megelőző, a forradalmat esetleg előkészítő szervezkedésekről. A dolog természetéből adódóan olyanok válaszoltak, akik a forradalom előtt vagy után megjárta a börtönt. Perjés Gézát elkerülte a represszió e legsúlyosabb formája, mégis szót kért. „Valójában, ha lett volna valamilyen szervezkedés, főleg külföldi – hát ki lett volna potenciálisan erre legalkalmasabb, mint a volt tisztikar. De erről szó sem volt. Nem tudok róla, hogy valaki is az évfolyamtársaim közül ilyen szervezkedésben részt vett volna. Én úgy kerültem bele, hogy járkáltam az utcán, és nem bírtam el a tudatot, hogy fiatal gyerekek hálnak meg, és én mint a harcnak a mestere, kívül állok. Elmentem Szalai Sándorhoz, hogy adjon valami beosztást.”³⁹⁰ [...] Volt

³⁸⁹ ABTL M-37.889/3. köt. „Fogarasi István” fn. jelentése Bibó István temetéséről, 1979. 05. 24.; uo. 3.1.5. O-19764/4, Repülő egyetem keretében az ifjúság körében ellenséges fellazító tevékenységet kifejtő személyek, 60–61.; 2.7.1. NOIJ III/I-9/2 1982. 01. 14., BRFK – 48/2 1983. 04. 15., BM III/III-b – 51/1 1984. 03. 15., BM III/III-b – 110/1 1984. 06. 12., BM III/III-b – 55/5 1985. 03. 26., Győr-Sopron-33 1985. 04. 29., BRFK – 36/1 1987. 03. 13.; uo. 4.1. A-2003/1. A Rádiófigyelő szolgálat jelentései, 1987. szept. – 1988. febr. 1–8. Az ún. százak nyílt levele az Országgyűlés tagjaihoz, 1987. 09. 08.

³⁹⁰ Perjés tehát ily módon, az ELTE Forradalmi Bizottságában aktív egykori professzora révén került katonai beosztásba az egyetemen – a forradalom *révén*, de már a forradalom *után*...

egy pár ludovikás, aki bekerült, mert annyi megbecsülésben részesítették, hogy beválasztották a munkástanácsba.”³⁹¹

A századosok számára az egyik lehetséges 1956-os részvételi forma valóban az lehetett (volna), amire Perjés a *harc mestere* formulával utalt: részvétel a fegyveres küzdelemben és/vagy fegyveres szerveződésben katonaként, pontosabban parancsnokként. A másik sokuk, talán többségük számára az ötvenes évek közepén osztályrészül jutó munkáléltből fakad(hat)t: részvétel a munkahelyi, jellemzően üzemi forradalmi testületben.

Az állambiztonság a százhatvan főnyi évfolyamból 1956-ban Magyarországon élt mintegy száztíz százados közül tizenhat fő valamilyen 1956-os részvételéről tudott.³⁹² Közülük a legtöbben (heten) valóban munkástanácsi tagságuk miatt kerültek iratokba, nyilvántartásba. Ez azonban távolról sem jelenti, hogy mindent, vagy akár *valamit is* tudunk tényleges 1956-os szerepükről. Árpás-Erdődi Gyula volt gyalogos századosról például csak annyit, hogy tagja volt a győri Kisalföldi Gépgyár munkástanácsának. A megyében lakó volt horthysta katonatisztekről készült objektumdoszsié is csak ennyit tud, s mivel harmadmagával együtt említik, még azt sem lehet tudni, hogy közülük ki került közbiztonsági őrizetbe – az „Árpási”-nak nevezett Árpás-Erdődi vagy más?³⁹³ A négyévi szovjet fogság után 1949 őszén hazatért századost B-listázták, előbb adminisztratív, majd fizikai munkakörökben dolgozott. 1954-ben *horthysta katonatiszti* származása miatt bocsátották el a Wilhelm Pieck Vagon- és Gépgyárból, ahol egyébként műszaki rajzoló volt. Munkahelyén úgy vélték, „*munkástanács tag volt, mert az üzembeliek megválasztották, de nem tevékenykedett*”, a rendőrség azonban jobban tudta, szerintük éppenséggel „*aktívan tevékenykedett*” – és ez utóbbi döntött abban, hogy megfosztot-

³⁹¹ Hegedüs B. 1992, 178.

³⁹² Ha ez a szám valós – ami nem biztos, lásd a nyilvántartásról és az iratokról az előző fejezetben írottakat –, akkor is tizenheten vettek részt. – *Apám ugyanis, bár semmilyen állambiztonsági anyagában nem szerepel (nem említik róla az 1962-es felmérésben, nyilvántartásba pedig nem is került – nyilván, mert a nyilvántartó átszervezésekor már meghalt), tagja volt a Szellőző Művek munkástanácsának. 1989-ben előkerült egy karhatalmi elhárító tiszt néhány irata, köztük egy jelentés az albertfalvai gyár munkástanácsáról, benne: „Micsinyei Vilmos volt horthysta tiszt, [...] november vége felé [már] óvatos, nem nyilvánít véleményt semmiben”* (Mécs-Rainer 1989). *Az 1958-as rendfokozati felülvizsgálathoz készült munkahelyi jellemzése nem szólt munkástanácsi tagságáról, csak ennyit jegyzett meg: „Az ellenforradalom alatt általában bejárt az üzembe. Tartózkodó magatartású volt, nem tartozott az akkori hangoskodók közé. Nem politizál, véleményt nem nyilvánít. Pártellenességet nem tapasztaltunk nála, de nem is állt ki a párt politikája mellett.”* HIL HM KI 3436. sz. tisztí okm.gy.

³⁹³ ÁBTL 3.1.5. O-14961. Győr-Sopron megye területén élő volt horthysta erőszakszervezetek tagjai, 8.

ták tartalékos tiszti rendfokozatától.³⁹⁴ Fodor Zoltán volt tüzér százados, akit ugyancsak B-listáztak, csak még 1946-ban, amerikai fogságából való hazatérése után egy évvel, 1956-ban a Hidépítő Vállalat gépkocsivezetője volt. Ott bevásárolták a munkástanácsba. Fodor volt a századosok közül az egyetlen, aki dokumentálható, „hivatalos lépést” tett a forradalom alatt tiszti reaktiválása érdekében. Egyike volt ugyanis annak a 133 egykori hivatásos tisztnek, akik a Magyar Rádióban ismertetett felhívás alapján jelentkeztek a Honvédelmi Minisztérium Forradalmi Katonai Bizottságánál, rehabilitációjukat kérve. Fodorral szemben a nagy többséget az 1950-es években szerelték le, s nem volt tiszti múltjuk 1945 előtt.³⁹⁵ Nem áll sokkal több információ rendelkezésre Gyűrűs János gyalogos százados 1956-os tevékenységéről. Viszonylag hamar, már 1947 nyarán hazatért szovjet hadifogságból. Alacsony szintű adminisztratív munkákkal kezdte; 1956-ban a pápai Elekthermax vállalat anyag- és áruforgalmi osztályán már csoportvezető volt. Itt lehetett tagja vagy akár vezetője a gyárőrségnek, aminek folyamányaképpen delegálták a városi forradalmi bizottságba. Érdekes módon vállalati felettesei, beleértve a párttitkárt is, semmi sem tudtak (vagy nem akartak tudni) Gyűrűs 1956-os szerepvállalásáról, holott a rendőrségi iratok szerint több ízben preventív őrizetbe is került.³⁹⁶ Ritókh István gyalogos százados 1946-tól, amerikai fogságból való visszatérésétől pár évig Miskolcon élt, majd Budapestre költözött. 1956-ban az Építésügyi Minisztérium Szerelőipari Vállalatánál lett fűtés-szerelő – valószínűleg betanított munkás, mert Miskolcon elvégzett ugyan egy esti kereskedelmi tanfolyamot, más szakképzettsége azonban nem volt. Szerelőként jól megállta a helyét, mert Kiváló Dolgozó címet kapott és sztahanovista lett – 1956-ban pedig bevásárolták a munkástanácsba. Az üzemi vezetés nyakatekert megfogalmazása szerint ebből utóbb saját kérésére kimaradt; magatartása, írják, 1956 előtt „csendes, passzív volt (és okos) [!]. Rendkívül művelt és olvasott ember, aki a munkástanács elnökségi tagját, kivel együtt dolgozott és jelenleg is dolgozik az ujjá köré csavarva és az ő politikai szemszögéből irányította. [...] Konkrétumot ellene felhozni nem tudunk, mert esetleges bujtogatásait suba alatt végzi.”³⁹⁷ Állambiztonsági irat nem is maradt fent róla, de a nyilvántartásban

³⁹⁴ HIL HM KI 313/1796. tiszti okm.gy.

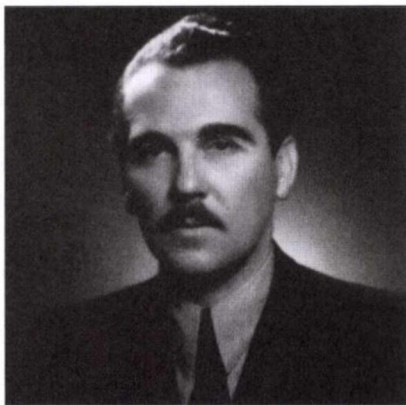
³⁹⁵ ÁBTL 3.1.9. V-150.360/1. Forradalmi Bizottságok Budapesten. 254.; Uo. V-150.005/17. Kovács István és társai ³⁹⁵. Feljegyzés a HM Forradalmi Katonai Bizottsága részére azokról a tisztekről, akik a hadseregbe való visszavételüket kérik.

³⁹⁶ ÁBTL 3.1.5. V-150379. Veszprém megyei monográfia, 132., HIL HM KI 28134. Gyűrűs János tiszti okm.gy.

³⁹⁷ HIL HM KI 387. Ritókh István tiszti okm.gy.

szerepelt, azzal a megjegyzéssel, hogy „aktívan támogatta a munkástanács határozatait” (!). Földváry István százados is gyorsan, 1947-ben hazatért a szovjet fogságból, sőt, 1948-tól visszatért a hadseregbe, ahol 1949–1955 között előbb őrnagyi, majd alezredesi rendfokozatban a Honvéd Dózsa Gyalogos Tiszti Iskola lőképzési tanszékvezetőjeként dolgozott Pécsen. Akkor azonban egészségi okok miatt leszerelték, és a Dél-dunántúli Üzemélelmezési Vállalatnál helyezték el; 1956-ban a tervcsoport vezetőjeként dolgozott. Saját(os) megfogalmazása szerint „a vállalatnál megalakuló munkástanácsba beválasztottak, de a munkástanács végeredményben nem alakult meg”. Felettese így nyilatkoztak, hogy „visszahúzó és tartózkodó” természete ellenére a tanácsban működő ellenforradalmi elemek „igyekeztek felhasználni, de lényegében semmi néven nevezendő népi demokrácia ellenes cselekedetet nem követett el”.³⁹⁸ Ez az egyrészt-másrészt között szorongva egyensúlyozó mondat is Földváry tartalékos tiszti rangjába került.

A fennmaradt állambiztonsági iratok a munkástanács tagot csak két pécsi illetőségű százados esetében világítják meg részletesebben – de Bánó Elemér és Kiss Zoltán tagja is csupán kiindulópont és indok a hosszan tartó különdossziés megfigyeléshez. A 75%-os hadirokkant Bánó 1945 után pécsi vállalatoknál dolgozott főkönyvelőként, 1956-ban éppen a Cementipari Vállalatnál. Itt lett tagja a munkástanácsnak – egyesek úgy emlékeztek, hogy egyenesen annak elnöke volt, s ezért döntő befolyással bírt a vállalatnál történetekre. Ezek közül legsúlyosabbnak az igazgató, a párttitkár és a személyzeti eltávolítása tűnt, de nemzetőrség szervezése és vidékre küldése (hogy „szedjék össze a párttitkárokat”) is igen baljósan hangzott; a személyzeti iratok megsemmisítése ehhez képest semmiségnek hatott. Bánó után már 1956 előtt is nyomozott az állambiztonság, de csak mint volt tiszt után; 1957 februárjában is azzal indokolták elbocsátását a Cementiparitól, hogy egykori katonatisztként nem maradhat vezető állásban. Az év vé-



Bánó Elemér tartalékos tiszti igazolványképe, 1951 körül

³⁹⁸ HIL HM KI 91418. Földváry István tiszti okm.gy.

gén aztán munkástanácsi tevékenysége miatt is nyomozást kezdtek ellene. A kikérdezettek – csupa politikailag megbízható ember – Bánó ellen vallottak, kivétel azonban itt is akadt: maga a párttitkár. Úgy tűnik, egyedül ő nem tudott saját (!) eltávolításáról. Bánót 1958 októberében hallgatták ki. Elismerte, hogy 1956. október 25-én vagy 26-án a munkástanács elnök**helyettes**ének választották, hogy követeléseket fogalmaztak, amelyeket elküldtek a megyei munkástanácsnak, hogy megsemmisítették a káderanyagokat. Fegyveres nemzetőrséget azonban nem szerveztek a vállalatnál és nem küldtek senkit vidékre. A párttitkár nem volt függetlenített, a bérelszámoló csoportban dolgozott, nem is változtattak beosztásán; a személyzeti vezetőt és még egy-két embert viszont valóban alacsonyabb, fizikai munkakörbe helyeztek. Amikor azonban mindez történt – november közepe után – Bánó már lemondott tisztségéről, bár véleményét a kérdésekben is kifejtette. Tagadta, hogy a kormány tagjait rágalmazta volna, de nem zárta ki azt sem, hogy mégis: „talán igen, mert az ellenforradalommal egyetértettem és azt helyeseltem.”³⁹⁹ Néhány héttel korábban már javasolták internálását, végül ettől rokkantsága miatt elálltak – és csak fafűrészelő iparendélyét (pillanatnyi megélhetését) vonták meg.

Kiss Zoltán gyalogsági százados még a háború alatt testnevelő- és vívótanári képesítést szerzett, és 1942-től a Központi Testnevelési Intézetben, majd a háború végén a huszár és kerékpáros központi iskolánál szolgált. Szovjet hadifogságából már 1947-ben visszatért, egy ideig biztosítótársasági tisztviselő volt, aztán az államosítás után fizikai munkás lett. 1956-ban a Baranya megyei Állami Építőipari Vállalatnál (itt szerezte meg a szakmunkás-bizonyítványt) az egyik vasbetonszerelő csoport (brigád) vezetője volt. Korábban a Cementiparinál is dolgozott, ott, ahol évfolyamtársa, Bánó Elemér volt a főkönyvelő. Kiss munkája mellett edzőként működött alacsonyabb osztályú labdarúgócsapatoknál, de ökölvívóedzéseket is vezetett – vívásra a pécsi vállalatok ifjúsága körében kevésbé volt igény. Ő is szerepelt már 1956-ban az antidemokratikus elemek nyilvántartásában, a forradalom alatt pedig beválasztották a munkástanácsba. Itt egyrészt összekötőként delegálták a városi munkástanácsba, így része volt a sztrájk közös, városi és megyei szervezésében. Részt vett a vállalat személyzeti vezetőjének leváltásában, és – ami különösen felkeltette a vizsgálódó állambiztonságiak figyelmét – megpróbálta megtudni azok nevét, akikkel a személyzetis a rendőrségen, az ÁVH-nál és a pártbizottságoknál hivatalos kapcsolatban állt. A forradalom után csoportvezetői beosztását megszüntették, ismét beosztott vasbetonszerelő lett, teljesen visszavonult,

³⁹⁹ ÁBTL 3.1.5. O-15374. Bánó Elemér irattározott F-dossziéja.

„nem törődött mással, csak a munkájával. Azt a lehető legpontosabban elvégezte”. 1957 tavaszán mégis ő maga kérte ügyének kivizsgálását, mert leváltása óta „úgy érzi, hogy őrá mindenki úgy néz, mint a demokrácia ellenségére, jóllehet semmivel sem tett többet, mint amennyit a dolgozók érdeke megkívánt”.⁴⁰⁰ Leváltásán túl Kisst nem zaklatták munkástanácsai tagsága miatt – viszont egy darabig beszervezését fontolgatták. Ebből a célból több hálózati személlyel is figyeltették, akik közül legalább kető egykor maga is tisztként szolgált. Végül a beszervezéstől elálltak. Kiss munkahelyet változtatott, raktáros, majd 1962-ben raktárvezető lett. Tovább edzette fociapatait – és egészen a hetvenes évek elejéig, nyugdíjazásáig figyelték.

A hét munkástanácsos után következő, közel azonos létszámú (hatfős) csoportot a fegyveres tevékenységben részt vevők alkotják. E radikális cselekvési formát, gondolhatnánk, az állambiztonság különleges figyelemmel kísérte, s bármit megtett, hogy minden részletét felderítse. Valójában inkább az ellenkezője szűrhető le a fennmaradt iratokból. A töredékes információk sok esetben erősen megkérdőjelezzik, hogy akiről szóltak, egyáltalán kifejtettek-e bármilyen tevékenységet, vagy csupán a szóbeszédet rögzítették.

Fáykiss Ferencről például sem irat nem található, de még az operatív nyilvántartás rendszerében sem szerepel. Mi több, attól kezdve, hogy Fáykiss Ferenc századost, az ellenállási mozgalom egykori résztvevőjét az 1945 utáni honvédség megtartotta szolgálatában, majd 1948. január 1-jén nyugdíjazták, sorsáról alig tudunk valamit. 1962 körül Bakonyszentlászlón lakott, a győri erdészet alkalmazásában állt, de foglalkozását, beosztását a „horthysta” tiszti katasztert készítőik sem ismerték. Szerepelt (ekkor még) a BM II/11. osztály nyilvántartásában, ám iratról ez a lajstrom sem tudott. Fáykissről hiányos adatai ellenére annyit azért tudtak, hogy „1956-ban a nemzetőrség parancsnoka. Értékes tanácsokat adott az ellenforradalmároknak és segített felfegyverezni őket.”⁴⁰¹ Hogy Fáykiss százados hol parancsnokolt, és nemzetőrei milyen viszonyban voltak az „ellenforradalmárokkal”, nem ismeretes. Fülöp István volt műszaki százados amerikai fogsága és B-listázása után Győrött élt, előbb földmérőként, majd 1950-től az Észak-Dunántúli Áramszolgáltató Nemzeti Vállalat technikusaként dolgozott. 1959-ben az ÉDÁSZ-tól beszervezett informátor azt jelentette, hogy Fülöp százados 1956-ban a fegyveres gyárörtség rajparancsnoka volt. Ez a közlés elegendő volt ahhoz, hogy a megyei

⁴⁰⁰ ÁBTL 3.1.5. O-15375. Kiss Zoltán irattározott F-dossziéja; HIL HM KI 49221. Kiss Zoltán tiszti okm.gy.

⁴⁰¹ ÁBTL A-933/3 318.

horthystákról vezetett objektumdossziében nyilvántartásba vegyék – de többre nem; Fülöp egyébként 1956-ban elhagyta Magyarországot és más adat vele kapcsolatban nem keletkezett. Az 1956-ban a székesfehérvári Finommechanikai Vállalat alacsony beosztású adminisztratív munkakörét betöltő Lózsa Jenő volt gyalogos századosról is csak egyetlen sor tudatja a megye 1956-os eseményeit összefoglaló „monográfiában”, hogy munkahelyén a fegyveres őrség parancsnoka volt. Lózsa itthon maradt, sőt tovább dolgozott a Finommechanikában, még beosztása sem változott – 1956-os tevékenysége egy sor maradt az említett dossziében.⁴⁰²

Gömbös Zoltán tüzér százados (a miniszterelnök fiának csak névrokona⁴⁰³) 1956-ban Mórton élt és a székesfehérvári Országos Villamos Távvezeték Vállalat alkalmazásában állt villanyszerelőként. Október 27-én Mórton is megalakult a forradalmi bizottság, amely létrehozta a nemzetőrséget – több mint 200 taggal. Gömbös két nappal a megalakulás után a hangoshíradón közzétett felhívásra jelentkezett. A forradalom után 1957. március 10-én letartóztatták és azzal vádolták, hogy mint a móri nemzetőrség katonai tanácsadója, ő szervezte meg a nemzetőrséget Csókakőn, Bodajkon, Kisgyónban, Balinkán és Bakonycsernyén. Ezenfelül kapcsolatban állt a győri „ellenforradalmi kormánnyal”, utasításait továbbította a járásba. Gömböst előbb internálták, majd az év végén szabadlábra helyezték, de 1958. január végén ismét letartóztatták és február végén egyévi börtönre ítélték. (Ezt az ítéletig lényegében le is töltötte.) Az ítélet szerint nem viselt semmiféle vezető tisztséget, a nemzetőrség kötelékében csak adminisztratív munkát végzett. Afféle írnokként volt jelen azon községekben, ahol újabb nemzetőrségeket szerveztek, vagy például Bakonycsernyén, ahol a móri nemzetőrök vettek őrizetbe három ott elrejtőzött ávóst (Gömbös az erről felvett jegyzőkönyvet vezette). Győről és az ellenkormányról már szó sem esett. 1958 novemberében a Legfelsőbb Bíróság tíz hónapra szállította le Gömbös Zoltán büntetését, mivel „cselekvése egészen szűkkörű, az eseményekben tartózkodással vett részt, az alig terjed túl a rendfenntartásra irányuló tevékenységen, nem törekedett vezető szerepre, amelyet pedig – múltjára tekintettel – nyilván elérhetett volna. Terheltet ezért nem lehet tudatos ellenforradalmárnak te-

⁴⁰² ÁBTL 3.1.9. V-150368 Fejér megyei 1956-os monográfia, 66.

⁴⁰³ „Fehérvári” fn. ügynök – maga is volt katonatiszt – egy 1960-as jelentésében Gömbös századost *jákfáinak* nevezte, és azt állította, hogy rokonságban állt Gömbös Gyula volt miniszterelnökkel, sőt 1945 előtt „az egyetlen normális Gömbösnek” nevezték. Állítását tartója a jelentés margóján megkérdőjelezte és odaírta: „ezt az információt hol, kitől szerezte be?” ÁBTL 3.1.2. M-37696/1. „Fehérvári” fn. ü. munkadossziéja 2. köt. 40. „Fehérvári” fn. ü. jelentése 1960. 03. 10.

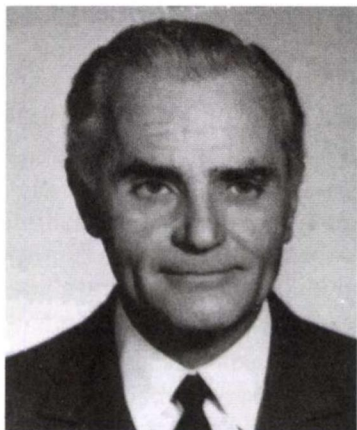
kinteni, amire egyébként felszabadulás előtti múltja következtetési alapot adna.⁴⁰⁴ Gömbös Zoltán az egyetlen százados, aki 1956-os tevékenysége miatt jogerős börtönbüntetést kapott.

Galamb Istvánt családi háttere eleve élesen megkülönböztette a századosok többségétől. Apja, Galamb Ödön a pancsovai gimnázium latin–történelem–gyorsírás szakos tanára, 1919 őszén menekült Magyarországra, miután nem tette le az esküt a szerbeknek. Makón lett gimnáziumi tanár (István fia is oda járt az alsó évfolyamokban). Ő készítette fel a négy polgárit végzett József Attilát a gimnáziumi különbözeti vizsgára; a Galamb család is az internátusban lakott, mint a kamasz költő, aki mindennapos vacsoravendégük volt. Galamb Ödön volt verseinek első olvasója, ő ismertette össze Juhász Gyulával, s a költő haláláig barátok maradtak. Galamb írta személyes emlékei alapján jószerével az első könyvet – még 1945 előtt – József Attila életéről.⁴⁰⁵ Fia szinte véletlenül lett katona. A Ludovika makói alapítványi helyének várományosa elbukott az alkalmassági vizsgán. Helyette Galamb István próbálkozott, s neki sikerült, tüzértiszt lehetett – persze számított az ingyenes továbbtanulás, egy középiskolai tanári fizetésből négy gyereket nem lehetett volna iskoláztatni.

Galamb István a 2. tábori tüzérosztállyal megjárta a Don-kanyart, fél évet kórházban töltött, majd a nagyváradi tüzér hadapród iskolára vezényelték. Amerikai fogságból hazatérve B-listázták. Tisztviselőként dolgozott, 1949-től a MASZOBAL (Magyar–Szovjet Bauxit és Alumínium Rt.) vállalat gánti bányájában, ahol egyébként felesége vegyész-mérnök és laborvezető volt. Galamb százados 1956-ban is Gánton dolgozott a bauxitbánya topográfusaként. A bánya személyzetisét a csákvári nemzetőrök letartóztatták és elvitték. 1956. november 3-án az igazgató és a munkás-tanács közösen (!) utasították Galambot, hogy igényeljen Székesfehérváron fegyvereket, és az erre a célra megalakított (amúgy nem létező) gánti nemzetőrség parancsnokaként hozza vissza és engedje szabadon a káderest. Galamb az utasítást végrehajtotta, a fegyvereket dolga végeztével elzárta, azokat a következő napon valódi nemzetőrök vették magukhoz. A furcsa megbízatás egyaránt szólhatott a munkahelyén megbecsülésnek örvendő szakembernek – és a múltjának. A Galambnak (valószínűleg nem ok nélkül) tulajdonított katonás fellépés – a volt százados az 1956 őszi nemzetőrpáncsnok szerepében – a misszió sikerét garantálta.

⁴⁰⁴ HIL KI 26598. sz. tiszti okmánygyűjtő; ÁBTL 2.5.7. Tököl 1008. Gömbös Zoltán internálási anyaga, 3.1.9. V-145811. Karajos István és társai vizsgálati dossziéja.

⁴⁰⁵ Galamb 1941.



*Galamb István tartalékos
tiszti adatlapon, 1970 körül*

Galambot 1957. április 2-án a karhatalom letartóztatta; a bánya személyzetise ugyan már nem dolgozott Gánton, de hírül véve a történeteket, írásos nyilatkozatban állt ki Galamb mellett. Pár nap múlva így szabadon engedték, de egy hónappal később a *Fejér Megyei Hírlap* Elküldték az ellenforradalom fővezéreit, de még nem tiszta a gánti porta című cikke név szerint támadta meg, mondván, hogy még mindig akkori munkahelyén dolgozik a nemzetőrség volt parancsnoka. Galamb minden követ megmozgatott, elment egészen a Fejér megyei pártbizottság másodtitkáráig, aki a helyszínen, párt-

taggyűlésen állt ki mellette. Galamb István „igazságát” ekkor még elismerték. 1958-ban a bányába új vezetők érkeztek, akik visszaminősítették anyagmozgató segédmunkásnak, ezzel 2000 Ft-ot meghaladó fizetése a felére csökkent. Azt is értésére adták: mivel fegyvert fogott 1956-ban, örülhet, hogy Horthy-tisztként ennyivel megúsza. Galamb nem hagyta magát, ügyét eljuttatta most már a megyei első titkárig, illetve Szekér Gyula nehézipari miniszterhelyettesig. Igazát elismerték, már csak azért is, mert áthelyezése még az akkori szabályok szerint is teljesen törvénytelen volt. Az Elnöki Tanács 1958. 66. sz. törvényerejű rendelete valóban kimondta, hogy *volt elemek* nem tölthetnek be vezető állást. Galamb István topográfus azonban nem volt vezető. Mire ügyét orvosolták – sőt még tartalékos tiszti rendfokozatát is meghagyták –, elhagyta Gántot, és a fővárosban kezdett új munkába – ahol az állambiztonság több mint tíz éven át figyelte.⁴⁰⁶

A századosok közül 1956-ban a legjelentősebb szerepet Kubicza János vállalta. Ő volt az egyetlen, aki – Perjés Géza szavával élve – valóban a *harc mestereként* vett részt a forradalomban. Kubicza eredetileg gyalogsági tiszt volt, de repülőmegfigyelői kiképzést követően már az 1. távfelfelderítő repülőosztály tisztjeként töltött egy évet a megszálló erőknél 1943–1944-ben, utána pedig a kecskeméti repülőtéren szolgált.⁴⁰⁷ 1945 elején

⁴⁰⁶ HIL KI 17365. sz. tiszti okm.gy; ÁBTL 3.1.5. O-16616. Galamb István dossz.

⁴⁰⁷ Kubicza János: Kecskemét városának és repülőterének végnapjai 1944. október 15. – október 31. *Magyar Szárnyak*, 23. 1995. 67–69.

nem ment nyugatra,⁴⁰⁸ Budapesten bujkált, ahol jelentkezett a szovjet csapatoknál, akik természetesen foglyul ejtették. Az elosztótáborban, 1945. március 20-án jelentkezett az új magyar honvédségbe, amikor még a németek elleni harc valós lehetőség volt. Századparancsnok lett, nemcsak igazolták, hanem ritka esetként a B-listázáskor is megtartották a szolgálatban. Utoljára sporttisztként szolgált 1949. július 1-jéig, amikor nyugálományba helyezték. 1948 januárjában még honvéd századosként belépett a Szociáldemokrata Pártba, ahonnan átvették az MDP-be, de az 1949-es tagrevízió alkalmával kizárták. Katonaságtól való elbocsátását követően volt vasúti pályamunkás, állatfelvásárló, 1953–1955 között Komlón a bányánál könyvelő, 1956-ban pedig a Pécsi Térképészeti Vállalat „fizikai dolgozója”.⁴⁰⁹ Nem lényegtelen körülmény, hogy Kubicza 1945-ben megnősült, de felesége 1955-ben meghalt.

A forradalom pécsi munkahelyén érte, az első napok eseményeiben nem vett részt, sőt voltaképpen november 5-ig nem csinált semmit. Saját megfogalmazása szerint volt tisztjár-saival azért felvette a kapcsolatot „egy valóságos győzelem esetén” lehetséges szerepvállalásukat illetően. Leadta a nevét a pécsi egyetemi nemzetőr zászlóalj szervező központjánál, hogy ha szükség lenne rá, rendelkezésre áll. November 3-án részt vett a megyei ÁVH épületének átvizsgálásában, de csak mint az erre kiküldött bizottság által meghívott magánszemély.⁴¹⁰

Kubicza szerepvállalásának ideje november 4-én, a szovjet csapatok ismételt bevonulása után érkezett el, amikor az egyetemi nemzetőrök értesítették arról, hogy sok fegyveres a Mecsekbe vonult és a várostól nem messze gyülekeznek. Kubicza másnap, 5-én éjszaka, a harci zajt követve érkezett a helyszínre. Itt az alakulat későbbi fő-



Kubicza János, 1955 körül

⁴⁰⁸ 1945. január 13-án az I. hadtest bírósága 1 hó börtönre ítélte Kubicza János századost, mert nem hagyta el Budapestet nyugati irányban, HIL HM KI 57568. sz. tiszti okm.gy.

⁴⁰⁹ Uo. – tartalékos tiszti adatlapján tüntette fel ezt a munkakört. Lásd még http://pecs2010.blog.hu/2010/11/03/parti_galeria_varosfoglalas_pecs_arcai_74_kubicza_janos_1917_2005.

⁴¹⁰ Péter 1997, 218–219.

parancsnoka, Horváth Géza komlói körorvos fogadta.⁴¹¹ A jelek készülődő szovjet támadásra utaltak, Kubicza pedig úgy vélte, hogy a városközei hely kézifegyverekkel védhetetlen. Ezért még éjszaka azt javasolta, hogy az alakulat vonuljon vissza a hegység belsejébe, ahol nehezebben jutnak a nyomukra. Miután meggyőzte igazáról többieket – a szervezésben addig részt vevő tényleges tisztek még 4-én, 5-én mind elhagyták a fegyvereseket – egyedüli hozzáértőként átvette a csoport katonai irányítását. A később Mecseki Láthatatlanoknak nevezett – valójában magukat *Mecseki szabadságharcos csoport*nak nevező – alakulat parancsnokhelyettese Béla álnéven Kubicza lett.

Kubicza emigrációja után szinte azonnal megírta emlékezéseit saját forradalmi szerepéről – a Magyar Harcosok Bajtársi Közössége *Hadak Útján* című értesítőjében megjelent közleményt -aj- monogrammal jegyezte, magáról pedig 1956-os fedőnevén Bélaként, harmadik személyben beszélt.⁴¹² A szöveg a háborús tiszti frontnaplók módján íródott, stílusa szikár, szóhasználat a katonásan szakszerű és mindenekelőtt reális. A pécsi eseményekről szóló állambiztonsági összefoglaló csaknem három és fél ezer fegyverest „látott” a Mecsekben 1956. november 4-e után⁴¹³ – Kubicza szinte pontosan ennek egytizedére, 310–340 főre tette a létszámot, ami a következő napokban jelentősen csökkent. Mindenekelőtt katonai szervezetet próbált építeni a kiképzetlen és fegyelmezetlen fiatalokból – a parancsnoki törzsön és annak „közvetlenjein” (élelmezők, „vonat”,⁴¹⁴ különleges raj stb.) túl ez hét szakaszt jelentett. Egy-egy szakasz három rajból, összesen kb. 40 emberből állt. Az ily módon megszervezett csapat esküt tett, szolgálatot adott, a parancsnokság eligazításokat tartott, napi parancsokat adott ki. Kubicza szervezte meg a kiképzést, az őrszolgálatot, a felderítést és a hírszerzést, valamint a legfontosabbat, a csapat mozgását. Bár a Láthatatlanok hajtottak végre kisebb támadó vállalkozásokat a mecseki főútvonalakon ide-oda vonuló szovjet páncélos- és gépkocsi-oszlopok ellen, továbbá a kisebb falvakban (Pécsvárad, Mecseknádasd, Apátvarasd) igyekeztek megzavarni a párt és a karhatalom szervezését, elsősorban *láthatatlanok* próbáltak maradni. A Pécs közelében lévő dö-

⁴¹¹ Horváth orvosi diplomájának meglétét többen kétségbe vonták és vonják.

⁴¹² *Hadak Útján*, IX. évf. 100. sz. 1957. aug. Facsimile közlését lásd Péter 1997, 206–212. és Romváry–Rozs 1997, 15–21. Kubicza szerzőségéről lásd Zákó András levele Kubicza Jánosnak, 1957. máj. 22., HIL HM KI 57568. Kubicza János tiszti okm.gy. 1992-ben naplója alapján Kubicza részletesebb leírást is készített, lásd Péter 1997, 218–243.

⁴¹³ ÁBTL 3.1.9. V-150363. Ellenforradalom Baranya megyében [monográfia].

⁴¹⁴ Kb. öt tehergépkocsi.



Kubicza János százados 1957-ben készült összesítő térképe
a „Mecseki szabadságharcos csoport” mozgásáról, 1956. november 4–16.

mörkapui gyülekezőhelyről előbb november 6-án Vágot-pusztára, majd onnan 12-én Kisújbányára, innen 15-én ismét Vágot-pusztára vonultak. Mindennek célja egy jelentősebb szovjet tűzcsapás és támadás elkerülése volt, amelyet a csapat aligha élt volna túl. Kubicza pontosan megtervezett hadmozdulatai végül is sikeresnek bizonyultak. A csoport csekély harci veszteséget szenvedett, a csapást elkerülte, s november 16-ig tevékenykedett, amikor „a hazai és nemzetközi helyzetre való tekintettel” feloszlott. Mintegy hatvanan Horváth és Kubicza irányításával a Drávához indultak, s közel ötven fő fegyverrel a kézben lépte át a jugoszláv határt Bélavárnál, a Mecsekhez legközelebbi olyan ponton, ahol ez folyami átkelés nélkül lehetséges volt. Több hónapi menekülttábor-lét után az emberek szét-széledtek; Kubicza Franciországba távozott és a rendszerváltásig ott élt. Érdekes, hogy Kubiczát – ellentétben Horváthtal – nem körözték 1956 után, és nem is vették állambiztonsági nyilvántartásba.

Végül akad néhány olyan százados, akinek 1956-os részvétele feltételezhető, de arról valójában semmit sem lehet tudni. Nem ismert, miért volt preventív őrizetben 1957. április 2-a és 5-e között Botta Tibor volt százados, a kecskeméti BELSPED anyaggazdásza. Vajon a forradalom alatt csinált, mondott valamit, vagy a háborús bűnökért és izgatásért egyaránt elítélt (de amnesztiában részesült) Bottát csak származása és előélete

alapján gyűjtötték be, nehogy megzavarja a „felszabadulás” évfordulóját.⁴¹⁵ Vagy hogy került a budapesti Széna téri felkelőkről készített 1959-es belügyi összefoglalóba Czár István volt százados, ugyancsak korábbi elítélt, aki a rá vonatkozó két mondat szerint „az ellenforradalom alatt az abonyi gépállomáson súlyos párt- és kormányellenes agitációt folytatott. Az ellenforradalom ideje alatt Budapesten tartózkodott, feltételezés szerint a Széna téri ellenforradalmi bandához tartozott”.⁴¹⁶ Czár 1956-ban valóban Abonyban dolgozott a talajlabor vezetőjeként. Lefokozásakor, 1958 elején az abonyi hónapjairól szóló valamennyi állítást (nem részletezte őket) rágalomnak minősítette. 1989 utáni önéletrajzaiban sem szólt ottani forradalom alatti szerepéről, azt viszont megemlítette, hogy a XII. kerületi nemzetőr parancsnokság segédtisztjeként működött. (Czár állandó lakhelye a kerületben, a Győri utcában volt.)⁴¹⁷

Kócsy Elemér híradó százados a 101. híradó ezredben szolgált, már 1945 novemberében hazatért amerikai fogságából; a következő évben B-listázták. 1946 és 1950 között a Magyar Telefonautomata Rt.-nél dolgozott telefonműszerészként, de mindenekelőtt tanult: négy év alatt öt szakmát szerzett (autóvillamossági szerelő, telefonműszerész, rádióműszerész, ipari és kereskedői könyvelő, műszaki rajzoló). 1950-től a Ganz Vagongyár technikusa, majd műszaki tisztviselője lett – utóbbi beosztásában nyelvismeretét (német, olasz, francia, angol) kamatoztatta, a pótalkatrészek beszerzéséhez szükséges idegen nyelvű levelezést intézte. 1956-ban külföldi újságíróknak tolmácsolt, így jutott Dudás József közelébe, de közelebbi részleteket az iratok nem tartalmaznak. 1957. július elején internálták, a következő indoklással: „az októberi ellenforradalmi események idején Dudás Józsefnek volt a tolmácsa, amikor is angol-amerikai személyekkel tárgyaltak. Baráti körében rendszerellenes és szovjetellenes kijelentéseket tett. Részt vesz egy csempész társaság által lebonyolítandó üzletben, melyen keresztül milliós kárt okoz a népgazdaságnak”.⁴¹⁸ Kócsyt az ötvenes években figyelték – 1956-os szerepének vizsgálati iratai azonban nem maradtak fent. Július 17-én átkísérték a BRFK valutacsoportjához, ahol előzetes letartóztatásba helyezték. Nem 1956-os tevékenysége miatt került állambiztonsági látókörbe, tényleg egy csempészhálózattal állt kapcsolatban. A milliós kár erős túlzás volt – a megbízottak bélyegeket, talán ékszereket vittek Bécsbe, ott eladták (drágábban, mint itthon tehették volna, ha egyáltalán). Kócsy ugyanúgy az idegen nyelvű levele-

⁴¹⁵ ÁBTL 3.1.9. V-24204 Botta Tibor vizsg. dossz.

⁴¹⁶ ÁBTL O-16.800. Széna téri ellenforradalmárok objektum dossz., 57.

⁴¹⁷ HIL HM KI 11528. sz. tiszti okm.gy.

⁴¹⁸ ÁBTL 2.5.7 8/33. [Internáltak anyagai.]

zést intézte, mint munkahelyén, és a befolyó forintösszegeket kézbesítette a hazai „eladóknak”. 1957. augusztus 8-án a Belügyminisztérium II/6-a alosztálya „operatív érdekből” kérte Kócsy szabadon bocsátását, ami még aznap meg is történt. Hogy erre valójában miért került sor, arra az iratok nem adnak választ. A csempészhálózat feje 1958 tavaszán 2 év 2 hónapot kapott. Kócsyt ekkor már csak 80 ezer Ft kézbesítésével vádolták (amiért 4% jutalékot kapott) – ezt azonban az ügyészségnek nem sikerült bizonyítania. Ő 15 ezret ismert el, az ítélet ezt fogadta el, vagyis akkori egyhavi fizetése mintegy harmadáról, 600 Ft-ról volt már csak szó. Ez négy hónap felfüggesztett börtönt „ért”, „belföldi fizetőeszköznek külföldi megbízásából való átadásával elkövetett devizabűntett” miatt.⁴¹⁹ Kócsy, aki 1946-tól szocdem párttag volt, átlépett az MDP-be, és 1956-ig bizonyosan párttag maradt, sem hálózat tagjaként, sem célszemélyként nem szerepelt semmiféle állambiztonsági nyilvántartásban. Még az 1962-es tiszti felmérésből is kimaradt, holott biztosan Magyarországon élt. Balszerencséjére a szervek rendszeresen összetévesztették apjával, aki honvéd ezredesként magas beosztásokban szolgált, többek között hadiüzemi parancsnok is volt Ujpesten. Idősb Kócsy Elemér 1946-ban meghalt, fia katonai személyi iratai között szerepelt az apa Vkf. II. osztályon való szolgálata, hadiüzemi parancsnoksága, sőt még az is, hogy Horthy szárnysegédje volt.⁴²⁰

1956 érintette azt a három századost is, akik még a forradalom idején is a Magyar Néphadseregben szolgáltak. Tevékenyen egyikük sem vett részt semmiben. Lukáts Miklós alezredes, a Műszaki Egyetem hadmérnöki fakultásának docense a forradalom után nem írta alá a Tiszti Nyilatkozatot – őt tartalékállományba helyezték, de egyetemi oktató munkáját (és tanácskezetői beosztását) megtarthatta, innen is ment nyugdíjba.⁴²¹ Récsey Ottmár alezredest, a Honvéd Térképészeti Intézet főkartográfusát (aki viszont aláírta a nyilatkozatot) 1957 áprilisában „az ellenforradalom előtt és



*Kócsy Elemér tartalékos tiszti
adatlapon, 1951 körül*

⁴¹⁹ ÁBTLL O-9819. Ginzery Sándorné és társai csoportdossziéja.

⁴²⁰ HIL HM KI 313/1218. sz. tiszti okm.gy.

⁴²¹ HIL HM KI 9451. sz. tiszti okm.gy.

alatt tanúsított erkölcsi és politikai magatartása miatt” katonai szolgálatra alkalmatlannak minősítették, és tartalékkállományba helyezték. A Geodéziai és Térképészeti Vállalatnál, utóbb az Országos Kartográfiai Intézetnél dolgozott hasonló, de alacsonyabb, beosztott munkakörben, ugyancsak nyugdíjazásáig.⁴²² Arató Oszkár alezredes, aki a forradalom alatt a kecskeméti repülőtéren szolgált, ugyancsak aláírta a nyilatkozatot – ő egyetlen egykori századosként a hadseregben maradt. 1957 tavaszán „revizionista nézetei miatt” kizárták az MSZMP-ből, ahová mint MDP-tag, átigazolását kérte, és mindvégig pártonkívüli maradt.⁴²³ Ezek inkább enyhébb konfliktusok, semmint szembenállásnak minősíthető esetek.

1956 előtt nagyon kevesen adtak hangot a szovjet típusú rendszerrel való ellenérzésnek – pontosabban ennyit, mindössze ötöt – „értketten”, s ebből valódi izgatásnak tulajdonképpen egy sem minősíthető. A megszólalások jórészt ugyanarról szóltak. A néphadseregben jövőjét kilátástalannak tartó Boda százados, a püspökhatvani cipész konyhájában vitatkozó Haám százados és a körtéri hajnalon ismeretlen cimborájának *bemutatkozni* szándékozó Gerley százados egyaránt státuszának, s így identitásának elvesztését róta fel a szocialista rendszernek. Az elvette tőlük a biztos jövőt (Boda), a tisztességes életszínvonalat, még annak, szerény, mondhatni, alapvető attribútumait is, mint a tisztességes ruha, cipő, valahogy kinéző csicskás és egy kis muzsikáltatás a cigánnyal (Haám), valamint a rangot és presztízst (is) kifejező rendfokozatot és megszólítást (Gerley). A szocializmus egyéb vonatkozásairól ezek az emberek semmit sem mondtak, bár nyilván megvolt róla a véleményük, az egyedüli kivétel a szókimondó Botta százados volt, aki kétszer is ráfizetett erre.

1956 után az állambiztonság azt feltételezte, hogy a századosok a nekik tulajdonított osztályellenség módjára viselkedtek a forradalom napjaiban. Többségük ehhez képest rendkívül visszafogott maradt, és tartózkodott minden radikális cselekvéstől. Az ügyek felderítése során ezt nyilván a szervek is tapasztalták – talán ez magyarázza a századosok ötvenhatos ügyeiben megnyilvánuló sajátos kettősséget. Árgus szemmel keresték a volt horthystákat, de látván a viszonylag kisszámú esetet, az ügyeket jelentőségüknek megfelelően kezelték – azaz a bizonytalan adatok rögzítésén túl vajmi keveset tettek. A századosok – kivéve az emigrált Kubicza Jánost – nem cselekedtek az elvárt módon, nem álltak parancsnoki posztton a fegyveres lázadás élére. Azonban a kevésbé radikális cselekvés

⁴²² HIL HM KI 56055. sz. tiszti okm.gy.

⁴²³ HIL HM KI 259/2231. sz. tiszti okm.gy. – Arató pártonkívüliként vett részt a századosok közül a legmagasabb szintű politikai oktatási formában: 1964–1967 között elvégezte a Marxista Leninista Esti Egyetem hároméves általános szakát.

is cselekvés – s ha így nézzük, nem is kevés a másfél tucat dokumentált résztvevő. Figyelemre méltó azonban, hogy a munkástanácsi tagság és a helyi (munkahelyi) fegyveres őrségekben játszott alacsony szintű szerepvállalás egyaránt *elsősorban* az 1956-ot megelőző években kiküzdött társadalmi integrációból vezethető le, s csak másodsorban az 1945 előtti (katonatiszti) státuszból. A résztvevők jellemzései a kisközösségekben élvezett tekintélyről szólnak – az óvatos és visszafogott magatartás mellett ez a másik kulcselem. Akik részt vettek valamiben, általában húzódoztak a cselekvéstől, inkább a közösség hívásának, olykor nyomásának engedtek. A helyzetet ismerő helyi vezetők 1956 után – mindezzel tisztában lévén – több alkalommal menteni igyekeztek a rendőrségi látókörbe kerülteket. A volt tisztek nem kizárólag, és nem is elsősorban *a harc mestereként* jelentettek orientációs pontot ezekben a közösségekben – hiszen fegyveres harcra az országban csak néhány helyen került sor. Többet számított a fellépés, a szervezőkészség, a tapasztalat – a negyven körüli járó századosok a többnyire nagyon fiatal hangadók körében, a háború, frontszolgálat, fogság emlékeivel és tanulságaival szinte öregeknek számítottak. Nagyon jellegzetes, hogy az állambiztonsági dokumentumok csoportunk egyetlen tagjának egyetlen markáns politikai állásfoglalását sem rögzítették. Nem maradt fenn ilyen sem a városi nemzetőrségben tevékenykedő Gömbös Zoltántól, sem a munkástanácsot állítólag befolyásoló Bánó Eleméértől. Talán többet gondoltak az olyan általános megfogalmazásoknál, mint hogy 1956-ban a magyar „dolgozók”, vagy a magyar függetlenség céljaiért léptek fel – de ezekből a papírokból nem tudjuk meg, mit gondoltak. Alaposan feltételezhető, hogy ha azokban a napokban bármi kedvezőtlen mondtak volna a szocializmusról, annak nyoma marad. De nem maradt.

11. Emigránsok

Huszonöt százados hagyta el sikeresen és tartósan Magyarországot a háború végétől a rendszerváltásig terjedő időben. Ezenkívül akár féltucatnyian is lehettek azok, akik túléltek a háborút, de nem tértek vissza. Három disszidálási kísérletre is sor került. Boda Sándor százados sikertelenül próbált átjutni a nyugati határon 1948-ban, elfogták és bebörtönözték.⁴²⁴ Ő végül 1956-ban elhagyta az országot, így a sikerrel emigrálók között is szerepel. Sziklay László ugyancsak 1948-ban, Mártonfalvy Lajos pedig húsz évvel később ment el, de két-három év elteltével visszatértek és itt is maradtak halálukig. A háborút túlélők között az emigrálók aránya 20 és 25% között van, ami igen tekintélyes arány.

Az emigrált századosokra vonatkozó adatok az itthon maradottakhoz képest is töredékesek. Tevékenységüket az állambiztonság sem volt képes figyelemmel kísérni. A katonai emigráció ugyan a negyvenes évek közepétől a hírszerzés és a kémelhárítás elsődleges célpontjának számított, ezzel azonban a századosok csak elvétve kerültek kapcsolatba. Egy-két kivétellel a politikai emigráció tevékenységében sem vettek részt. Sokukról csak annyit tudni, hogy biztosan átlépték a határt, de hogy mik voltak pontos indítékaik, milyen körülmények között hagyták el az országot, s azután mi történt velük, ismeretlen vagy rendkívül bizonytalan.

Huszonöt emigránsból tizenegyen „1945-ösök”: ők a háborút, illetve a nyugati fogságot követően vagy eleve nem is tértek haza (heten), vagy nagyon rövid itt-tartózkodás után még a negyvenes években elmentek újra (négyen). Az „1956-osok” létszáma tizennégy fő. Az emigráció minden ismert esetben családostul, két-három kiskorú gyermekkel történt.

Az emigráció indítékait illetően tulajdonképpen csak az mutatható ki, volt-e a távozó századosnak konfliktusa az új politikai rendszerrel, vagy ettől fenyegetve érezhette-e magát. Az ellenkezőjét állítani, vagyis hogy az

⁴²⁴ Lásd az előző, 10. Szemben állók című fejezetben.

illetőt nem érte, vagy nem fenyegette retorzió, már távolról sem ilyen egyszerű. Az 1945-ösök közül például nyilvánvaló, hogy az előbbi csoportba tartozott a háborús bűnökért tíz évre elítélt, majd megszökött Gömbös Ernő vagy az újvidéki vérengzés résztvevője, Korompay Gusztáv.⁴²⁵ A többiek közül háromnál mutatható ki valamelyes veszélyeztetettség. Szakáll Endre eredetileg gyalogos százados árkász szakasz- majd századparancsnokként járta meg a szovjet frontot. Kétszer sebesült meg, a háború végén a Szent László hadosztály századparancsnokaként és zászlóalj segédtisztjeként szolgált. Az 1944–45-ben felállított különleges egységek állományát az új rendszer eleve háborús bűnösnek tekintette, mert mindenkiről azt feltételezték, hogy önként jelentkezett e végsőig harcoló csapatokba. Szakállt és sokakat odavezényelték, de lehetséges, hogy a gyanúsítás hírére döntött úgy, hogy nem tér vissza Magyarországra. Ausztráliában élt, 1984-ben onnan kérte szolgálati idejének igazolását.⁴²⁶ Ludmann Emil tüzér századosról az állambiztonsági nyilvántartás azt tartalmazta, hogy „1944 szeptemberében szökevényeket lövetett agyon. Nyilasok alatt a VKF/6-on dolgozott, a személyi állomány hangulatának figyelésével” foglalkozott, de ennek vizsgálatáról semmiféle irat nem maradt fent.⁴²⁷ A háború előtt és alatt egészen 1945 januárjáig Ludmann a légvédelmi tüzérségnél szolgált, többnyire Budapesten. Akkor hadibeosztásként átvezényelték a HM és Hadseregfőparancsnokság 6. vezérkari osztályába, mint „propaganda tisztet” – így került Németországba,⁴²⁸ ahol valószínűleg nyugati fogságba esett. A negyvenes évek vége óta Grazban élt. Abaffy Aurél György százados távozását, meglehet, tévedés okozta. Fogatolt vonatos kiképzést kapott, megjárta az orosz frontot, majd a háború végén amerikai fogságba esett. Onnan már 1945 augusztusában hazatérhetett – volna, Abaffy azonban maradt, egészen 1947 október végéig, legalábbis a budapesti kiegészítő parancsnokságon ekkor jelentkezett. Utolsó állomáshelyén, Szegeden várták jelentkezését, de Abaffy sem ide, sem apja (aki nyugalmazott főszolgabíró volt) debreceni lakhelyére nem érkezett meg. A komáromi szűrőtábor, Szeged és Budapest hosszasan levelezett Abaffyról, akit előbb egy háborús bűnökkel vádolt másik Abaffy Györggyel tévesztettek össze, majd a szegedi megjelenési kötelezettség elmulasztása miatt akartak eljárást indítani ellene. Eközben azonban igazolták és három évre kizárták az előléptetésből, majd azonnal B-listázták. Ez volt a szokásos eljárás azok esetében, akik a fogság után egy ideig még marad-

⁴²⁵ Gömbös és Korompay esetét lásd a 8. Háborús bűn... című fejezetben.

⁴²⁶ HIL HM KI 80494. sz. tiszti okm.gy.

⁴²⁷ ÁBTL Op. nyttó., Ludmann Emil kutatónyilvántartási kartonja.

⁴²⁸ HIL HM KI 59594. sz. tiszti okm.gy.

tak Nyugaton, hiába indokolta „késedelmét” Abaffy hazatérése után tett jelentésében a Nyugatra vitt magyar javak felkutatásával. Egy ideig egy rokona budapesti, Egyetem utcai lakásában lakott, majd 1950-tól, tartalékos tiszti eskütétele előtt eltűnt mindenféle nyilvántartásból. 1999-ben a 84 éves Prof. Jorge de Abaffy a venezuelai Caracasból kérte szolgálati idejének igazolását, nyilván nyugdíjának megállapításához – amit meg is kapott.⁴²⁹

Hat százados esetében viszont semmiféle fenyegetettség nem mutatható ki. Ilyen volt például Sas Ervin gyalogsági százados, aki az egri 14. gyalogezredben teljesített szolgálatot. 1945-ben nem tért haza, hanem feleségével együtt Németország nyugati zónájában maradt, ahol 1949-ig Pfarrkircheni járás Magyar Irodáján dolgozott, mint az egyházi ügyek előadója. Ezután az Egyesült Államokba távozott, ahol – alighanem egyetlenként a vizsgált csoportban – egy másik hadsereg hivatásosa lett, igaz, csak tiszthelyettesként. Magyar katonatiszti képzettségéről még Németországban kisbarnaki Farkas Ferencről kapott tanúsítványt, de rendfokozata azt sejteti, hogy az amerikai hadsereg ezt nem vette figyelembe. (Ludovikás iratai szerint Sas nem beszélt angolul.) A hetvenes évektől ismét Nyugat-Németországban élt, innen, Münchenből folyamodott rehabilitációért, amit 1994-ben meg is kapott.⁴³⁰

Pataky Dénes volt a legkiválóbb sportoló a századosok között. 1933-tól, 17 éves korától 1936-ig egymás után négy magyar bajnoki címet szerzett műkorcsolya egyéniben. 1934-ben Európa-bajnoki ezüstérmes, a következő évben világbajnoki bronzérmes lett. Az eredetileg a gyalogsághoz tartozó Pataky még a Ludovikán váltott, 1939-ben páncélos hadnaggyá avatták. Felderítő alegységekben teljesített szolgálatot, Lovagkeresztet és német Vaskeresztet, 1944 elején pedig vitézi címet is kapott. A háború után előbb Garmisch Partenkirchenbe, egykori sikerei (és 1936-os olimpiai kudarca – bajnokesélyesként elesett kűr közben és csak 9. lett) színhelyére került. Itt az amerikai hadsereg négy éven át profi szülő és páros műkorcsolyázóként alkalmazta. 1949-ben költözött Kanadába, ahol korcsolyaedző és -oktató lett, de jégrevüket és -karneválokat is rendezett. A „piruettkirály” Torontóban hunyt el 1987-ben.⁴³¹

Halmosy Simon, az 1939-ben avatott évfolyam legidősebb tagja (1913-ban született), repülőtisztként a ritka kivételek egyikeként soha

⁴²⁹ HIL HM KI 11. sz. tiszti okm.gy., ÁBTL 3.1.9. V-17254. Dr Abaffy György vizsg. dossz.

⁴³⁰ HIL HM KI 46113. sz. tiszti okm.gy.

⁴³¹ HIL HM KI 14253. sz. tiszti okm.gy., és <http://www.zrinyimedia.hu/nyomtat/42268>.

nem járt hadműveleti területen. Előbb Székesfehérváron a repülő szakiskola, utóbb Nyíregyházán a repülő híradó kiképző osztály szakasz- majd századparancsnoka volt.⁴³² Nem szerepelt semmiféle nyilvántartásban. Hogy 1945-ben a háború végeztével nem tért haza Nyugatról, egy rendőrségi vizsgálat irataiból tudható, amelyben csak mellékesen bukkant fel. „Arra emlékszem, hogy előttem kifejtette, hogy semmi szándéka Magyarországra visszatérni. Célja az, hogy beiratkozzon a műszaki egyetemre, melyet elvégezve kivándorol Amerikába” – vallotta róla az ügy egyik tanúja, aki Grazban találkozott vele 1946-ban.⁴³³ További sorsa nem ismert.

Erődi-Harrach Tamás édesapja, Erődi Harrach Béla (1882–1956) közgazdász, szociálpolitikus, 1921–1947 között az Országos Szociálpolitikai Intézet igazgatója volt, egyetemi tanár, s nem mellesleg 1920-tól 1931-ig kormánypárti országgyűlési képviselő. 1944-ben a nyilasok letartóztatták és deportálták; legidősebb fia, Béla ugyancsak közgazdász lett, vezető szerepet játszott a cserkészmozgalomban és magas állású köztisztviselő volt, egyebek mellett ugyancsak a szociálpolitika területén. Hogy öccse, Tamás, miután természetesen nem katonai középiskolába, hanem gimnáziumba járt, hogyan lett katona, sőt lovastiszt, nem tudni. Értelmiségi hajlamokról mindenesetre katonaként is tanúságot tett, rendszeres szerzője volt a *Magyar Katonai Szemle* című elméleti folyóiratnak. Kétévi frontszolgálat és rövid angol fogság után Erődi-Harrach Tamás valamikor 1946 kora őszén hazatért, bejelentkezett apja gellérthegyi lakásába és a kiegészítő parancsnokságon is megjelent. Mondhatni, csak azért, hogy elbocsássák, mert B-lista határozatát még kézhez vette, de 1947 tavaszán és őszén az igazolóbizottság már hiába idézte maga elé kétszer is, a huszár százados ismeretlen helyen tartózkodott.⁴³⁴ Neve az 1950-es évek elején bukkant fel egy a magyar szélsőjobboldali politikai emigrációba beépített magyar hírszerző, „Dunai Lajos” jelentéseiben. „Dunai” elsősorban a Magyar Harcosok Bajtársi Közösségét, illetve a Henney Árpád vezette (az MHBK-val szemben ellenséges) nyilaskeresztes mozgalmat figyelte. A századosok közül ez utóbbival háromnak is kapcsolata volt: Gömbös Ernőnek, Ludmann Emil tüzér századosnak és Erődi-Harrach Tamásnak. A konzervatív tudós és politikus apától (a nyilasok foglyától), a hasonló beállítottságú bátytól, akinek egyik legfontosabb ügye a roma fiatalok integrációja volt a cserkészmozgalmon keresztül, hosszú út vezetett a nyilasokig. De talán nem is vezetett odáig. „Dunai” a nyilasok mozgalmait és köreit valójában alig ismerte, csupán hallott róluk ezt-azt. Ilyen

⁴³² HIL HM KI 32633. sz. tisztí okm.gy.

⁴³³ ÁBTL 3.1.9. V-103.461/1. k. Skriba Ferenc. és társai, 149.

⁴³⁴ HIL HM KI 16410. sz. tisztí okm.gy., uo. Igazolási iratok, 2997. sz.

hallomás volt az is, hogy Erődi-Harrach százados a mozgalom „grazi hírszerző részlegének” dolgozik. Róla ez az egyetlen közlés. Évfolyamtársa, Ludmann Emil tüzér százados anyagaiból kiderül, hogy Grazban valóban működött egy Keresztény Magyarország (másutt Christiania Hungaria, Keresztény Magyarországért Egyesület) nevű egyesület, amely adatokat gyűjtött az oda átszökött magyaroktól, egészen az ötvenes évek végéig. Azonban ezek az információk is közvetettek voltak, „T. elvtárstól érkezett” jelzésük szovjet forrásokra utal.⁴³⁵ Hogy Ludmann valójában kivel működött együtt, nehezen állapítható meg. A jelzett adatok szerint gyakorlatilag mindenki: az angolokkal, az amerikaiakkal, az MHBK-val, Gömbös Ernővel, Henney Árpáddal, Lengyel Béla tábornokkal stb.; valószínűleg egy kissé mindenki. Erődi-Harrach Tamás pedig bizonyára „együttműködött” évfolyamtársával, aki 1945-ben már nem is tért vissza Magyarországra. Hogy ő maga hírszerző tevékenységet folytatott volna, ugyanannyira kétséges, mint hogy nyilassá vált volna. Többek között erre utal az is, hogy Erődi-Harrach Tamás nem szerepelt az állambiztonság nyilvántartásában. Pedig szerepelhetett volna: az osztrák nyugdíjbiztosító 1980-ban kérte a 63 éves Thomas Harrach szolgálat idejének igazolását.⁴³⁶ 1988-ban halt meg Grazban.⁴³⁷

Ugyancsak hazatért a háború végén Erődi-Harrach huszár bajtársa, Malanotti Elemér, aki 1944 júliusában főhadnagyként szolgált a 3. huszárezredben, amikor eltűntnek nyilvánították. Később derült ki, hogy szovjet fogságba esett, ahonnan 1947 őszén érkezett vissza. Még sor került B-listázására – mint nélkülözhetőt vonták végelbánás alá, igazolási iratai azonban már nem maradtak fent és nem vették tartalékos tiszti nyilvántartásba sem.⁴³⁸ Állambiztonsági nyilvántartások sem tartalmazták a nevét – Malanotti Ausztriában bukkant fel, és sokkal később itt ment nyugdíjba.⁴³⁹

Konfliktus vagy veszélyeztetettség híján is feltételezhető, hogy az 1945-ben kint maradók és a visszatérés után gyorsan távozók két kézenfekvő okból emigráltak. A veszített háború után jogosan feltételezhetnék, hogy társadalmi pozíciójuk veszélybe kerül, mivel valószínűleg búcsút mondhatnak a katonai pályának. Ennek folytatását, igaz, Nyugaton sem remélhetnék – Sas Ervin százados, utóbb Erwin L. James, az U. S. Army

⁴³⁵ A „T. elvtárs” megjelölés az áb. iratokban a szovjet tanácsadókat jelölte.

⁴³⁶ HIL HM KI 16410. sz. tiszti okm.gy.

⁴³⁷ Bene-Szabó: A magyar királyi honvéd huszár tisztikar 1938-45. (Jósa András Múzeum Kiadványai 52. Nyíregyháza, 2003), 78.

⁴³⁸ HIL HM KI 60025. sz. tiszti okm.gy.

⁴³⁹ Bene-Szabó 2003, 158. szerint a szállodaiparban dolgozott.

tiszthelyettesének esete kivételes. A távozás/nyugaton maradás másik oka maga a lehetőség volt a megkapaszkodásra. Például valamilyen munka (Sas esetében például a magyar misszió Pfarrrkirchenben), viszonylag konszolidált rokonság, vagy valami határozott elképzelés a jövőre. Pataky századost az élsportolói előélet és a nemzetközi ismertség segítette álláshoz és feltehetőleg kanadai vízumhoz. Halmosy repülőszázados – ha a tanú hiteles volt – egyszerűen tanulni akart, amit itthon, sok társával ellentétben, nem tartott kivihetőnek. Az 1945-ös emigránsok rokonságát, előéletét nem térképezték fel alaposan a hatóságok. Ennek híján csak valószínűsíthetjük, hogy – különösen a régi katonacsáládok sarjai – rokonsággal, ismeretségekkel, barátokkal rendelkeztek Nyugaton, kivált Ausztriában, akik sokféle módon segíthettek. A Gömbös fiú anyai ágon osztrák volt. Malanotti Elemér Bécsben született, apja lovassági tábornokként ment nyugdíjba – a többiek esetében ilyen szoros rokoni szálaknak nincsen nyoma.

Amíg az 1945-ös emigránsok kisebbsége ment el valós vagy előre látható konfliktusok elől, az 1956-ban távozottak tizennégy főnyi csoportjánál éppen fordítva, a többség vagy súlyos konfliktusba került az államhatalommal, vagy okkal tartott ilyentől. Öten (saághi Rusa Egon, Gerley Győző, Boda Sándor, Skultéty László, Vida Imre) az ötvenes években börtönbe kerültek – Gerley és Vida egyenesen a forradalom alatt szabadult ki. Skultéty százados összesen hét évet töltött internálótáborban, illetve börtönben. Barsváry Sándor százados ellen vizsgálat folyt háborús bűnök vádjával, majd kitelepítették, Csibi Kálmánt három évre internálták. A Mecsekben fegyverrel ellenállók katonai vezetője, Kubicza János százados a legsúlyosabb ítélettel számolhatott, ha marad. Fülöp Istvánt, a győri ÉDÁSZ üzemőrségének egyik parancsnokát ilyen súlyú elmarasztalás nyilván nem fenyegette, de mint „horthysta” tiszt, aki fegyverhez nyúlt, nem valószínű, hogy megússza a börtönt.

Mindössze négy 1956-os emigráns százados akad, akinek ismert életútjában nem fedezhető fel konfliktus. Közülük Falkai Béla története 1956-ig akár a beilleszkedés legsikeresebb korai esete is lehetne. A tüzér százados édesapja székesfővárosi tisztviselő volt, bátyja ugyancsak közgazgatási pályára került. Falkaiék korán, 1926-ban árvaságra jutottak, ettől kezdve édesanyjuk a Városi Színház ruhatárosaként dolgozott. Falkai Béla mint fiatalabb testvér már a kőszegi katonai alreálban kezdte meg középiskolai tanulmányait. Hadnaggyá avatása után hamarosan a nehéz-tüzérséghez került, 1942-43-ban megjárta a keleti frontot, de önéletrajza szerint csak mint sióktató szolgált a megszálló csapatoknál. Ezt követően a Műegyetem vegyészmérnöki karára vezényelték, ahonnan viszont gyorsan, már 1944 tavaszán visszakerült alakulatához, a 102. gépkocsizó tüzér-

osztályhoz. A háború végén esett szovjet fogságba, ahonnan viszont az első lehetséges alkalommal, 1947 nyarán visszatérhetett. Falkai a fogságban végig dolgozott, sőt egy ideig munkafelügyelő is volt egy építkezésen. Hogy hazatérését követően egy évig mit csinált, az iratokból nem derül ki, 1948 májusában – miután B-listázták – behívták kísérleti átképző tanfolyamra és ennek végeztével ismét tényleges szolgálatba lépett. A Hadi-technikai Intézetbe osztották be, ahonnan 1948 szeptemberében visszaküldték a Műegyetemre, hogy folytassa vegyészmérnöki tanulmányait. Falkai nyolc hónap alatt két évfolyam anyagát végezte el, két év elteltével, 1950-ben megkapta diplomáját, majd a kémiai tanszék asszisztenseként az egyetemen maradt. A hadseregből már 1950-ben el akarták távolítani, de kedvezőtlen politikai minősítése ellenére maradhatott még több mint egy évig. Amikor 1951-ben a Magyar Néphadsereg nyugállományba helyezte, azonnal elhelyezkedett a Műanyagipari Kutatóintézetben, 1956-ban pedig már a Nehézipari Minisztériumban dolgozott.⁴⁴⁰

Falkai nem volt párttag – önéletrajzában ezt elegánsan úgy indokolta meg, hogy mire ismét szolgálatba lépett a hadseregben, már tagfelvételi zárlat állta útját – de édesanyja és bátyja például igen. Előmenetele az 1956 előtti években kivételes. Még érdekesebb, hogy a jelek szerint Falkai 1954-ben legalísan Nyugat-Németországba utazhatott. Ha ez az adat hiteles, szinte teljesen példátlan az eset – egyrészt egy volt horthysta, másrészt egy volt „népi demokratikus” tiszt kiengedése, de a nyilván a hadseregnek is dolgozó kutatóintézeti munkatársé is.⁴⁴¹ A forradalom után Falkai emigrált, 1974-ben már NSZK-beli lakosként kérte szolgálati idejének igazolását. Az állambiztonság célszemélyi nyilvántartásában még 1988-ban is szerepelt, de csak mint volt tiszt, szovjet hadifogoly és 1956-os disszidens. Innen tudható azonban az is, hogy 1988-ban még hét operatív dossziében szerepelt a neve. Ezek az iratok már nem állnak rendelkezésre. Az Országos Gépi Prioráló Rendszer tartalmukra egy szóval sem utalt – ami arra vall, hogy az iratokban Falkai Béla nevét éppen csak

⁴⁴⁰ HIL HM KI 21267. sz. tiszti okm.gy.

⁴⁴¹ ÁBTL 1.6. BM II/1. oszt. 61-32-7/1958.03.18. Jelentés Daru János és társai a HTI volt beosztottjai Jugoszláviába disszidált személyek tudományos tevékenységéről. – Daru János és társai, Falkainál fiatalabb mérnök-katonatisztek a Haditechnikai Intézetben egy löelem-képző műszer fejlesztésén dolgoztak. 1956-ban emigráltak és – néhány évig legalábbis – Jugoszláviában, a jugoszláv hadsereg szolgálatában álltak. Darut már a forradalom előtt is figyelték, hírszerzési kapcsolatokkal gyanúsították. Egy Németországban élő nővérének írt levelét az irat szerint Falkai Béla vitte ki, aki „hivatalos úton” járt ott.

megemléítették.⁴⁴² Annyi bizonyos, hogy Falkainak semmiféle kimutatható konfliktusa nem volt a rendszerrel.

Viszonylag sikeresnek ítéelhető Elek Károly gyalogos százados adaptációja is, bár messze nem annyira, mint Falkaié. Elek édesapja a gyulai (Békés megyei) pénzügy-igazgatóság vezetője volt. A 21. gyalogezredben szolgált, 1944. október 16-án megszökött alakulatától és Budapesten bujkált – igazolási iratai szerint üldözötteken segített. Január 18-án a szovjet csapatok letartóztatták, de a fogolytáborban jelentkezett az új hadseregbe, a „németek elleni harcra”. A 6. hadosztály törzsének 1/b osztályára (hírszerzés-kémelhárítás) osztották be, ez az alakulat a háború végéig el is jutott Ausztriába, bár harcba vetésére nem került sor. Elek százados hazatérése után a HM Katonapolitikai Osztályán teljesített szolgálatot. Talán ezzel függ össze, hogy igazolási ügyében nem a szokásos tanúk – bajtársak, évfolyamtársak – léptek fel, hanem a Magyar Nemzeti Bank egyik felügyelője, Solty László, továbbá az egyik budapesti kerületi kapitányság politikai rendészeti osztályának vezetője.⁴⁴³ 1946 elején leszerelték, ettől kezdve ingatlanügynökként dolgozott egy magáncégnél, majd önállósította magát. 1951-től segédmunkásként, majd földmérőként helyezkedett el a Vízügyi Tervező Vállalatnál (VIZITERV), ahol három térképész-felmérői, illetve háromszögelői tanfolyamot is elvégzett 1952–1954-ben – és ugyanennyi politikai szemináriumot is, mivel a középfokot kétszer is kijárta. 1956-ban a Városrendezési Munkaközösség alkalmazásában már „tervezői” beosztásban dolgozott. Politikai tevékenységéről semmiféle adat nem maradt fenn. 1957. október 3-án kijelentették budapesti, Szt. István parki lakásából, „mivel véglegesen külföldre távozott”.⁴⁴⁴ Hogy hová, nem állapítható meg.

Széll Gusztáv műszaki százados csaknem két évet töltött hadszíntéren az 1. (I.) utászszázlój tiszteként. A háború legvégén az 1. hadsereg-parancsnokság I/b. (kémelhárító) osztályán a nyilvántartást vezette, majd az osztályvezető helyetteseként szolgált. Az oroszok 1945. március 31-én fogták el Ausztriában, három hónap múlva átadták a magyar katonának, akik augusztus elején szabadon bocsátották. Széll így „megúszta” a szovjet hadifogságot. Többszöri sebesülése következtében 50%-os hadirokkant lett, rövid fogva tartása során tüdőbajt szerzett – így elbocsátó B-lista határozatát megfellebbezte, sikerrel. Nyugállományba helyezték, 1949-ben építőmérnöki oklevelet szerzett és a Mélyépítési Tervező Vállalatnál he-

⁴⁴² A nyilvántartás Falkairól mindössze a következőket tartalmazza: „Hivatásos tüzér százados. Szovjet fogságból 1947. 07. 21 vissza, 1956-ban disszidált.”

⁴⁴³ HIL HM Igazolási iratok, 2831. sz.

⁴⁴⁴ HIL HM KI 15568. sz. tiszti okm.gy.

lyezkedett el mint tervező mérnök. A forradalom előtt már statisztikai osztályvezetőként dolgozott az 1. sz. Állami Ipari Építő Vállalatnál. Széll esete is sikeres beilleszkedésről tanúskodik. 1956-ban orvos feleségével és két gyermekükkel mégis Ausztriába emigráltak.⁴⁴⁵ Széll ott halt meg kilenc évvel később egy autóbalesetben.⁴⁴⁶

Az egyetlen sikertelen, de konfliktustól mentes beilleszkedési előtörténet az emigránsok közül Szirányi Tiboré. 1948 decemberében tért vissza a Szovjetunióból három és fél évi fogság után. Felesége, Thassy-Plávenszki Éva egy csendőrfőtiszt leánya volt. Miskolcon és környékén dolgozott, volt könyvelő, hernyótalpas darukezelő, lakatos, motorszerelő, drótkötélpálya-üzemlakatos, (ismét) darukezelő, végül hat év alatt hetedik (!) munkahelyén, a Földmunkát Gépesítő Vállalatnál lett dömpercsoport-vezetőhelyettes. 1945-ig három gyermekük született, felesége villanyszerelő segédmunkás lett. Szirányi 1956-ban családjával ismeretlen helyre emigrált.⁴⁴⁷

A huszonöt emigráns célországait a 22. táblázat szemlélteti. Csak a huzamosabb ideig való tartózkodást vagy utolsó helyet vettem figyelembe, hiszen az 1945-ösök és 1956-osok mindegyike megfordult Németországban, illetve Ausztriában, de ez itt nem szerepel.

22. táblázat. Emigrált századosok célországai

Ország	„1945-ösök”*	„1956-osok”	Összesen
Ausztria	5	1	6
Nyugat-Németország	1	2	3
Franciaország	–	1	1
Egyesült Államok	1	–	1
Kanada	1	3	4
Venezuela	1	–	1
Ausztrália**	3	–	3
Ismeretlen ország	–	7	7

Forrás: HIL HM KI tiszti okmánygyűjtők és ÁBTL.

* Sas Ervin két-két évtizedet töltött az Egyesült Államokban, illetve Nyugat-Németországban, így kétszer szerepel.

** Korompay Gusztáv egyes adatok szerint Kanadában élt, de az ausztráliai emigrációt több közlés támasztja alá.

⁴⁴⁵ HIL HM KI 41700. sz. tiszti okm.gy.

⁴⁴⁶ ÁBTL 4.1. A-1158. Nyugaton járt volt horthysta ht. tisztek beszámolóí az emigrációról. 139–140. Jelentés 1965.09.09.

⁴⁴⁷ HIL HM KI 42799. sz. tiszti okm.gy.

Ausztriába igyekezett 1948-ban Boda Sándor volt tüzér százados is, amikor elfogták.⁴⁴⁸ A volt katonatisztek e kedvelt célszországába még két százados igyekezett eljutni – de mindketten visszatértek. Sziklay László főhadnagy még 1942 októberében esett fogságba a doni frontszakaszon, de túlélte és csaknem hat év után, 1948 nyarán tért haza súlyos betegen. Igazolása, B-lista eljárása (amelynek végén kivételes módon megtartották volna a szolgálatban) folyamatban volt, amikor 1948 decemberében feleségével átszökött Ausztriába. 1950-ben az amnesztiarendelet hírére jelentkezett a bécsi követségen, és 1951. januárban hazatért. Rövid fogva tartás után az eljárást is megszüntették ellene. 1951 nyaráról egészen nyugdíjba vonulásáig kazánfűtő segédmunkásként dolgozott a Budapesti Harisnyagyárban.⁴⁴⁹ Sziklay László Rohonc térségében, a zöldhatáron keresztül távozott, és két éven át egy távoli tiroli faluban élt. Itt született gyermeke, aki azonban anyjával nem követte őt Magyarországra, hanem az Egyesült Államokban nőtt fel, Ohio-ban szerzett diplomát és apját legközelebb a húszas éveitől közepén látta. Sziklay László még nyilvántartásba sem került, nem vették fel a volt horthysta tisztek 1962-es regiszterébe, bár ebben nyilván teljesen visszavonult életmódja és betegségei is szerepet játszottak.

Mártonfalvy Lajos volt gyalogsági főhadnagy 1968. november végén szabályos látogató-útlevelemmel lépte át a határt, hogy Bécsben élő nagynénjétől és nagybátyjától kérjen segítséget egy új élet kezdéséhez. Az ekkor ötvenkét éves Mártonfalvy addigi életútját aligha tarthatta sikeresnek. Már tiszti pályája is megakadt származási okokból: egyik felmenője vélemezett zsidó származása miatt nem is léptették elő századosnak. Nyugati fogság után a szokásos B-lista határozattal bocsátotta el a hadsereg, egy darabig 100%-os hadirokkant édesapja trafikjában segített. Bár vegyipari szakmunkás-bizonyítványt szerzett, sőt művezetői tanfolyamot is végzett, jobbára textílfestő segédmunkásként dolgozott különféle üzemekben; hol szüleivel, hol hűgával lakott.⁴⁵⁰ 1960-tól a Szervesvegyipari Kutatóintézet alkalmazásába került, 1967-től pedig az ARTEX külkereskedelmi vállalatnak dolgozott mint festőművész.⁴⁵¹

Ebből próbált megélni Bécsben is, miközben beadta állampolgársági kérelmét. Mártonfalvy Mariazellben, apja akkori szolgálati helyén született, de politikai üldöztetésre nem hivatkozott. Egy év elteltével nem is hosszabbították meg a vízumát, elvették útlevelet, sőt felszólították, hogy

⁴⁴⁸ Boda disszidálási kísérletének történetét lásd a 10. fejezetben.

⁴⁴⁹ HIL HM KI 14066. sz. tiszti. okm.gy.

⁴⁵⁰ HIL HM KI 65334. sz. tiszti okm.gy.

⁴⁵¹ ÁBTL 3.1.5. O-17154. Kapitalista országokból hazatértek dossz. 70–78.

hagyja el Ausztriát. Elintézetlen állampolgársági kérelme ürügyén még maradt egy ideig, de az 1970-es amnesztia kihirdetését követően nyáron a bécsi magyar nagykövetségen kérvényezte hazatérését. Válasz októberben érkezett, s Mártonfalvy Lajos 1970 karácsonya előtt pár nappal hazatelepült. „A meghallgatott személy egy érdekember” – jelentette rosszállólag Szövérfi László rendőrnagy, amikor egy fél évvel később meg- vagy inkább kihallgatta Mártonfalvyt. – „A hozzá intézett válaszaiból [!] kitűnt, hogy az osztrák állampolgárságot is érdekből akarta megszerezni, ugyanis mint kettős állampolgár kívánt ahhoz jogot szerezni, hogy tetszése szerint utazhasson ki-be az országból. Miután az osztrák hatóságok kérésének nem tettek eleget és amnesztiarendelet lépett életbe, ezt felhasználva hazajött.”⁴⁵² További operatív ellenőrzését Szövérfi nem tartotta indokoltnak. Mártonfalvy nyilvántartásba került, ahogy a legtöbb emigrált volt százados is. A visszatérés azonban láthatóan mentesített a represszió alól. Az emigráltak hazalátogatását sem korlátozták, legalábbis a hatvanas éveket követően ennek nincs nyoma.⁴⁵³

Az 1956-osokat is segíthette kint élő rokonságuk, legalábbis négyüket bizonyosan. Csibi Kálmánnak egész családja Nyugaton volt (apja, mostohaanyja és testvérei), Boda Sándornak, Fülöp Istvánnak és Széll Gusztávnak testvérei éltek Ausztriában.

1945 májusában, amikor a honvéd tisztikar nagyobb része Németországban és Ausztriában tartózkodott, s több ezren döntöttek a maradás mellett, jó néhányan akadtak, akik nem (csak) új életet akartak kezdeni, hanem készek voltak cselekedni is annak érdekében, hogy folytathassák a régit. Az 1945-ös emigrációs szerveződések közül az egyik legjelentősebb sajátos kör a katonáké, azon belül is a Magyar Harcosok Bajtársi Községe tűnt a legszervezettebbnek.⁴⁵⁴ Legalábbis itthonról, a magyar állambiztonság szemszögéből.⁴⁵⁵ Az 1945-ben emigrált századosok közül azonban a katonai vagy politikai szerveződésekben alig vett részt valaki – ráadásul a kifejezetten erre utaló adatok is felettebb bizonytalanok.

Természetes, hogy Gömbös Ernő emigrációs története – még a ka-landos kezdettől, a börtönből, majd az országból való szökéstől eltekintve

⁴⁵² Uo. 77. BRFK Pol O II/A-1 csop Jelentés Mártonfalvy Kornél meghallgatásáról, Bp. 1971. 07. 09.

⁴⁵³ Boda Sándor 1948-as sikertelen disszidálása után 1956-ban Kanadába költözött. 1970-ben nyúltak hozzá utoljára a BM-ben egykori tiltott határátlépési ügyéhez – az ekkorra már nyilván kanadai állampolgár Boda hazalátogatása elé a szervek nem gördítettek akadályt. ÁBTTL 3.1.9. V-135730. Boda Sándor dossz.

⁴⁵⁴ Radnóczy 1998.

⁴⁵⁵ Fehérváry 1978, 1984, Zsitnyányi 2002, Soós 2004, Baráth 2011, Nyári 2017b.

is – a „legjelentősebb” az országot elhagyó századosok közül. Ezt a történetet máig jórészt az emigránsok után kutató magyar hírszerzők és kémelhárítók írják. A Gömbösre irányuló titkosrendőri figyelem fő oka továbbra is származása volt. Ennek ellenére 1946-os szökése és a határ sikeres átlépése után Gömbös százados jó időre eltűnt a magyar szervek szeme elől. Az első adatok csak az ötvenes évek elején keletkeztek róla. Ezek szerint Gömbös Tirolba ment, ahogy egy francia hadifogolytáborban keresett menedéket Faller (más iratok szerint Fallerberg) Béla álnéven. Az Innsbruck környéki tábor idegenlégiós őrségét még 1946-ban visszavonták, helyette a francia zóna közigazgatása különféle nemzetiségű, nem német foglyokból szervezett (fegyvertelen) őrszázadokat – olyan magyarokból, lengyelekből, jugoszlávokból, akik nem kívántak hazatérni. A magyar századot Lewalt-Jeziarski (Jákó) László vezérkari őrnagy szervezte, csendőrökből és honvédtisztekből, legnagyobb létszáma 600 fő körül alakult volna, és a német hadifoglyok őrzésének feladatait látták el. Ide került Gömbös-Faller Ernő is.

A századot 1947-től fokozatosan leépítették, majd 1949 végén feloszlatták. A hontalan menekültstátuszba került katonák többsége szétszéledt. Lewalt-Jeziarski még 1949 elején távozott, s ekkor az adatok szerint Gömbös lett a parancsnok. Nem sokáig, mert még az egység feloszlata előtt le is váltották. Az „egység” táborának otthont adó falu neve után „Rum-i őrszázad”-nak nevezett alakulat felkeltette az ekkoriban szerveződő Magyar Harcosok Bajtársi Községe vezetésének figyelmét, akik valamiféle emigráns hadsereg magvát látták benne. Nem érdektelen, hogy egy ilyen magyar őrszázad volt az MHBK magja is. Gömbös valószínűleg inkább az MHBK-val – annak Horthy-hűsége, sőt „nyugatossága” miatt – élesen szemben álló Henney Árpád vezette nyilasok nyugati szervezkedéséhez csatlakozott. A bizonytalan magyar állambiztonsági információk mellett ezt támasztják alá Gömbös vallomásai 1945-ös vizsgálata során, amikor lényegében nyilasnak vallotta magát, és amit a nyolcvanas években is elismert, sőt vállalt.⁴⁵⁶ Leváltásának oka a jelentések szerint éppen az volt, hogy míg a többség inkább a „demokratikus gondolkodású” MHBK-hoz húzott, Gömbös a nyilasokhoz. Ugyanakkor az MHBK operatív vezetője, Korponay Miklós a magyar titkosrendőrség által lefűlelt levelezésében találhatók Faller-Gömböstől származó levelek is.

Leváltását követően egy ideig Gömbös Tirolban maradt, egyetemre járt és közgazdaságot tanult, majd az ötvenes évek közepén Grazba költözött. Még az öt rendszeresen (az őrszázadbeli szerepe miatt) francia kém-

⁴⁵⁶ Szakály 2003, 109–115.

nek tekintő magyar állambiztonság is elismerte, hogy 1956 után semmiféle érdemi politikai tevékenységet nem fejtett ki. Így történhetett, hogy 1970-ben javaslat született tiltónévjegyzékről való levételéről – ha ezt elfogadják, Gömbös Gyula miniszterelnök fia kaphatott volna vízumot és meglátogathatta volna Magyarországon élő rokonait, például unokahúgát. A javaslatot elutasították. Gömbös Ernőt csak 1989. június 23-án törölték az állambiztonság nyilvántartásából.⁴⁵⁷ A hatvanas években a Dráva menti Steinfeldben élt, 1981-ben Klagenfurtban – az osztrák nyugdíjbiztosító onnan kérte magyar szolgálati idejének igazolását.⁴⁵⁸

Gömböst személy szerint Magyarországgal vagy a szocialista táborral szemben kifejtett kémtevékenységgel nem is gyanúsították. Pedig amúgy a nyugati fogság tényét a hazai állambiztonságiak a negyvenes évek végétől eleve kémgyanú alapjának tekintették. A már említett Halmosy Simon századosról a terveire vonatkozó, bizonytalan említésen kívül csak egy hasonlóan bizonytalan közlés maradt fent egy hat évvel későbbi magyarországi politikai perből. Eszerint közelebbről nem tisztázott helyen és időben többször üzent haza, hogy „küldjenek neki adatokat a magyarországi helyzetről”. Mi mást kérhetett volna hazafelé tartó társától az, aki még nem döntött, mint hogy írjon neki arról, mi a helyzet otthon? 1952-ben Halmosyt otthon az „FSS” ügynökének tartották.⁴⁵⁹ A kémhisztéria csendesültével ő is eltűnt mindenféle nyilvántartásból.

Nem így Ludmann Emil volt tűzér százados, akinek a neve legalább fél tucat állambiztonsági dossziében szerepelt az ötvenes évek elejétől a rendszerváltásig. Miután kiszabadult a fogságból, és nem tért haza, Ludmann Grazban – a róla szóló jelentések szerint – létrehozott egy kis „hírszerző szolgálatot”, amelynek „fedőneve” Keresztény Magyar Egyesület volt. Ludmann Gömbös Ernőhöz hasonlóan a Henney-féle nyilas emigrációhoz kapcsolódott, de ő is kapcsolatban állt Korponay Miklóssal, vagyis az MHBK-val. A „hírszerző ügynökség” Grazban talán az angoloknak dolgozik, rendkívül szerény körülmények között, de bevételi forrás

⁴⁵⁷ Gömbös emigrációban kifejtett tevékenységéről lásd ÁBTL 3.1.9. V-32.000/1. Katonai vonalon elkövetett bűncselekmények, 32. sköv., uo. 3.2.3. Mt-655/11. „Dunai Lajos” fn. ügynök munkadossziéja, 217. sköv. (A Rum-i magyar őrszázad), uo. 3.2.5. O-8-068/66. Ny-Ausztriai Magyar Hungarista Mozgalom obj. dossz., uo. 3.1.5. O-14937/2., O-14937/3., O-14937/3-A. Nyilaskeresztes Párt obj. dossz., uo. 1.11.13. 0001-727-7-GRM Gömbös Ernő tiltónévjegyzéki ügye, uo. 3.2.5. O-8-2001/34. „Szabadságharcosok” fn. dossz. [MHBK], uo. 3.2.5. O-8-025 „Tátra” Rum-i magyar őrszázalój obj.dossz.

⁴⁵⁸ HIL HM KI 26566. sz. tisztí okm.gy.

⁴⁵⁹ ÁBTL 3.1.9. V-103.461/1. Skriba Ferenc és társai vizsgálati dossziéja, 147–154.

Henneyéknek, és rosszban van az MHBK-val – jelentették róla például 1952-ben.⁴⁶⁰ A következő évben szovjet források a héttagú „szervezet” elnökeként írták le, aki „Grazban egy mindenki által ismert Neni nevezetű nővel az Erzherzog Johann kávéházban szokott késő estig zülleni. Havonta itt 6-7000 Sch-et költ el.”⁴⁶¹ Hogy a szerény körülmények hogyan változtak az Erzherzog Johannban – Nenivel! – folytatott lumpolás-sá, ráadásul ugyanabban az évben, arról nem szólnak a jelentések. 1952-ben Ludmannék állítólag két ügynököt küldtek Magyarországra, akiket a Gömbös Ernő-féle rumi őrzászlóaljából verbuváltak, s akiket a határon letartóztattak. Az ötvenes évek vége felé a Ludmannról szóló jelentések megfogyatkoztak, és az állambiztonsági szövegek ürességét betöltő folyamatos ismétlések miatt nehéz megítélni, hogy korábbi vagy jelen idejű tevékenységéről szólnak. A grazi aktivisták segíthették a forradalom után a határon átszökött magyarokat, kikérdezték őket hazai tapasztalataikról és a műszaki határzárról.⁴⁶² Szórványos adatok szerint 1956 után is gyűjtöttek információt menekültektől, most már az amerikaiak, illetve a Grazban élő Lengyel Béla altábornagy számára.⁴⁶³

Ludmann iránt az állambiztonság e rendkívül bizonytalan információk ellenére (vagy éppen azért) kitüntetett figyelmet tanúsított. A hatvanas évek végéig szerepelt a „konspiratív körözések” listáján – a kis füzetben 1967-ben például csak körülbelül 130 név szerepel, többek között Kapitánffy Albin, Atkár Arisztid, Zákó András a negyvenötös emigrációból, a Magyar Közösség-ügyben szereplő, ám az országból sikeresen kiszökő Soós Géza, vagy az ötvenhatban elmenekült Karászi János százados és a Baross téri felkelők egyik parancsnoka, Pásztor Gyula. Ludmannt csak 1972-ben törölték erről a jegyzékről, az operatív nyilvántartóból pedig csak 1988-ban.⁴⁶⁴

A beilleszkedés az országot elhagyó századosok számára éppúgy, sőt még inkább alapprobléma volt, mint itthon maradt társaiknak. Hogy e tekintetben sorsuk hogyan alakult, azt a hazai források hiányosan és torz módon tükrözik. Ezt a hiányt számomra Fejes György műszaki százados

⁴⁶⁰ ÁBTL 3.2.3. Mt-655/11. „Dunai Lajos” fn. ügynök munkadossziéja, 187.

⁴⁶¹ Uo. 3.2.5. O-8-068/66. Ny-Ausztriai Magyar Hungarista Mozgalom obj. dossz. 51.

⁴⁶² Uo. 87–89., 3. rész 45.

⁴⁶³ Uo. 3.2.5. O-8-185/2 Amerikai hírszerző szervek fedőszervei Ausztriában obj. dossz., 36.

⁴⁶⁴ Uo. 1.11.10. 97. doboz, Körözési értesítők., és uo. 40-3728/67. BM III/II. csf. 5-a. osztály osztályvezető átirata a III/2. osztály vezetőjének, Ács Ferenc ezredesnek, 1967. 05. 09.

töltötte be, egyike azon két századosnak, akik megélték e kutatás kezdetét. Megkeresésemre ugyanis postafordultával elküldte életútjáról készített sajátos napló-feljegyzéseit.⁴⁶⁵

Fejes György Péccsett született, apja nyugalmazott állami tanítóként már Budapesten élt a II. kerületben. Avatása után a 101. vasútépítő ezredben szolgált Szentendrén. 1943–44-ben hat hónapra a HM III. főcsoportfőnökségére vezényelték. Hadművelési területen valószínűleg nem járt.⁴⁶⁶ Amerikai fogságba került a háború végén, ahonnan hamarosan elbocsátották és az IRO (International Refugee Organization) egyik táborába került. Itt vártak azok, akik nem akartak hazatérni, hanem bevándorlási kérelmet adtak be valahová. Az elbírálás hosszan is tarthatott, Fejesék esetében például három évnél is tovább. Leírása szerint 1949 júliusában, huszonnégy napos hajóút után érkezett Ausztráliába, Melbourne-be. A következő két hónapot a Victoria állambeli Bonegilla menekülttáborában töltötték.

Miért ment Fejes György százados a világ másik végére, ahelyett, hogy hazatért volna? Katonai pályafutásáról szinte semmi sem tudható. Szülei 1945-ben életben voltak, ahogy testvérei is – valamennyien otthon, Magyarországon. Vele volt viszont felesége, akivel 1944 utolsó napjaiban házasodtak össze. 1945-ben elvesztették első gyermekeiket, egy újszülött ikerpárt, de két évvel később Németországban fiuk született. Fejes 2006-ig vezetett önéletrajzi feljegyzéseiből nem derül ki a kivándorlás indítéka. 2013-ban, amikor 96 évesen magyar nyugdíja ügyében levelet küldött a Nyugdíjfolyósító Igazgatóságnak, írását ezzel a mondattal zárta: „1948 óta nem hagytam el Ausztráliát és Magyarországnak a közelében sem jártam.”⁴⁶⁷ A mondat második fele teljesen igaz volt, az első nem teljesen. Hogy egy évet tévedett az érkezést illetően, az csupán apróság, viszont önéletrajzában igen részletesen beszámolt egy hosszú, többhetes „tengerentúli” (ázsiai és észak-amerikai) útjáról. Egynél többször viszont valóban életében nem utazott, noha gyermekei (Ausztráliában egy lánya és még

⁴⁶⁵ Fejes György élet leírása 1945 óta [2006-ig]. 66 gépelt oldal, másolat, a szerző birtokában. A gépiratot Fejes György nyilvánvalóan utólag, hosszabb idő alatt készítette. 4. és 5. darabja a „Fejes György írásának 19.” illetve 20. része alcímet viseli, valószínű tehát, hogy Ausztráliába vitt noteszei vagy csak emlékei alapján az 1945-ig, illetve 1949-ig terjedő évekről is írt. Ezekre a rendelkezésemre álló feljegyzés sehol sem utal, azokat nem küldte el. 1945 és 1974 között viszonylag választékos szöveget írt, magyar nyelven. 1974-től 2006-ig lényegében krónikaszerűen, tömondatokban folytatta, mintha valóban egy zsebnaptárba feljegyzett eseményeket másolna, angol nyelven. A továbbiak forrása, ha külön nem jelzem, Fejes György feljegyzése.

⁴⁶⁶ HIL HM KI 19743. sz. tiszti okm.gy.

⁴⁶⁷ Uo.

egy fia született) bejárták a világot, más országokban is éltek. Mindhárman, még hozzá igen fiatalon, ellátogattak Magyarországra is, ahol találkoztak például nagyszüleikkel és más rokonaikkal.

A Fejes házaspár élete nem indult könnyen. Már a hajón elválasztották feleségétől és gyermekétől, ez fennmaradt a táborban is. Amikor végre még Bonegillában összeköltözhettek, először csak felesége kapott munkát, akit forma szerint bébiszitterként, de lényegében bentlakó házicselédként alkalmaztak a közeli Kilmore környékén. Ide magával vihette kétéves kisfiát is, férjét azonban nem. Fejes százados először „felépítményi munkásként” kapott munkát, vagyis vasúti karbantartó segédmunkás lett. 1950 márciusától egy bérelt házban lakhatott újra együtt a család. Fejes 1952-től dolgozott műszaki rajzolóként. Két év múlva költöztek be saját házukba Pascoe Vale-ben (ma Melbourne része), amely egy még a hajóról (vagy még korábbiól) ismerős magyar család társasháza melletti telken épült, jelentős részben önerőből. A következő hat évtizedben ők voltak a Fejes család legszorosabb barátai, akikkel minden jelentős ünnepet, így például a karácsonyi szentestét, húsvétot, születésnapokat stb. mindig együtt töltötték. A baráti család egyik tagja egy Fejesnél néhány évvel idősebb volt katonatiszt volt, aki 1936-ban végzett a Ludovikán. Fejesék legkisebb gyermeke már a házban született. 1956-ban kapták meg az ausztrál állampolgárságot, vagyis a brit nemzetközösség révén II. Erzsébet alattvalói lettek. Ugyanaddig tartott, amíg hazai műszaki képzettségét elismerték, vagyis „graduate”-nek nyilvánították, amihez nem kellett a munka mellett egyetemre járnia. Otthon viszont annál többet tanult: az ausztrál mérnök-kamara azután fogadta tagjai közé, hogy vizsgát tett három szaktárgyból. Anyagismeretből és tervezésből⁴⁶⁸ ez már 1956-ban sikerült – a Fejes család csak a hajóúton kezdett angolul tanulni – szerkezetтанból viszont csak egy sikertelen kísérlet után, egy évvel később, 1957 végén. Házukat 1959-ben újabb helyiséggel bővítették. Pascoe Vale az ötvenes években még vidékies külterület volt, az út- és csatornahálózat csak 1961-re épült ki.

Negyvenévesen Fejes százados ausztrál mérnök lett, és továbbra is a Victoria állami vasútnál dolgozott. Elég sokáig, 1970-ig, amikor átment egy másik vasúttársasághoz, a Silvertonhoz, ahonnan gyakran küldték ki lakóhelyétől távol, Nyugat-Ausztráliába. 1972-ben ismét váltott és egy melbourne-i tervezőiroda, a John Connel & Associates munkatársa lett. Első megbízatásuk a melbourne-i földalatti vasút tervezése és építése volt, s ez – az alagútban vezetett vasúti felépítmények – lett Fejes szakterülete.

⁴⁶⁸ Fejes „útépítő mérnökséget” ír – valószínűleg közlekedési, út- és vasúttervezésről volt szó.

Később Brisbane-ben részt vett a Queensland Railway vasút-korszerűsítési munkáiban, önálló tervpályázatot (study) állított össze. Emellett kivi-telezési és ellenőrzési munkákat (terhelési és különösen zajpróbákat) végzett és irányított. 1982-ben a John Conneltől ment nyugdíjba 65 évesen. Ezt követően is vissza-visszajárt cégéhez dolgozni. A kezdeti időktől eltekintve felesége nem vállalt állást, viszont megrendelésre varrt otthon.

Fejes krónikájában, nyilván egykorú noteszei alapján feljegyzett számos rendkívüli kiadást – bár messze nem mindent. Például a házépítés költségeiről nincsen szó, ahogyan fizetéséről, jutalmairól vagy nyugdíja összegéről sem. Feljegyezte például, hogy első tévékészüléküket 1964-ben vásárolták, de hogy mennyibe került, azt már nem. 1957-ben még biciklivel járt dolgozni, mert ebben az évben történt, hogy a kerékpárt a vasútállomásról ellopták, amiért 7 font 10 shilling kártérítést kapott. (Ausztráliában 1966-ig a brit valutát használták, akkor tértek át az ausztrál dollárra.) 1970-ben vették első autójukat, egy Vauxhall licenc alapján Ausztráliában gyártott Holden Toranát, 2616 dollárért. Felesége csak 1972-től rendelkezett jogosítvánnyal, legidősebb fiuk viszont már négy évvel korábban, 21 évesen egy használt kocsit tulajdonosa volt. Mindhárom gyermekük egyetemre járt, a legidősebb alapidomája után az Egyesült Államokban fejezte be tanulmányait ösztöndíjjal. Itt is nősült meg 1971-ben – esküvőjén azonban szülei nem vettek részt. Fejes György felesége 1974-ben hirtelen (valószínűleg szívroham következtében) meghalt. „A helyet, ahová temették, úgy vettem meg, hogy engem is oda tudjanak temetni” – írta Fejes, aki ettől kezdve angolul vezette tovább krónikáját.

Nyugdíjba menetelét követően 1982 decemberében egy hónapos „tengerentúli” (overseas) útra indult. Először Thaiföldre: lánya, aki matematikából szerzett tanári diplomát, ebben az időben itt élt indiai származású férjével és gyermekükkel, és angolt tanított egy Business Administration College-ban. Onnan Hongkongba, majd San Francisco, Toronto és Indianapolis érintésével az Arizona állambeli Phoenixbe utazott. Legidősebb fia, egy pár éves nyugat-berlini tartózkodás után itt telepedett le amerikai feleségével, itt születtek gyermekeik (öten). Az út végén Új-Zéland érintésével tért haza, ahol legkisebb fia várta – a Fejes gyerekek közül csak ő maradt Ausztráliában. Ausztrál feleségének szülei alkották Fejes György jószerével egyetlen szorosabb, nem magyar társaságát.

A hatvanas évek közepéig – Pascoe Vale-ben 1961-ben építettek katolikus templomot, amelynek káplánja ír származású volt – a templomi bálók, keresztelők, elsőáldozások jelentették Fejesék számára a társadalmi eseményeket. A feljegyzésekből úgy tűnik, szinte kizárólag magyarokkal érintkeztek, közülük is jobbra az azonos társadalmi mikrokörnyezetből érkezettekkel. A Magyar Harcosok Bajtársi Községe

Ausztráliában, 1967-től, amikor Fejesék először vettek részt a szokásos áprilisi MHBK-bálon, társadalmi szervezet volt, politikai célok nélkül. 1956-ban például Fejes György a Nemzetközi Vöröskereszt segélyakciója révén juttatta el adományát a menekültek számára. Az MHBK szervezte szilveszterek, vacsorák, táncestek (*dinnerdance*) a hatvanas évektől egészen az ezredfordulóig évi több alkalommal állandó programot jelentettek, Fejes jelen volt 1999-ben a szervezet megalakulásának 50. évfordulóján tartott ünnepségen is. 1971-től ugyancsak több évtizeden át járt a „Ludovika-vacsorákra”, 1979-től a Vitézi Rend programjaira, sőt 1982-től néhányszor részt vett a kissé bizzar nevű „csendőrebédeken” is. Március 15-e, október 23-a, a trianoni békeszerződés évfordulója, a Hősök napja minden évben jelentősebb társadalmi eseményt jelentett, Szeleczy Zita, Tollas Tibor vagy Mindszenty József látogatásai pedig ünnepi alkalmakat. Legalábbis Fejes ezeket jegyezte fel, az ausztrál életből a valutareform és olykor a választások szűrődtek csak be krónikájába. Akkurátusan jegyezte viszont a születéseket, házasságokat – és az idő előrehaladtával mind gyakrabban a halálozásokat és temetéseket.⁴⁶⁹ Szinte kizárólag a magyar körből. Ötvenhét évesen maradt egyedül – a következő évtizedekben társa egy ugyancsak tisztí háterű magyar asszony volt.

A krónika a kilencvenes években mindinkább a hetvenes éveiben járó, addig a jelek szerint a betegséget hírből is alig ismerő Fejes György egészségi állapotáról szól. 1992-ben ezer dollárral szállt be az Árpád House nevű magyar idősotthon alapításába, amely két évvel később nyílt meg. De csak jó tíz évvel később, 2003-ban kezdett el azon gondolkodni, hogy egyedül aligha képes úrrá lenni mind gyakoribb betegségein, nem tudja tartani a diétás étrendet, s hogy sokasodó autóbalesetei (fél tucat, az utolsó 85 éves korában) talán nem teljesen véletlenek. Végül 2003-ban eladta házát és az év végén, 86 évesen beköltözött az otthonba. A vételár mintegy 40%-a, több mint százezer dollár volt a belépő – az olasz nevű befektetési tanácsadó 57 oldalas szakvéleménye (ára 220 dollár) szerint a fennmaradó összeg különféle biztosítási számlákra került. A kizárólag magyarok lakta kis ház ünnepségein rendszerint Fejes György tartotta a megemlékezéseket, ő rendezte a könyvtárat, részt vett a vezetőség munkájában és ő búcsúztatta a ház ausztrál vezetőjét (managerét) nyugdíjba vonulása alkalmából. Magával vitte írógépét, amelyről már hiányoztak az ékezetek, így kézzel húzogatta be őket, és 2005-ben – egy bentlakó magyar hölgy instrukciói alapján – elkezdte tanulni a számítógép használatát. Feljegyzéseit

⁴⁶⁹ Így például az évfolyamtársét, az ugyancsak a háborút követően Ausztráliába emigrált Szakáll Endre volt műszaki századosét 1988. március 15-én.

a következő évben befejezte, de még itt vette hírét, hogy Magyarországon valamikor 2013 előtt „hatósági eljárás indult” öregségi nyugdíjának megállapítására. Ezt csakis az ő kérésére indíthatták.⁴⁷⁰ Hogy megkapta-e katonai szolgálati idejének igazolását, nem tudom, de újabb két évvel később az Árpád House-ból küldte el krónikája másolatát e sorok írójának. Néhány héttel később, 2015. május 20-án, 97 éves korában hunyt el.⁴⁷¹

Fejes György újrakezdése Auszráliában – ha csak szociológiai kategóriákban írjuk le az, s ha csak az első egy-két évtizedre korlátozzuk a vizsgálódást – nem sokban különbözött itthon maradt társaiétól. Ő is alul kezdte és az ausztrál középosztály közepére jutott – nem is vissza, hiszen édesapja sokgyermekes állami tanítóként inkább a közép alsó rétegébe sorolható. A viszonylag zárt magyar mikrokörnyezet az első generációs emigránsok természetes közege, ahogy a szubkulturális zártság is. Fejes nyilván a legtöbb tekintetben hasonlóak körében érezte jól magát – miközben tevékeny és sikeres ember lett. Az életút nem ad semmi különös választ arra a kérdésre, hogy miért is választotta a távoli kontinenst hazája helyett – hacsak azt nem, hogy vágyott életpályáját, úgy hitte, ott kedvezőbb, szabadabb, korlátoktól mentesebb módon futhatja be, mint a háború utáni Magyarországon. Új országa nem kényeztette el, kivált az első években, de befogadta, és – a közlekedési szabályok csekély mérvű megsértésén túl – az államhatalom és Fejes György között semmi nyoma bármilyen konfliktusnak. Az adaptáció nyilvánvalóan sikeres volt, a volt magyar katonatisztek társasági élete, az egykori identitás maradványa az égvilágon senkit sem zavart. A második generáció, Fejes gyermekei szétszéledtek a világban, s a harmadik – hét unokája – számára a magyar származás, meglehet, csak egy komponens lett/lesz a többi között.

Miközben Fejes György volt százados a melbourne-i és ausztráliai magyar mikrovilágban élte hosszú életét, egy vonatkozásban mintha eltérne a tipikus emigráns pályától. Ahogy az óhazába küldött utolsó üzenetben fogalmazott: Magyarországnak „a közelében sem járt”. Egyetlen külföldi utazása során 1982–83 fordulóján több tízezer kilométert tett meg, három kontinensen járt, de Európa nem volt köztük. Fejes krónikája szerint magyarországi vendégek – egyetlen alkalom kivételével – soha sem érkeztek hozzá. Mások (haza)utazásairól csak elvételre emlékezett meg, jószerével csak gyermekeiről és unokáiról jegyzett fel ilyet. A hazával való közvetlen kapcsolatnak mindössze két szála fedezhető fel. Az egyik a közvetlen hozzátartozói, előbb szülei, majd testvérei halálhíre. Szikár feljegyzései-

⁴⁷⁰ HIL HM KI 19743. sz. tiszti okm.gy.

⁴⁷¹ Haláláról az MHBK *Hadak Útján* c. periodikája számolt be 2016. 1. negyedévi számában.

ből úgy tűnik, fel sem merült, hogy bármelyik temetésre hazautazzon.⁴⁷² A másik szál különösen érdekes – ez ugyanis Fejes György katonaidejével, pontosabban annak emlékezetével függ össze, amelynek amúgy Ausztráliában külön világot rendezett be, de magyarországi kapcsolódások nélkül.

„*At night I rang Elemér Bánó in Pécs, Hungary*” – jegyezte krónikájába Fejes György 1992. augusztus 9-én. Ehhez akárcsak hasonló bejegyzés az addigi negyvenhárom évben egy sem található. Bánó Elemér volt műszaki százados Fejes évfolyamtársa volt már a Zrínyi honvéd főreálban Pécsen, azt követően pedig a Ludovikán.⁴⁷³ Két évvel később, 1994-ben feljegyezte, hogy Bánó levelet küldött neki, benne fotókkal a katonai középiskola 60 éves érettségi találkozójáról. Feljegyzései addig, az említett halálhíreket leszámítva, egyetlen hazulról jött levélről sem számoltak be. Bánó 1997 szilveszter napján felhívta Fejest (Magyarországról fogadott hívásról éppúgy nem volt szó addig), hogy leánya, férje és kislánya kíséretében néhány nap múlva Ausztráliába érkeznek. „Eszti” Bánó és családja 1998. január 7-én látogatta meg először a Fejes családot, majd a következő napokban többször is; együtt néztek meg két videót, amit a magyarországi vendégek hoztak. Január 17-én azzal a hírrel érkeztek, hogy Bánó Elemér az előző napon a kórházban, operáció közben meghalt. Egy évvel később, 1999. január 15-én a Bánó lány és *Laci Vizi*, azaz Vizi László volt tüzér százados ugyanazon a napon telefonáltak Ausztráliába, beszámolva az évfolyam (*our class*) találkozójáról a tisztté avatás 60. évfordulóján. Az aranydiploma, amelynek elküldéséről mindketten hírt adtak, a hónap végén érkezett Melbourne-be. A földgolyó másik felén élő Fejes György számára Magyarország kizárólag saját katonalétét jelentette. A többi jelentés iránt nemigen érdeklődött. A heti többszöri vizitek, a szinte mindennapos vendégségek, a BBQ-partik és az MHBK-vacsorák mikrovilágában ez az egykori jelentés élhetett tovább.

⁴⁷² Fejes apja 1975-ben halt meg Budapesten, édesanyja 1994-ben, mindketten igen magas életkorban. Érdekes, hogy az Ausztráliában elhunyt magyarok temetésének napját mindig pontosan feljegyezte (igaz, hogy részt vett volna azokon, azt már nem), a hazulról kapott gyász hírek esetében viszont egyszer sem rögzítette a temetés napját.

⁴⁷³ Bánó életútjáról lásd a 10. Szemben állók című fejezetet.

12. A beilleszkedés narratívái – önéletrajzok, 1949–1951

Az erőltetett hadseregfejlesztés és a kezdődő hidegháború éveiben a századosok egy része, ha csak rövid időre is, de visszakerült a hadseregbe. A többiek, mint tartalékos tisztek, a hadsereg tartalékát képezték. A Magyar Néphadsereg vezetésének szüksége volt káderállományáról egy összegző képre. Ezért a negyvenes-ötvenes évek fordulóján valamennyi tisztnak önéletrajzot kellett írni. Az önéletrajzi gyakorlat a szovjet típusú rendszerek társadalmi gyakorlatának egyik emblemikus jelensége. Nem egyszerűen arról volt szó, hogy minden (politikai vagy más) pozíció betöltéséhez önéletrajzot kellett írni és azt benyújtani, amit azután erre szakosodott bürokratikus apparátusok tároltak és értékelték. Az önéletrajzot újra és újra kellett írni a változó cél, pozíció, változó politikai körülmények, fordulatok követelményeinek megfelelően. Mindenki ismerte az önprezentáció e műfaját. A szovjet típusú rendszer számára készült életrajz tartalmazta a személyi adatokat, az iskolákat és a munkahelyeket, de főleg a személyiség fejlődési folyamatát. Az életrajzoknak voltak formai sémái és követelményei, de maradtak szubjektív dimenziói: ahogyan az önéletrajz írója meggyőzően felvázolja az igazsághoz vezető útját. Ennek kiindulópontja gyakran a személyes sötétség szakadéka – aláhúzza a fordulatot és a megtett, hosszú utat az igazságig.⁴⁷⁴ A rendszeresen írandó önéletrajzok és kérdőívek (oroszul *anketa*) az adatokon kívül a politikai tudat fejlődéséről is szóltak, a politikai elkötelezettséget demonstrálták.⁴⁷⁵

Az önéletrajzi gyakorlat azonban nem egyoldalú közlésre irányul, hanem egy interakció része. Ennek középpontjában az azonosítás és az azonosság (identifikáció, identitás) kérdése áll. A szovjet társadalomszervezés rendszere számára létkérdés volt, hogy tagjait azonosítsa, besorolja politikai ideológiájának kulcsfogalmaival képzett elméleti osztályokba. Eb-

⁴⁷⁴ Hellbeck 2006, 26–17.

⁴⁷⁵ Figs 2007, 37.

ből következett a befogadás *versus* kizárás, illetve a politikai-pozicionális *távolság* felmérése. A szovjet típusú rendszer hatalmi intézményei ezért korrekt, strukturált és megfelelő kategóriákat tartalmazó önéletrajzokat akartak, amelyekből megállapíthatták az identitást és lemérhették az ideológiai elkötelezettséget. Az önéletrajzok mintákat követtek és *mintázatok*at alkottak. A második világháború után a kelet-európai országokban például az antifasizmus és az osztályharc volt az a két nagy minta, amelyekbe be kellett illeszteni az egyéni élettörténetet.⁴⁷⁶ A szovjet típusú rezsimiek erőteljesen életrajziak lettek. Arra törekedtek, hogy *feltárják*, illetve kivel-kivel *feltárássá* igaz(i) történetét: az ember – az (ön)életrajza. Lutz Niethammer egyenesen *biokráciaként* jellemezte a Német Demokratikus Köztársaságot (és a hasonló rezsimeket), utalva a politikailag hangszerelt életrajzok jelentőségére.⁴⁷⁷

Az identifikáció legfontosabb mozzanata a valóságos vagy potenciális *ellenséges* csoportok meghatározása. Mivel az ellenségbe való besorolás távolról sem maradt „kartotékadat”, hanem nagyon is konkrét hatalmi cselekvések kapcsolódtak hozzá, az identifikációs folyamat alanyai természetes módon igyekeztek elrejtteni életükből mindazt, amiről úgy gondolták, ilyen klasszifikációs eredményhez vezethet. Ehhez számíthattak magára a szovjet típusú rendszerre, annak különféle jelenségeire. Ilyen volt maga a forradalmi politikai átmenet és a vele járó bürokratikus zűrzavar, amely a korábbi nyilvántartások pusztulásával, csonkolásával, vagy egyszerűen leértékelődésével járt. Az új bürokrácia nem ismerte az iratkezelés tudományát. A korai szakasz felfokozott társadalmi mobilitással járt, a klasszifikációra pedig új fogalmakat vezettek be. A gyakorlatban érvényesülő társadalomszemlélet a marxi filozófiából vulgarizált egyszerű (gyakorlatilag duális) kategóriákkal dolgozott. E kategóriák eredetileg a termelőszökök tulajdonán alapultak. Legkésőbb a nagy államosításokat követően azonban a társadalom e szempontból erőteljesen nivellálódott. Mindez lehetőséget kínált az egyénnek, hogy az elvárásnak megfelelő, egyben a legnagyobb védelmet (és a legtöbb kedvezményt) kínáló identitást válassza magának. Az önéletrajzi sémák merevek voltak, az alkalmazás azonban nagy lehetőséget kínált az autobiográfiai kreativitásnak.

A „századosok” 1949–50-ben még csak harmincas élet éveik elején jártak, az önéletrajzi gyakorlatban azonban nem voltak már járatlanok. Ebben az időben akár már az ötödik-hatodik hasonló funkciójú életrajzukat készítették. Először a hadifogságból hazajövet, a szűrőtáborban kellett ki-

⁴⁷⁶ Mark 2011, 126–131. passim.

⁴⁷⁷ Niethammer 1996.

tölteni olyan kérdőívet, amely kifejezetten felszólított egyes kérdések narratív kifejtésére. Ezt követően igen hamar ugyanezt ismételte meg a katonai nyilvántartásba vétel a kiegészítő parancsnokságon egy hasonló kérdőívvel. A harmadik, írásos és/vagy szóbeli autobiográfiai narratívát is igénylő alkalmat az igazolási eljárás szolgáltatta. A következőt (a kettő gyakran felcserélődött az időben) az úgynevezett B-lista eljárás. A különféle polgári munkahelyekre való belépés, illetve a pártokba való tagfelvétel ugyancsak járhatott valamiféle önéletrajz elkészítésével. Ezek közül az első, második és negyedik (B-lista) eljárás dokumentációja a legtöbbjük esetében rendelkezésre is áll, a többi töredékes vagy lappang. (Itt jegyzem meg, hogy a vizsgált időszakot követő autobiográfiai gyakorlat – az 1956 utáni igazolási ügyek, vagy az 1989 utáni rehabilitációs kérelmek – dokumentációja ugyancsak eléggé esetleges, de némely esetben kiválóan tanulmányozható.)⁴⁷⁸

A vizsgálat tárgya kereken nyolcvan önéletrajz.⁴⁷⁹ Közülük hatvanhárom 1950–1951-ben készült, kézzel íródott, amikor a korábban B-listázott századosokat tartalékos tiszti nyilvántartásba vették. Tizenheten ekkor még a Magyar Néphadseregben teljesítettek tényleges (hivatásos) szolgálatot. Az ő életrajzaik valamivel korábbiak, 1949 nyaráról valók, és többnyire gépírt, de kézzel aláírt szövegek. A két önéletrajzot azonos utasítás alapján kellett elkészíteni. A „Titkos” jelzéssel ellátott útmutató (tulajdonképpen séma) az önéletrajzíróknak saját magáról tizenkilenc, rokonairól és házastársáról hét „irányelvet” adott, amelyekre kötelező volt kitérni. A kérdőívyszerű megoldást azonban szigorú (aláhúzott) parancs zárta ki: „Az önéletrajzot összefüggően kell megírni. (Nem kérdés-felelet formájában).” Az utasítás hozzáfűzte: „Ha életében, vagy közvetlen környezetében olyan fontos események történtek, melyek az irányelvekben nincsenek rögzítve, erre is szükséges kitérni.”

Az irányelvek adatokra vonatkoztak – még az „irányelvekben nem rögzített fontos (élet)események” is azok. A befogadási-kizárási eljárást ezek alapján képzelték el. Az önéletrajzi séma nem tett különbséget hivatásos és tartalékos között – katonákról szólt (legalábbis egyelőre nem ismeretes a tartalékosoknak készített esetleges külön séma). A szövegnek meg kellett határoznia az illető származását, ki kellett térnie szülők, nagyszülők, test-

⁴⁷⁸ Valamennyi említett önéletrajzi dokumentum a Hadtörténeti Intézet Levéltárában található, a HM Központi Irattár tiszti okmánygyűjtőiben és a HM igazolási irataiban.

⁴⁷⁹ Ez a szám a századosok létszámának fele – a többiek elesetek a háborúban, fogságban haltak meg, nem tértek vissza Nyugatról vagy 1948-ig emigráltak, illetve néhányuk hadirokkantsága miatt tartalékos szolgálatra alkalmatlan volt, vagy írásaik nem maradtak fent az okmánygyűjtőkben.

Utasítás az önéletrajz megírásához

Titkos!

Az utasításban megadott irányelvekre az önéletrajz megírásánál kötelező kitérni. Az önéletrajzot összefüggően kell megírni. (Nem kérdés, felelet formájában.)

Ha az életében, vagy közvetlen környezete életében olyan fontos események történtek, melyek az irányelvekben nincsenek rögzítve, erre is szükséges kitérni.

IRÁNYELVEK AZ ÖNELETRAJZ MEGÍRÁSAHOZ:

I. SAJÁT MAGARÓL.

1. Születési éve, hó, nap, hely, szociális származása, vagyoni helyzete a felszabadulás előtt, után és jelenleg. 2. Iskolai végzettsége? (A polgári életben milyen iskolákat végzett és mikor? Általános műveltségét fejlesztette-e, milyen iskolába jár?)

3. Bevonulási hol és milyen beosztásban dolgozott? (Munkahelyeiről való eltávozásának okai?)

4. Az 1919-es forradalom ideje alatt hol tartózkodott, hol dolgozott, valamint résztvett-e a forradalomban? (Akkori lakóhelyeit és munkahelyeit pontosan tüntesse fel.)

5. A felszabadulás előtt milyen mozgalmi tevékenységet fejtett ki? (Pártellenes csoportosulásban résztvett-e és milyenben? Kikkel volt kapcsolata?)

6. A felszabadulás előtt volt-e letartóztatva? (Amenyiben volt, miért, kikkel volt együtt? Hogyan viselkedett a rendőrség és a bíróság előtt? Mennyi büntetést kapott, letöltötte-e azt? Ha internálva volt, hol, miért, meddig, kikkel volt együtt?)

7. Pártállása? (MKP-ba, SZDP-be és MDP-be való belépési ideje, pártkönyvének száma, milyen pártfunkciót töltött és tölt be jelenleg, volt-e pártfegyelmi ellene, mikor és miért, milyen pártmunkát, illetve társadalmi munkát végzett és végez?)

8. Volt-e más pártnak, tömeg- vagy társadalmi szervezetnek a tagja? (Fasiszta pártoknak, Jobboldali pártoknak, vagy szervezeteknek, pl. nyilaskeresztes párt, Volksbund, vallásos ifjúsági szervezetnek, cionista szervezetnek? Volt-e Levente Egyesületben valamilyen funkciója és milyen? Ennél a pontnál kötelező kitérni minden olyan párt-, tömeg-, társadalmi és ifjúsági szervezetre, melyek a mult rendszeret támogatták. Ugyanezen kérdésekre úgy a saját, mint feleségének, vagy férjének közvetlen rokoni környezetére is térjen ki.)

9. Volt-e külföldön? (Hol, mikor, meddig, milyen célból ment ki, vagy kinek a megbízatásából? Járt-e külföldi tanulmányúton?)

10. Szolgált-e a régi hadseregben? (Mikor vonult be, önként jelentkezés vagy behívás alapján. Milyen katonai iskolákat végzett a multban és mikor, milyen beosztásban volt, a csapat és alegység megnevezése, állomáshelyének feltüntetése.)

11. A II. világháborúban teljesített-e frontszolgálatot? (Részletesen feltüntetni, hogy hol, mikor, milyen csapatnál vagy alegységnél, milyen beosztásban, milyen rendfokozattal, az egység milyen funkciót töltött be. Megnevezni néhány nevet, akikkel együtt szolgált.)

Az önéletrajz író a feltüntetett adatok pontosságáért büntetőjogilag teljes felelősséggel tartozik.

12. Kiténtetési és dícséretei a régi hadseregben. (Milyen kiténtetést kapott, mikor és miért?)

13. A felszabadulás után kapott kiténtetési?

14. Résztvett-e partizánmozgalomban? (A partizán osztag megnevezése, ténykedési helye, mettől meddig vett részt, milyen beosztásban, milyen harci cselekményeket hajtott végre és kikkel tevékenykedett?)

15. Volt-e fogságban? (Milyen körülmények között esett fogságba, hol, mikor, mennyi ideig, mivel foglalkozott a hadifogságban, mikor tért vissza?)

16. Néphadseregben való szolgálata. (Mikor lépett be a Néphadseregbe, önként vagy behívás alapján, milyen katonai iskolákat és tanfolyamokat végzett, mikor, hol, mennyi ideig. Milyen beosztásokban volt, feltüntetve melyik alegységnél, csapatnál, magasabb egységnél, illetve központi szervnél, intézetnél stb.)

17. Volt-e büntetve a felszabadulás után? (Mikor, miért, mennyi ideig és hol?)

18. Egészségi állapota?

19. Családi állapota? (Nőtlen, vagy nős. Ha nős, mikor nősült, feleségének neve, születési éve, iskolai végzettsége, előző és jelenlegi munkahelyei, gyermekének neve, születési éve. Felesége milyen párt-, tömeg- vagy ifjúsági szervezetnek tagja. Gyermekai tagjai-e párt- vagy tömegszervezetnek?)

II. KÖZELI ROKONAIRÓL.

(Apja, anyja és testvérei)

1. Vagyoni állapotuk és foglalkozásuk a felszabadulás előtt és után.

2. Szüleinek, testvéreinek születési évei, pontos lakcímük és jelenlegi munkahelyük.

3. Szülei, felesége szülei és testvérei milyen pártnak voltak tagjai a felszabadulás előtt, után és jelenleg.

4. Voltak-e büntetve, vagy eljárás alatt, a felszabadulás előtt és után? (Részletesen miért, mennyi ideig, hol?)

5. Voltak-e külföldön? (Hol, mikor, meddig és milyen célból mentek ki?)

III.

Felesége, illetve férje közeli rokonairól, apja, anyja, testvérei, ugyanazokra a kérdésekre kell választ adni, mint saját közeli rokonainál.

IV.

Saját vagy felesége rokonai közül ki él külföldön, hol, mikor és milyen körülmények között mentek ki, van-e összeköttetése velük, ha van, milyen, jelenleg kint mivel foglalkoznak?

Al , **Önéletrajz**

vérek 1945 előtti és jelenlegi foglalkozására, vagyoni helyzetére, a külföldön élő rokonokra, a kapcsolattartás módjára és gyakoriságára. Nyilatkozni kellett arról, hogy az önéletrajz írója mit csinált 1919-ben, volt-e külföldön, milyen iskolákat végzett, milyen más (ki)képzésben részesült, milyen polgári munkahelyeken dolgozott (vagy dolgozik). Részletesen be kellett számolni katonai szolgálatáról, annak színtereiről, rendfokozatáról, beosztásairól, külön részletezve a frontszolgálatot és hadifogságot. Több kérdés vonatkozott az 1945 előtti és utáni politikai szervezeti tagságra, a „mozgalmi” múlt-ra (beleértve a „pártellenes csoportosulásokban” való részvételt), a partizánmozgalomra – és az 1945 előtti fasiszta vagy jobboldali pártokra, amelyek közül az utasítás a nyilaskeresztes pártot, a Volksbundot, a „vallásos ifjúsági egyesületeket” és a cionista mozgalmat sorolta fel példaként. Nagyjából ugyanez vonatkozott a házastársra és a rokonokra is. A szövegekben akad még néhány témakör, amelynek feltűnő gyakorisága valamilyen utasításra vall, ilyen például a baráti kör, nevekkal vagy anélkül, vagy tartalékosoknál annak kifejtése, hogy milyen beosztásban, fegyvernemnél teljesítene tényleges szolgálatot. Bár a fennmaradt utasítás erről semmit sem szól, a politikai fejlődéstörténet, sőt a politikai hovatartozás közlése (túl az esetleges szervezeti tagságon) a szövegek csaknem felében szerepelt.

A hivatásokként szolgálók szövegein érezhető, hogy az utasítást komolyan vették, igyekeztek minden kérdésre kimerítően válaszolni, illetve minden elemet beépíteni. Ezek az írások terjedelmesek, négy-hét sűrűn gépelt oldalra rúgnak. A tartalékosok többsége viszont csak többé-kevésbé követte az utasítást, ezt-azt figyelmen kívül hagyott – sőt, akadt példa a kérdőív-szerű önéletrajzra is. Az ő kézzel írt szövegeik jóval rövidebbek, többnyire egy-három oldalasak. Az írásokat feldolgozták, erről árulkodnak az eredeti iratokon jól látható színes ceruzás (postairónnal tett) aláhúzások, bekarikázások, kérdő- és felkiáltójelek, valamint az oldalak tetejére rótt kódszámok.

Az önéletrajzírást a „századosok” esetében 1949–1950-ben jóval több volt formális aktusnál (különösen a szovjet típusú rendszer későbbi, posztsztálini időszakával összehasonlítva, amikor mindez kevesebb téttel bírt, rutineljárássá változott). A Néphadsereg hivatásos állományát ekkor kezdték feltölteni a különféle új, többnyire gyorsított tisztképzés által kibocsátott káderekkel. Akik (még) bent voltak, vélhetően e státuszuk megőrzésére törekedtek. Az 1946–1947-ben gyors ütemben B-listázott (a hadseregből elbocsátott) többség, a tartalékosok számára a katonai identitás maradványának (elsősorban a rendfokozatnak) megtartása volt a fő tét. A szövegekből kilálglik, hogy akadtak, akik ennél többre, a szolgálatba való visszatérés lehetőségére gondolhattak. A minimális célkitűzés annyi lehetett, hogy múltjuk számbavétele ne legyen újabb státuszvesztés (vagy ennél is rosszabb – például repressziós intézkedések) oka vagy ürügye.

Az önéletrajzokat író – jelen esetben katonai – hatóság sem egyszerűen a bürokratikus tökéletesedést célozta. A hidegháborús helyzetben a legfontosabb stratégiai jelentőségű alrendszerben, a hadseregben kényes helyzet alakult ki. Fel kellett mérni, hogy a szűkös káderállományt hogyan, kiknek a bevonásával lehet növelni, hogyan lehet vészhelyzetben is fenntartani a védelem (vagy a támadás) működőképességét. Parancsnokokra volt szükség – de nem akármilyenekre. Az éberségi hisztéria csúcspontján a parancsnoki állomány *kockázatmentesítése* legalább annyira fontos volt, mint az, hogy legyen belőlük elegendő. Erre szolgált a felmérés, amelyben az elbíráláshoz kritériumokat alkalmaztak. A két legfőbb a származás és politikai lojalitás volt, vagyis egy életrajzi szempontból (lát-szólag) kemény, illetve puha keretrendszer. A klasszifikáció diszkrecionális jogát a hatóság magának tartotta fenn. Senki sem sorolta magát az *ellenség* kategóriájába – s nem csak azért, mert ilyen őrült 1950-ben nem akadt Magyarországon. Az, hogy kik a *volt elemek*, a bürokrácia mérlegelésén múlt. A második, puha kritérium elvileg kemény változókon (például az 1945 utáni életút adatain, de figyelembe vehettek korábbi adalékokat is) és deklarációkon, politikai állásfoglalásokon múlt. Ezt a folyamatot, a szükséges nyelvi és tartalmi eszköztárat azonban az osztályozási folyamat tárgyai is ismerték. Korábban megfelelő nyelvi és (közvetve) bürokratikus jártasságot szerezhettek benne. Megtanulhatták azokat a technikákat, amelyekkel előmozdíthatták a legkedvezőbb besorolást.

A 80 életrajz tartalmi elemzése alapján két csoportban összesen hat ilyen technikát különböztettem meg, amelyek alkalmazását a 23. táblázat szemlélteti.

23. táblázat. Önéletrajzi technikák előfordulása önéletrajzokban, 1949–1950

Önéletrajzi technika	Alkalmazás száma, szám, (%), N=80
A. Származás	
A.1. Önbesorolás hivatalos származási osztálykategóriába (feloldódás)	27 (34%)
A.2. Az apa „lefokozása” (halványítás)	21 (26%)
A.3. „Dolgozó” családi háttér konstruálása (fedés)	14 (18%)
B. Politikai lojalitás	
B.1. Politikai-eszmei fejlődéstörténet itthon	24 (30%)
B.2. Politikai-eszmei fejlődéstörténet szovjet hadifogságban	15 (18%)
B.3. Politikai hűség- (szándék-) nyilatkozat	36 (45%)

Forrás: HIL HM KI tiszti okmánygyűjtők.

A származással kapcsolatos eszközök legenyhébb formája az önbesorolás a szovjet típusú rendszer hivatalos származási osztálykategóriájába. Akik ezt választották, kivétel nélkül az „értelmiségi” kategóriába sorolták magukat, azon az alapon, hogy szüleik, leggyakrabban csak apjuk felsőfokú képzettséggel rendelkezett. Tipikus képlete például: „Értelmiségi származású vagyok, apám 1945 előtt hivatásos katonatiszt volt, ezredesi rendfokozatban ment nyugdíjba.” A „lefokozás” az 1945 előtt a Ludovika Akadémián felvett adatokkal való összehasonlítás nyomán mutatható ki – ilyen technika volt egy-két rendfokozat letagadása a katona szülőktől származók esetében, esetleg a rendfokozat „elfelejtése” vagy – amennyiben az apa nyugdíjas tisztként munkát vállalt pl. köz- vagy magánalkalmazottként – az egész hivatásos katonai múlt elhallgatása. A „dolgozó háttér” a nagyszülők, esetleg a távolabbi ősök foglalkozását vetítette az utódra, ugyancsak a közvetlen leszármazás (esetleg két generációé) „fedésére”. A mintában szereplők egyébként 1938-as adataik szerint szinte kivétel nélkül a középosztályból származtak. Felerészben annak is középső rétegéből, kétötöd részben az alsó középosztályból, s nagyjából minden tizedik a felső középből vagy éppen az elitből. Közvetlen munkás- vagy parasztelődökkel nem, de még kispolgáriakkal sem rendelkeztek. A nagyszülők generációjában persze bizonyosan akadtak alsóbb osztálybeliek.

A politikai-eszmei fejlődéstörténetek több kiindulópontot használtak. A legpozitívabb a tágabb, dolgozó családi háttér, annak emléke és tapasztalata. Számos ilyen esetben a katonai pályaválasztás kizárólag a szülők akaratából történt, akik azonban csak gyereük taníttatását tartották szem előtt, ami az ingyenes állami katonai oktatáson kívül nem volt lehetséges. A semlegesebb „középváltozat” abból indult ki, hogy az önéletrajz írójának korábban semmiféle politikai állásfoglalása nem volt, nem is lehetett, hiszen katonatiszt nem lehetett párt tagja. Ezt egészíthette ki az esetleges „ösztönös” baloldali meggyőződés. A harmadik a „gyökeres fordulat” története, amelyben az önéletrajz szerzője egyenesen aláhúzta vagy legalábbis beismerte *korábbi* jobboldali, „reakciós” stb. nézeteit. A fordulatot valamely *reveláció*, szociális élmény, háborús tapasztalat, a nyilasterror, a németek magatartása, intellektuális (ön)elemzés – és/vagy a külön kategóriát jelentő szovjet hadifogság tapasztalata váltotta ki. A szovjet fogás fő toposza a szovjet emberekkel, kultúrával való „találkozás” története. Végül a politikai deklarációk – fejlődéstörténetbe ágyazva, vagy anélkül – a rendszer iránti elkötelezettségről mint szándékról, iránytűről stb. szóltak és a jövőbe tekintettek. A deklarációkat nem tartalmazó szövegek egy része is szólt a jövőről, de azokban általában csak valamiféle polgári szakképzettség megszerzéséről, a családról való gondoskodásról, vagy

a katonai szolgálatra való alkalmasságról volt szó. De számos önéletrajz semmiféle utalást nem tartalmazott a jövőre.

A politikai reprezentációk eloszlása természetesen a legváltozatosabb képet mutatja. A teljes minta átlaga 1,7 elem önéletrajzonként. Ettől csupán valamelyest tér el azoké, akik 1945 után beléptek a munkáspártok valamelyikébe és eljutottak az MDP-tagságig. Ők eredetileg huszonnyolcan voltak a nyolcvanból, de nagy többségüket ekkor már kizárták az 1948–1949-es tagrevízió alkalmából. A pártot megjártak életrajzaiban átlagosan 2,1 politikai reprezentációs elem található. A huszonnyolc párttagból csak (vagy: azért) négy akadt, aki semmiféle politikai jelzést nem használt. Nem meglepő, hogy a legintenzívebben a hivatásos állományban lévő katonák csoportja (tizenhét fő) élt ezekkel a jelzésekkel, átlagosan 2,7-del életrajzonként. Közülük egyébként csak négyen nem voltak sohasem párttagok, s egyetlenegy akadt közülük, aki semmilyen politikai-nyelvi elemet nem használt önéletrajzában, az egyébként párttag térképész őrnagy, Récsey Ottmár. A sűrű alkalmazás egyébként nem feltétlenül csak a Néphadseregben szolgálókra volt jellemző. Mind a hatféle eszközt csak két tényleges katona vetette be (Arató Oszkár és Kováts Andor), de az öt, illetve négy eszközzel élők közül csak egy volt katona, a másik három tartalékosként készítette önéletírását.

A szövegek elemzése és a politikai reprezentációra való törekvés eszközhasználatára alapján két markánsabb mintázatot különítettem el a „századosok” önéletrajzi gyakorlatában. Az egyik oldalon nyilván azok állnak, akik egyetlen ilyen eszközt sem használtak, *szikáran* rögzítették életútjukat, a legszükségesebb adatokra korlátozódtak, nem foglalkoztak származásuk értelmezésével és nem politizáltak. Ezt a csoportot *intranszigensek*-nek nevezem; ők teszik ki az összes eset negyedrészt, kereken húszat.⁴⁸⁰ A másik oldalra azokat helyeztem, akik nyíltan deklarálták politikai hűségüket a rendszerhez és ezt valamilyen személyes fejlődéstörténettel is kiegészítették (B.1. és/vagy B.2. + B.3.). Az *elköteleződő-beilleszkedők*nek nevezettek száma szinte pontosan ugyanannyi (huszonegy fő), mint az előbbi csoport. Idetartozik a fentebb említett hat legsűrűbb alkalmazó;

⁴⁸⁰ Ilyen például Apám önéletrajza is, amely 46 kézzel írott sor nem egészen másfél oldalon. Ebből 22 sor 1939 és 1945 közötti katonai szolgálatára vonatkozott. Jelenéről ennyit írt: „1950. jan. 2-től a Szellőző Művek N. V-nál mint segédmunkás vagyok alkalmazásban.” Politikáról pedig ennyit jegyzett fel: „A felszabadulás előtt politikai pártnak a tagja nem voltam és semmiféle politikai tevékenységet nem fejtettem ki. A felszabadulás után sem voltam politikai pártnak tagja. Politikai oktatásban (szeminárium stb.) ezideig még nem részesültem.” Terveiről semmit sem közölt (később Anyám úgy mondta, tényleg nem is volt semmiféle terve...), szövegének utolsó mondata: „Katonai szolgálatra alkalmasnak érzem magam.” HIL HM KI 3436. számú tiszti okm.gy.

a huszonegyből tizenegyen párttagok voltak és kilencen 1949–1950-ben is hivatásos katonaként szolgáltak. Az intranzigensek közül, mint említettem, csak egy volt katona és csak négyen próbálkoztak párttagsággal. A kettő között helyezkedik el a minta csaknem fele.

E nyers áttekintés nyomán legalábbis három kérdés merülhet fel. Az egyik, hogy a hazai sztálini korszak elején-közepén megjelenített elköteleződő-beilleszkedő, illetve intranzigens magatartás mutat-e folyamatosságot és eredményez-e érdemi különbséget a későbbi életpályán? Ennek érdekében vizsgáltam meg most már csak a két jellegzetes önéletrajzi mintázatot felmutatók későbbi pályáját. A vizsgálat a következőkre terjedt ki: az elért legmagasabb stabil társadalmi pozíció, a rendfokozat megtartása 1956 után, a rendszerrel való konfliktusok az életpálya során (kiteleptetés, 1956-os forradalomban való aktív részvétel, ebből adódó esetleges represszió), emigráció, végül a halálozás időpontja 1989-hez képest. Az eredményeket a 24. táblázat szemlélteti.

24. táblázat. Önéletrajzi mintázatok és „eredményesség”

„Eredményességi” mutatók	Elköteleződő-beilleszkedő, N=21	Intranzigens, N=20
Elért legmagasabb társadalmi státusz		
munkás	2	7
alsó közép	10	9
középső közép, értelmiségi	7	4
felső közép	2	-
Rendfokozat		
megtartva	7	3
megfosztva	14	17
Politikai konfliktus	4	8
Emigráció	3	1
Halálozás 1989 előtt	13	10

Forrás: HIL HM KI tiszti okmánygyűjtők.

Az eredmények valamelyes eltérést mutatnak, de nem igazán szignifikánsak. Halvány tendenciáik szerint a beilleszkedő stratégia valamivel jobb társadalmi pozíciókat biztosított, és kevesebb politikai konfliktussal járt. A rendfokozat elvesztésében is látható némi különbség, de ezért a posztsztálini rendszer még e tekintetben sem különösebben „díjazta” az alkalmazkodást és/vagy azonosulást. Az emigráció választásában sincs érdemi eltérés, különösképpen, ha figyelembe vesszük, hogy az egyik beilleszkedő emigráns 1968-ban távozott – és már a következő év végén hazatelepült.

A második kérdés, hogy vajon az a jelenség, hogy a hivatásos katonatisztek 1945 előtti keresztény középosztályi csoportja ilyen arányban, mélységben operált a rendszerhez való lojalitást kifejező eszközökkel, mennyire fejez ki tartós intenciókat? Vajon a későbbi életpályán megfigyelhető-e ennek folytonossága? Az adatok erre nézve is csak igen óvatos következtetések levonására adnak alapot. Ehhez hasonló széles körű életrajzi gyakorlatra ugyanis többet soha nem került sor. A hivatásosokat egy-két éven belül elbocsátották a hadseregből, a tartalékosok pedig 1958-ban többnyire elvesztették rendfokozatukat. Egyik alkalommal sem írtak önéletrajzot. Elvileg 1989 és a rendszerváltás, az ehhez kapcsolatos rehabilitáció alkalmat kínált volna az életút hasonló konstruálására – ám ezt az időt számosan nem éltek meg, akik pedig igen, egy pár soros kérvénnyel is elérhették rendfokozatuk visszaszerzését.

Végül arra a (meglehet, legfontosabb) kérdésre, hogy a politikai reprezentációkat használó önéletrajzírók vajon nem pusztán csak alkalmazkodtak-e, mintegy álcázva magukat – nem tudunk válaszolni. Nem is nagyon lehet. Rendelkezésünkre állhat ugyan későbbi tanúságtétel maguktól a szerzőktől vagy családtagjaiktól, amely szerint e nyilvános viselkedés vagy a hatalommal folytatott diskurzus csak maszk volt, és az önéletrajz írója szemben állt a szovjet típusú politikai rendszerrel, annak ideológiájával. Ez lehetséges interpretáció, de csak egy a többi közül. Az egykori intenció elmúlt és pontosan sohasem rekonstruálható – marad a szöveg. Célszerű tehát abból kiindulni.

Az önéletrajzi gyakorlat az önéletrajzíróknak ugyancsak identifikáció: a szovjet típusú rendszer terében élő, tevékenykedő énjük (*self*) megalkotása. Túl egyszerű lenne ezt pusztán alkalmazkodásnak, rejtőzésnek látni. Jochen Hellbeck Sztálin-kori szovjet naplóírók szövegeit elemezve figyelemztetett arra, hogy a belső ellenállás és a külső alkalmazkodás közötti szakadás nem írja le elégségesen a szovjet forradalmi ideológia önátalakító (*self-transforming*) és önébresztő (*self-awakening*) erejét. Az ideológia – vélte Hellbeck – élő szövet volt, amelyre reflektált a társadalom. Feszültségeket keltett a megfigyelt valósággal való ellentéte miatt. Az önéletrajzi gyakorlatot kényszerből folytatókra is igaz lehet, hogy megpróbálták feldolgozni ezt a feszültséget oly módon, hogy ne kelljen a kettős lélek állapotában élniük. Hellbeck egészen odáig ment, hogy nem is az állam és az állampolgárok között alakult ki a fő feszültség, hanem a saját önmagukkal (*selfjükkal*) harcoló állampolgároknak.⁴⁸¹ Jellemző, hogy Hellbeck már ezt a nagyon sajátosan értelmezett duális teret is olyan közel érezte a totali-

⁴⁸¹ Hellbeck 2006, 11–13.

tárius interpretációhoz, hogy szükségesnek tartotta védekezését e látszat ellen. Már a totalitárius paradigma megalapozója, Hannah Arendt is úgy vélte, hogy a totalitárius rendszerekben mozgó egyének saját megértését és értelmezését nem lehet felcserélni az utólagos értelmezéssel.⁴⁸² Hellbeck azonban a totalitárius paradigmát bíráló revizionistákon is túl kívánt lépni, akik ugyan feltárták, a társadalom mekkora része vett részt a szocialista projektben, de nem foglalkoztak ennek motivációival. Hellbeck rehabilitálta az ideológiát és egyben fenntartotta az egyéni ágencia szerepét is, az egyénét, amelyet ideológia konstituál és interakcióra lép vele. Adott, végleges és kész korpusz helyett az ideológia olyan, mint valami erjesztő anyag (*ferment*). Adaptációja, értelmezése egyéni. Mivel a nagy politikai és társadalmi események narratíváit számottevő részben a szovjet típusú rendszer egyszerű állampolgárai szolgáltatták, a párt és az állam ideológiai ágenseivé váltak. Mindebben kifejeződött a vágy, hogy hasznos és jelentős életet éljenek – ami a két világháború között Nyugaton is elterjedt volt: az „elkötelezett élet” vágya – a nagy történelmi változások és tendenciák tudatában és áramában. Nagyon hasonlóan ábrázolta a szovjet civilizáció elemi egységét híres könyvében Stephen Kotkin is. Az új társadalmi identitás beszerzése valamennyi embernek nagyon fontos volt. *Magnytogorszk* tanította meg őket arra, hogyan azonosítsák önmagukat – és hogyan beszéljenek erről *elfogadható* kifejezéseket használva.⁴⁸³ Igal Halfin, Hellbeck egy másik fontos referenciaszemélye ugyancsak aláhúzza: az emberek inkább küzdenek magukkal, inkább változtatják meg saját magukat, mintsem hogy a körülöttük levő világot akarnák megváltoztatni. Ezért kell elfogadni, hogy azt értik, amit mondanak; a soraikat kell olvasni (még ha azok „kommunista” szövegek is), s nem beleolvasni soraik közé, amit az utólagos elemző olvasni akar.⁴⁸⁴

Az irodalomelmélet és a textológia kiemelkedő jelentőséget tulajdonít az önéletrajznak és az önéletrajzi szöveg referencialitásának, illetve szerzőségének. Noha semmi okunk e kényszer szülte autobiográfiákat elkülöníteni a hagyományosan *irodalomnak* tekintett önéletrajzi szövegektől, a problémára itt csak utalunk. George Gusdorf, a műfaj klasszikusa óta közhely, hogy az életrajzi szöveg szerzője nem feltétlenül s nem teljes mértékben azonos azzal, aki valaha élt. A mai megközelítések egy része az önéletrajzi gyakorlat diszkurzív természetét emeli ki. A szerző fogalma Michel Foucault szerint bonyolult eljárások során határozódik meg, felette jellemzően az adott kultúrára és a diskurzus adott rendjére. Ám

⁴⁸² Arendt 1994, 338–339.

⁴⁸³ Kotkin 1995, 237. Lásd még Fitzpatrick 1999.

⁴⁸⁴ Halfin 2003, ix–x.

„könnyen el tudunk képzelni olyan kultúrát, amelyben a diskurzusok körforgása során egyáltalán nem lép fel a szerző-funkció. Itt a diskurzusok, akármi legyen is státuszuk, formájuk, értékük, kezelési módjuk, a morogás névtelenségében terjednének. És nem hallanánk többé a monoton kérdést: »Ki szólalt meg valójában? Biztosan ő, s nem pedig valaki más?«”⁴⁸⁵ Azzal, hogy az emberek megtanulták, hogyan kell önéletrajzot írni, voltaképpen azt sajátították el, hogyan kell konceptualizálni az életüket megfelelő ideológiai fogalmakban. Önéletrajzaik szerzője éppen anyyira a konceptuális alapot képző, felkínáló vagy éppen előíró hatalom, mint ők maguk.⁴⁸⁶ Az eljárás eredményeképp keletkező szövegek státusza némiképp hasonlatos az állambiztonsági szerveknek dolgozó hálózati személy jelentéseihez. Az valami külsőről informál, két világ határán veti papírra valaki, de rendje a szervezet belvilágához tartozik, aki leíratta.⁴⁸⁷

Az idézett szerzők nem kérdőjelezik meg a *kommunisták* vallott identitását, másokat azonban nemigen vizsgáltak. Az angol James Mark egyike azon keveseknek, akik a szovjet típusú rendszerbe betagozódó „volt elemeket” is elemezte, hetvennyolc általa felvett cseh, szlovák, lengyel és magyar életútinterjú anyagából. Ennek alapján úgy látta, hogy a középosztály nem egyszerűen a szovjet típusú rendszer áldozata volt és nem is őrizte meg magát, elrejtőzve a rendszerváltás utáni időkhig. Jó néhány tagja beilleszkedett már a korai, kemény sztálinista időszakban, s ehhez különféle technikákat alkalmazott. Utólag (vagy már akkor) megteremtették a beilleszkedés igazolását is, mert úgy érezték: morálisan nem teljesen el-

⁴⁸⁵ Foucault, Michel: Mi a szerző? <http://hu.scribd.com/doc/98397923/Foucault-Michel-Mi-a-szerz%C5%91#scribd>, utolsó letöltés 2015. november 24. Vö. Foucault 1998, 50–73.; Gusdorf 1980. Konkrét példán tekinti át Liljeström 2004.

⁴⁸⁶ A szerzőség fogalma még egy, jóval hétköznapiabb értelmezésben is felmerülhet. Az önéletrajzírás családi stratégiai kérdés volt, amelynek következményei mindenkire kihathattak – ezért a megfogalmazást alaposan megtanácskozták. *Nálunk is így történt. Anyámtól sajátítottam el az önéletrajz írásának tudományát. Első alkalommal 14 évesen, a gimnáziumba való jelentkezéskor, 1971-ben kellett ilyet készítenem. Azt tudtam, vagy inkább éreztem már akkor, hogy a származás kényes kérdés. Kérdésekre, hogy mit is írjak Apámról, Anyám habozás nélkül azt válaszolta: „Azt, hogy foglalkozása rak-tárvezető, és 1965-ben meghalt.” Így lettem a Fazekas Mihály Gyakorló Gimnázium idegen nyelv szakos osztályában a 3 munkásszármazású tanuló egyike (36-ból egyébként...). Miközben az osztályfőnöktől az igazgatóig mindenki tudta, hogy mi az igazság, Anyám autobiográfiai stratégiájának ugyanis szerves része volt, hogy szóban, bizalmasan minden fontos emberrel közölte az elhallgatott tényeket, megelőzendő a lebukást, a felelősséget (részben) az adatkezelő intézményre bízva és háritva, egyben cinkossá téve képviselőiket ebben a hétköznapi konspirációban. És tényleg cinkosok voltak, mert a kihagyást természetesen jóváhagyták.*

⁴⁸⁷ Rainer 2008.

fogadható, hogy valaki normálisan él a sztálinizmusban. Magyarországról Mark egyenesen azt írta, hogy a hivatalos marginalizáló retorikával szemben a középosztály *jelentős része felfelé mobilizálódott*, mégpedig a felsőoktatás igénybevételével. Részarányuk valamelyest csökkent ugyan, de abszolút számuk egyáltalán nem, hiszen a hallgatói létszám már a negyvenes évek végén erőteljesen nőtt.⁴⁸⁸ Mark is említi az autobiográfiai gyakorlat technikáit, de szociális technikákat is, mint az időleges lefelé mobilizáció (elmenni fizikai munkásnak „levezekelve” a kedvezőtlen származást) vagy a belépés a pártba. Ezeket a „századosok” esetei is igazolják – a felfelé mobilizálódás tézisének azonban egyáltalán nem.⁴⁸⁹ Mark úgy látta, hogy a „kommunizmus” nem változtatta meg a középosztályiak személyiségét, identitását. Ezért társadalmi emelkedésük morális kérdését utólag, a szovjet típusú rendszer kimúlása után meg kellett magyarázniuk. Ezek a magyarázatok különfélék: vagy a történetek ellenére az áldozat pozíciójából beszélnek el az egészet, vagy úgy, hogy a kommunisták „rájuk voltak szorulva”; vagy pedig úgy, hogy erre is, arra is eldőlhetett a sorsuk, ami valami hallgatólagos megegyezés, alku kérdése lett. Ők is korlátozták egyéni ambícióikat, és a hatalom is lemondott a teljes marginalizációról.⁴⁹⁰

Az önéletrajzi gyakorlat divergenciája és diszkontinuitása még az egy-máshoz legközelebb álló gyakorlatok esetében is meglehetősen. A nyolcvan vizsgált életrajzíró közül csak kettő akadt, aki szövegében valamennyi (hat) politikai reprezentációs formát használta, két 1949-ben is szolgáló katonatiszt: Arató Oszkár és Kovács Andor. Arató volt az egyetlen „százados”, aki egy pár évnnyi megszakítás után visszatért a hadseregbe és mindvégig tiszt maradt; a Magyar Néphadseregből ment nyugdíjba. Arató későbbi, 1953-as és 1964-es önéletrajzai azonban már nem tartalmaztak egyetlen politikai reprezentációt sem, csak a legszükségesebb adatokra koncentráltak. 1989 után őt nem kellett rehabilitálni – utolsó rendfokozata alezredes volt – de amerikai fogságban eltöltött idejének nyugdíjába való beszámítását azért kérte. Ehhez nem kellett önéletrajzot írnia.⁴⁹¹

⁴⁸⁸ Mark 2005. A Columbia Egyetem 1956 utáni magyar kutatási programja (CURPH) adatai szerint a középosztályi származásúak 26%-a nem nyert bebocsátást a felsőoktatásba. A munkásszármazásúak aránya egyesek szerint 43–44% körül tetőzött az ötvenes évek közepén, mások ezt túl magasnak vélik. Mark saját számítása szerint a középosztályi származásúak egytizedét zárták ki a felsőoktatásból 1949–1956 között.

⁴⁸⁹ Legfeljebb a részleges visszaszerzését, azt is jobbra a *high Stalinism* után, lásd Rainer 2014.

⁴⁹⁰ Mark 2005.

⁴⁹¹ HIL HM KI 259/2231. sz. tiszti okm.gy. – Aratóról lásd a 4. Fogság... című fejezetet.

Kováts Andor százados viszont életrajza megírása (1949) után egy évvel már nem volt katona. Vizsgálati fogságban ült, mert egy kiterjedt kémkedési ügyben feljelentési kötelezettségének elmulasztásával vádolták. Egy év börtönre ítélték, szabadulása után pedig Recskre internálták. 1953-ban szabadon bocsátották, a következő évből való önéletrajzában már ő sem használt egyetlen politikai megfogalmazást sem. Kováts elvett rendfokozatát már 1989-ben visszakérte, teljesen semleges, pusztán az elvétel jogszerűtlenségét aláhúzó érveléssel. A kilencvenes években írásos igazolásokat kért 1944-ben szerzett vitézi címéről és háborús kitüntetéseiről, de mellőzte az erőteljes politikai önéletrajzi ellennarratívát.⁴⁹²

Bűnbaknak lenni, kollektív felelősségben osztozni nyomasztó önmagában is, kivált az volt „horthysta tisztként” az ötvenes évek elején. Az önéletrajzok fejlődéstörténettel kombinált deklarációit azonban nem lehet kizárólag defenzívából megmagyarázni. „Állásfoglalás: múltban: katonai nevelésem miatt irredenta és sovíniszta volt. Tiszt csak édesapám hadirokkantsága révén lehettem. Éreztették, hogy alulról kerültem közéjük, (Anyám mozdonyvezető lánya, mostohaapám puskaműves fia, mostohaanyám parasztlány.) Anyám kivételével párttagok. Szolgálatomat embersegesen láttam el. – A fasizmust nem ismertem fel a hangzatos jelszavak mögött. Mai: Feltétlen a szocialista béketábor mellett vagyok.” – írta Veress Sándor volt százados, 1950-ben végzős műegyetemi hallgató.⁴⁹³ Utolsó mondata *vörös farok*ként is értelmezhető; az előzők valós társadalmi tapasztalatokra utalhatnak. „A Horthy-rendszer alatti állásfoglalásomat az antifasizmus jellemezte, de minden ideológiai megalapozottság nélkül. Gyűlöltem a sovínizmust, utáltam az ún. úrivilágot, és katonai szolgálatom alatt is százszor közelebb éreztem magam tiszthelyettes bajtársaimhoz, mint az úrivilág tisztjeihez. A nácizmust a német imperializmus eszközének tekintettem és benne hazánk függetlenségének legnagyobb veszélyét láttam. – A felszabadulás után 1946 tavaszán volt alkalmam először behatóbban megismerkedni a marxi-lenini elmélet alapjaival. Azóta igyekeztem politikai tudásomat fejleszteni. A szocializmus élenjáró elméletének és gyakorlatának fölényéről azóta a tények, történelmi események úgy bel- és külpolitikai vonalon, minden tekintetben meggyőződhettem és egész világnézetemnek sziklaszilárd alapjává váltak. Igyekezni fogok politikai tudásomat elmélyíteni, hogy én is serény harciosa lehessenek a szocializmus építésének.”⁴⁹⁴ Náday Zoltán e sorok leírásakor, 1949-ben még éppen katonatiszt volt, csak a következő évben helyezték tartalék-

⁴⁹² HIL HM KI 50841. sz. tiszti okm.gy.

⁴⁹³ HIL HM KI 78610. sz. tiszti okm.gy.

⁴⁹⁴ HIL HM KI 17621. sz. tiszti okm.gy.

állományba. Az utolsó mondat fogadkozását némileg idegennek érezhetjük – a megelőzők viszont ismét csak sallangoktól jószerével mentes leírást adnak a tisztikar egy részének életérzéséről, Náday esetében ráadásul családtörténeti szempontból is hitelesített módon.⁴⁹⁵ Hettyey Tibor volt százados egy malomipari vállalat csoportvezetője volt 1950-ben. „Politikai állásfoglalásom egyenes és világos: a múltban mint beosztott szolgai módon kellett azoknak a parancsát végrehajtanom, akik több csillagot viseltek a gallérjukon és az országot romlásba döntötték és ezért olyan fizetést adtak, amiből családomat épp hogy el tudtam tartani. Ezzel szemben a demokrácia annak ellenére, hogy érdemekre nem hivatkozhattam, tisztességes kenyeret, jó fizetést ad és lehetőséget arra, hogy világnézetileg is fejlődjek és dolgozó társaimmal a szocializmust, szabad független országunkat építhessem.”⁴⁹⁶ A nemesi családból származó (makkos-hetyei előnevű) Hettyey 1948-ban lépett be a Kisgazdapártba, a következő évben már ki is lépett onnan. „Fogságom alatt a Szovjetunió több népfáját ismertem és és kedveltem meg” – írta 1950-ben Demjén Ádám volt százados, akkor technikus Budapesten a Klement Gottwald Gyárban. – „Megtanultam a testi munkát értékelni és dolgozni, minek elismerésül alkalmat adtak Tiflisz operájában, moziban, színházában, cirkuszában előadásokat végignézni. Így megismerkedtem a szovjet kultúrával is. (A grúz balettot, mely egyik legszebb élményem volt, előbb láttam, mint Budapest!) [...] A múltban nevelésem folytán politikával nem foglalkozhattam. Most, hazaérkezésem után, látva hogy a romokból akkor már csak nyomok voltak és azóta mérföldes léptekkel épül, fejlődik minden, látom, hogy helytelen volt régi »szemellenzős« nevelésem.”⁴⁹⁷ Demjént egy évvel később kitelepítették Halmajugrára; apja vezérőrnagy volt, aki 1926-ban vonult nyugdíjba. „A múltban politikai állásfoglalásom nem volt, jelenleg a hároméves terv eredményei, a szakszervezeti előadások és a tények meggyőztek arról, hogy a párt politikája a helyes út” – jelentette ki Bánay Artúr volt gyalogos százados, 1950-ben műszaki ellenőr.⁴⁹⁸ Az eredmények (újjaépítés, beruházások stb.) meggyőző ereje ugyancsak visszatérő elem volt a politikai fejlődéstörténetekben.

A politikai reprezentációk – különösen a politikailag elkötelezett mintázatban megfigyelhető – markáns tartalma, erős érzelmi töltete és különbözősége az intranzigens mintázattól véleményem szerint arra utal,

⁴⁹⁵ Apja, Náday István vezérezredes a meggyőződéses német- és náciellenes kevesek egyike volt a tábornoki karban.

⁴⁹⁶ HIL HM KI 42085. sz. tiszti okm.gy.

⁴⁹⁷ HIL HM KI 14245. sz. tiszti okm.gy.

⁴⁹⁸ HIL HM KI 3486. sz. tiszti okm.gy.

hogy legalábbis a „századosok” egy részében a beilleszkedés szándéka át-
élt, őszinte és erős volt. Ebbe beletartozhatott a szovjet típusú rendszer
politikai ideológiájával való azonosulás is. Mindez nem feltétlenül járt a
korábbi középosztályi identitás feladásával; különösen azért nem, mert
az sem lehetett egynemű és a Horthy-kori társadalmi és értékrend ösz-
tönös vagy akár tudatosan átélt kritikáját is tartalmazhatta. Azok közül,
akik egyértelműen azonosították magukat a szocializmussal, néhányan
kimutathatóan azonos önéletrajzi gyakorlatot folytattak 1956 után is,
amikor ezt már nem érezhették annyira előírtnak. De éppen a legelkötele-
zettebbnek tűnők mellőzhették, és mellőzték is a hűségnyilatkozatokat a
továbbiakban. Egyáltalán nem zárható ki, hogy egyes századosok valóban
hittek, vagy legalább megpróbáltak hinni, így azonosulni is a szocializmus
valamilyen ideájával. Annak gyakorlatát ettől még bírálhatták vagy el is
utasíthatták. Különösen azt tapasztalva, hogy a szovjet típusú rendszer in-
tézmenyei viszont, sztálini és posztsztálini változatukban egyaránt inkább
arra hajlottak, hogy egyneműen, vagy csupán minimális különbségeket
téve tekintsen a volt katonatisztek csoportjára. A beilleszkedés és lojalitás
jelzései sokáig alig váltottak ki visszhangot.

13. Beilleszkedés – pályáívek

1955-ben munkahelye, a Budapesti Városépítési Tervező Vállalat (BUVÁTI) a következő véleményt adta Pál Imre statikus tervező mérnökről: „Politikailag teljesen passzív, zárkózott természetű, de a napi eseményeket jól ismeri. Származása alapján politikailag megbízhatatlan, meghúzódozó, nem is tehet mást, hiszen a megélhetése függ ettől. – Munkáját mint statikus tervező jól látja el, szorgalmas, a munkafegyelmet betartja. Dolgozó társainak segítségére van, dolgozó társai szeretik. Ellen-séges magatartást nem tapasztaltunk nála. Rendezvényeken részt vesz, de a felmerült kérdésekhez nem szól hozzá.”⁴⁹⁹ Az erdélyi származású, futásfalvi nemesi előnevű, ám vagyontalan katonacsaládba születő Pál Imre a műszaki csapatoknál szolgált, a háború alatt a jutasi tartalékos csapat-tisztképző iskolán tanított. Pajzsmirigybetegsége miatt 1944-ben jórészt kórházban volt, így esett fogságba 1945. május 8-án Graz közelében. Frontszolgálatot nem is teljesített, mégis ő töltötte a századosok közül a leghosszabb időt hadifogságban: 1950 decemberének elején bocsátották haza a Szovjetunióból. Amint átlépte a magyar határt, internálták, majd három hónapon át vizsgálták előéletét Nyíregyházán. Csak 1951. március első napjaiban térhetett vissza Budapestre – rendőri felügyelet alatt.⁵⁰⁰ Ezt ugyan még abban az évben megszüntették, de első munkahelyéről, a Városépítési Tervező Vállalattól (VÁTI) 1953 nyarán fegyelmissel elbocsátották, mert úgymond eltitkolta nemesi származását és vitézi címét.

Az iratokból nem derül ki, miért tartották vissza Pál századost olyan hosszú ideig a Szovjetunióban. Nem talált választ rá az Államvédelmi Hatóság sem 1950-51 fordulóján. A megfelelő magatartást tanúsító, és politikailag fejlődőképesnek tartott hivatásos tiszteket éppen századosi rendfokozatig bezáróan már 1947 nyarán hazaengedték, a többiek pedig

⁴⁹⁹ HIL HM KI 15384. és 302/1307. sz. tiszti okm.gy. (Pál Imrének két okmány-gyűjtője is van, az első az 1950 előtti, a második az ez utáni iratokat tartalmazza.)

⁵⁰⁰ ÁBTL 3.1.9. V-8225. sz. dossz. Pál Imre SZU-tól átvett hadifogoly ügye.

általában 1948 végéig térhettek haza. Ezt követően csak azok maradtak, akik megtagadták a munkát (ami elvileg tiszteknek nem volt kötelező) vagy háborús bűnök gyanúja miatt vizsgálat alatt állottak (rajtuk kívül visszatartották a rendőr- és csendőrtiszteket és tiszthelyetteseket). És maradtak azok is, akikre a helyi, tábori vagy más szovjet szervezeteknek *szükségük* volt. A jelek szerint Pál századosra ez utóbbi vonatkozott: önéletrajzában és későbbi irataiban is kiemelte, hogy 1947 őszétől három éven át egy kijeji hadifogolytábor „lágermérnöke” volt, vagyis ő felelt az egész komplexum működtetéséért a szovjet táborparancsnok afféle műszaki helyetteseként.

Amikor 1953 nyarán elbocsátották állásából, Pál Imre higgadt, de önérzetes beadványban fordult az Építésügyi Minisztériumhoz, amelyben tiltakozott az őt ért atrocitás ellen. „Én tisztáztam viszonyomat a jelenkor haladó eszméivel, a kizsákmányolásmentes társadalommal. Tisztában vagyok az osztályharc jelentőségével, de azt is tudom, hogy ez nem jelenti, hogy a munkássággal együtt haladó és együtt érző értelmiséget kipellen-gérezzenek. [...] Nem én voltam a bizalmatlan, hanem azok, akik ezt az eljárást velem megtették.”⁵⁰¹ Pál megfogalmazása jóval differenciáltabb egyszerű hűségnyilatkozatnál. Közvetlen politikai állásfoglalást nem is tartalmaz, holott a beadvány írója cseppet sem volt tájékozatlan politikai kérdésekben. Adatlapjai szerint az alapfokú szemináriumot még Kijevben végezte, de ezt évfolyamtársai közül sokan megtették. Pál azonban a középfokú kurzust is abszolválta, már a VÁTI-nál, ami távolról sem volt kötelező, sőt elvárt sem egy osztályidegen volt elemtől. Esetében bizony-nyal érdeklődésből fakadt. Beadványa részletesen cáfolt mindenféle vádat, visszautasította, hogy bármit elhallgatott volna; elmagyarázta a székely köznemesség sajátos viszonyait és a következőképpen zárult: „Két évig dolgoztam csendben a Várostervezés-nél. Alacsony bérért dolgoztam, mert 700 és 1160 Ft-os alapfizetésekkel terveztem házakat Kazincbarcikára, Sztalinvárosba, Várpalotára valamint típusházakat. Sokáig egyes nagy tekintélyű szakemberek el sem akarták ismerni műszaki képzettségemet, mely felér egy mérnökkel. [...] Nekem a szocialista haladó emberiséggel szemben kisebb-nagyobb munkássági érdemeim vannak, melyet az Uralban kezdtem és itt folytattam. Ha van ember, akiből hiányzik a legtipikusabb kapitalista tulajdonság, a profithajszolás, akkor az én vagyok. Ha van ember, akinek egy társadalmi életközösséghez s egy kollektív életformához belső adottsága van, az én vagyok. – Ezek után méltatlannak érzem,

⁵⁰¹ HIL HM KI 302/1307. sz. tiszti okm.gy. Pál Imre beadványa az Építésügyi Minisztérium Személyzeti Főosztályának, 1953. jún. 21.

hogy engem ily módon kipellengéreztek és megszégyenítően eltávolítottak. Szükségtelen ilyesféle fegyelmi határozatot hozni jóindulatú műszaki szakember ellen. Én ez ellen tiltakozom.”⁵⁰² Pál nem folyamodott visszahelyezésért, csupán annyit kért, hogy a minisztérium személyzeti főosztálya „vegye tudomásul” az általa leírtakat. Ha pedig vizsgálatot indítanak az ügyében – tette hozzá –, csak a „máskor már tapasztalt tárgylagosságot” kérte.

Állását természetesen nem kapta vissza, de azonnal el tudott helyezkedni a Budapesti Várostervezési Intézetben (BUVÁTI), mégpedig a VÁTI-nál utoljára betöltött tervező mérnöki beosztásban. Ahol, mint fentebb idéztem, két évvel később elégedetten konstatálták, hogy Pál pontosan a magának igényelt *jóindulatú műszaki szakember* szerepében lép fel: munkája kifogástalan, emberi kapcsolatai jók, politikailag tájékozott és passzív. Attól, hogy egy másik szerepben, a *haladó és együttérző értelmiség*ében fogadják el, ez persze még messze volt. Az maradt 1958-ban is, amikor – bár „megnyilvánulásai nincsenek” és magatartása 1956-ban „nem esett kifogás alá” – a BUVÁTI vezetése nem tartotta méltónak a tartalékos tiszti rendfokozatra. A Belügyminisztérium, amelynek irattárában ott feküdt Pál Imre semmit sem tartalmazó 1950–51-es vizsgálati dossziéja, nem emelt kifogást, hozzátéve, hogy Pál százados a nyilvántartásban „jelenleg nem szerepel”. Végül a honvédség felülvizsgálati bizottsága lefokozta Pált, bár ő maga pár évvel később úgy fogalmazott, hogy „felszólításra önként mondott le” rangjáról. 1965-ben (ismét) nyilvántartásba vette az állambiztonság. Szolgálati idejéről éppen ebben az évben (48 éves korában) kért igazolást a HM-től, valószínűleg idő előtti (rokkant-) nyugdíjazására gondolva. Végül csak 1973-ban vonult nyugdíjba, amikor már húsz éve dolgozott ugyanazon a munkahelyen. A különféle adatfelvételek hol mérnökként, hol technikusként említették. Valószínűleg ugyanazt a statikai tervező munkát végezte, csak hol így, hol úgy sorolták be, vagy sorolta be saját magát.

Ugyancsak 1955-ben Biróczi Gyula volt tüzér százados, akkor a kecskeméti Kéményseprő Vállalat könyvelője a következő jellemzést kapta munkahelyétől: „1949-ig fogságban volt Szovjetunióban. Pártonkívüli, pártunk politikáját ismeri. Fejlett: a munkája során meg is mutatkozik, harcol a népgazdaság érdekében. Családi élete rendezett. Nem iszókás [?!]. Baráti munkakörében jól viselkedik. Szeretik. Politikai vonalon előadást tart és igen értékes beszédje van. Megbízható.” A Kéményseprő

⁵⁰² Uo. – Beadványát Pál egy kísérőlevéllel elküldte a kiegészítő parancsnokságnak is, azzal a kéréssel, hogy azt csatolják ott lévő életrajzához, ami meg is történt.

Vállalat személyzetisének még a szokásosnál is primitívebb, de valamivel pozitívabbra hangolt jellemzése lényegében ugyanazt tartalmazza, mint Pálé; sőt, Biróczi még passzívnak sem volt mondható.

Biróczi Gyula is katonacsaládból származott, de amint ez gyakran előfordult a századosok háborúban született nemzedékével, korán árvaságra jutott: apja 1920-ban halt meg. Édesanyja honvéd nyugdíjas-ként nevelte fel őt és két nővérét, pályaválasztásában – bár erről önéletrajzaiban semmit sem szólt – ez nyilván szerepet játszott. A Püspökladányban, majd Kiskunhalason



*Biróczi Gyula tartalékos tiszti
adatlapon, 1955 körül*

állomásozó 15. tábori tüzérosztálynál szolgált, Halason ismerkedett meg későbbi feleségével. A korán nősülni kívánó századosnak számos tisztára között is rekordszámú, négyyszeri sikertelen kérelem után ötödszörré engedték el házassági óvadékát 1942-ben. A következő évben megszületett első leánya (a második csak a fogságból való visszatérés után). Frontszolgálatot csak 1944 augusztusától teljesített, a háború végén esett szovjet fogságba. Biróczi százados itt fizikai munkát végzett, és mint 1950-es önéletrajzában írta, „igen jó tapasztalatokat szereztem és megismerkedtem az előttem addig ismeretlen szocializmus elméleti és gyakorlati felépítésével”. 1948 nyarán szállították haza. Az eredetileg budapest II. kerületi lakos Biróczi Gyula Kiskunhalasra költözött felesége szüleihez. Előbb alkalmi munkákat végzett, 1949-től pedig a kecskeméti Kéményseprőipari Vállalat könyvelőjeként dolgozott, kezdetben havi 570 Ft fizetéssel. 1949 nyarán, igazolási határozat nélkül, de már B-listázottan behívták próbaszolgálatra a Tüzériskola Parancsnokságra. Nem egészen három hét múlva már le is szerelték – ezt az epizódot további önéletrajzai nem is említették. 1951 és 1954 között két könyvelői tanfolyamot is elvégzett, a második eredményeképpen mérlegképes könyvelő lett, ami már szakirányú főiskolai végzettséggel volt egyenlő. Egy alapfokú szakszervezeti szeminárium után Biróczi politikailag is tovább képezte magát, 1953 és 1955 között elvégezte a politikai gazdaságtan szakosítót Kecskeméten.⁵⁰³

⁵⁰³ HIL HM KI 4975. sz. tiszti okm.gy. – A következő adatok innen.

Ezzel együtt 1949 után sem kellett a hadseregnek. 1955-ben az idézett nagyon pozitív vélemény ellenére sem sorolták az „igénybe vehető” tartalékos tisztek közé. 1956-ban semmiféle tevékenységet nem fejtett ki, munkahelyi jellemzése szerint „a Párt és a kormány célkitűzéseit magának vallja”, sőt a BM sem emelt kifogást az ellen, hogy megtartsa tartalékos tiszti rendfokozatát. Biróczi Gyulát 1958-ban mégis lefokozták honvéddé. Munkahelye azonban a jelek szerint megbecsülte, és többé a hatóságok sem foglalkoztak vele. A volt horthysta tisztek 1962-es listájában már nem szerepelt és nem vették fel az állambiztonság nyilvántartásába a hatvanas évek közepén. 1971-ben a Kéményseprő Vállalat igazgatója lett, s amikor azt összevonták a megyei Talajerőgazdálkodási Vállalattal, ő lett a Bács-Kiskun megyei Kommunális Szolgáltató Vállalat igazgatója. Igazgatóként ment nyugdíjba 1981-ben. Nekrológja szerint „számos publikációja, cikke jelent meg szakmai kiadványokban, rangos konferenciákon tartott előadásokat az ágazat új kihívásairól. Munkásságát több kiüntetéssel ismerték el”.⁵⁰⁴ 1992-ben minden önéletrajzi adalékot mellőzve kérte tartalékos századosi rendfokozatának helyreállítását – megkapta, és őrnaggyá léptették elő. Előléptetése után Biróczi Gyula nyugállományú őrnagy egyenruhát is igényelt – alapító tagja volt a kecskeméti Honvéd Hagyományörző Egyesületnek. 2000 nyarán hunyt el.

Pál Imre és Biróczi Gyula pályája a századosok sikeres beilleszkedését példázza. Kiinduló helyzetük semmivel sem volt kedvezőbb társaikénál. Családi háttérük azonos, előmenetelük szokásos, csekély frontszolgáltatuk korosztályukban nem kivételes. Pál esetében a hosszabb szovjet fogságot (és az 1950-es hazatérés miatti hatósági gyanakvást) ellensúlyozta a műszaki tisztek konvertálható tudása: az erőltetett iparosítás légkörében ezt simán elismerték mérnöki/mérnök-technikusi végzettségnek. Ugyanezt a konverziót Biróczi komoly, többéves (át)képzéssel érthette el. Egyikük sem került vissza a hadseregbe – Biróczi háromhetes epizódja a próbaszolgálat elméleti-politikai részével, ahol szinte minden behívott százados megfelelt, aligha véletlen. Valószínűleg *nem akart* az új helyzetben katona lenni. Sem Pál, sem Biróczi nem lépett be politikai pártba: a hosszú fogság után, 1948-at követően csak az MDP állt volna rendelkezésre, ahonnan éppen akkor zárták ki a korábban belépett, bűvőhelyet kereső „volt elemeket”.⁵⁰⁵ Feltűnő azonban, hogy mindketten a kötelező/önvédelmi penzumon *túl* is részt vettek a politikai képzésben,

⁵⁰⁴ A megyei napilapban 2000-ben megjelent gyászjelentés rendelkezésemre bocsátásáért köszönetet mondok Hajnali Zoltánné sz. Biróczi Katalinnak.

⁵⁰⁵ Hogy Biróczi Gyula vállalatigazgató 1971-ben tagja volt-e az MSZMP-nek, ez idő szerint nem tudható.

amiben az érdeklődés és a *tájékozódás* legalább annyi szerepet játszhatott, mint a vélt vagy valós kényszer. Kulcselem a viszonylag hamar (bár, mint Pál Imre esete szemlélteti, nem zökkenőmentesen) megtalált stabil munkahely: mindketten évtizedeket töltöttek ott. Pál Imre a szocialista kori középosztályba való érkezése után feltehetően nem lépett feljebb.⁵⁰⁶ Biróczy Gyula karrierje viszont az 1945-ös jelképes nullapont után két és fél évtizeddel szinte elképzelhetetlen magasságba ívelt – legfeljebb a hadseregben egyedül megmaradó Arató Oszkár alezredeshez hasonlítható.⁵⁰⁷ Bár mindketten látszólag messze kerültek ifjúságuk katona-énjétől, az valamiképpen mégis fontos maradt számunkra. Erre engednek következtetni Pál Imre megjegyzései nyugdíjazási irataiban a rendfokozatáról való „felszólítás után történő lemondásról”, és kivált a rendszerváltást megélt Biróczy Gyula rehabilitációs kérelme, illetve hagyományörző aktivitása. A beilleszkedés egyikük esetében sem társult látványos, demonstratív gesztusokkal; Pál autobiográfiai gyakorlata az intranzigens mintázatot mutatja, és Biróczy beilleszkedő narratívája is a legvisszafogottabb kategóriájában – szovjet fogságra utaló mondatából hiányzik a reveláció érzete, sokkal inkább józan belátáson alapuló tanulásról szól.

A századosok beilleszkedése egy kisebb, 18 főnyi csoportjuk, az 1948-ban a hadseregbe visszavettek életútjának vizsgálatával is ábrázolható.⁵⁰⁸ Közülük a legtöbben 1950 körül leszereltek, s egy kivételtől eltekintve 1956 után egyikük sem állt szolgálatban. A távozásra általában konszolidált körülmények között került sor. Kováts Andor és Sille Sándor 1949-ben, illetve 1951-ben történt letartóztatása inkább kivételes. Egyikük, Justh Géza műszaki százados, a Műszaki Tiszti Iskola motortantanára 1950-ben meghalt.⁵⁰⁹ A hivatásos katonai viszony megszüntetését minden esetben a Néphadsereg kezdeményezte. Leszerelését csak egyetlen százados mozdította elő szándékosan, bár ő sem kérte. Lukáts Miklós, aki 1956-ban már alezredesként a Budapesti Műszaki Egyetem Hadmérnö-

⁵⁰⁶ Legalábbis nem tudok róla. Pált 1978-ban egyéni elbírálás alapján törölték az állambiztonság nyilvántartásából. Ezt megelőzőleg többször is „tanulmányozták” 1951-ből származó vékony dossziéját (utoljára 1977-ben a kémelhárítás), de hogy milyen céllal, arról nincsen információ.

⁵⁰⁷ Sőt, talán magasabb is annál. Egy megyei szolgáltató vállalat igazgatói posztja a megyei pártbizottság nomenklatúrájába tartozik – a szolnoki Kilián Repülő Műszaki Főiskola egyik oktatójának kinevezéséhez, gyaníthatóan, legfeljebb a hadsereg valamilyen magasabb egységének (például a légierőének) pártszervezeti beleegyezése volt szükséges, ha egyáltalán.

⁵⁰⁸ Kiegészítve azzal az öt századosal, akik az 1945-ös demokratikus hadsereg túlélőiként 1948 után is szolgáltak pár évig.

⁵⁰⁹ Halálának okáról az iratok nem szólnak.

ki Kara Katonai Híradástechnikai Fakultásának parancsnoka volt, tan-
székvezető docens, nem írta alá az 1956. decemberi Tiszti Nyilatkozatot,
amelyben ki kellett volna fejeznie egyetértését a szovjet csapatok behí-
vásával, az ellenforradalmi veszély miatt, ezért helyezték tartalékkállományba.
A katonai szolgálatot teljesítőkről évről évre, sőt 1950 körül egy évben
többször is részletes írásbeli jellemzést készítettek, amelyben közvetlen és
felsőbb parancsnokaik értékelték munkájukat és személyiségüket. A mi-
nősítések alapján döntöttek áthelyezésről, előléptetésről, a próbaszolgalat
utáni véglegesítésről vagy a hadseregből való eltávolításról. Azokról, akik
közülük 1956 után tartalékos tisztek maradtak, és még rövidebb szolgál-
tot is teljesítettek, ugyancsak értékelés készült.

Az első minősítések 1949-ből valók; az 1945–1948 közötti időszak-
ból egyetlen jellemzés sem maradt fenn; ugyancsak hiányoznak az 1948–
1949-es átképző tanfolyamokon (bizonyára) készült részletes jellemzések.
A jellemzések még jórészt egykori, 1945 előtti bajtársak munkái. A vál-
tozó idők persze rájuk is hatottak: a minősítő parancsnok felelősséget vi-
selt a jellemzettért. Ha az bármilyen konfliktusba került, hibázott, vétett
vagy csak a gyanú árnyéka vetült rá, és korábban kedvező véleményt adott
róla, könnyen bajba kerülhetett a minősítő is. Fejére olvashatták, hogy
nem volt elég éber, hogy felületes, nem szólva a rosszabb verziókról: ösz-
szejátszás, szabotázs, tudatos kártevés vádja is felmerülhetett. Túlságosan
jó értékelést tehát eleve senki sem kaphatott. A minősítések az utólagos
szemlélő benyomása szerint szinte kizárólag hibákról és fogyatékok-ságok-
ról szóltak, a dicsérő jelzőkkel nagyon takarékosan bántak. Akárcsak az
önéletrajzok, a minősítések is részletes (és változó) sémák alapján készül-
tek. A legfontosabb sorvezető azonban a hadsereg felsőbb parancsnoksá-
ga és a Párt által elvárt mindenkorí kép volt a Néphadseregben szolgáló,
még viszonylag fiatal egykori horthysta katonatisztről.

E szövegek meghatározó elemét egy alapvető ellentmondás képezte. Ez
a katonai szaktudás, a parancsnoki készségek és emberi tulajdonságok, illet-
ve a „politikai profil” között feszültek. A legtöbb jellemzés kissé kellen-
telenül, fenntartásokkal, de elismerte, hogy a századosok jó képzést kaptak, katonai
tudásuk biztos alapokon áll. Tekintettel arra, hogy nagy többségük a vezér-
karnál és katonai tanintézetek oktatójaként szolgált, valamivel indokolni
kellett, miért bíztak rájuk fontos beosztásokat, különösen, ha emberekért
feleltek. A szaktudás volt az a terület, amelyben egyeseket szinte fenntar-
tás nélkül dicsérni is lehetett. Ezzel szemben politikai szempontból senki
sem üttötte (mert nem is *üthette*) meg az elvárt tudatosságot és képzettsé-
get. A szövegek ugyan elismerték, hogy a századosok részt vettek a politi-
kai foglalkozásokon, ezenkívül sokan önképzést is folytattak, ennek ellenére
az erre vonatkozó megállapítások általában a hiányosságokkal foglalkoztak.

A politikai fogyatékoságokat számos esetben az osztályhelyzettel, a családdal (bennem egy esetben a feleségek), továbbá a baráti kör (volt elemek) kedvezőtlen, visszahúzó hatásával magyarázták. Visszatérő motívum volt a századosok zárkózottsága, még akkor is, ha például a politikai és szakmai ismeretátadásban segítőkészségről tettek tanúbizonyságot. Meglepő módon több esetben az amúgy szakmailag nagyra tartott tisztek nem bizonyultak eléggé „katonásnak”, civil, „bratyizó”, fegyelmezetlen módon viszonyultak alárendeltjeikhez – bár akadt olyan is, aki „rögeszmésen” emlegette a Néphadseregben uralkodó rendetlenséget és szervezetlenséget. Azoknál, akik 1950 után is maradhattak, a jellemzések elismerték a fejlődést, még politikai téren is, ahol persze maradtak a kételyek, vajon az illető őszinte-e. De általában maradt az a megállapítás is, hogy „kispolgári vonásait” még mindig nem vetkőzte le. Előfordulhatott, hogy a hadsereg fegyelme, a „drill” már a képzés időszakában, sőt már korábban, a katonai középiskolában taszítóan hatott az oda bekerült fiatalokra, akik azután a család helyzete vagy éppen csak a tehetetlenség miatt mégis hadnagyként léptek ki a Ludovika kapuján és hivatásosként szolgáltak az egész intézményt lélekben elutasítva. A katonás magatartás hiánya 1945 után inkább a századosok defenzív taktikáival, magatartásával magyarázható. A vasfegyelem megkövetelése sokkal veszélyesebbnek tűnhetett egy „horthysta” részéről, mint a „civil” magatartás azokkal szemben, akik valóban a civil életből érkeztek, s nem a „cőgeráj” szellemiségéből. A századosokkal érintkezésbe kerülő beosztott új tisztek, a gyorsított tiszti iskolák hallgatói és végzettjei nem a kőszegi, soproni, pécsi katonai al- és főreáliskolák, a Ludovika magatartásmintáit mutatták. Sokkal inkább hasonlítottak az egykori szakasz- és századparancsnokok legénységére a kiképzés és a frontszolgálat idejéből, lévén egyszerű, többnyire hiányosan iskolázott paraszt- és munkásfiúk. A háború utáni igazolás és B-lista idején az alárendeltekkel való keménykedés hátrányos, sőt veszélyes tényezőként értékelődött át. A rettegett *századosúr* egy-egy feljelentés nyomán könnyen találhatta magát a vádlottak padján. Ilyen előzmények után a barátságos, „civiles” érintkezési formák saját belátásuk alapján alakulhattak ki. Ezt azonban a katonai vasfegyelmet általában nem a múlt csökevényének tekintő Néphadsereg egyáltalán nem értékelte. Ahogyan paradox módon a kizárólag a feladatok fegyelmezett végrehajtására korlátozódó magatartást sem. A szakmai elismerés mellé ezért társult a „passzív”, „visszahúzó”, „feltűnően zárkózott” jelző, amely ugyancsak gyanúra adott okot: vajon mi is a mögöttes célja ennek a magatartásnak.

Egy hivatásos tiszt hadseregéből való nyugdíjkorhatár előtti távozásához az ötvenes évek elején kifejezetten baljós képzetek fűződnek. Kováts Andor és Sille Sándor letartóztatása mégis inkább kivétel maradt. Bár a minősítések egyike-másika felért egy feljelentéssel, nem mindig jártak

következményekkel. Kubicza János századost 1949 nyarán egysége, a pécsi hadkerületi parancsnokság ebben a fenyegető kontextusban jellemezte: „Megállapítható, hogy igen erélyes tisztogatásra lenne a kerületi parancsnokságon szükség. Tömegével érkeznek azok a jelentések, amelyeknek alapján az alábbi személyeket nyílt vagy bizalmas nyomozás bevezetése nélkül el kellene távolítani a honvédség kötelékéből”. A lista első helyén álló százados: „politikailag megbízhatatlan. Klerikális reakciónak híve. Úgy ő, mint egész családja polgári beállítottságúak. A felszabadulás ünnepeén minősíthetetlen kifejezéseket használt a munkásság és a honvédség által a szovjet emlékműn elhelyezett koszorúkra.”⁵¹⁰ Kubicza eltávolítása azonban nem járt további hátrányokkal, noha jellemzése konkrét cselekményre utalt. Egyszerűen nyugállományba helyezték, akárcsak Tornyos Ödön századost egy évvel később, 1950 nyarán. Az ő nevéhez semmilyen határozott vádat nem kapcsoltak, minősítése mégis, ha lehet, még fenyegetőbb. Pedig Tornyost feljebbvalói 1949-ben még fejlődőképes „igen használható” tisztként jellemezték, aki persze „nem eléggé aktív politikailag”, de ezen egy pártiskola segítene. Azt már csak a következő évben jegyezték meg, hogy 1945–1947 között a Kisgazdapárt tagja volt (akkor átlépett az MKP-ba), és ebben az időben elvégezte a Külügyminisztérium kétéves diplomáciai tanfolyamát. Tornyos apja, aki nyugállományú ezredes volt, 1944-ben Ausztriába ment és ott is maradt, 1948-ban pedig meghalt. Temetésén részt vett fia is. Talán ebből vonta le 1950-es minősítése azt a következtetést, hogy „nyugati kapcsolatai, valamint származása őt a honvédség számára megbízhatatlanná teszik. Nyugati kapcsolatai jelenleg is fennállanak, feltételezhető, hogy hírszerzéssel is foglalkozik.”⁵¹¹ Ennél az explicit vádnál sokkal kevesebb is elegendő volt a letartóztatáshoz, Tornyost azonban egyszerűen elbocsátották.

Kubicza és Tornyos a háború végső szakaszától az 1945-ös honvédségnél szolgáltak, ahol elismerték tiszti rangjukat és komoly beosztásokat kaptak. A honvédségből való eltávolításuk mintegy semmivé tette munkálkodásukat a „népi demokráciáért”. Ott kezdték újra, ahol társaik mindjárt a fogság után: fizikai munkával, gyakran változó munkahelyeken. Tornyos például adatlapja szerint leszerelése után műszaki rajzolóként dolgozott, de keresete nem volt – valószínűleg munka nélkül tengődött. Felesége, Kálmán Etelka az Állami Operaház szólistancosa volt,⁵¹² az ő kétezer forintot meghaladó fizetéséből meg tudtak élni, addig is, amíg

⁵¹⁰ HIL HM KI 57568. sz. tiszti okm.gy.

⁵¹¹ HIL HM KI 40998. sz. tiszti okm.gy.

⁵¹² Kálmán Etelkáról lásd *Magyar Színházművészeti Lexikon*, <http://www.mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz13/39.html>.

a százados segédmunka és alacsony szintű fegyergalléros munka között egyensúlyozott. Ugyanígy dolgozott hol vasúti pályamunkásként, hol könyvelőként, hol segédmunkásként Kubicza János is, egészen a forradalomig.

Esetük azt is szemlélteti, hogy az 1945 után szolgálatban maradt, vagy oda visszatért katonák tizennyolc főnyi mikrocsoportjából a leszerelés, elbocsátás után ugyanúgy meg lehetett rekedni a munkáslétben, mint ahogyan az jó néhány „átlagos”, tehát a tényleges szolgálatba soha vissza nem térő társukkal történt. Kubiczán és Tornyoson kívül még legalább négyen futottak be hasonló pályát. Közülük egy, Domby János hajtott végre sikeres kitörést és foglalta el helyét a szocialista rendszer közép-osztályában. Ő is szolgált amerikai fogsága után pár hónapot az új honvédségben 1945–46 fordulóján, majd a Standard Villamossági Gyárban lett segédmunkás. A híradós fegyvernemhez tartozó Domby műszerész-segéd-levelet szerzett 1946-ban és mint szakmunkás dolgozott tovább a Standardban egészen a próbaszolgálatra való behívásig, 1948 júliusáig. Ezt követően túlnyomórészt a Honvédelmi Minisztériumban teljesített szolgálatot, előbb a Személyügyi Osztályon, majd a vezérkar Hadműveleti Osztálya Híradó alosztályán. Minősítései teljesen egységes képet mutatnak: kiváló munkát végzett, de teljesen magába zárkózott, semmiféle politikai, közösségi tevékenységben nem vett részt és senkivel sem tartott fenn kapcsolatot a munkán kívül.⁵¹³ 1951-ben, amikor végül nyugállományba helyezték, Domby ismét műszerész lett. 1953-tól tíz éven keresztül az angyalföldi hajógyárban dolgozott, 1963-tól viszont egészen nyugdíjba meneteléig (sőt még utána is két éven át, 1979-ig) a Kőolaj- és Gázipari Tervező Vállalat (OLAJTERV) Hírközlési Osztályán önálló, később irányító tervezőként tevékenykedett. Figyelembe véve, hogy Domby édesapja államrendőrségi detektív felügyelő volt (1945 után szállítómunkás), egyik nagybátyja pedig csendőr ezredes (aki 1945-től Nyugaton élt), ez a beilleszkedés egészen sikeresnek tekinthető.

1950–1951-ben a századosok nagy többsége megkapta tartalékos tiszti rendfokozatát, amelyhez beosztás általában nem tartozott. Kategóriákba sorolták őket, amelyek szerint vehették igénybe őket különböző rend-

⁵¹³ HIL HM KI 313/261. sz. tiszti okm.gy. – Domby zárkózottságát az ötvenes évek közállapotain és talán személyiségén kívül az is erősíthette, hogy 1946-ban tanúvallomást tett egykori felettese, Szenttamásy Alajos alezredes mellett, akit háborús bűnökkel vádoltak. A központi szállítási vezetőség híradó zászlóaljparancsnoka ügyében 32 mentőtánú vonult fel, s a feljelentő, egy tartalékos főhadnagy szerint ezek egy részét Domby János „szervezte”. Szenttamásyt felmentették, majd ismét letartóztatták. ÁBTL V-146092 Vegyes ellenséges kategória, 104. sköv.

kívüli helyzetekben. Tartalékos kiképzésre, egyéb szolgálatra egyiket sem hívták be, és ezt általában nem is tervezték. A nyilvántartásokat azonban időről időre felülvizsgálták, aminek egyik célja a kategóriákba rendezett káderállomány naprakész felmérése volt. Elvileg az igénybe nem vehető végső tartalék szerepéből előbbre lehetett lépni az *igénybe vehetők* közé. Az ötvenes évek közepén azonban a Nagy Imre-féle korrekció leállította az erőltetett mennyiségi haderőfejlesztést. 1954-től egészen a forradalomig több lépcsőben jelentősen csökkent a hadsereg létszáma, ami a besorozottakat és a hivatásos tisztikart egyaránt érintette. Kihatott a tartalékosok megítélésére is – a volt tisztek csoportja tovább veszített szolgálati értékéből. Már nemcsak viszonylag frissen kiképzett, hanem közülük hamar elbocsátott tisztek is kellő számban álltak rendelkezésre. 1955-ben is történt egy ilyen igénybevételi felmérés, amihez a kiegészítő parancsnokság munkahelyi jellemzést kért. A századosok személyi anyagaiban összesen huszonnégyükről maradt fenn ilyen vélemény, s ez a következő beilleszkedési csoportmetszet. Huszonnégy jellemzésből kilenc kifejezetten és teljességgel negatív volt, tizenötben viszont inkább a pozitív megfogalmazások domináltak. A századosok tartalékos tiszti szolgálatát az információt adók, akik természetesen tudtak a felmérés céljairól, általában nem javasolták. Néhány kivételtől eltekintve mindenki az igénybe nem vehetők csoportjába is került.

A valamelyest differenciálódó megítélés nemcsak az összképben mutatkozott meg. A hivatásos tisztek minősítéseihöz hasonló dichotómia számos 1955-ös jellemzésben megjelent. Salgó Rezső volt tűzér százados ekkor a Budapesti Cementipari Vállalat gépkocsi-előadójaként dolgozott. A személyzetis ezt írta róla: „Munkához való viszonya jó. Szereny csendes elvtárs. Párttag. Politikai képzettsége gyenge. Oktatásban nem vesz részt. A múlt hadseregben Ludovikát végzett tiszt volt. Nővére szintén párttag. Mivel szülei a felszabadulás előtt vagyontalan kistisztviselők voltak és úgy ő maga és ismerősei is párttagok. Megfelelőnek tartom.” A felülvizsgáló bizottság egy másik tagja azonban alábiggyesztette: „Múltban Ludovikát végzett. Katonatiszti családból származik ő is, felesége is. [...] Gyenge politikai tudása nyilván passzivitása oka. Nem tartjuk megbízhatónak.”⁵¹⁴ Az egy évvel később a munkástanács vezetői közé választott Bánó Elemér 1955-ös jellemzése szerint „Kiváló munkát végez, jó szervező képessége van. Az osztálya »kiváló« címet kapott. Igen jól tud bánni a dolgozókkal és szeretik is a beosztottai. Politikával nem foglalkozik.” A műszakiaknál végzett, utóbb a gyalogsághoz áthe-

⁵¹⁴ HIL HM KI 45713. sz. tiszti okm.gy.

lyezett Székely Ernő építésvezetőről munkahelye, a Budapesti Magasépítő Vállalat a következőket írta: „Munkaterületén jól állja meg a helyét, igen alapos műszaki ismerete és szervezőképessége van. [...] Munkájában takarékos és pedáns. [...] Magatartásában nem tapasztaltunk jobboldali megnyilvánulást. Rendszerünkhöz igyekszik jól alkalmazkodni. Tagja az MSzHSz-nek, ahol a kiképzésben aktívan veszi ki a részét.”⁵¹⁵ Tóth Kálmán volt repülőszázados, ekkor a Könnyűipari Gyárfelszerelő Vállalat lakatosa is az igénybe nem vehetők közé került a következő vélemény alapján: „1952-től dolgozik a vállalatnál Komáromba mint lakatos, munkája ellen kifogás nem merült fel. Munkatársaihoz való viszonya jónak látszik, munkatársai szeretik. Pártonkívüli. Tömegszervezetnek nem tagja. Társadalmi munkát nem végez. Politikailag nem megbízható, a szocializmusnak nem híve. Erkölcsileg megbízható. Baráti köre a régi rendszer hívei.”⁵¹⁶ A képlet nagyjából ugyanaz, mint öt évvel korábban a hadseregben szolgálóknál: a századosok általában jó munkaerők, pontosak, jó szervezők és beilleszkedtek az üzemi munka világába. Ellentétben katonatársaikkal, politikai aktivitást kevés kivételtől eltekintve egyáltalán nem mutatnak. Ha mégis, akkor legfeljebb alacsonyabb szintű politikai oktatásban vettek részt. Bár ellenséges tevékenységről egyetlen jellemzés sem szólt, de íróik 1955-ben az oktatásban való részvételt még inkább gyanús körülménynek tartották, noha alig feltételezhető, hogy a századosok politikai közömbössége vagy aktivitása túlságosan elütött volna közvetlen környezetüktől. A hadseregben kívüli mikrovilág jelzései tíz évvel 1945 után már egyáltalán nem voltak egyértelműen kedvezőtlenek – más kérdés, hogy a felmérők megítélését nemigen befolyásolták.

Ahogy két évvel később, az 1956-os forradalmat követően sem. 1957–1958-ban felülvizsgálták valamennyi egykori tiszt tartalékos tiszti rendfokozatát. Az itthon maradt századosok túlnyomó többségétől elvették a tiszti rangot. Hetvenegy századossal szembeni eljárásról vannak adatok. Mindössze tizenkettőjük tartalékos tiszti rangját hagyták meg,

⁵¹⁵ HIL HM KI 80486. sz. tiszti okm.gy.

⁵¹⁶ HIL HM KI 81987. sz. tiszti okm.gy. – *Apám viszont meglehetősen jó jellemzést kapott, bár kissé megkésvé. A vizsgálat idején a kieg Rainer Vilmos néven kereste munkahelyén, ahonnan a kiküldött adatlap üresen, 'ismeretlen' jelzéssel érkezett vissza. 1956. február 3-án aztán a Szellőző Művek személyzeti osztályvezetője a következő véleményt adta Micsinyei Vilmos raktárkezelőről: „Munkáját a legnagyobb megelégedéssel [nyilván: megelégedésre] végzi. Igen szorgalmas, csendes, precíz munkaerő. Felelősségteljes beosztásában teljesen megfelel. Nem párttag. Társadalmi munkába nem kapcsolódik be. Politikai megnyilvánulásai nincsenek, de magatartásában népi demokráciánkkal szimpatizáns. Ajánlott.” Apámat ettől függetlenül természetesen az igénybe nem vehetők közé sorolták.*

ötvenkilencet honvéddé fokoztak le.⁵¹⁷ A honvéddé lefokozott volt tisztek számára ez nem csupán azt jelentette, hogy az államhatalom elvágta a régi identitásukkal fenntartott utolsó szimbolikus kapcsolatot, hanem hogy addigi beilleszkedési erőfeszítéseik semmit, vagy nem sokat értek. A lefokozás a századosok esetében érzelmileg nehezen feldolgozható inzultust jelentett még akkor is, ha közvetlen következményekkel nem járt.⁵¹⁸ Nem véletlen, hogy a lefokozás addig példátlan tiltakozási hullámot gerjesztett a vizsgált csoport körében, mint ahogyan az sem, hogy a felháborodott beadványokban rendre ismétlődnek az 1956-ban tanúsított lojális vagy semleges magatartásra való utalások. A forradalom során mutatott passzivitás utóbb valami vizsgává stilizálódott, amelynek kedvező eredményét a bírálóbizottság (a szó szoros értelmében, hiszen a lefokozásról egy bizottság döntött, bár erről az érdekeltek általában nem tudtak) egyszerűen figyelmen kívül hagyta. A megtámadottak védekeztek – úgy, ahogy azt helyesnek vélték.

Csaknem félszáz esetben a rendfokozati felülvizsgálati eljárás határozatán túl annak dokumentumai is megmaradtak, vagyis a munkahelyi pártszervezet vagy személyzeti osztály véleménye, a Belügyminisztérium (vagyis az állambiztonsági szervek) állásfoglalása és a kiegészítő parancsnokság véleménye. A munkahelyi jellemzések negyvenhat esetből negyvenötön abszolút pozitív módon írták le a századosok integrációját. Politikai állásfoglalást negyvenkét főnek egyáltalán nem tulajdonítottak, kettőt egyenesen a szocialista rendszer híveként minősítettek aktívnak, elengedhetetlen beállítottságot pedig csak egyetlen esetben rögzítettek. Miután a forradalomban való bármilyen részvételre kötelezően ki kellett térni, negyvenhárom esetben szögezték le, hogy az illető százados semmiben sem vett részt. Tizenegyen igen (munkástanács, gyárórság stb.) – de még ez a csekély mértékű részvétel is összeférhetett az *emberileg/dolgozóként pozitív, politikailag csendes-passzív* alapképlettel. Mindez egyelőre még nagyon kevés elmozdulást jelentett a tulajdonított osztályellenség stigmájától. Bár a munkahelyek megfogalmazhatták véleményüket a rendfokozatban való megtartásról vagy lefokozásról, ezzel a joggal csak az esetek valamivel több mint felében éltek. Tizenöt lefokozási javaslat mellett tíz megtartó javaslat született, a többi személyzetis és/vagy párttitkár jobbnak látta hallgatni.

⁵¹⁷ HIL HM KI tiszti okm.gy.-k összesítése.

⁵¹⁸ Közvetettekkel annál inkább: a lefokozottak korábbi szolgálati idejét – ez általában a tanulóidőt és a fogságot is magában foglalta, tehát 1935–1946 között legalább 11 évet jelentett! – nem számították be nyugdíjazáskor, aminek alacsony vagy közepes jövedelmű emberek esetében komoly jelentősége volt.

Még érdekesebb, hogy a dokumentált eljárások többségében a politikai rendőrség sem nyilvánított véleményt. Negyvennyolc e szempontból értékelhető dokumentációból csak 22 esetben jelezték, hogy az illető szerepel a nyilvántartásban (hogy miért, azt sokszor nem), ebből lefokozási javaslattal mindössze pár alkalommal éltek. Tizennégy századosról kifejezetten közölték, hogy nincsenek a nyilvántartásban, ezért *támogatják* rendfokozatuk megtartását, tizenkét esetben a BM pedig semmit sem közölt. Az eredményeket ezekkel az adatokkal összevetve az állapítható meg, hogy 1956 után a szovjet rendszerű Magyarország legortodoxabb sztálinista intézménye a hadsereg volt, mert a munkahelyek, de még a politikai rendőrség is differenciáltabban ítélte meg a *volt elemek* helyzetét. A kiegészítő parancsnokságokon működő bizottságok legalább fél tucat esetben a munkahely és a BM pozitív/semleges véleménye *ellenére* döntöttek a lefokozás mellett. A fennmaradt eljárási iratok mindegyikében (ötvenhárom esetben) a volt hivatásos tiszti szolgálat szolgált indokul, ehhez 29 ízben a szülő osztályhelyzete járult súlyosbító körülményként. Az integráció, a beilleszkedés e harmadik, viszonylag átfogó felmérése tehát tartalmilag határozottan pozitív képet mutatott, de ezt a jelzést a megrendelő nem vette figyelembe.

A „felmérés” arra mutat, hogy 1956-ra az itthon maradottak kötöttek (vagy készek voltak megkötni) egy sajátos érzelmi alkut, amelyet úgy értelmeztek, hogy óvatos visszahúzódásukért cserébe a „rendszer” is ad valamit: a legalább szimbolikus tiszti identitás elismerését. Nyilvánvaló viszont, hogy bár az állambiztonság révén (és más csatornákon) a hatalmon lévők tudtak erről az érzelmi alkukészségről, továbbra is az előre adott és mereven értelmezett osztálykategóriák szerint gondolkoztak. A beosztottjaikat fedező munkahelyi vezetők, a helyenként az ellenségnek tekintettekért is kiálló alapszervi párttitkárok már a megtorlás idején is ott dolgoztak a terepen, de egyelőre nem ők határozták meg a beszélgetést. Mégis az ötvenes évek vége a századosok és a rendszer helyi ágensei kommunikációjának vonatkozásában már előre (is) mutatott, a hatvanas évekbe. Abba a helyzetbe, amikor az ágensek az elvesztett státusz részleges rekonstrukciójához és a valódi, elfogadott érzelmi alkuhoz szükséges partner szerepében is megjelentek.

Közvetett, de annál fontosabb jelzés lehet ebben a vonatkozásban az új helyzetben elnyert speciális elismeréseké. A kitüntetés a korábbi katonai előmenetel szerves része volt. Tizenhárom századosról tudható, hogy 1945 után is kapott kitüntetést, közülük hárman katonaként. Arató Oszkárnak, a szolnoki katonai főiskola tereptanárának a hatvanas években négyet is adományoztak: Szolgálati Érdemérmet (10 éves, illetve 20 éves szolgálatért) kétszer, 1962-ben és 1969-ben. 1962-ben Aratónak

már összesen 22 szolgálati éve volt, amiből a Néphadsereg természetesen nem vette figyelembe az 1935–1946 közötti időszakot. Ezt még akár az 1946–1949-es megszakítással is lehetett (volna) indokolni, csakhogy Arató 1962-ben már 1949-es visszatérésétől számítva is tizenhárom éve szolgált. 1969-ben, a második Szolgálati Érdemrenddel helyreállt az időszámítás. Kérdés, mi történt közben? Talán csak annyi, hogy az MSZMP-ből 1957-ben kizárt százados nem kérte újra felvételét a pártba, viszont 1964 és 1967 között elvégezte a Marxista–Leninista Esti Egyetem általános szakát. Nem mellesleg 1963-ban Haza Szolgálatáért emlékérmét (ezüst fokozat), a következő évben Kiváló Szolgálatért Érdemérmet vehetett át, ez utóbbit a már helyesen kiszámolt 15 éves szolgálati jubileuma alkalmából. Arató kitüntetéstörténete arra vall, hogy a Néphadseregben (is) bizonyos szolgálati idő után, megfelelő minősítésekkel „kijárt” az érdemrend, elmaradása vagy „visszatartása” volt inkább a jelzésértékű. Esetében nyilvánvalóan az 1956-os pártaffér és az azt követő lojalitási gesztus hiánya állhatott a háttérben. Amint a százados megtette a gesztusokat (bár a pártba sohasem lépett vissza), személyes szolgálati rendjét visszaállították. Katonaként tüntették ki Kristóf Vince századost a Magyar Népköztársasági Érdemrend ezüst fokozatával 1952-ben, és Lukács Miklóst a Kiváló Szolgálatért érdemrenddel 1956-ban, még a forradalom előtt, elismerve a háború óta folyamatos katonaiidejét.⁵¹⁹

Ugyancsak három olyan százados van a kitüntetettek között, akik hosszabb-rövidebb ideig szolgáltak a Néphadseregben is, de már civilként részesültek elismerésekben. Náday Zoltán századost 1950 végén szerelték le, már mérnökként lett a Nehézipar Kiváló Dolgozója 1954-ben, majd a Villamosipar Kiváló Dolgozója 1957-ben. Varjasi Károly 1953-ban vált meg a hadseregtől, és a következő évek valamelyikében lett a Belkereskedelmi Minisztérium Tüzép Igazgatósága beruházási csoportvezetőjeként a Belkereskedelem Kiváló Dolgozója.⁵²⁰ Pásztor Béla százados 1954 novemberéig volt katona, kitüntetéseit – a legmagasabbakat valamennyi százados közül – 1970-ben kapta újságíróként, vele ezért alább külön foglalkozunk. A hosszabb katonaidő, a viszonylag zökkenőmentes átmenet a civil életbe eleve jó beilleszkedési pályának tűnik – persze nyilvánvaló, hogy Náday Zoltán kiváló mérnöknek bizonyult, Varjasi Károly jó szervezőnek, ahogy Arató őrnagy, majd alezredes is bevált a maga módján a tereptan katonai főiskolai oktatójaként és Lukács Miklós mérnök is a Műegyetem hadmérnöki karának tanáraként. E hat százados mindegyi-

⁵¹⁹ Lásd HIL HM KI 259/2231. sz. (Arató), 44218. sz. (Kristóf) és 9451. sz. (Lukács) tiszti okm.gy-k.

⁵²⁰ Lásd HIL HM KI 17621. sz. (Náday) és 68860. sz. (Varjasi) tiszti okm.gy-k.

ke megőrizte tartalékos tiszti rendfokozatát 1958-ban, ami szintén fontos beilleszkedési jelzés.

A másik hét eset viszont arra mutat, hogy a korai elismerés lehetséges volt, bizonyára összefüggött a beilleszkedés sikerével, akár az arra való törekvéssel – de hosszabb távon nem biztosította, illetve bizonyította azt. Hiába volt sztahanovista, majd 1954-ben Kiváló Dolgozó Kiss Zoltán, ha már 1955-ös jellemzése szerint is, noha „kifogás nincsen ellene, de néha hangoskodik”; ha a normák összekeverése és ebből adódó anyagi hátránya miatt „lemarházza a normást”. Kiss százados 1956-ban a munkástanács tagja volt munkahelyén,⁵²¹ hamar konfliktusba került tehát a politikai rendszerrel. Papfalvy Ferenc műszaki százados, technikus, a Mélyépítési Tervező Vállalat szerkesztője háromszor, 1952-ben, 1955-ben és 1956-ban is Kiváló Dolgozó lett, mégis lefokozták 1958-ban. Ugyanígy járt 1956-os bizottsági tagsága után Gyűrűs János százados, aki 1955-ben kapott sztahanovista jelvényt, mellesleg a pápai Elekthermax műszaki tisztviselőjeként. Kiváló Dolgozó lett 1955-ben Ritókh István fűtésszerelő, 1956-ban már harmadszor (!) Galgóczy István acéledző szakmunkás, Kiváló Mérnök 1954-ben Derzsényi Ferenc és a Magyar Szabadságharcos Szövetség Kiváló Munkáért jelvényét kapta 1954-ben Lacz Csaba lakatos, műszaki rajzoló, majd művezető. Hiába, mert valamennyiüket lefokozták 1956 után, az állambiztonság nyilvántartásba vette őket, és a végül mérnökként dolgozó Derzsényi kivételével mind munkások maradtak, vagy a munkáslét felső pereméig jutottak csak.⁵²²

Két különösen sikeres beilleszkedési pályára viszont mégis a kitüntetések (is) irányították figyelmemet. Lukáts Miklós egy felső-magyarországi községi jegyző népes családjába született, rokonai, testvérei között legalább további fél tucat községi jegyző, továbbá tanítónők, mérnökök és gazdatisztek találhatók.⁵²³ Az egri reáliskolában tett érettségiig az ifjú tanítványok korrepetálásából tartotta fent internátusi helyét, majd beiratkozott a budapesti műegyetemre. Gépészmérnöki tanulmányait azonban egy év után meg kellett szakítania anyagi okokból – ekkor összesen négy Lukáts testvér tanult még – és Zemplén megye alapítványi ösztöndíjával került a Ludovikára. Híradótiszti kiképzést kapott, avatása után jobbra páncélosalakulatok alárendeltségében tevékenykedő rádiós szakasz-

⁵²¹ Kissről lásd a 10. Szemben állók című fejezetet.

⁵²² Az itt említettekre lásd HIL HM KI 49221. sz. (Kiss), 14937. sz. (Papfalvy), 28134. sz. (Gyűrűs), 387. sz. (Ritókh), 21925. sz. (Galgóczy), 14206. sz. (Derzsényi), 58021. sz. (Lacz) tiszti okm.gy.-k.

⁵²³ HIL HM KI 9451. sz. tiszti okm.gy. – A továbbiak, és az idézetek forrása ugyanez.

illetve századparancsnokként. 1943-44-ben elvégezte a műegyetem II. évfolyamát, most már a gépészet mellett elektromérnöki tanulmányokat is folytatott. 1944 szeptemberében került csak hadművelleti területre, ahonnan decemberben szakaszával együtt Budapestre jött, és ott élte át az ostromot. Hogy ez a lépés tudatos szakítás volt (egysége Nyugat felé vonult vissza) vagy a karácsonyi szabadsággal álcázta, nem teljesen világos. Tárgyszerű önéletrajzában Lukáts leírta, hogy 1945 februárjában az első felhívásra jelentkezett a HM-ben, az új hadsereg tagja lett, de egy évvel később előléptetése és kitüntetése éppen a fenti epizód kétértelmősége miatt akadt el. Hadfelszerelési területen dolgozott, a következő hónapban már Debrecenbe helyezték a még ott működő minisztériumba. Innen visszavezényelték az egyetemre hallgatónak, tanulmányait azonban egy év után ismét meg kellett szakítania, mert szolgálatra osztották be, két helyre is, a hadikészletek, illetve a haditermelés „vonalára”, utóbbihoz mint anyagszakértőt. Végül 1948-ban szerezte meg gépészmérnöki diplomáját. A Híradó Szertártól 1950-ben helyezték át a Híradó Tiszti Iskolára oktatónak, majd egy év után Lukáts százados (akkor már őrnagy) visszakérült a Műegyetemre, de most már annak Hadmérnöki Kara Híradástechnikai tagozatának (utóbb tanszékének) vezetőjeként. Élete hátralévő részében az egyetem maradt a munkahelye.

Lukáts százados még 1948-ban belépett a Magyar Kommunista Pártba, ahonnan a következő évben kispolgári származására, politikai inaktivitására hivatkozva kizárták. Sok munkájára – ezekben az években általában a tanulás mellett két beosztást is ellátott – és két kiskorú gyermekére hivatkozott, és többet nem kérte felvételét. Tagozatvezetőként sorra kapta társai szokásos minősítéseit, amelyek a *kiváló szaktudás – politikailag jó szándékú, de fejleszteni – magatartása nem katonás* hármasságára épültek. 1953-ban ehhez képest váratlanul így is alezredes lett, de már az év őszétől régi és újabb előjárói szinte szó szerint ismételték tovább a fenti kliséit. Lukáts tanítványaival való viszonyába nemigen láttak bele, beosztottjaival való „civiles”, „bratyizós” stílusa miatt azt feltételezték, hogy azokkal is túl „puha”.

Lukáts alezredes magatartása 1956-ban – az egyetem párttitkárának véleménye szerint – „úgy az események előtt, mint utána apolitikus volt”. Nem jelentkezett karhatalmi szolgálatra, ami elvárás volt, és megtagadta a tiszti nyilatkozat aláírását. 1957. augusztus 15-ével tartalékalományba helyezték, másnapról a Budapesti Műszaki Egyetem az Elektrotechnikai Tanszéket vezető docensként vette állományba. 1973-ban megszerezte a doktori címet,⁵²⁴ pár évvel később egyetemi tanárként ment nyugdíjba,

⁵²⁴ Kiss 2000, 124.



Lukáts Miklós, a Magyar Néphadsereg századosa, őrnagya majd alezredese

miközben 1966-ban megkapta a Munka Érdemrend bronz fokozatát. Lukáts Miklós 1956-os szakítása a hadsereggel azért figyelemre méltó, mert szembenállásnak pályáján korábban semmi nyoma, és arra sem utal semmi, hogy a Néphadsereg akart volna megszabadulni tőle. A legvalószínűbb tehát, hogy ő használta fel az alkalmat arra, hogy (végleg) visszatalljon a pályára, amelyről húsz éve, 1935-ben családja anyagi viszonyai letérítették. Hogy a hadmérnöki képzés a Műegyetemen meg fog szűnni, már két éve tudta,⁵²⁵ és azt is kiszámíthatta, hogy 1956 tényleg véget vethet neki (ahogyan 1957 márciusában ez is történt). Zökkenőmentes átvétele a (polgári) egyetemre arra utal, hogy alaposan előkészítette azt – ebben a katonás magatartás hiánya, illetve annak ellenkezője bizonynyal segítette. Kényes pillanatot választott, demonstratív módon szakított az elvárásokkal, a nyilatkozat aláírásának megtagadását pedig parancsnokai akár politikai konfliktusként is értelmezhatték volna – de nem tették, mert a sztálinista zárvány sem volt már egynemű, felettesei pedig bizonynyal ismerték Lukáts százados motívumait és személyiségét.

Pásztor Béla gyalogsági százados korábbi pályafutásáról már esett szó korábban.⁵²⁶ 1948-ban megkapta a Magyar Köztársasági Érdemérem ezüst fokozatát és maradt a hadseregben. Az ötvenes években, akár a gyalogsági tiszti iskola keretében a harcászat tanáraként működött Pécsen, akár csapatként dolgozott például 1951–1953-ban Mezőtúron vagy azt követően Békéscsabán, Pásztor kapta valamennyi még aktív százados közül a legrosszabb minősítéseket. A szokásos politikai és magatartásbeli bí-

⁵²⁵ <http://www.lezo.hu/hadmernok/tortenet.html> (utolsó letöltés 2017. okt. 16.).

⁵²⁶ Lásd az 5. A státusz őrzése... című fejezetet.

rátalokon túl még szakmai hozzáértését is rendre megkérdőjelezték, így 1954. novemberi tartalékállományba helyezése szinte meglepően későnek mondható. Pásztorral levetették az egyenruhát, de a békéscsabai ezred továbbra is alkalmazta a helyőrségi elhelyezési osztályon mint polgári alkalmazottat. Ez a beosztás azonban 1957-ben megszűnt. „M” (mozgósítás) esetére már korábban „magasabb parancsnokságon újságírói beosztásba” szánták – az „M” elmaradt, Pásztor mégis oda, az *Orosházi Hírlap* szerkesztőségébe került.⁵²⁷ A hatvanas évek elején áthelyezték a megyei lap központjába, a *Békés Megyei Népiújság* ipari rovatát vezette. Nekrológija⁵²⁸ szerint „az ellenforradalom alatt tanúsított helytállását elismerve” került újságírói pályára – figyelemre méltó azonban, hogy pár évvel korábbi saját visszaemlékezésében Pásztor semmi efféle nem állított. Élete fordulópontjáról 1980-ban, lapja munkatársának kifejezésével élve „így regélt”: „Aki visszaemlékezik az ellenforradalom utáni időkre, tudja, hogy akkoriban nemigen akadt munkalehetőség. Mint többeket, engem is »racionálizáltak«. Kaptam ugyan segélyt, de abból családostól megélni nem lehetett. Eleinte a Békés megyei Népiújságnak tudósításokat küldtem, amelyek sorra-rendre megjelentek. Egy szép napon, 1957 novemberében, a szerkesztőség belső munkatársa lettem. Köztudottan nem volt könnyű az újságíró helyzete. Az enyémet még nehezítette hogy az Orosházi Hírlap szerkesztőségéhez osztottak be. Öt évig jártam naponta Csabáról Orosházára és vissza. Hát így kezdődött.”⁵²⁹ És folytatódott egy vidéki lap jobbára iparra specializálódott tollforgatójának riportjaival és közepesen „vonalas” cikkeivel. Pásztor Béla a forradalom utáni időkben a Kádár-rezsim mellé állókat, illetve a „rákosistának” tekintett kádereket övező bizalmatlanságra és részvétlenségre emlékeztetett. Mint *volt Néphadsereg*-tiszt, aki 1948 és 1954 között négy különböző pártiskolát végzett (Lukács százados például egyet sem), Pásztor bizony kádernek számított, ezt húzta alá 1946 óta (!) folyamatos MKP/MDP/MSZMP-tagsága, amely a századosok körében egyedülálló.⁵³⁰ „Polkorrekt” búcsúztatója ezt stilizálta fel jelentősen, de ez abban a közegben még a nyolcvanas évek közepén sem számított rendkívülinek.

⁵²⁷ HIL HM KI 10990. sz. tiszti okm.gy.

⁵²⁸ Végső búcsú Pásztor Bélától. *Békés Megyei Népiújság*, 1986. szept. 9. https://library.hungaricana.hu/hu/view/BekesMegyeiNepujsag_1986_09/?query=P%C3%A1sztor%20B%C3%A9la&pg=66&layout=s.

⁵²⁹ A tolluk nem vonult nyugdíjba. *Békés Megyei Népiújság*, 1980. dec. 7.

⁵³⁰ Hogy Pásztor Béla lett volna az egyetlen százados, aki az MSZMP tagja volt, kutatható központi tagnyilvántartás híján nem állítható.

A búcsúztató tartalmazta Pásztor 1944–1945-ös odüsszeáját, felidézte a vasútépítő ezred zászlóaljparancsnokát és vázolta katonai pályafutását 1954-ig. Felbukkan benne azonban egy olyan adalék, amelynek kevés nyoma akad a százados eléggé bőséges személyi anyagában, és állambiztonsági iratai sem tartalmazzák, ilyenek ugyanis róla nem maradtak fent. Pásztor Béla nem szerepelt a nyilván tartásban (Lukáts Miklós például igen), s egyáltalán, az 1962-es volt tiszti katasztertől eltekintve semmiféle iratban. „Amikor 1945 őszén Budapestre került a katonapolitikai osztály főcsoport-főnökségéhez, már a kommunista párt tagja volt” – írta róla a nekrológ. „A határőrség 1/b. osztályának vezetőhelyettese lett, különböző szolgálati helyekkel. Készült a



*Pásztor Béla százados
a Magyar Néphadsereg polgári
alkalmazottja, 1955 körül*

Frunze-akadémiai felvételére, amikor a koncepciók perék kapcsán őt is őrizetbe vették. Néhány napos vizsgálat után azonban szabadon engedték [kiemelés tőlem – R. M. J.] és Pécsre küldték.” Pásztor katpolos szolgálatának és 1945-ös párttagságának nincsen nyoma, de ez akár apró tévedés is lehetne, hiszen az iratai között fekvő 1949. júniusi önéletrajza szerint valóban szolgált a határőrség parancsnokságán és 1949 áprilisától júliusig „különleges tanfolyamon vett részt”. Említést tett arról is, hogy „terve” a moszkvai Frunze katonai akadémia elvégzése, de 1949 tavaszán még nem vezényeltek magyar tiszteket szovjet továbbképzésre. 1953-as önéletrajzában a következőket írta: „1946 márciusban a 8. határ vadász zászlóaljhoz, Körmentre zászlóaljparancsnok helyettesül osztottak be, majd 1946 júliusban a Határőrség Főparancsnoksághoz, ahol a parancsnokom Pálffi [!], Németh és Korondi voltak, akik később 1949-ben néppellenes összeesküvés bűntettét követték el. [...] 1949 áprilisában a személyi tartalék »V« csoportba Budapestre, a Sz. U.-ba iskolába menők tanfolyamára helyeztek át, mint hallgatót [...] 1949 júliusban a Kossuth Akadémia előképző tanfolyamára osztottak be és itt mint harcászattanár kaptam előképzést.”⁵³¹ A letartóztatásról Pásztor őrnagy (1947-ben léptették elő) itt sem írt. A búcsúztató forrása 1986-ban csak saját elbeszélése és/vagy valamilyen hivatalos (ön)életrajza lehetett –

⁵³¹ HIL HM KI 10990. sz. tiszti okm.gy.

meglehet, egy alkalommal ő maga „tette érthetőbbé” a letartóztatási sztorival azt az 1949-es pillanatot, amikor félelmetesen közel került a Rajk-per szövevényéhez. Ami bőven elegendő lehetett ahhoz, hogy egyszer és mindenkorra lekerüljön a Frunze Akadémiára küldendő listájáról.

Pásztor Béla 1970-ben megkapta a Munka Érdemrend arany fokozatát és a Felszabadulási Jubileumi Emlékérmét. Tizenhat évvel később nemcsak egykori munkahelye, a Békés Megyei Lapkiadó Vállalat, hanem az MSZMP Békés Megyei Bizottsága és a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Országos Szövetsége is a saját halottjának tekintette. Kiemelkedően sikeres beilleszkedéstörténete szignifikáns eltérést mutat Lukács százados pályáivétől. Hadseregek, politikai rendszerek változhattak, Lukács százados mérnök és tanár maradt. Pásztor százados volt katonatiszt és tanár, vasútépítő és újságíró. Egy változás elején, 1946-ban (vagy akörül) politikai ideológiát és ennek megfelelő szervezetet választott. Ő emellett tartott ki haláláig, ami előbb következett be, mintsem egy újabb változás nyomán szembesülnie kellett volna választása következményeivel.

Mert hivatások és választások kombinációját a megadatott hosszú életút valóban megzavarhatta és megkérdőjelezhette. Még a beilleszkedés többszörösen is sikeres, ráadásul legkorábbi sikeres esetében is, mint amilyen Barna Sándor volt páncélos századosé.⁵³² Változatos katonai pályafutása során Barna lépten-nyomon konfliktusokba került előljáróival, többször folyt ellene vizsgálat, hivatalos iratok szerint kétszer is elítélték vagyonrongálásért. Saját 1945 utáni önéletrajza szerint szabotázs és gyávaság vádját emelték ellene, mert céltalannak tartotta a harc képtelen harcokcsikkal „a hősiesség megsemmisülését”. Az eset a Gyorshadtest 1941-es szovjet bevetése során történt, Barnát elítélték, majd újra a frontra került, de sebesülése miatt visszatérhetett Magyarországra még a doni csata előtt. 1943-ban komolyan felmerült szolgálatra való alkalmatlansága, 1944-ben pedig nem sokkal előléptetése után lefokozták főhadnaggyá. Ennek oka „rangon aluli” (és engedély nélküli) házassága volt. Barna 1944 végén a Kassa környéki szepsi bevonulási parancsnokságot vezette, majd a front közeledtével a városka katonai parancsnoka lett. Felesége, egy környékbeli falucska szülőtte, egy faesztergályos-segéd lánya volt. Lefokozása ügyében egyenesen Szálasi Ferenc nemzetvezetőhöz fordult (ebből később számos kellemetlensége származott), szolgálati helyén viszont fellépett a nyilasokkal szemben és együttműködött a szlovák nemzeti felkelés helyi aktivistáival. Az ő közreműködésük, igazolásaik és menleveleik segítségével került el a hadifogságot és távozott Sátoraljaújhelyre, ahol a rendőrség ve-

⁵³² HIL HM KI 330/2476. sz. tiszti. okm.gy.

zetője lett, majd megbízták a határrendészet megszervezésével. Szolgálatának 1946-ban ugyan vége lett, sőt a Katonapolitikai Osztály már ekkor vizsgálatot kezdett ellene, de egy jó darabig még a városházán maradt, előbb az ügyészség munkatársaként, utóbb biztosítási ügynökként, végül írségmunkásként. Eközben a még éppen létező miskolci evangélikus jogakadémiára is járt, ahol abszolutóriumot szerzett. 1945-ben belépett a szociáldemokrata pártba, ahonnan két évvel később a kommunistákhoz igazolt át.

1948 nyarán Barna is elvégezte az egyik kísérleti tiszti tanfolyamot, rövid csapatszolgálatát követően pedig itt is tovább tanult és elvégezte az egyéves hadbiztosi kurzust, közepes eredménnyel. Csak 1949 őszén került ismét egy felderítő-zászlóaljhoz a parancsnok segédtsíjteként, de a következő tavaszon nyugdíjazták. Minősítései a tipikus képet mutatják, azzal a különbséggel, hogy felettesei Barna katonai szaktudását „erősen közepesnek” értékelték. A közösségi munkában aktív, de „túlzottan bőbeszédű” százados eltávolítását ismét csak a Katonapolitikai Osztály kezdeményezte azzal az indoklással, hogy sátoraljaujhelyi tevékenysége miatt a debreceni ügyészség vizsgálatot folytat ellene anyagi visszaélések miatt. Barna ezt nem hagyta annyiban, és annyit elért, hogy maga a Néphadsereg főkáderese, Szabó István vezérőrnagy személyügyi főcsoportfőnök fordult az ÁVH katonai elhárító főosztályához, van-e kifogás Barna *visszavétele* ügyében. Addigra kiderült, hogy Debrecen nem vizsgálja a százados ügyét. Barna meglepő szívóssága – társai a jelek szerint különösebb ellenkezés nélkül vették tudomásul eltávolításukat –, akárcsak Szabó tábornok meglepő érdeklődése alighanem ugyanazzal magyarázható. Barna katonai önéletrajzai hangsúlyozták: 1944-45 fordulóján Szepsin Farkas Mihály hűgának ellenállási csoportját támogatta. Az ÁVH-nak azonban hiába hivatkozott a honvédelmi miniszterre (vagy ott többet tudtak), mert Barna további hivatásos szolgálata *ellen* foglaltak állást, ezúttal mindenféle indokolás nélkül.

Az immár nyugállományú százados a budapesti Klement Gottwald (Ganz) Villamossági Gyár műszaki tisztviselője lett, és továbbra is tagja maradt az MDP-nek. Folytatta még Sátoraljaujhelyen kezdett politikai képzését, és egészen 1953-ig politikai gazdaságtani szemináriumokon



Barna Sándor, a Magyar Néphadsereg századosa, 1949

vett részt. 1951-ben, elismertette miskolci jogakadémiai abszolutóriumát és hadbiztosi tanfolyamát, „jogtudományi végzettséget” tanúsító diplomát szerzett, hogy azután 1957-ben valódi jogi doktorátussal koronázza meg évtizedes jogi tanulmányait. Barna Sándor többé nem változtatott munkahelyet, az időközben eredeti nevét visszaszerző Ganz Villanyból ment kordedvezményes nyugdíjba a hetvenes évek elején. Műszaki ügyintéző maradt, de időnként (vagy munkája mellett) jogtanácsosi tevékenységet is folytatott. 1956-ban nem tett semmi különöset, csak „a hibákon rágódott” – írták róla némi rosszállással a Ganzból; ám Barna a kevesek egyikeként tartalékos százados maradt az 1958-as felülvizsgálat után is. Szakszervezeti vonalon végez társadalmi munkát, „politikai kérdésekben általában passzív, de időnként vannak pozitív megnyilvánulásai” – jelentette személyzeti osztályvezetője 1967-ben, amikor a BM III/III-3/b. alosztály érdeklődött róla nyugati útlevélkérelmével kapcsolatban. A katonacsáladból származó Barna bátyja, Barna Kornél repülő őrnagyként harcolta végig a háborút, s annak végétével Nyugat-Németországban maradt. Barna Sándor megkapta az útlevelet, majd beszámolt az állambiztonságnak 1967. június havában tett utazásáról. Nagyrészt bátyjánál tartózkodott Baden-Badenben, ahol az egykori pilóta a NATO ottani főhadiszállásán dolgozott mint műszaki rajzoló. Barna Sándor már korábbi, 1962-ben tett útján Nyugat-Németországban megismerkedett dr. Bocsáry volt nyilas parlamenti főpecsétőrrel. A főhadiszállás rajzolója és az exnyilas egyaránt felkeltette az állambiztonság figyelmét. Értékelésében Bacsó Tibor rendőr őrnagy megjegyezte, hogy dr. Barna a beszámoltatás óta már kétszer jelentkezett további információkkal Bocsáryról. „Érdemes dr. Barnával foglalkozni”, jegyezte rá a jelentésre az őrnagy felettese, hozzátéve, hogy következő útja előtt „konkrétan el kell igazítani”.⁵³³ Erről vagy más útjairól azonban semmiféle dokumentum nem maradt fent – Barna Sándor egészen 1988-ig szerepelt az állambiztonsági operatív nyilvántartóban, több dossziében említették (ezek nem állnak rendelkezésre), de kartonjának összefoglalója csak 1944-es lefokozását említi, s hogy ez ügyben Szálasihoz fordult. Amúgy csupán egy ilyen típusú iratokon felleltébb ritka megállapítás olvasható rajta: „magatartása ellen huzamosabb ideje nincs kifogás”.⁵³⁴

1994-ben Barna Sándor nyugdíjas kérelemmel fordult Für Lajos honvédelmi miniszterhez. Négyoldalas levelében ismertette életrajzát,

⁵³³ ÁBTL 4.1. A-1160. Nyugaton járt volt horthysta ht. tisztek beszámolóí az emigrációról III. köt. 17–57.

⁵³⁴ ÁBTL Áll. bizt. op. nyttó. Barna Sándor operatív nyilvántartó kartonja (számítógépes rekord nyomtatott változata).

amelynek tengelye 1950-es nyugdíjazása lett. „Nem voltam sem letartóztatásban, sem hadifogságban, tehát nem tartozom a rehabilitáltak közé” – kezdte levelét, s „tény, hogy mint hivatásos katona eskümhöz híven a világháborúban részt vettem és harcoltam 1939-től”. Ismertette katonai szolgálatát, és ennél sokkal hosszasan a nyilasokkal szembeni ellenállását, majd sátoraljaújhelyi ténykedését. Az ellenállásban való részvételét a szlovák ellenállás egyik helyi vezetőjétől kapott 1945-ös igazolás másolata és egy meglepően friss irat, az egri érseki helynök 1992-es ajánlása tanúsította (utóbbi frissen felszentelt papként 1944 végén Szepsiben szolgált). Levele szerint 1948-ban önként jelentkezett a hadseregbe, ahonnan parancsnoka féltékenysége miatt kellett távoznia. Polgári pályafutására nem sok szót vesztegetett, viszont roppant részletességgel számolt be a Magyar Honvédelmi Szövetségben (MHSZ) a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas években kifejtett kiképzői, instruktori és egyéb társadalmi munkájáról. „Ismételten kijelentem, hogy az 1939. évben hadnaggyá avatásomkor a *Hazára* [kiemelés az eredetiben *R. M. J.*] tett eskümet az elmúlt 40 év alatt is megtartottam, és a »hazáját szerető« [!] edzett ifjúság érdekében munkálkodtam anyagi ellenszolgáltatás nélkül.”⁵³⁵ Tette ezt pártonkívüliként; hogy korábban mettől meddig volt párttag, arról nem szólt. Arról viszont igen, hogy 1981-ben *A Haza szolgálatáért* érdemérmet, 1982-ben pedig pápai áldást kapott. Előbbit mint három évtizedes MHSZ-aktívaként kifejtett tevékenységéért, utóbbit, mert 1944-es lengyel foglyokat mentett. Elsősorban az ifjúság körében végzett „önzetlen honvédelmi társadalmi munkájára” hivatkozva kérte előléptetését. Az 1994. március 15-ére keltezett levelet, amely nem az első volt a tárgyban, „dr. vitéz Barna Sándor volt m. kir. pc. szds., ny. szds.”-ként írta alá, finoman elkülönítve hivatásos katonai szolgálatának két etapját.⁵³⁶ Még májusban, az új kormány hivatalba lépése előtt Barna századost őrnaggyá léptették elő, s engedélyezték számára az egyenruha viselését – feltéve, hogy azt saját költségére beszerzi. Az új mundér összköltsége mintegy 40 ezer Ft-ra rúgott, ami jelentősen meghaladta akkori havi nyugdíjának összegét. Barna Sándor nyugállományú őrnagy 2004-ben hunyt el.⁵³⁷

Számos konfliktusa ellenére Barna Sándor viszonylag zökkenőmentesen találta meg a helyét az 1945-ös, a Rákosi-, majd a Kádár-kori Magyarország közegében. Egykori katonai pályafutásának választásai inkább segítették, mint hátráltatták. 1944 végén Szepsin helyén volt az esze és

⁵³⁵ HIL HM KI 330/2476. sz. tiszti. okm.gy.

⁵³⁶ Vitézi címét Barna első világháborús résztvevő, ezredesként nyugdíjazott, 1931-ben elhunyt apjától örökölte.

⁵³⁷ Uo.

a szíve, és saját bevallása szerint sem került túlzott veszélybe. A szlovák ellenállással való együttműködés később sokat segített neki. Ennek révén elkerülhette a hadifogságot, ez ellensúlyozta a régi katonacsaládot, a Ludovikát, a horthysta múltat. Igaz, nem teljesen, hiszen a gyanú árnyéka nem egyszer rávetült. Igyekvő és tevékeny alkata azonban a jelek szerint eléggé meggyőző volt – Barna Sándor pedig láthatóan ezt érezte élete fő tartalmának. Igyekezetét, aktivitását kész volt felajánlani minden rezsimnek, kész volt megtanulni mindent, amit kellett, sőt annál többet is. Bizonyára otthonosan érezte magát az 1989 utáni demokráciában, buzgalma ekkor, már régen nyugdíjasként sem csökkent, a mozgáskorlátozottak érdekvédelmével foglalkozott. Teljes mértékben hitelesnek tűnik a miniszterhez írt levelének ama kitétele, hogy *a Hazára tett esküt* mindenkor megtartotta. A köztisztviselői középosztályi étosz fontos része a rezsimektől, sőt rendszerektől független, örök Haza tételezése, amelynek szolgálata egyáltalán nem követeli meg az éppen aktuális rendszerrel való egyetértést. Az ív a Ludovikától Farkas Mihály néphadseregén át a Kádár-kori MHSZ rakétatechnikai szakköréig húzódott – sőt, tovább.

14. Figyelő optika

1962-ben a Somogy megyei állambiztonsági szervezet objektumdossziét nyitott a megyei „Belső elhárítás területén lévő ellenséges elemek” címmel.⁵³⁸ Ide fűzték le azokat a korábban keletkezett iratokat is, amelyek volt katonatisztek, csendőrök, Vkf-2-esek stb. 1956-os tevékenységéről szóltak és jobbra az 1950-es évek végén keletkeztek. A volt horthysta katonatisztek, összesen 129-et 1960 legvégén szedték lajstromba. Egyikük, Ilosvay Ernő volt gyalogsági százados pincérként dolgozott Balatonszemesen. A megyében élő volt tisztek többsége ekkor a Balaton mellett lakott, az idősebbek magánvagyonukból vagy házasságuk révén szerzett nyaralókban, villákban, amelyeket egész éves tartózkodásra alkalmassá tettek. Gyümölcstermesztéssel, kertészkedéssel, szobakiadással foglalkoztak, és a vendéglátóiparban vagy az állami üdülőkben vállaltak munkát, például portásként. Többen a kitelepítés feloldásakor intézték el, hogy ide kerüljenek – legalábbis az állambiztonság megítélése szerint.⁵³⁹ 1959 elején még sokan vezető beosztásokat töltöttek be, de a párt irányvonalának megfelelően az év második felében a legtöbbet leváltották, mert erkölcsi bizonyítványt kellett beszerezniük, amit nem kaptak meg. Ezután ők is a vendéglátóiparban helyezkedtek el, vagy szobát adtak ki maszek alapon. „Összejárnak, iszogatnak, konkrét ellenséges tevékenység nincsen” – fogalmazott a jelentés; igaz, a fiatalabb korosztályhoz tartozók aktívabbak, néhányan erősen szidják a rendszert. Rémhíreket is terjesztenek, amelyeket a Balatonra látogató külföldiektől szereznek be, „akik nagyobb részt gyárosok és gazdag kereskedők”. Ilosvayt a fiatalabb csoportjába sorolták, de neve éppen csak hogy felbukkant a névsor-

⁵³⁸ ÁBTL 3.1.5. O-14.994/1., O-14995. sz. dossziék.

⁵³⁹ Ami fordítva is történhetett, ti. a kitelepítés hírére sokan gyorsan elhagyták a városokat, odahagyva lakásukat és vidékre költöztek, például a családi nyaralóba – ha volt ilyen.

ban. 1960-ban már Budapesten dolgozott, s arról beszélt egy informátornak, hogy az élelmiszer-ellátás terén „nehézségek vannak és lesznek 1961-ben is. Jelenleg is már külföldi áruból élünk” – mindezt Ilosvay a frissen szervezett mezőgazdasági termelőszövetkezetek rossz munkájának tulajdonította. 1963-ban végleg Budapestre költözött, a hetvenes évek közepén nyugdíjba ment. A rendszerváltást követően kétéves szovjet hadifogságáért nyugdíj-kiegészítést kért és kapott – ez Ilosvay Ernő volt hegységvezető százados utolsó nyoma a katonai nyilvántartásban.⁵⁴⁰ Sokkal több máshol sem maradt róla. Édesapja, egy volt csendőr alezredes 1945 után Nyugaton maradt; fia 1965-ben látogatta meg először.⁵⁴¹ Útjáról be kellett számolnia az állambiztonságnak, feltehetően ez volt kiutazásának előfeltétele. Ausztriai és olaszországi útjáról részletes beszámolót készített, amelyben kiemelte: sem hírszerzésre, sem disszidálásra nem akarták rávenni. Leírta valamennyi találkozását minden volt katonával, csendőrrel, beleértve ekkor már 73 éves apját, aki ágyban fekvő beteg volt. De különös buzgalmat ezen a téren nem mutathatott, különben az értékelő tiszt nem összegezte volna a beszámolót ily módon: „Ilosvay Ernő gyenge képességű személy, ilyen munkára nem alkalmas, önálló felderítésre nem használható. Bár látszott nevezetten, hogy igyekezett Sárváriról és Sütöről [két volt csendőrtisztről, akiket kémkedéssel gyanúsítottak] többet megtudni, de féltékenysége és bátortalansága miatt nem tudott továbbjutni.” Valószínűbbnek tűnik, hogy Ilosvay százados jól érezte, hol a határ, ameddig el kell mennie, ha utazni akar – de ha nem lépi túl, feltehetően békén hagyják a jövőben. „Legközelebbi látogatásakor ismét megbízzuk és alaposabb beszélgetést és kiképzést adunk részére” – vetette oda az értékelő a beszámoló végére. Ám ez nem volt több rutin formulánál – mindenesetre Ilosvay a BM irataiból is eltűnt. Célszemélyi nyilvántartó kartonját éppen 1965-ben állították ki, ekkor a MÁV Utasellátó Vállalatnál dolgozott, közelebbi beosztását nem tüntették fel, talán nem is tudták. A kartonon dosszié tartalmából csupán kétéves szovjet hadifogságát jegyezték fel – és a kartonon látható feljegyzések (hiánya) nyilvánvalóvá teszi, hogy azt többé soha senki sem vette kézbe.

Az 1956-ban a pécsi Cementipari Vállalat főkönyvelőjeként dolgozó Bánó Elemér volt műszaki százados 1956-ban részt vett a munkástanács tevékenységében, amiért elbocsátották.⁵⁴² A hatvanas években Baranya megyei állami gazdaságok (Bükkösd, Pécs, Görösgal) alkalmazták mint

⁵⁴⁰ HIL HM KI 45411. sz. tiszti. okm.gy.

⁵⁴¹ ÁBTL 4.1. A-1158. Nyugaton járt volt horthysta ht. tisztek beszámoló az emigrációról. 176–178. BM III/III-3-b. Jelentés 1965. 10. 21.

⁵⁴² Erről lásd a 10. Szemben állók című fejezetet.

belső revizort, illetve könyvelőt. Mint különösen veszélyes potenciális ellenség, Bánó Figyelő-dossziéval rendelkezett az állambiztonságnál, amelyet 1960-ban nyitottak meg.⁵⁴³ Már 1962-ben, azután a következő évben is javaslat született a dosszié, azaz Bánó külön nyilvántartásának megszüntetéséről, tekintettel arra, hogy az „ellenőrzések” (ügynöki jelentések) „inkább lojális magatartását bizonyítják”.⁵⁴⁴ Akkor ezeket a javaslatokat a megyei állambiztonsági osztály elutasította.

Bánó százados 1965-től a Görögali Állami Gazdaság könyvelőjeként dolgozott – ezeket a beosztásokat az Állami Gazdaságok Megyei Igazgatósága töltötte be. Egy informátor szerint „Bánót mindenkor oda teszi az igazgatóság, ahol nyírni kell”, ez esetben a célpont maga az igazgató lett volna. Más jelentések viszont arról szóltak, hogy Bánó érkezése után szilárdult meg az addig laza számviteli fegyelem. Ez felkeltette a megyei állambiztonsági szerv figyelmét. 1966 őszén javaslatot tettek Bánó „munkahelyéről való kiszorítására”. „Aktív ellenséges tevékenységéről tudomásunk nincs” – írta a megyei állambiztonsági szerv osztályvezetője – „azt azonban beosztásánál fogva elősegítette az elmúlt év folyamán, hogy Kovács Lajos állami gazdasági igazgatót – aki MSZMP-tag, a szigetvári járási pártbizottság tagja volt – munkahelyéről elmozdítsák és leváltásák. – A Görögali ÁG jelenlegi igazgatója és a párttitkár Bánó Elemért politikailag megbízhatatlan személynek tartják és ennek megfelelően is kezelik.”⁵⁴⁵ Az állambiztonság tehát a terepen dolgozó, valószínűleg társadalmi kapcsolatként szereplő vállalati vezetés kezdeményezésére hivatkozott. Az intézkedés azonban elmaradt, s a javaslatra valaki rávezette: „Rajnai elvtárrsal megbeszélve. Jelenleg nincs konkrét tevékenysége, nem ért egyet vele. *Ha a vezetés nincs vele megelégedve, intézkedjenek, de ne akarják a BM nyakába varrni.* [Kiemelés tőlem – R. M. J.] 1966.12.6. [olvashatatlan aláírás].” Akárki is volt „Rajnai elvtárs”, az állambiztonság elhatárolódott saját akciójától, s a századost saját hatáskörében, mintegy belső használatra politikailag megbízhatónak nyilvánította. Amikor 1967-ben egy állambiztonsági beosztott, Tóth Sándor alhadnagy elbeszélgetett a görögali ÁG igazgatójával, párttitkárával és egy alapszervi titkárral, kiderült, hogy a kezdeményezés valójában nem is a közvetlen terepről eredt. Az ÁG vezetői ugyanis mind megerősítették, hogy Bánó Elemér szedte rendbe a

⁵⁴³ ÁBTL 3.1.5. O-15374. Bánó Elemér irattározott F-dossziéja, 5-6. Határozat külön nyttásba vételről és F-dossz. nyitásáról, Pécs, 1960. 08. 18.

⁵⁴⁴ Uo. 30. Összefoglaló jelentés, 1962. 06. 06., 31. Javaslat az F-dossz megszüntetésére, 1963. 05. 06.

⁵⁴⁵ Uo. 47. BM Baranya III/II-b. alosztály, Javaslat Bánó Elemér munkaköréből való kiszorítására, 1966. 10. 25.

gazdaság pénzügyeit, beosztottjai körében „példás munkafegyelmet alakított ki”, még magánproblémáikban is segített. Annyira elégedettek voltak vele, hogy 1967-ben jutalomüdülésre küldték a Szovjetunióba. Moszkvából hazatérve – jegyezte fel Tóth alhadnagy – az ott látottakról igen pozitívan nyilatkozott. „Politikai megnyilvánulásai nincsenek”, a napi híreket megvitatja munkatársaival, „de különösen azokat nem értékeli, kommentárt nem fűz hozzá”.⁵⁴⁶ Mindebből erősen úgy tűnik, hogy a kezdeményezés inkább Kovács exigazgatótól és/vagy pártfogoltjaitól eredt. Először „politikai vonalon” próbálkoztak, sikertelenül, mert az ügyről született összefoglaló jelentés szerint a kizsorítással a megyei pártbizottság sem értett egyet.⁵⁴⁷ Az állambiztonság pedig nem ugrott az első felszólításra; sőt a „volt horthysta 56-os ellenforradalmár” képletét is képes volt differenciáltan szemlélni. A bürokratikus rutin és némi józan mérlegelés ebben az esetben felülírta a pár évvel korábban még feltétlen reflexeket és megkérdőjelezhetetlen ellenségképeket.

Bánó ellenőrzése ettől függetlenül folytatódott. A róla szóló jelentéseket a hatvanas évek végén három, egymást váltó, olykor párhuzamosan működő hálózati személy adta, akik közül kettő is egykori katonatiszt volt. A jelentések olyannyira ellentmondanak egymásnak, hogy még az sem kizárt, egyik-másik ügynöknek (vagy tartójának) személyes elszámolnivalója akadhatott Bánóval. Alapvetően helyzetének további normalizálódását írják le. Amikor a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium 1969 nyarán ki akarta nevezni a Görögali Állami Gazdaság főkönyvelőjének, a megyei politikai rendőrségi osztály nem emelt ellene kifogást.⁵⁴⁸ Az egyik, csupán viszonylag rosszindulatúnak tűnő informátor szerint Bánó ezzel távolról sem volt elégedett, mert szeretett volna az ingázás helyett Pécsett, a családja közelében dolgozni. Ezt azonban nem engedték meg neki, sőt a munkahelyén sem becsülik, természetesen a „múltja miatt”. „Pedig – fogalmazta meg Bánó keserűen megannyi beilleszkedő narratíva örök refrénjét – politikával még a legkisebb mértékben sem foglalkozik, [...] minden szavát és kijelentését évek óta előbb megrágja, csak a munkájának él.” Bánó persze a régi, jegyezte meg a „Kertesi Ede” fedőnevű ügynök: óvatos, szeretné, ha elfelejtkeznének róla, „de még mindig igazi katonatiszt, a rendszert mint szükséges rosszat eltűri kénytelenül”.⁵⁴⁹

⁵⁴⁶ Uo. 39–40. BM Baranya m-i Rfkap III/II-b alo. Jelentés BE F-dossziés ellenőrzéséről, 1967. 05. 29.

⁵⁴⁷ Uo. 41. 41. Összefoglaló jel. 1967. 06. 09.

⁵⁴⁸ Uo. 50. A BM III/II/10-b alo. átirata a Baranya m-i rkap PolO vez-nek, 1969. 07. 11. Ráírás: „a személy Korpai et. veszélyese” (50.) 1969. 07. 17-én válasz Baranyából.

⁵⁴⁹ Uo. 52. Kivonat „kertesi ede” fn. ü. 1969. 08. 12-i jelentéséből.

Ugyancsak „Kertesi” örökített meg egy valószínűleg szintén tipikus párbeszédet, amely, ha igaz, egy családi körben elköltött ebéd során hangzott el 1969-ben. „Valahányszor a társaságban valaki a csehszlovák dolgokra, eseményekre, Izraelre csak célzott is, Bánó oly feltűnően terelte »semleges« témákra a beszélgetést, hogy a végén ismerősöm felesége⁵⁵⁰ még meg is kérdezte: »Elemér, magukat ennyire nem érdekli, hogy mi történik körülöttünk és velünk?» Bánó erre így válaszolt: Asszonyom, eddig ha én és családom akármilyen politikai színezetű dolog iránt érdeklődést mutatott, abból mindig baj lett. Nekünk is, másoknak is jobb, ha ezt mások tárgyalják meg.”⁵⁵¹ Az ügynökök persze „nem hittek” neki, és az 1970-es állambiztonsági felülvizsgálat is arra az álláspontra helyezkedett, hogy fenn kell tartani Bánó ellenőrzését, „mert továbbra is számításba jön, mint potenciális erőhöz [!] tartozó személy”.⁵⁵² A hetvenes évek elején megjárta még néhány Pécs környéki állami gazdaságot, volt gazdasági igazgató is, de magasabbra már nem jutott. „Bánó Elemér politikára vonatkozó »nyilatkozatai« – most már legalább vannak! – igen óvatos megfogalmazásúak még mindig” – jelentette állandó kísérlője, „Kertesi” 1972-ben.⁵⁵³ A mezőgazdasági területet érintő mechanizmusreform-ellenes kampány megérintette – egyik munkahelyéről pénzügyi szabálytalanságok miatt távozott, amelyeket azonban, még az állambiztonság szerint is – részben vállalata javára követett el. 1974 tavaszán Szentlőrincről kerül a pécsi Baromfifeldolgozó és Értékesítő Vállalat belső főellenőri beosztásába. Innen ment nyugdíjba 1977-ben, miközben még 1974-ben megszüntették külön nyilvántartását és Figyelő-dossziéját a megyei volt tisztek objektumdossziéjához csatolták.

„Kertesi Ede” 1969-ben azt írta, „nem hiszi, hogy [Bánó] a jelen rendszert véglegesnek gondolja, bár erre még csak célzást sem tesz”. Valószínűleg „Kertesitől” tartói 1969-ben még ezt várták. Hogy Bánó százados erről mit is gondolt valójában, ma már még kevésbé tudjuk, mint annak idején megfigyelője. Bánó Elemér megélte a rendszerváltást, 1992-ben kérelmére őrnaggyá léptették elő. Három évvel később újabb beadvánnyal fordult a Honvédelmi Minisztériumhoz, igazolást kérve kitüntetéseiről (Tűzkeresztje és bronz Signum Laudis volt), amelyre a vitézi székbe való felvételéhez volt szüksége. Apjától, aki 1945 előtt Pécs rendőrkapitánya volt, nem örökölt ilyen címet, maga fiatal tisztként ezt nem érdemelte ki. A tisztai hagyományok őrzésén túl a kilencvenes évek közepén ez a kére-

⁵⁵⁰ Vagyis az ügynöké.

⁵⁵¹ Uo. 53. Kivonat „Kertesi Ede” fn. ü. 1969. 09. 11-i jelentéséből.

⁵⁵² Uo. 57–58. Összefoglaló jelentés BE ügyéről, 1970. 01. 12.

⁵⁵³ Uo. 73. Kivonat „Kertesi Ede” fn. ü. jelentéséből, 1972. 03. 09.

lem a megőrzött, megtartott – vagy éppen idők változtával újra felfedezett politikai és világszemléleti állásfoglalásról szól.

A hatvanas években a figyelő optika nemcsak Bánót, hanem majdnem minden beilleszkedett századost munkahelyének kontextusában, precíz, pontos, immár bizonyos tekintéllyel bíró emberként, *munkaerőként* írta le. Akik ugyanakkor tartózkodnak csaknem minden politikai állásfoglalástól, bár bizalmasabb körben azért fenntartásaikat hangoztatták. Ha szóban nem is, életmódjukkal, gesztusaikkal távolságot annál inkább érzékeltettek.

Horvay János volt gyalogos százados, a gyönki igazgató tanító fia segéd-, majd szakképzett munkásként, egy kisipari termelő szövetkezet tagjaként dolgozott, amióta 1946-ban hazatért az angol hadifogságból.⁵⁵⁴ Már az apja is „igen komoly egyéniség, hosszú ősz szakállt visel és elismerőleg nyilatkozott megélhetéséről és nyugdíjáról” – jelentette róla az informátor. Mihálytelken, ahol családjával élt, „csendes, meghúzódó személynek ismerik”, aki 1956-ban semmiben nem vett részt. Felesége a helyi általános iskola alsó tagozatában tanított. Igazgatója szerint ő is odaadó és szorgalmas személyiség, aki kérte felvételét a pártba, de férje múltja miatt nem vették fel. „Ágoston” fedőnevű ügynök – alighanem a községi katolikus pap – sem beszélt vele pár szónál többet, „nagyon elhúzódik”, még templomba nem járnak, és elsőáldozásra nem küldték gyerekeiket. Gömbös Zoltán volt tüzer századossal, aki Bánónál is rosszabbul járt 1956-os szerepvállalása miatt, a rá állított ügynök – egykori ludovikás társa – még találkozni sem tudott. Szabadulása után – mesélték szomszédai, ismerősei – Székesfehérvárról Kecskemétre járt dolgozni, távvezetékek építését végezte villanyszerelőként. Minden héten (néha csak kéthetente) hazajött Fehérvárra, éjjel utazott, vasárnap hajnalban ért haza, aztán a következő hétfőre virradó éjjel már ment is vissza. „Még csak mutatkozni sem szokott, ismerősei szerint éppen azzal az indokkal, nehogy megint megfúrják, úgyis elég baja volt eddig is.” Tanácsolták neki, ne végezzen fizikai munkát, hanem helyezkedjen el zenészként, hiszen jól zongorázik és harmonikázik. „Erre azt a választ adta, hogy őneki már nincsen kedve ahhoz sem, hogy másokat szórakoztasson, annyi minden nehézségen ment keresztül az utolsó években. Azt megtanulta, hogy biztos állás nincsen, mert mindenhol kirúghatják, és azért nem megy a jelenlegi vállalatától tovább, mert ott, ha fizikai állományban is van, de megbecsülik, mert már megismerték.”⁵⁵⁵ Nem sokat mutatkozott lakóhelyén az 1956 után

⁵⁵⁴ ÁBTL O-14958/203. sz. dossz., a további idézetek innen.

⁵⁵⁵ ÁBTL 3.1.2. M-37696/1. „Fehérvári” fn. ü. munkadossziéja 2. köt., további idézetek innen.

ugyancsak meghurcolt Galamb István sem.⁵⁵⁶ A Budapesten, az Alumíniumipari Vállalatnál dolgozó százados időnként napokig vagy egy héttig volt távol kiküldetésben, lakókörnyezetében a meghallgatott „belügyi dolgozók” szerint „igen zárkózott magánéletet él, a házban lakókkal még köszönő viszonyt sem tartja fenn”. Kizárólag családjának él, „társadalmi munkát nem végez, tanácsstagi beszámolókon nem jelenik meg [...] Tömegszervezeteket, ifjúsági szervezeteket, szórakozóhelyeket nem látogat”. A hatvanas évek végére a kép annyiban változott, hogy „a szocialista együttélés szabályait betartja, lakótársaival jó viszonyban van, szerény, udvarias magatartásáért szeretik és tiszteletben tartják”. „A szomszédok elmondásai alapján igen sokat szok [!] segíteni a feleségének a takarítás és egyéb házimunkákban, tekintve, hogy felesége eléggé el van foglalta a három gyerekkel.” A szomszédok észrevételeit az állambiztonság úgy összegezte, hogy Galambék sokat költenek étkezésre, „mert ebédet nem főznek, [...] hanem a vendéglátónál fizetnek elő és onnan hordják a gyerekek az ebédet. Ugyanakkor reggelire és vacsorára nagyobb mennyiségű felvágottat és egyéb hasonlót szokott vásárolni a nevezett felesége étkezésre”. Galambék parizer-, netán szalámfogyasztási szokásai eltértek a BM által elvárt sztenderdektől – 1970-ig tartották külön dossziés megfigyelés alatt. Ha valaki nem tűnt teljesen magányosnak, mint a szabó iparendélyét visszaadó Fidy Lajos volt repülőszázados, azonnal gyanúsaknak – pontosabban: még gyanúsabbnak – tűnt.⁵⁵⁷ A Chinoin gyógyszergyár beruházási osztályát, ahol, Fidy a hatvanas évek elején elhelyezkedett, azért vonták vizsgálat alá, mert túl sok nyugati gépet és berendezést importáltak, a baráti országokból származók helyett. Hamarosan kiderült, hogy az osztály vezetője valamiféle „régi” ember, aki persze „hasonszörű” elemekkel veszi magát körül. Fidy felvételét egyik későbbi beosztottja, egy „becsületes reakciós” ajánlotta (kérdés, hogy ez a fordulat mit jelenthetett pontosan „Herák István” jelentésében), s osztályvezetője nyomban „megkülönböztetett kapcsolatot épített ki” vele, „mondva, hogy Fidy Lajos igazi úr”. Az igazi úr a figyelő optikában persze „régi vágású, bigottan vallásos” ember, aki a volt tisztek és más volt elemek között otthon érzi magát.

1960 és 1974 között fél tucat állambiztonsági informátor írt jelentéseket a Pécsen élő Kiss Zoltán volt gyalogsági századosról. Kiss körül ott csapkodtak a villámok 1956 után,⁵⁵⁸ a vasbetonszerelőként és sportvezetőként dolgozó százados a következő években – mint egy 1959-ben született környezettanulmány aláhúzta – teljesen visszavonult, „nem törő-

⁵⁵⁶ ÁBTL 3.1.5. O-16616 Galamb István op. dossz.

⁵⁵⁷ ÁBTL M-23.440 „Herák István” fn. ü. munkadossziéja.

⁵⁵⁸ Lásd a 10. Szemben állók című fejezetben.

dött mással csak a munkájával. Azt a lehető legpontosabban elvégezte”.⁵⁵⁹ Munkahelyén havi 1500 Ft körül keresett és vállalati futballcsapattól, a Pécsi Cementipar Sportkörétől további havi 600-at kapott. Feleségével és három gyermekével kétszobás, az állambiztonság tisztjét informáló személy szerint „ízlésesen berendezett” lakásban élt. Kiss tagja volt a városi tanács sportbizottságának, munkája után minden hétfőn ott intézte csapata ügyeit. Szerdán és pénteken délután edzést tartott, szombaton vagy vasárnap csapata kispadján ült. A sport révén „széles kapcsolatokkal rendelkezik” a városban, komoly és megfontolt, „elsőre úgy néz ki, mintha beképzelt lenne”. Az egyik pécsi rendőrnemzetőr a megyei sportbizottságból személyesen ismerte: „Ismeretségünk ideje alatt nevezettről megállapítottam, hogy jó megjelenésű, megfontolt, józan gondolkodású, az átlagosnál jóval magasabb intelligenciájú, leleményes, jól társalgó, magabiztos és határozott jellemű.”⁵⁶⁰ Látszik rajta, hogy katona volt: szögletes és kimért. Általában sportról beszélgettek, mert amikor a rendőr politikára igyekezett a beszélgetést irányítani „nem volt hajlandó különösebben vitában bocsátkozni [...] Ő tisztában van azzal [mondta] hogy mint horthysta tiszt nem sok keresnivalója van ebben a rendszerben”, mégis igyekszik becsületesen dolgozni, hogy a családját eltarthassa. Egyik főnöke a Cementipari Vállalattól viszont nagyszájú, parancsoláshoz szokott emberként jellemezte. Amikor megkérdezte tőle, testnevelő tanári oklevelével miért vasbetonszerelő, Kiss azt válaszolta: azért, mert „nem tetszik egyeseknek a pofám és itt nem háborgat senki”.⁵⁶¹

„Ősz László” és „Tamási László”, két ügynök, mindketten volt katonatisztek beszélgettek a legtöbbet Kiss-sel a hatvanas években. A beszélgetések felettébb hétköznapi témákról folytak: az órábérékről, Kiss szőlőjéről (amit biztos el fognak venni, mondotta 1961-ben), a kilátásokról, amelyeket borúsnaak ítéltek. „A mi életünkben már nem lesz jó világ, komám” – fordult Kiss „Őszhöz” – a világ bonyolult lett, a Nyugat mindenről elkésett, őt pedig újra macerálják a munkahelyén. Figyelik, tudja is, hogy kik, de ő nem dől be. „Mondd Laci – fordult az ügynökhöz – téged még nem próbáltak berántani, beszervezni ezek a szemetek?”⁵⁶²

1960-ban Kiss a megyei bajnokságban szereplő siklósi csapat edzője lett („jó kis csapat, négy hónap alatt feljöttek a 14. helyről a 6.-ra”), és maradt a következő szezonra is. „Vasfegyelmet tart a játékosok körében, sok esetben diktatórikus módszereket alkalmaz, mindezek ellenére játé-

⁵⁵⁹ ÁBTL 3.1.5. O-15375. 17. sköv. Kiss Zoltán környezettanulmánya, 1959. 11. 11.

⁵⁶⁰ Uo. 20.

⁵⁶¹ Uo. 24.

⁵⁶² Uo. 28.

kosai szeretik, mert nagy része van a csapat jó szereplésében” – mesélte a rendőröknek a csapat kapitánya, civilben tornatanár-kolléga, mint alkalmi kapcsolat. Politikáról ők sem beszélgettek.⁵⁶³ Annál inkább a volt bajtárs ügynökökkel, akikkel megbeszélték a berlini válságot („itt a németek tesznek majd igazságot és nem is sokára” – mondta volna Kiss), Enver Hodzsa lázadását a szovjetek ellen („semmi jelentősége egy ilyen kis bolha országnak, de jellemző, hogy az amerikaiak most őket támogatják”), a francia változásokat („ha a köztársasági elnök nem lép radikálisat (diktatúra), akkor a Kommunista Párt megszerzi a hatalmat”). Egy volt katonaiskolás osztálytársával az orvosi rendelőben találkozott, neki panaszkodott, hogy fizikai munkát kell végeznie, mert tiszt volt. Csak tudásának megfelelő állást szeretne. „Ez a helytelen ebben a rendszerben, hogy nincs megbocsátás, feledés. Ki a fene akar itt rendszert felforgatni? Aki akar, az hülye. Itt már minden így marad.”⁵⁶⁴

1962 májusában Kiss Zoltán otthagyta a Cementipari Vállalatot és a Szénbányászati Tröszt egyik telephelyén lett raktáros. Ez sokkal könnyebb munka volt és több fizetéssel járt. 1964-ben előadója javasolta, hagyjanak fel megfigyelésével, de a volt tisztárs hálózatiak tovább látogatták. „Ne búsulj, pajtás” – mondotta egyiküknek Kiss 1966-ban az illető jelentése szerint, – „élhetsz te még jobb napokat öreg napjaidban, mert ez a két rendszer egyszer végleg leszámol egymással. És ez bármikor bekövetkezhet, hisz, ha olvasol újságot, láthatod, hogy csak egy szikra kell és robban a puskaporos hordó. Gondolod, hogy Vietnámnál megáll Amerika?! Ott csak puhatolóznak, fegyvereiket próbálják ki és provokálják a ruszkit!”⁵⁶⁵ Munkahelyén lassan előrelépett, beosztott raktárosból, anyagiadóból az anyagraktár irányítója, felelőse lett. Munkatársaival jó viszonyban volt, elvégzett egy középfokú raktárgazdálkodási tanfolyamot. Az 1967-es pártoktatási évben beiratkozott az „Időszerű kérdések” című szemináriumra, ahol „a szeminárium aktív résztvevője, az előadásokon hozzászól, igaz, hogy hozzászólásai egy kissé »csavarossak«. [!] Úgy beszél az anyagról, mintha kíváncsi lenne az előadó felkészültségére.”⁵⁶⁶

„Ősz László” 1967 novemberében részletes lélekrajzot készített Kiss századosról. Labdarúgócsapata, a Pécsi Postás SE éppen kiesett a megyei I. osztályból, ami érezhetően lehangolta, már az edzői pályától való visszavonuláson gondolkodott. A gazdasági mechanizmus reformjától „egy csomó bizonytalanságot, áremelkedést” várt. „Olyan zűrzavar lesz, komám,

⁵⁶³ Uo. 29.

⁵⁶⁴ Uo.

⁵⁶⁵ Uo. 50.

⁵⁶⁶ Uo. 56.

a nagy önállóságban, hogy még a vállalatoknak is hosszú idő kell, amíg magukhoz térnek. [...] Csibészek ezek, kiszűrnak a melóssal, többet dolgozik majd és kevesebbet keres. Ha pontosan akarod tudni az igazságot ebben az országban” – folytatta Kiss egy borozó pultjánál –, „olvasd el Moldova György: Elátkozott hivatal c. sztoriját. A kritika is foglalkozott vele, egy része vágta, más része dicsérte. Csodálom, hogy ki engedték adni. Pláne, hogy nem zsidó a szerző – de párttag.” Az informátor ekkor látta elérkezettnek az időt, hogy feladatára térjen. „Kikkel szoktál, Zoli, összejönni? [Kiss:] Fiacskám, senkivel. Nincsen haverom, mert piszkosak, szemetek az emberek. Néha bejövök ide a talponállóba és figyelem, mit dumálnak, hogy bódítja magát a nép, hogy addig legalább ne kelljen gondolkodni, amíg iszik.”⁵⁶⁷ „Ősz” és Kiss ekkor már „átlag havonta” találkoztak, így tettek 1968 júniusában is, amikor Kiss azt mondta, a nyugat-európai diáktüntetések „a komcsik” szítják, Robert Kennedyt pedig azért gyilkolták meg, mert olyan programmal indult volna az amerikai elnökválasztáson, ami az oroszoknak tetszett. De Johnsonék „a zsidó tőke árnyékában” nem engedik a kommunizmus terjedését. Az amerikaiakban egyébként csalódott, „mindenkit felbujt[anak] és a végén maccsban hagyja”.⁵⁶⁸ 1969-ben már a Mecseki Szénbányák Építési Üzeme anyagraktárának vezetőjeként dolgozott. Mióta vezető, „ideges természetű lett”, informáltak róla főnökei, nagyon bizalmatlan, a legkisebb rendellenességről is úgy véli, személy szerint ellene irányul. Igyekszik viszont olyanokkal kapcsolatban lenni, akik „hasonló nézeteket vallanak”, így két volt katonatisztel, akik a trösztnél csoportvezetőként, illetve (ugyancsak) raktárvezetőként dolgoztak. Egy 1970 elején kelt összefoglaló jelentés még mindig „rendkívül ellenséges beállítottságuként” jellemezte, emiatt „veszélyes kategóriában” hálózati ellenőrzés alatt maradt. Aztán a hivatalos kapcsolatok ismét mind jobb jellemzéseket gyártottak róla (jól dolgozik, szocialista brigádtag, jelvényt is kapott, politikai tanfolyamra jár, ellenséges megnyilvánulásai nincsenek, baráti köre nincs stb.). Eleinte elégedetlenkedett, hogy nem kap prémiumot, de a párttitkár elbeszélgetett vele, és „azóta nem”. Végül az állambiztonság 1974 tavaszán törölte a külön nyilvántartásból, Figyelő-dossziéja megszűnt, anyagát, mivel a „volt elemek vonalán lévő objektumdossziékat 1973-ban irattározták”, egy másik objektumdossziéhez csatolták és lerakták. Kiss százados, ha fogcsikorgatva is, ha különvéleményét fenntartva is, de megtalálta, kiküzdötte csekély helyét a szocialista rendszer napja alatt. Mást nemigen tehetett. Közel a nyugdíjhoz ezt a figyelők is észlelték.

⁵⁶⁷ Uo. 61.⁵⁶⁸ Uo. 66.

Csaba Elemér műszaki százados egy utászszázalóalj parancsnokhelyetese volt 1944 februárjáig, amikor a Honvéd Vezérkari Főnökség 5. kiképzési osztályára vezényelték. Életútjáról ezt követően semmiféle dokumentum nem maradt fent, legközelebb 1962-ben bukkant fel egy abban az időben a Villamos Erőmű Tervező és Szerelő Vállalathoz (Vertesz) telepített állambiztonsági informátor, „Pákozdi János” jelentéseiben.⁵⁶⁹ Ezekből derül ki, hogy Csaba már 1956 előtt is ott dolgozott technikusként. Az ügynök rendkívül zárkózott, igen kevés beszédű emberként jellemezte, aki nem barátkozik, sőt, órákig nem szól senkihez. Eljár ugyan politikai előadásokra, de nem beszél meg semmit. Múltjáról – az állambiztonság tudni vélte, hogy egy munkaszolgálatos század parancsnoka volt – „nagyon zavart válaszokat” adott a finom (vagy kevésbé finom) faggatózásra. A következő években Csaba fel-feltűnt „Pákozdi” jelentésfolyamában, aki bizalmasabb viszonyuk jelenként néhány ironikus-kritikai megjegyzését is rögzíthette. Így például azt, hogy a szocializmusban zsákmányolják ki igazán a munkást, akit a rendes munkaidő után a maszeknál is engednek dolgozni 20-25 Ft-os órabérért.

„Pákozdinak” valamivel több szerencséje volt Demjén Ádám volt műszaki századossal, aki 1960 körül került a Verteszbe technikusként.⁵⁷⁰ Demjén szovjet fogságból való, 1948-as hazatérését követően hasonló munkakörökben dolgozott Budapesten, egészen addig, amíg 1951-ben ki nem telepítették a fővárosból családjával együtt. Apját, a Honvéd Térképészeti Intézet parancsnokát címzetes vezérőrnagyként nyugdíjazták – 1926-ban. „Pákozdit” többek között azért vezényelték a Verteszbe, mert ott a hatvanas évek elején hat-hét volt hivatásos katonatiszt dolgozott, köztük háromra külön Figyelő-dossziét nyitottak. Valószínűleg Demjén volt közülük a legbeszédesebb. Ezt maga is így gondolhatta, de nem aggódott, mert – mint „Pákozdi” feljegyezte – „én mindig úgy beszélek, hogy hibátlan legyen. Vonalasan, rendszerhez hűen. Hiába küldenek rám agent provokatőröket, azokat is meggyőzőm”.⁵⁷¹ Ehhez képest meglehetősen részletesen beszámolt háborús tapasztalatairól, az oroszok „gyávaságáról”, de családjáról, szigorú katonai neveléséről, a kőszegi cőgerről („Micsoda stramm élet folyt ott! [...] A gyermek lelkületéhez igazodó, helyes magyarságra nevelés volt. Nemcsak a jövő katonáit, hanem a jövő vezetőit is úgy kellett volna nevelni.”⁵⁷²) és bátyjáról, Demjén Károly vezérkari őrnagyról is, aki műbútorasztalosként élt Hollandiában. Hason-

⁵⁶⁹ ÁBTL M-33.971 „Pákozdi János” fn. ügynök munkadossziéja, 1. köt.

⁵⁷⁰ Uo.

⁵⁷¹ Uo. 66. „Pákozdi János” fn. ügynök jel. 1961. 08. 11.

⁵⁷² Uo. 221. „Pákozdi János” fn. ügynök jel. 1967. 11. 03.

ló részletességgel szóló fogságáról, ahol antifasiszta előadásokat hallgatott (de tanfolyamot nem végzett), s ahol valamiféle szervezkedést folytatott, bár elbeszélése szerint csupán levelek hazaküldéséről volt szó. Rendre megbeszélte „Pákozdival” az aktuális politikai kérdéseket is, így például az 1967-es választásokkal kapcsolatban úgy vélte, formalitásról van szó, az „lényegében a hatalmon levők önigazolása. Így szokás, nincsen politikai jelentősége”.⁵⁷³ 1968-ban figyelmét a román kommunista vezetés önállósodási törekvései kötötték le, akiket a többi párt közül a „legrokon-szenvesebbnek” tartott. A románok – mondotta volna Demjén – politikai és gazdasági kapcsolataikat hasznosan szervezik meg, bátorságuk pedig tiszteletre méltó, vállalják eltérő, sőt ellentétes nézeteiket a Szovjetunióval szemben. „Amit a nemzetiségi kérdésben művelnek, az disznóság, de itt nem is erről van szó.”⁵⁷⁴ 1970-ben az MSZMP kongresszusáról úgy vélekedett, hogy „a kongresszus célja, hogy megosszák a vezetés gondjait és felelősségét. A fő kérdése az az embernek, hogy ez a törekvés valóságos-e vagy csak látszólagos”.⁵⁷⁵ Beszélgetett az ügynökkel az 1972. március 15-i tüntetésről is annak kapcsán, hogy egyetemista nevelt lánya is jelen volt. „Demjén Ádám szerint a diákmegmozdulások azt jelzik, hogy a nemzeti érzés elnyomása sohasem lehet tartós. Ezek a gyerekek már ebben a rendszerben születtek, nevelkedtek, tehát aligha lehet őket ellenségnek, a régi rendszer híveinek minősíteni.”⁵⁷⁶ Az MSZMP KB 1972. novemberi ülését, a gazdasági reformok részleges visszavételét a Vertesz „ellenséges beállítottságú” megfigyelései – így Demjén is – megértően fogadták. Elsősorban azt észrevételezték, hogy 1968-ban volt egy ígéret, hogy az alapélelmiszerek árához nem nyúlnak, amit most másodszor tagadott meg a kormányzat. A családi pótlék és a nyugdíj szerény emelése csak látszatmegoldás. Kádár 1977-es vatikáni látogatása kapcsán Demjén úgy látta, a látogatás a katolikus egyház rendkívüli türelmére és a magyar politikai irányítás realizmusára mutat rá. Az egyház megszokta – fejtette ki –, hogy gyakran csak áldozatok árán maradhat fenn. Minden hitnek vannak mártírjai. „Magyarországon a párt vezetői felismerték, hogy az egyház világnézeti, politikai, emberi hatása rendkívül fontos tényező. Ma sem lehet az egyházat figyelmen kívül hagyni.”⁵⁷⁷

⁵⁷³ Uo. 108. „Pákozdi János” fn. ügynök jel. 1967. 03. 18.

⁵⁷⁴ Uo. 260. „Pákozdi János” fn. ügynök jel. 1968. 01. 24.

⁵⁷⁵ ÁBTL 3.1.2. M-37857 „Pákozdi János” fn.ü. munkadossziéja. 108–110. „Pákozdi János” fn. ügynök jel., 1970. 11. 20.

⁵⁷⁶ Uo. 66–68. „Pákozdi János” fn. ügynök jel., 1972. 04. 28.

⁵⁷⁷ ÁBTL M-37857/3. sz. dossz. 55–56. „Pákozdi János” fn. ügynök jel., 1977. 06. 27.

Demjén beszámolója 1967-es bécsi utazásáról ugyancsak megtalálható abban a terjedelmes dossziésorozatban, ahol a volt tisztek nyugati emigrációról, emigránsokról szóló beszámolóit külön gyűjtötték. Ahogy másoké, az övé is számos lényegtelen apróságot tartalmaz arról a vendéglőről, amelyben anyósa dolgozott.⁵⁷⁸ A beszámolót lejegyzője két példányban készítette el, az egyikben néven nevezve Demjént, a másikban csak „társadalmi kapcsolatunkként” említve.

Az F-dosszié keretében, vagyis különlegesen megfigyelt Demjén „társadalmi kapcsolat” minősítése nem több bürokratikus rutinnál. Az ígéret, hogy tapasztalatairól beszámol, nyilvánvalóan a kék (nyugati) útlevel, a belepecsételt kiutazási engedély és a csekély valutakeret feltétele volt. Ajánlatosnak látszott megígérni. Azután, amikor hazatérését követően az illetőt az Útlevelesztály épületébe invitálták, ugyancsak ajánlatos volt eleget tennie az ígéretnek. Az egész folyamatot természetesen kizárólag az állambiztonság rögzítette. Az utazásairól beszámoló századosoknak nem kellett semmit sem leírniuk, sem aláírniuk, írásos nyomaikat nem is látták. A beszámolók általában valóban a tárgyra szorítkoztak, találkozásokról, személyekről szóló információkra. Hogy a „kapcsolatban” mi játszódott le, arról még rendőri szemléletű leírást sem nagyon olvashatunk.

A kevés kivétel egyike Szathmáry Gábor volt műszaki századosé. Bacsó Tibor rendőr százados 1965. április 24-én a Belügyminisztérium Útlevelesztályán beszélgetett Szathmáry Gáborral, az UVATERV tervező mérnökével, aki Ausztriába és Olaszországba szeretett volna utazni. Szathmáry is katonacsaládból származott, apja ezredesként ment nyugdíjba, 1935-ben az első világháborúban szerzett betegség következtében halt meg. Öt gyermekét az anyja a férjétől örökölt dohányárudából tartotta el, mindhárom fia katona lett, a legidősebb Nyugaton maradt, a középső még 1941-ben elesett a keleti fronton. Szathmáry, a legkisebb fiú katonai szolgálatának nagyobb részét tartalékos tiszti iskolák oktatójaként töltötte, frontra csupán az utolsó pillanatban, 1944 októberének végén került. Majdnem ott is maradt, mert 1945. februárban súlyosan megsebesült. Nyugati fogságát kórházban töltötte, s hazatérése után is súlyos tüdő- és szívbetegségekkel küzdött (bár előbbivel már ludovikás korában is kezelték). Szolgált az új honvédségben, a püspökladányi hadifogoly-átvevő állomás parancsnoka volt, majd pár évig tartó különféle munkák, munkahelyek és betegségek után 1949-től folyamatosan az UVATERV-nél dolgozott. Az 1958-as felülvizsgálat során nagyon kedvező jellemzést

⁵⁷⁸ ÁBTTL 4.1. A-1160. Nyugaton járt volt horthysta ht. tisztek beszámolója az emigrációról III. köt., 23–31. BM III/III/3-b. alo. Rózsavölgyi Béla r.örgy jelentése Demjén Ádám volt. ht. műsz. szds beszámoltatásáról, 1967. 07. 11.



*Szathmáry Gábor volt
műszaki százados, 1958*

kapott. Ennek ellenére osztályidegen származása miatt lefokozták.⁵⁷⁹

„Nevezett nagyon meg volt lepve – írta 1965-ben Bacsó rendőr százados –, sőt félt is, hogy miért pont őt választottuk ki erre a beszélgetésre, ő még ilyen behívásról a kiutazók közül nem hallott senkitől sem. [...] Kijelentette, hogy ő sohasem politizált, nyugodtan akar utazni, ez a kérésünk viszont őt nagyon felizgatta és fél előre, mert a BM-mel szemben neki elég kellemetlen érzései voltak. Arra gondol, hogy ő a későbbiek során nem tudna nekünk a feladatoknak eleget

tenni. Azonkívül ő súlyos szívbeteg is, ő már most is nagyon izgatott. Közöltem vele, hogy mi mint becsületes magyar állampolgárt választottuk őt ki, de amennyiben neki ez ilyen problémát okoz, úgy vegye az egész kérésünket semlegesnek [Helyesen feltehetőleg: nemlegesnek – R. M. J.]. Nagyon örült, és közölte, ha valami észrevétele lesz, úgy visszajövele után ő bejön az útlevélosztályra és tapasztalatait elmondja.” Lehetséges, hogy Szathmáry azért aggódott, mert nagyon is tudta, hogyan zajlanak az efféle „behívások”, s igyekezett elébe vágni a szervezési vagy „társadalmi” kapcsolatteremtési kísérleteknek. Katonatársaival a kapcsolatot nem tartja – jegyezte fel Bacsó, az UVATERV-nél vannak ugyan volt katonák, de velük csak köszönő viszonyban van. Szathmáry megemlítette, hogy őt lefokozták, de „azokat, érdekes módon” nem.⁵⁸⁰

Szathmáry megkapta az útlevelet és feleségével (aki ugyancsak egy tervező vállalatnál dolgozott technikusként) valamint egyik lányukkal (a másikkal az akkori szokásoknak megfelelően itthon kellett maradnia) egy hónapot töltöttek Ausztriában és Olaszországban. Nem kellett bemennie az Útlevélosztályra, inkább Bacsó százados szállt ki az UVATERV személyzeti osztályára 1965 szeptemberének elején, hogy kikérdezze. Feljegyzéséből kiderül, hogy Szathmáryék először Bécsbe mentek, hogy felkeressék egykori évfolyamtársa és jó barátja, Széll Gusztáv volt műszaki százados feleségét.

⁵⁷⁹ HIL KI 25952. sz. tiszti okm.gy.

⁵⁸⁰ ÁBTL 4.1. A-1158. Nyugaton járt volt horthysta ht. tisztek beszámolója az emigrációról, 1964-től. 53. Jelentés 1965.04.28.

Széll Szathmáryval ellentétben csaknem két évet töltött a fronton, többek között ott volt a doni csatában is, és ugyancsak súlyosan megsebesült. A háború utolsó hónapjait az 1. hadsereg parancsnokságán az 1/b. osztály nyilvántartását vezette, majd az osztály vezetőjeként szolgáltá végig. Emiatt az NKVD fogságába került, akik azonban néhány hónap után átadták a Katpolnak, és 1945 augusztusában szabadlábra helyezték. Széll nem volt „fatelepi tisztviselő”, ahogy Bacsó írta (az éppenséggel Szathmáry volt egy ideig 1946-ban – hogy ezt Bacsó keverte össze vagy izgalmaiban Szathmáry, nem tudni), hanem fogságban szerzett tudóbajából lábadozott, majd mérnökként dolgozott egy építőipari vállalatnál.⁵⁸¹



*Széll Gusztáv tartalékos tisztí
adatlapon, 1955 körül*

Szathmáryékkal rendszeresen összejártak, amíg Széll és családja 1956-ban el nem hagyták Magyarországot. Orvos feleségével Bécsben éltek; Széll Gusztáv 1965 tavaszán autóbalesetben meghalt. Szathmáry Gáborék utazásának egyik célja tehát a részvét nyilvánítása lehetett. De más is: nagyobbik lánya 1945-ben Ausztriában született – ezt a helyet is felkeresték. Bacsót mindezek a részletek – egy közel ötvenéves ember életútjának állomásai – aligha érdekelték. A halott Széll századossal (aki Szathmáryval együtt szerepelt a BM nyilvántartásában, az NKVD-vizsgálat, valamint német Vaskeresztje okán) sem tudott sokat kezdeni.⁵⁸² Másokkal viszont Szathmáry, mint fogalmazott, „szerencsére” nem találkozott, „senki sem közeledett” hozzá. „Nagyon köszöni a BM-nek, hogy megkapta az útlevelet, a határállomáson is nagyon udvariasan viselkedtek vele. [...] Távozáskor megjegyezte: szeretné, ha őszintén válaszolnák [!] neki a következőkre: igaz, hogy hivatásos katonatiszt voltam, de büntetve nem voltam, 15 éve egy helyen dolgozom, megbecsülnek, elégedett is vagyok, teljes mértékben híve és támogatója vagyok a szocializmusnak, akkor miért úrnak és miért nem elvtársnak szólítom.” Válaszát, ha adott egyáltalán, Bacsó százados nem jegyezte fel. Azt viszont rögzítette, hogy Szathmáry most „sokkal nyugodtabb volt”, „nem problémázott”, „szinte örömmel

⁵⁸¹ HIL KI 41700. sz. tiszti okm.gy.

⁵⁸² Széll halálát nem jegyezték rá kartonjára, sőt azt már halála után, 1965 nyarának végén állították ki, és 1975-ig rendszeresen áttekintették.

számolt be, igaz, hogy beszámolója operatív szempontból értéktelen. – Közölte, hogy a találkozásunkat és a beszélgetést államtitoknak tekinti”.⁵⁸³

1965 májusában kereste fel a BM Útlevélosztályát Perjés Géza is, aki turistaútlevelet kért Ausztriába és Svájcba, de voltaképpen kutatni akart Zrínyi Miklósról írandó tanulmányához. A hatóság viszont úgy vélte, bátyjával, Perjés József volt honvéd századossal kívánna találkozni, aki Nyugat-Németországban élt; 1945-ben nem tért haza, mert attól tartott, hogy háborús bűncselekményért felelősségre vonják. Perjés elmondta, hogy levelezik bátyjával (ezt természetesen kihallgatói is tudták), sőt nem zárta ki, hogy valami emigráns szervezet tagja, „akik véleménye szerint politikai kalandorok, akik egy olyan ügy zsoldosai, amely nem magyar és teljesen idegen érdekeket szolgál”. E sajátos *captatio benevolentiae* után – ami természetesen BM-es átiratban maradt ránk, vagyis nagyon is elképzelhető, hogy a beszélgetést nem Perjés terelte a testvére, ahogy a zsoldos szót sem biztos, hogy ő használta – az eljáró közeg felhívta figyelmét a *megkönyékezés* veszélyére. „Perjés [erre] elmondotta, hogy ő őszintén megmondja, hogy ezt a beszélgetést a maga számára nagyon hasznosnak tekinti, egyben biztosít bennünket arról, hogy ő mindenkor a magyar állam érdekeit képviseli, és azzal a bizalommal, amelyet végeredményben mint tudományos kutató kapott, nem fog visszaélni. [...] ő mindenké előtt Magyarországon kíván élni és még sokat szeretne írni.”⁵⁸⁴ Hazatérése után beszámolt „eredményes” levéltári kutatásairól, valamint két magyar emigránssal (köztük egy 1945 óta kint élő katonatiszttel) való találkozásáról, akiket mint erős magyar nacionalistákat jellemzett. Címüket azonban nem adta meg, ahogy hallgatott a bátyjáról is.⁵⁸⁵

Récsey Ottmár volt műszaki százados, a vegyi harc szakértője, a háború vége felé ugyancsak dolgozott hadsereg-parancsnokságon, mint Széll százados, de csak gázvédelmi előadóként. Még a háború vége előtt, a magyar határ közelében megadta magát és jelentkezett a szovjet csapatoknál, elkerülte a hadifogságot. Hadifogoly-átvevő táborban kezdte szolgálatát az új hadseregben. Évfolyam- és fegyvernemi társaival ellentétben azonban ő megragadt ott és egészen 1957 tavaszáig szolgált, miközben egészen az alezredek rendfokozatig vitte. Récsey százados (majd őrnagy, alezredek) a Honvéd Térképészeti Intézetben dolgozott, nem túl jelen-

⁵⁸³ ÁBTL 4.1. A-1158. Nyugaton járt volt horthysta ht. tisztek beszámolója az emigrációról. 139–140. Jelentés 1965. 09. 09.

⁵⁸⁴ ÁBTL 4.1. A-1158. Nyugaton járt volt horthysta ht. tisztek beszámolója az emigrációról, 1964-től. 61. Jelentés 1965. 05. 10.

⁵⁸⁵ Uo. 112–114. Jelentés 1965. 08. 11.

tős, de nem is jelentéktelen beosztásban.⁵⁸⁶ 1957 tavaszán eltávolították a Néphadseregéből, de meghagyták tartalékos alezredesi rendfokozatát és térképészként dolgozott tovább, csak éppen polgári „vonalon”, előbb a Geodéziai és Térképészeti, majd 1959-től a Kartográfiai Vállalatnál (ami ugyanazt a munkahelyet takarta, csak a név változott) műszaki ügyintézői beosztásban. 1976-ban innen ment nyugdíjba. Récsey százados sima beilleszkedése annak ellenére (vagy azzal együtt) történt, hogy ő is katonacsalládból származott, tüzér ezredes apja 1945 után Nyugaton maradt, felesége egy magas rangú MÁV-tisztviselő lánya volt, ráadásul 20 hold földdel (igaz, tőle 1952-ben elvált).⁵⁸⁷



*Récsey Ottmár civilben,
1957 után*

Ez az életút – Bacsó Tibor állambiztonsági optikáján át szemlélve – szembeszökő magabiztossággal ruházta fel Récseyt. Amikor 1966 nyarán találkoztak (Jugoszláviába kért útlevelet), közölte Bacsóval, hogy „körülbelül kétévenként rendszeresen szokott nyugatra utazni. Mint egyedül élő ember, minden pénzét utazásra költi. Nyugaton sok volt bajtársa, ismerőse él, akiket kiutazása során meg szokott látogatni”. Récsey előzékenyen, név szerint fel is sorolta egykori térképésznövendék iskolatársait, akik mind 1956-ban disszidáltak. De megemlítette apját, Récsey Lajos volt tüzér ezredest, aki akkor már az Egyesült Államokban élt. Ezzel kapcsolatban a volt százados utalt apjával és annak második feleségével való vagyoni jogi vitájára, és mintha arra célzott volna, hogy a hatóságok ebben segíthetnének neki. Annak kapcsán viszont, hogy egy munkahelyi kollégája – egyben kiszemelt útítársa – útlevílkérelmét elutasították, egyenesen megkérte Bacsó századost, hogy „nézzen utána az ügynek”, s ha egy mód van rá, a kolléga is kapja meg az útlevelet.⁵⁸⁸

⁵⁸⁶ Egy 1951-es jelentés szerint az Intézetben akkor 30 régi tiszt szolgált őrnagyi vagy azon felüli rendfokozatban. ÁBTL O-16537/149 Márkus Imre nyt. anyaga.

⁵⁸⁷ HIL KI 56055. sz. tiszt okm.gy.

⁵⁸⁸ ÁBTL 4.1. A-1159. Nyugaton járt volt horthysta ht. tiszt beszámolója az emigrációról II. köt. 424. BM III/III/3-b. alo., Bacsó Tibor szds. jelentése Récsey Ottmár volt ht. szds. külföldi útja előtti elbeszélgetésről, 1966. 11. 12.

Szathmáry, Perjés és Récsey századosok nem szerepeltek az állambiztonság nyilvántartásában, ellentétben Csaba és Demjén századosokkal. A hatvanas években a megfigyelők azt tapasztalhatták, hogy megfigyelteik beilleszkednek a szovjet típusú rendszer hazai mikrovilágaiba. A legalábbis látszatra azonosulásnak tűnő attitűdtől a súlyos fenntartásokon alapuló együttélésen át a még mindig élő sérelmek diskurzusáig sok mindent rögzítettek. Ezek a felvételek pillanatokat rögzítettek – hogy a folyamatok hogyan alakultak, mennyi megfontolás, mérlegelés, sőt szenvedés eredményezte a töredezett deklarációkat, abból vajmi keveset mutatnak meg. A századosok csoportjában megjelent a hatalom belsőbb köreivel folytatott beszélgetés is. A nyugati útvjáról „társadalmi kapcsolatként” adott beszámoló, vagy az egyetlen századossal ügynöki minőségben társalgó, majd jelentést író fél tucat volt tiszt esetei vezetnek át a beilleszkedés határterületeiről a kooperáció és kollaboráció szürke tartományaiba.

15. A kollaboráció kísértése

A beilleszkedés egyik lehetséges útja a politikai rendszernek tett különleges szolgálat. Akik 1945, de kivált 1948 után a hadseregben maradtak, voltaképpen ezt vállalták. Megtarthatták hivatásukat, nem kellett teljességgel új életstratégiát kidolgozniuk – sőt, valamennyire az új rend potenciális vagy valóságos elitjéhez sorolhatták magukat. Valójában ez a kiválasztottság időleges volt, afféle haladék. Az ötvenes évek elején néhány kivétellel ez a haladék a századosok számára lejárt, sorra kihullottak a rostán és ott folytathatták, ahol társaik pár éve kezdték el – segédmunkával, fizikai erőfeszítésekkel, változó munkahelyek gyanakvó légkörében.

A szovjet típusú rendszer politikai rendőrségével való együttműködés a különleges szolgálat rejtett formája. A potenciális ellenség egy csoportja az állambiztonság számára értékes eszköz, lehetőség a vélt vagy valódi ellenfelek zárt világába való behatolásra. A volt katonatisztek kiemelten veszélyes ellenséges csoportnak számítottak. A volt tiszteket zárt kasztnak, szűk, a valamikori hierarchiát továbbra is figyelembe vevő, elkülönülésüket egymás ismeretére, szabályozott nyelvi és magatartáskódexre alapuló csoportnak tekintették. Hogy ennek mennyi valóságos alapja volt, pontosan nem tudható. A rendelkezésre álló forrásokból inkább az ellenkezője derül ki. A túlélés és a beilleszkedés egyaránt e csoportjellemzők feladását, tagadását írta elő. Az állami felügyelet intézményeinek ettől függetlenül szükségük volt az informátorokra.

A századosok jelentős részét nyilvántartották, hosszabb-rövidebb ideig figyelték, s ennek dokumentációja is fennmaradt néhány esetben. E töredékes adatokból világos, hogy az állambiztonság jelentős számú volt tisztet foglalkoztatott hálózati munkatársként.⁵⁸⁹ Az is feltételezhető, hogy a

⁵⁸⁹ Lásd például ÁBTL 3.1.5. O-14.994/1. BM Somogy m. „Belső elhárítás területén lévő ellenséges elemek” c. objektumdosszié. Az 1962-ben nyitott akta szerint a

beszervezés alapja esetükben – főleg a korai időszakban, az ötvenes évek végéig – az úgynevezett presszió lehetett, vagyis a hálózati szerepekre vállalkozók a repressziótól való mentességet „vásárolták meg”. A meggyőződésből együttműködők száma bizonyára jóval kisebb – bár a rendszerrel, vagy annak vélt, valódi értékeivel, céljaival való azonosulás egyáltalán nem elképzelhetetlen.

A hátrányoktól vagy büntetéstől való mentesség vagy menekülés természetesen nem lebecsülhető előny. Ezen túlmenően az állambiztonságról szóló tanulmányok adatok hiányában keveset szólnak arról, milyen további „eredményeket” könyvelhetett el az együttműködésre kész hálózati személy. A kevés feltárt eset arra vall, hogy nem sokat. Az egyik alapesetet éppen az előző fejezet tárgyalta. A nyugati utazás, illetve annak megvonásának eshetősége már enyhe nyomásra is az alkalmi, laza és felszínes együttműködésre készítette az érintetteket. Ezekben a laza kapcsolatokban a nyert információk száma és állambiztonsági értéke általában csekély.

A századosok vizsgált csoportjában 1945 után mindössze három esetben maradt nyoma annak, hogy a szervek ennél rendszeresebb, valódi hálózati együttműködésre próbáltak rábírnivalak. Egy esetben ez megvalósult, s valószínű, hogy még egy százados is hálózati ember volt néhány évig. Egy esetben viszont az állambiztonság szervező igyekezete teljesen eredménytelen maradt. A hiányos adatok, hiányzó dokumentáció miatt persze nem lehet kizárni, hogy mások is együttműködtek. Meg kell jegyezni, hogy mindhárom említett százados szerepelt az ellenséges elemek (célszemélyek) nyilvántartásában, bár komolyabb nyomozás, eljárás egyikük ellen sem folyt.

A jelenleg rendelkezésre álló hálózati nyilvántartóban mindössze egyetlen százados szerepel, Láng Gyula. Ő sem a voltaképpeni kartonrendszerben, csupán egy 1970-es években készült névsorban, amely azokról a hálózati személyekről készült, akik 1956-ban vagy a következő évtizedben elhagyták az országot.⁵⁹⁰ A listát a BM III/II-2. (kémelhárítás az NSZK és Ausztria hírszerzőivel szemben) osztálya, dr. Szalma József osztályvezető kérte a BM Nyilvántartó Központjától, „esetleges kapcsolatfelújítási lehetőség kutatása céljából”. Láng százados a mintegy 1300–1400 nevet tartalmazó terjedelmes iratban szerepelt, utolsó magyarországi, ta-

megyében a volt „horthysta” katonatisztekkel külön „vonalként” foglalkoztak. Jelentőségüket az is fémjelzi, hogy az ellenséges elemek összesen kb. 263 főnyi állományából a volt tisztek 129 fővel részesedtek, vagyis a teljes célszemélyi állomány csaknem felét adták. A katonatiszti „vonalon” Somogyban 1960-ban 8 ügynököt és 1 informátort foglalkoztattak, kétharmaduk (6 ügynök) az egykori tisztek közül került ki.

⁵⁹⁰ ÁBTL 1.11.10. 64-149/1974.

tai lakcímével. Beszervezéséről, fedőnevéről, hálózati munkájáról egyetlen irat sem maradt fent, illetve ha mégis, abból ő nem azonosítható. Láng apja a csákvári Esterházy-uradalom intézőjeként dolgozott, ő maga az évfolyam igen kevés önköltséges hallgatóinak egyike volt. Harmadmagával fogatolt vonatos kiképzést kapott, és a 2. vonatosztály (később II. fogatolt vonatosztály) kötelékében szolgált az egész háború alatt. Kétszer is megjárta a keleti harcteret, először a Gyorshadtesttel 1941-ben, majd 1942–1943-ban a 2. magyar hadsereggel. Mint szállítási szakember azonban nem volt tűzvonalban sem ekkor, sem a háború végén. Az amerikai fogságban részt vett a Nyugatra került magyar javak (esetében ez járműveket jelentett) összegyűjtésében és hazaszállításában, s ennek végeztével, 1946 késő őszen tért csak haza. Különféle fizikai munkákat végzett, volt csomagoló, vasúti pályamunkás és távírdai alkalmazott, 1950 és 1955 között pedig a Komárom megyei Állami Építőipari Vállalatnál dolgozott Tatabányán, mint betanított gépszerelő illetve -kezelő.⁵⁹¹

Amennyiben Láng valóban végzett hálózati tevékenységet, az valószínűleg 1953-ban kezdődhetett. A Sztálin halálát követő letartóztatási hullámban tíz Tatabánya környéki lakost is őrizetbe vettek, akik a helyi Április 4-e Gépgyárban dolgoztak, de közülük többen a háború végéig katonatisztként szolgáltak.⁵⁹² Államellenes izgatással vádolták őket, mert összejártak, a Szabad Európa Rádiót hallgatták és megbeszélték a híreket. Sztálin halála után is ezt tették. Minderről egy ügynök adott hírt, aki valószínűleg tagja volt a „csoporznak”, mert az ügy minden kihallgatási tervében szerepelt, hogy „felmerülése esetén” személyi adatait felveszik, majd „mással folytatják” (tudniillik a kihallgatást). „Láng Gyula százados, tatai lakos, aki Tatabányán az építkezésen dolgozik. Felesége tanárnő” valóban egy másik volt tiszt kihallgatásának jegyzőkönyvében bukkant fel, először és utoljára. „Sógoromnál, Polgár Sándor tanítónál ismertem meg, későbbiek során vele nem beszéltem.”⁵⁹³ A társaság tagjai egyenként két – három és fél év börtönt kaptak, amit másodfokon valamelyest enyhítettek. Láng második feleségével és kisebbik gyermekével (az első a „fogság idején” született Alsó-Bajorországban, ahol eszerint Láng már meglehetősen szabadon élhetett; ő édesanyjával Budapesten élt) 1956-ban elhagyta Magyarországot. A hatvanas évek elején elsősorban azért vették nyilvántartásba, mert katonatiszt volt, disszidált, s szerepelt a megyei vonal-dossziéban. Ebben az időben a nyugat-németországi Neustadt an der

⁵⁹¹ HIL HM KI 60211. sz. tiszti okm.gy.

⁵⁹² ÁBTL 3.1.9. V-103545 Dénes Sándos és társai ügye.

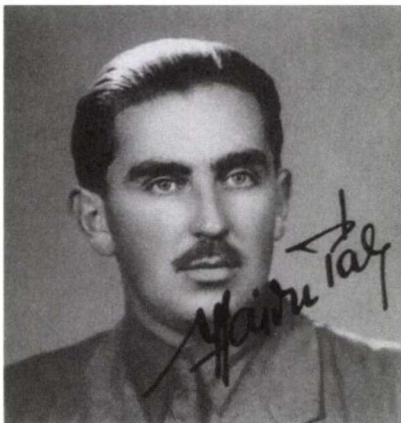
⁵⁹³ Uo. 116. Jegyzőkönyv Doba László kihallgatásáról, 1953. márc. 28.

Weinstrasse városkában élt, levelezett Tatán élő rokonaival, apósa pedig 1963-ban meglátogatta.

Ha feltételezzük, hogy Láng nem tévedésből szerepelt a Szalma ezredes számára összeállított listában (ami egyáltalán nem kizárt), akkor lehetséges, hogy ő volt az a jól védett hálózati személy, aki lebuktatta a Tatabányán Sztálin halála után változásban reménykedő társaságot. De éppen így lehetséges az is, hogy ő is velük hallgatta a Szabad Európát, és a beszerzés árán úszta meg a többieknek osztályrészül jutó pár év börtönt. Akárhogyan is történt, Láng, aki a szervek tudomása szerint semmit sem csinált 1956-ban, emigrált, amiben szerepe lehetett annak is, hogy

el akarta hagyni e szerepét is, egyszer és mindenkorra. Célsemélyi nyilvántartó kartonját 1974-ben vették kézbe utoljára, pontosan akkor, amikor a listát összeállították Szalmának.

Hajdu Pál gyalogos százados egy református lelkész fiaként látta meg a napvilágot, egyik fivére ugyancsak református pap lett. Mint oly sokan az évfolyamtársak közül, Hajdu is hamar meg akart nősülni – menyasszonya egy nyugállományú gazdasági alezredes tanítóként dolgozó lánya éppoly vagyontalan volt, mint a fiatal hadnagy.⁵⁹⁴ A házassági engedélyt csak



*Hajdu Pál tartalékos tiszti
adatlapon, 1955 körül*

azután kapta meg, hogy a 14. kerékpáros zászlóaljjal részt vett az 1941-es szovjet hadjáratban, ahonnan sebesülten tért vissza. Hajdut 1943-ban átképezték, a páncélos fegyvernemnél szolgált a háború hátralévő részében, majd szovjet fogságba került. Önéletrajzának érdekes adaléka, hogy egy foglyokból álló kolhoz vezetője (egyik életrajza szerint „agronomja”) volt Tulában, és jó munkájáért került az egyik első, 1947 nyarán hazatérő transzportba. Szegeden telepedett le, a hadseregből B-listázták, egy textilgyárban lett beosztott tisztviselő. Itt lépett be a szociáldemokrata párt-

⁵⁹⁴ HIL HM 488.621/1942. – A ny. áll. gazdasági alezredes havi 150 P-t ajánlott fel kaució helyett (amelyet nem tudott biztosítani). Halála után lányára hagyta volna saját 15 ezer pengő értékű életbiztosítását, amelyet „dollárban és svájci frankban” tartott. Hajdu saját házassági óvadékát apja, a tyukodi református lelkész hadikölcsöne képezte, aki „épp hogy fel tudta tisztességgel nevelni négy gyermekét”.

ba 1947-ben, majd még 1948 januárjában átigazolt a kommunistákhoz. 1948 tavaszán kísérleti tiszti átképző tanfolyamra hívták be, de egy hónap múlva elbocsátották onnan. A pártegyesülést követően kizárták az MDP-ből és ősszel a szegedi Kender-Juta is elbocsátotta, mint volt tisztet. Hajdu – akinek felesége ugyancsak állás nélkül maradt, s ekkor már két fiukról kellett gondoskodniuk – alkalmi munkákból élt addig, amíg 1949 januárjában diakónusként az Országos Református Szeretetszolgálat tisztviseleje nem lett. A következő év nyarától az egyik szegedi református egyházközösség diakónusaként dolgozott.⁵⁹⁵

1959 elején a Belügyminisztérium Csongrád megyei Rendőrkapitánysága Politikai Nyomozó Osztálya csoportdossziét nyitott „Kékszoknyások” fedőnéven. Eredetileg az MSZMP egyik szervezetéhez érkezett a feljelentés, hogy a szegedi pedagógiai főiskola néhány hallgatója egyházi kereteken kívül bibliaolvasásra, lelki gyakorlatokra jár az egyik főiskolai alkalmazott lakására. Az állambiztonság a párt jelzése nyomán látott munkához, és hamarosan arra a következtetésre jutott, hogy a „bethánista szekta” folytat széles körű szervezést az ifjúság körében. Nem csupán valásoktatásról, imaórákról van szó, hanem a „társadalmi rend elleni nevelésről”.⁵⁹⁶ A hitbuzgalmi kör vezető alakja, Bors Julianna a főiskola gazdasági részlegén, a tankertben dolgozott, ahol a hallgatók gyakorlati időt töltöttek. A kör tagjai között voltak fiatal református lelkészek és főiskolai hallgatók. Az állambiztonság az ügyre állított három hálózati személy közül kettőt a hallgatók köréből szervezett be. A harmadik, a „Szegefű” fedőnevű ügynök Hajdu Pál diakónus volt, aki „1958 márciusában lett beszerelve a református lelkészek körébe. A csoportban nem szerepel, de tud Gacsályi József és Borsos Gerzson László [ref. lelkészek] tevékenységéről és személyesen ismeri azokat a tagokat, akik Gacsályi József lakására járnak és azok részére eligazítást tart. A csoportban semmi tevékenységet nem fejt ki”.⁵⁹⁷

A hatóságok a fennmaradt iratok szerint eleve nem szándékoztak politikai perig vinni az ügyet. Eredetileg a szegediek Bors Juliannát azért le akarták tartóztatni, állásából elbocsátani és internálni. Ezenkívül terveztek még elbocsátásokat, főiskoláról való kitiltásokat, rendőri figyelmeztetéseket, lelkészek működéstől való eltiltását. A budapesti központ azonban arra figyelmeztetett: vigyázzanak, nehogy vallásüldözés gyanújába keveredjenek. Végül a fegyelmi eljárásokat teljesen a főiskolára bízták.

⁵⁹⁵ HIL HM KI 28417. sz. tiszti okm.gy.

⁵⁹⁶ ÁBTL O-10954/1. „Kékszoknyások” csoportdossz., 298–310. BM Csongrád megyei Rendőrkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya, Realizálási terv a „Kékszoknyások” fn. csoportdossziés ügyben, 1959. 03. 26.

⁵⁹⁷ Uo. 304.

Az ügyet vivő rendőr százados nyomatékosan figyelmeztette a főiskola pártvezetését, hogy a rendőrségről senki sem beszélhet, mindent maguk intézzenek el. Senkit sem tartóztattak le, Bors Juliannát egyszerűen elbocsátották, 1959 nyarán öt hallgató lányt kizártak a főiskoláról, egyben az ország minden egyeteméről és főiskolájáról.

A „Szegefű” fedőnevű ügynöknek összesen két jelentése került a dossziéba. Az első az ügy egyik alapidokumentuma, Bors Julianna kapcsolati körének kialakulásáról szólt, arról, hogy a főiskolás lányok hogyan kerültek kapcsolatba vele a pénteki bibliaórákon. „Szegefű” ekkor jelentést tett az úgynevezett gyermek-istentiszteleti csoportvezetőkéről is (szám szerint hét főről), hozzátéve, hogy abban a lelkészi hivatalban, ahol ő dolgozik irodavezetőként, nincsen bethánista.⁵⁹⁸ A másik csupán a főiskolai kollégiumban történt házkutatásról tartalmazott hallomásokot, illetve az ügyben érintett egyik lelkész, Gacsályi József véleményét rögzítette az ügyről. A tartók értékelése szerint „Szegefű” nem volt mindenben őszinte, pontosan megjelent ugyan a találkozók, de egyes értesüléseit elhallgatta.⁵⁹⁹

„Szegefű” valódi személyi adatait az operatív dosszié a szabályok szerint nem tartalmazhatta volna. Hajdu Pál beszervezési és munkadossziéja nem maradt fent, más jelentései nem ismeretesek, hálózati tevékenysége tehát egyedül a szegedi nyomozók slendriánsága miatt azonosítható. A „Kékszoknyások” fedőnevű akció az 1959-ben zajló többi politikai ügyhöz képest nem tűnik jelentősnek. A benne érintett több tucat főiskolásnak, Bors Juliannának, a lelkészeknek azonban – bár ezt nem tudhatjuk biztosan – életük meghatározó fordulatát hozhatta. Ebben „Szegefű” szerepe nem alapvető, de távolról sem jelentéktelen. Hajdut nyilván a klerikális reakció elleni részleg verbuválta, 1956-os szerepéről a dokumentumok nem tudnak, a beszervezés alapját csak találgathatjuk. Lehetséges, hogy évtizedeken át jelentett az egyházközség hangulatáról, de lehet, hogy az együttműködés akár ezt az ügyet követően nem sokkal megszakadt. Akárhogyan is történt, az állambiztonság nem volt hálás. Hajdut 1958-ban lefokozták. 1978-ban ment nyugdíjba az egyházközségtől. Megérte a rendszerváltást, 1991-ben visszakapta századosi rendfokozatát, 1995-ben pedig kérelmére tartalékos alezredessé léptették elő. Utóbbi esetben előléptetéséért közbenjárta dr. „vitéz” Kováts Tibor nyugállományú alezredes, vitézi székkapitány. Kováts dr. támogató levelében kiemelte, hogy Hajdu a helyi Honvéd Hagyományőrző Egyesület tagja.

⁵⁹⁸ Uo. 202–203. Jelentés, 1959. 02. 23.

⁵⁹⁹ Uo. 229–230. Jelentés, 1959. 03. 12.

Náday Zoltán százados édesapja, Náday István vezérezredes volt a legmagasabb rendfokozatú és beosztású katona a századosok felmenői között. 1942–1944-ben az 1. honvéd hadsereg parancsnokaként szolgált. Náday tábornok a tábornoki kar kevés számú meggyőződéses német- és náciellenes tagjainak egyike volt, ezért a német megszállást követően hamarosan leváltották, majd nyár elején nyugdíjazták.⁶⁰⁰ 1944 szeptemberében azonban Horthy őt küldte a szövetségesekhez első fegyverszüneti delegációja vezetőjeként. Náday tábornokot kissé kalandos kényszerle szállását követően Casertába, az angol–amerikai csapatok parancsnokságára vitték. Missziója kudarcba fulladt, mert nem volt felhatalmazó levele a fegyverszünet megkötésére és rejtjeles rádiókapcsolatot sem sikerült létesítenie Budapesttel. Csak kerülő úton továbbíthatta azt az üzenetet, hogy a magyar fegyverszünet ügyében a már hadseregével az ország területére ért Szovjetunió az illetékes. A tábornokot a nyilas hatalomátvételt követően távollétében halálra ítélték. 1945 őszén Németországon keresztül érkezett haza.⁶⁰¹

Fiát a jelek szerint nem feltétlenül szánta katonának, Náday Zoltán polgári gimnáziumban érettségizett. 1939-ben avatták tüzér hadnaggyá, ezután a háború végéig a 23. tábori tüzérosztály kötelékében szolgált, utoljára ütegparancsnokként. Megjárta a Don-kanyart, majd 1944 áprilisától ismét a frontra került. Előzőleg megnősült, apósa híradó alezredes volt, ugyanúgy vagyontalan, mint Náday tábornok.⁶⁰² 1945. március végén Besztercebánya térségében Náday százados átvette a parancsnokságot a sajátja mellett még négy üteg felett, majd a teljes állománnyal átállt a Vörös Hadsereg oldalára.⁶⁰³ A századost embereivel együtt Hajmáskérre irányították, mint az alakulóban lévő magyar hadsereg 5. hadosztályába sorolt 9. tábori tüzérosztály jövődő parancsnokát. Bár Náday nagyon gyorsan, április 20-án átvette beosztását, bevetésére nem került már sor, mert a há-

⁶⁰⁰ Ebben szerepet játszott az is hogy felesége – legalábbis egyes vélemények szerint – félig zsidó származásúnak minősült. Ungváry 2004, 551. 36. lj.

⁶⁰¹ Kállay Miklós emlékiratai (Kállay 1991) szerint 1944. március 19-én Náday tábornok a miniszterelnök által megkérdezett három vezérezredes közül egyedülként hajlandó lett volna a bevonuló németekkel szembeni katonai ellenállás vezetésére. Szeptemberi küldetéséről lásd Szakály 2008.

⁶⁰² HIL HM 529.865/1943. – Kattay Rezső alezredes kérte az óvadék elengedését, és 150 pengő/hó apanage-t ajánlott fel. Felesége ugyan egy 50 ezer pengőre értékelt ház tulajdonosa volt Rákosszentmihályon, ez azonban saját házassági óvadéktőkéjük biztosítékául szolgált. A Náday család óvadéktőkéje (90 eK értékű koronajáradék) már korábban teljes egészében elértéktelenedett.

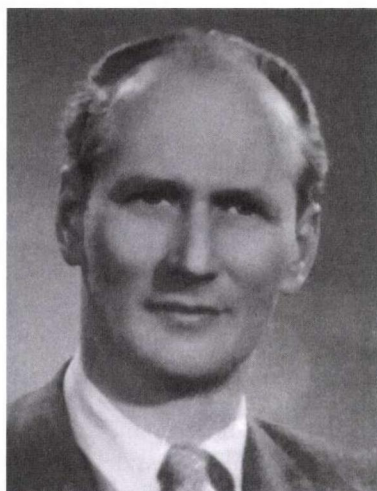
⁶⁰³ Ungváry 2004, 496. – a 24. gyaloghadosztály 2587 katonája állt át ekkor a szovjet csapatokhoz. Uo. Részletesebben lásd Kis 1995, 135–154.

ború véget ért. A tüzérosztályt a hadosztállyal együtt 1945 nyarán leszerelték. Nádayt előbb világnézeti átképző tanfolyamra vezényelték, majd gyorsan igazolták. Egy darabig az állomány nélküli hadseregben töltött be különféle beosztásokat, majd 1946 októberében vezénylés alapján megkezdte gépészmérnöki tanulmányait a műegyetemen. Mint műszaki és tüzértiszteknek általában, két félét neki is beszámítottak, így 1949-ben végzett. Közben, még 1947 nyarán a B-lista eljárásban a hadsereg állományában tartották, századosi rendfokozatban, sőt egyetemi tanulmányai kezdetén a végzés követő további tízévi szolgálatra kötelezte magát. Ebből azonban semmi sem lett. 1949 őszén még a Honvédelmi Minisztérium Haditechnikai Intézetének előadója lett, sőt a következő évben őrnaggyá léptették elő, de 1950 végén létszámfelettiként leszerelték. Az Erőmű- és Hálózattervező Vállalatnál kezdett el dolgozni, ahol hamarosan osztályvezető mérnöki besorolást kapott.

Náday Zoltán pár év alatt futotta be azt a pályát, amihez sok századosnak tíz-tizenöt év kellett (ha egyáltalán befutották). A hadseregben maradhatott, megtarthatta rendfokozatát, a legnehezebb átmeneti években mérnöki tanulmányokat folytathatott, előléptették és egy minisztériumi intézetben kapott beosztást. Ebben egyaránt szerepet játszhatott apja antifasiszta múltja és saját ellenállói tevékenysége: Náday és útegei tevőlegesen járultak hozzá a Vörös Hadsereg előrenyomulásához, ráadásul kész volt harcolni a németek ellen. Ha nem is maradhatott a hadseregben – érdekes és jellemző módon szemben olyanokkal, akiknek „előéletét” az övével össze sem lehetett hasonlítani –, azért soha nem kellett fizikai munkát végeznie, hamarosan vezető mérnök lett, 1954-ben a Nehézipar Kiváló Dolgozója kitüntetést kapott, nem kényszerült munkahely-változtatásokra, sőt az ERŐTERV-től ment nyugdíjba.

A gyanú árnyéka azért Náday századost sem kerülte el. Apósát, Kattay Rezső alezredest már 1948-ban nyugdíjazták. Kattayéknak egy családi házon kívül száz hold földbirtokuk is volt – a rákosszentmihályi házat eladták, a földet pedig bölcsen és idejekorán felajánlották az államnak, így Kattay is mérnöki munkakörben helyezkedhetett el. Náday tábornok megkapta a neki járó nyugdíjat, de 1951-ben elhagyta Budapestet. A kitelepítések érinthették volna; valószínűleg jobbnak látták, ha maguk mennek. Így kerültek Perőcsénybe, s Náday István 1954 januárjában, 66 évesen meghalt a balassagyarmati kórházban. „Fia örül, hogy a néphadseregben úgy bocsátották el, hogy polgári elhelyezkedése ellen nincs kifogás. Most jól fizetett állásban van és tudomásom szerint jól végzi munkáját. Az én hivatalomnak is sokat fordít, igen jól. Felesége egy volt vezérőrnagy [!] lánya, aki politikailag teljesen éretlen és sokkal kevésbé tud beilleszkedni mai társadalmi rendünkbe, mint férje, de nem több, mint tipikus

elégedetlen háziasszony, amiből olyan sok van. Családlag ritkán jövünk össze, hivatalomban hetente szoktunk találkozni” – írta Náday Zoltánról egy ügynök ebben az időben.⁶⁰⁴ 1956-os magatartásáról az ERŐTERV személyzeti osztályának vezetője így vélekedett: „higgadt, megfontolt magatartásával, valamint személyes példamutatásával elősegítette vállalatunknál a politikai és gazdasági rend helyreállítását. Határozottan elítélte az ellenforradalmi cselekményeket, a forrófejű fiatal mérnököket igyekezett meggyőzni a helyes magatartás fontosságáról. Bár tevőlegesen nem vett részt az ellenforradalom elleni küzdelemben, az akkori általános hangulatban, mely az értelmiség részéről tapasztalható volt, magatartását pozitívan lehet értékelni.”⁶⁰⁵ Hasonló tartalmú egy ugyanekkor keletkezett minisztériumi előterjesztés: „Az ellenforradalmi időszak alatt csendes, hallgatag magatartást tanúsított, de több alkalommal kifejtette, hogy az egész megmozdulás teljesen ésszerűtlen és céltalan.”⁶⁰⁶ A forradalomhoz tehát Náday százados legalábbis óvatosan és szkeptikusan viszonyult. Környezetében nem mindenki oszthatta véleményét, de magányos sem lehetett – az ERŐTERV objektumdossziéja semmi különös eseményt nem rögzített 1956-ból.⁶⁰⁷ 1957-ben Villamosipar Kiváló Dolgozója lett. Bár származása és „ludovikás” múltja előkerült, de rendfokozatát az 1958-as felülvizsgálatot követően is megtarthatta.



*Náday Zoltán tartalékos
tiszti adatlapon, 1955 körül*

⁶⁰⁴ ÁBTL 3.2.2. T-12/1. Nagy Ernő B-dossziéja, 102. „6150” jelentése barátairól, ismerőseiről 1953. 07. 31. Nagy egykorú volt Náday Zoltánnal, a háború alatt a *Magyar Szárnyak* c. repülési szaklap szerzője volt, 1945 után szakfordító, műszaki könyvtáros, a *Technika* c. lap szerkesztője. Náday István tábornok az ügynöknek gyermekkorra óta pártfogója volt.

⁶⁰⁵ HIL HM KI 17621. sz. tiszti okm. gy.

⁶⁰⁶ ÁBTL 3.2.2. T-12/1. Nagy Ernő B-dossziéja, 98. A NIM Személyzeti és Oktatási Főosztályának javaslata Náday Zoltán kiküldetéséről, 1958. 12. 12.

⁶⁰⁷ ÁBTL 3.1.5. O-14670/1 MVM Erőmű és Hálózat Tervező Vállalat objektumdosszié. A vállalat területén dolgozó, nyilvántartásban szereplő személyek száma 1969-ben egyébként 30 fő volt, ebből 18 volt hivatásos katonatiszt (!). Náday természetesen szerepelt a nyilvántartottak között.

A Nehézipari Minisztérium (NIM) Személyzeti és Oktatási Főosztálya 1958 decemberében az iparigazgatóság és a miniszterhelyettes egyetértésével javasolta Náday Zoltánt „Egyiptomba – egyetemi színvonalú – szakelőadónak beállítani”. Valójában főiskolai (*college*) szintű matematikai és elektrotechnikai oktatásról volt szó. Nádayt kiváló angol nyelvtudása, jó elméleti felkészültsége és műszaki érzéke, komoly és megfontolt egyénisége alkalmassá teszi magasabb vezetői beosztásra is – hangsúlyozta a javaslat. Ezt jelezte a hivatalos kiküldetés, ami az ötvenes évek évek végén a félig-meddig barátinak számító arab országba is igen komoly elismerésnek számított. És határozottan felkeltette az állambiztonság érdeklődését Náday százados iránt. Bár az 1958-as rendfokozati felülvizsgálat idején az érdeklődő kiegészítő parancsnokságnak azt válaszolták, hogy nem szerepel nyilvántartásban, ez nem volt igaz. Nemcsak ott szerepelt, hanem négy-öt további dossziében és listában is. „Érzem munkám megbecsülését, tudom, hogy a nép igaz ügyén, a szocializmus építésén dolgozom, ez szabta meg az ellenforradalommal szemben elfoglalt álláspontomat és ez sarkall a további munkára” – írta Náday 1958-as önéletrajzában. Paradox módon ezt érezte az állambiztonság is: megkezdődött Náday Zoltán „tanulmányozása”.⁶⁰⁸

A különféle iratok között ott szerepelt a NIM kiküldetési javaslatának teljes dokumentációja, de legérdekesebbnek egy 1959. januári környezet-tanulmány tűnik. A kikérdezett lakótársak nem sokat tudtak Náday tábornokról, de fia átállásáról sem. Az ellenállási mozgalom egydimenziós ábrázolása tizenöt évvel a háború után már erősen hatott. Azt viszont, hogy hamarosan Egyiptomba megy, hogy az ottani „technológián” oktasson, nagyon is jól tudta mindenki. Párttagságáról nem voltak információk, de arról igen, hogy politikai kérdésekről Náday százados „ritka esetben mond véleményt. Több esetben azonban azt hangoztatja, hogy ha dolgozhat és a keresetéből meg tud élni, akkor teljesen megelégedett. A népi demokratikus rendszert jónak tartja és ez ellen semmi kifogása nincs.” Náday Zoltán háztartásbeli feleségével, két kiskorú gyermekével és felesége szüleivel lakott ekkor egy Hegyalja úti kétszobás lakásban (más iratok szerint társbérletben). Szórakozni ritkán jártak, ő maga műszaki fordításokat végzett munkaidő után, keresetkiegészítés céljából. Mindkét testvére Chilében élt, öccse kivándorló útlevéllel távozott 1948-ban. Nem leveleztek, testvérei a szülők halálát tudató levelére sem válaszoltak – a

⁶⁰⁸ Ennek dokumentumait lásd ÁBTL 3.2.4. K-1157. Náday Zoltán dossz. A további idézetek innen. – Jellemző, hogy az iratot 1996-ban 2040-ig titkosították, s csak a 2003. III. tv. alapján vált hozzáférhetővé, miután az Információs Hivatal nem emelt ellene kifogást.



A Különlegességi Cukrászda dolgozói 1960 körül. Nem ők voltak azok...

kikérdezettek felettébb jellemző módon ezt is tudták. Lakásán időnként vendégeket fogad, s „az adatszolgáltató a beszédfoszlányokból, melyeket néha hallanak, [!] feltételezik, hogy a hozzá járó személyek mérnökök és nevezett munkatársai”. Egy informátor tudni vélte, hogy Nádayék 1956-ban emigrálni akartak, de mivel a határt már erősen őrizték, visszafordultak. Ez a kedvezőtlen adalék nem késleltette a BM terveinek végrehajtását – ellenkezőleg, inkább siettek vele. Hogy a beszerzett adatokat alaposan át tudják tanulmányozni, a BM saját kezébe vette Náday kiküldetésének ügyét. Rácz Miklós rendőrnnyomozó őrnagy és Berényi százados már 1959. január 28-án az Andrássy (akkor Népköztársaság) út 70. szám alatti Különlegességi Cukrászdába invitálták Náday Zoltánt. A mindenki által csak régi nevén Lukácsnak nevezett egység pár éve még a szomszédos épületekben székelő Államvédelmi Hatóság étkezdéje volt – Rácz és Berényi, meglehet, otthonosan mozogtak benne.

A találkozóról készült jelentés szerint Berényi és Náday ismerték egymást, mégpedig útlevelügyben. Náday ugyanis elmondta, hogy problémák merültek fel a kiutazással, nem kapta meg az útlevelét, jöllehet januárban már szeretett volna kiutazni. Beszélgetőpartnerei biztosították arról, hogy „a hatóság részéről semmi kizáró ok nincs, valószínűleg az Útlevélosztályon fekszik el az ügy”. Náday azonban sejtetett valamit, és megkérdezte, hogyan viselkedjen politikailag. Az állambiztonságiak elmondták, mindenről beszélhet, ami nem államtitok, de „tartsa tiszteletben az egyiptomi uralkodó körök elképzeléseit” és ne agitáljon senkit. Az alosztály azt ter-

vezte, hogy „a későbbiek során, amennyiben [Náday Zoltán] erre alkalmas lesz, itthon bevonjuk a munkába”. Ezért javasolták neki, hogy a nyárra jöjjön haza szabadságra, és csak utána vigye ki a családját. Ennek alapján úgy tűnik, mintha Nádayt idehaza kívánták volna informátorként foglalkoztatni, az egyiptomi út csupán kiképzés és próba lett volna. Valójában azonban a hírszerzés számított rá.

Amíg Náday Zoltán az útlevelére várt, február 13-án a BM Politikai Nyomozó Főosztály III/2. alosztálya formálisan is javaslatot tett „Tanár” fedőnevű ügynökjelölt (vagyis Náday Zoltán) beszerzésére. A tervezet szerint azóta foglalkoztak vele, amióta kiküldetésének terve megfogalmazódott. A beszerzést az Útlevélosztályon akarták végrehajtani, alapja Náday „hazafias érzülete lesz”: a népi demokrácia megbecsüli, sőt lehetőségeket adott neki, nem volt hálátlan a munkájáért. Az imperialista országok elleni harc mindenki kötelessége, most Egyiptomban lehetősége lesz rá. Amennyiben elfogadja a „meghívást”, akkor nyilatkozatot íratnak alá vele, és egy további találkozón megejtik kiképzését. Ha nem, akkor titoktartási nyilatkozatot vesznek tőle „és az esetleg szükséges intézkedéseket” végrehajtják – ezeket a tervezet nem részletezte. Másnap a kiképzési tervet is elkészítették – ez a távoli terepen dolgozó ügynök feladattervét körvonalazta. Nádaynak figyelnie kellett az „imperialisták behatolásai szándékaira a Közel-Keleten”, hasonlóképpen „Egyiptom vezető köreinek politikájára” (hogy semlegesek maradnak-e), tanulmányoznia kellett „értelmiségieket, minisztériumi beosztottakat”. Javaslatokat vártak tőle személyekre, akiket majd a magyar titkosszolgálat beszervezhet.⁶⁰⁹ A kissé túldimenzionált (vagy inkább komolytalan) feladatok után következett a lényeg: Nádaynak figyelnie kellett volna magyar tanártársait – és diákjait, akik közül néhányan a későbbiekben Magyarországra jönnek befejezni tanulmányaikat. Információit a követségnek kellett volna leadnia, a kapcsolatot is majdan onnan kezdeményezik, mégpedig jelszóval (ami egy kis párbeszéd magyarul és angolul).

1959. február 17-én Rácz és Berényi ismét találkoztak Náday Zoltánnal, egy ezúttal meg nem nevezett vendéglátóipari egységben. Náday örömmel számolt be arról, hogy végre közölték utazásának (hó végi) időpontját. Az őrnagy és a (rendőr) százados a lényegre tértek: „Közöltük vele, hogy származása dacára a magyar állam kormánya megbízik benne. Ismerjük múltját, tudjuk származásának eredetét [!], azt is látjuk, hogy munkájával egy téglát rak a szocializmus talpkövéhez.” Náday kifejezte háláját két újsütetű ismerősének, amit azok szerényen elhárítottak: „itt

⁶⁰⁹ Ez már a tervezet egyik láttamozójának is sok volt, mert odaírta: ilyen javaslatokat az ügynök ne tegyen, azokat majd az operatív munka kialakítja.

a bizalom megnyilvánulása nem Berényi elvtárs és az én részemről van – írta Rácz őrnagy – hanem a magyar kormány és a magyar nép előlegezi számára ezt a bizalmat.” Annyira simának ítélték az „előrehaladást”, hogy eltekintettek attól is, hogy egy ponton az Útlevélosztály komorabb díszletei közé „invitálják” a jelöltet. Inkább rátértek a nemzetközi helyzetre, azon belül Egyiptom helyzetének elemzésére, mire Náday közölte: „ő körülbelül látja azt, hogy mi ezen a beszélgetésen vele milyen kérdésről akarunk beszélni, így teljes mértékben rendelkezésünkre áll és várja elképzeléseinket.” A beszélgetés célja valóban az együttműködés, felelték az állambiztonságiak, kérdés, hogy lát-e valami akadályt. „Tanár válaszában kifejtette, politikai, gazdasági vonatkozásban aggályai nincsenek, ilyen tekintetben, ha segítséget adunk részére, úgy képességeinek megfelelően rendelkezésünkre áll. – Egy tekintetben azonban némi aggályai voltak. Arra kért bennünket, hogy olyan feladatot számára ne adjunk, hogy ő neki a munkatársairól kelljen jelentéseket adni, mert szerinte ez spiclikedési jelleggel bír. Közöltük vele, hogy úgy látszik nem értett meg bennünket világosan, mert nem arról van szó, amit ő kifejtett.” De hogy azért megértse: *megis* arról van szó, a két rendőr a tankönyvi példával élt. Amennyiben valakit körülötte „megköörnyékeznak”, észrevételeit közölné-e, tették fel a kérdést. Náday szerint ez kötelessége. Másfél óra után ugyan nyilatkozat aláírására nem került sor, ezt a Városkapu nevű kocsmában másnap tartandó találkozóra halasztották. „Úgy gondolom, ez[ek] az értelmiségiek beállítottságából fakadó aggályok” – summázta a sikerjelentést Rácz.

Aki másnap már csak egyedül jelent meg a mondott helyen – a kezdeményezést azonban Náday Zoltán vette át. „Helyet foglalva mindjárt a lényegre tért. [...] arra az elhatározásra jutott, hogy számára nehézségeket jelent a hírszerző munka végzése Egyiptomban.” Rácz javaslatára a beszélgetést a Duna-parton folytatták, de Náday szilárd maradt. „Sem képességei, sem idegállapota nem teszik őt alkalmassá arra, hogy részünkre hírszerző tevékenységet fejtsen ki. Sokat gondolkodott a kialakult kapcsolatunkon, mely idegileg megviselte őt, sőt családja előtt is feltűnővé teszi a viselkedését.” Felesége előtt titkai nem voltak, ez komolyan megviselné. Állandó idegfeszültségben élne. „Ezért a korábbi megállapodással ellentétben kijelenti, hogy a velünk való együttműködést nem vállalja még annak árán sem, hogy ha letartóztatják vagy pressziót alkalmaznak ellene, vagy végső fokon kiutazását megtagadják.” Rácz őrnagy jelentése szerint végighallgatta Nádayt, s miután úgy látta, hogy a folytatás reménytelen („együttműködésre megfelelő alap nincs”) úgy döntött, megszakítja a kapcsolatot. Titoktartási nyilatkozatot nem vett fel.

Náday Zoltán 1959. február végén kiutazott Egyiptomba. Epilógusként a meghiúsult beszervezésről a budapesti központ tájékoztatta bi-

zonyos „Takács elvtársat” Kairóban. „A körülmények folytán kiutazását meggátolni nem állt módunkban. Takács elvtárs vagy valamelyik titkos munkatárs építsen ki Nádayval és a kintlévő tanárokkal társadalmi kapcsolatot. Kísérjék figyelemmel tevékenységüket, erősítsék bennük a haza iránti szeretetet.” Amennyiben „problémák merülnek fel”, jelezzék haza a „kellő intézkedések megtétele végett”. A dossziét lezárták. Náday Zoltánt az addigi adatok alapján, apja származása és háborúban szerzett német vaskeresztje alapján nyilvántartásba vették. Kartonját utoljára 1978-ban vették kézbe – addigra a százados hazatért, átesett néhány tartalékos tiszti továbbképzésen, és 1977-ben a felső korhatár elérése után törölték a tiszti nyilvántartásból.

„Szegfű” és talán Láng százados vállalták az együttműködést az állambiztonsággal – lehet, hogy úgy érezték, nem is tehetnek mást. Száz-száztíz ember közül ketten, ami nem mondható soknak. Náday százados esetében azonban maga a politikai rendőrség rögzítette részletesen, hogy a beilleszkedésnek ez a változata választás is volt. És lehetett mást választani.

16. A státusz (részleges) visszaszerzése

A beilleszkedés történeteiből látható, hogy azért a századosok számára is kínálkozott valamilyen jövő az új rendszerben. Az út, amelyen 1945 előtt jártak, valóban lezárult, az a középosztályi státusz elveszett. A korai szovjet típusú rendszer lefelé nivellálódó társadalmában ez sokak közös élettapasztalata volt. A státuszvesztés és a reintegráció tendenciáiról szólnak a következő adatsorok, melyek elsősorban a munkamegosztásban elfoglalt helyről szóló adatokat próbálják összegezni. A különféle kérdőíveken természetesen több száz foglalkozási megjelölés szerepelt – ezeket, amennyire lehetett, megpróbáltam egységesíteni. A 25. táblázat két időmetszetben, az ötvenes és a hatvanas évtizedforduló környékén ábrázolja a Magyarországon élő századosok foglalkozási adatait:

25. táblázat. Századosok munkaköre, 1950, 1960

Betöltött munkakör	1950, fő (%)		1960, fő (%)	
Segédmunkás	17	(20)	4	(5,4)
Szak- és betanított munkás	17	(20)	12	(16,0)
Alsófokú adminisztratív	27	(32)	22	(30,0)
Középfokú adminisztratív	5	(6)	15	(20,4)
Értelmiségi-szellemi	4	(5)	17	(23,0)
Vezető	–		1	(1,3)
Katonatiszt	12	(14)	1	(1,3)
Önálló mezőgazda	2	(2)	1	(1,3)
Önálló kisiparos	1	(1)	1	(1,3)
Összesen	85	(100)	74*	(100,0)

Forrás: HIL HM KI tiszti okmánygyűjtők, ÁBTL Operatív nyilvántartó kartonok adatai, ÁBTL A-338. Volt horthysta tisztek nyilvántartása.

* A vizsgált személyek számának csökkenése az 1956-os emigrációból adódik.

Ezek az adatok nem elegendőek ahhoz, hogy messzemenő következtetéseket vonjunk le belőlük. De hasonlítanak más, hasonló kutatások számszerű eredményeihez. Pihurik Judit az állambiztonság 1962-es „volt horthysta tisztokra” vonatkozó felméréséből vett 255 fős honvédtiszti (ebből 213 hivatásos) minta foglalkozási adatait elemezte. Úgy találta, hogy fizikai munkát csak a minta 36,7 százaléka végzett, míg „végzettségének megfelelő” – vagyis diplomához kötött – munkát 36 százalék. Az általa „adminisztratív beosztásúnak” nevezettek aránya 4,7, míg az „alkalmazottaké” 3,5 százalék.⁶¹⁰ Még korábban, 1959-ben maga a Belügyminisztérium végzett egy sajátos „felmérést”. Megvizsgáltak csaknem 800 olyan, szerintük „rendkívül súlyos bűncselekményt elkövetett horthysta elemet”, akiknek esetében a felelősségre vonás „elmaradt.” A fegyveres erőkhöz több mint 220-an tartoztak, ebből a volt katonatisztek 123 fővel részesedtek, a többiek csendőrök, rendőrök és „rongyosgárdisták” voltak. Ezeket az embereket szovjet hadbíróságok elítélték a negyvenes évek második felében, jobbra 25 éves kényszerszolgálatára. Büntetésüket félbeszakítva 1953–1955-ben átadták őket a magyar hatóságoknak, majd hosszabb-rövidebb őrizet után szabadlábra kerültek. Az ötvenes évek végén a fegyveres erőkhöz tartozók közül (a BM nem számította ki külön a katonák arányait) hatan „vezető beosztást” töltöttek be. Az állambiztonság a „vállalatvezetőkön” kívül ideszámította a „főeladókat”, a főkönyvelőket és az építésvezetőket is. Értelmiségiként dolgozott 29, tisztviselőként („könyvelő, adminisztrátor, bérelszámoló”) 16, „alkalmazott” (raktáros, portás, anyagmozgató) volt 8, önálló kisiparos egy fő. Az „egyéni gazdálkodók” 42 főnyi csoportját nyilván az egykori csendőrök visszahúzóási stratégiája magyarázza, fizikai munkásként (szak-, betanított és segédmunkások együttesen) 90-en dolgoztak. Nyugdíjas, eltartott, foglalkozás nélküli volt 34 fő, végül még 1959-ben is börtönben volt (más bűncselekmények okán) két fő.⁶¹¹ Még ebben a hosszú fogsága és megbélyegzettsége miatt fokozottan diszkriminált csoportban is csaknem negyedrészt a szocialista középosztály részesedése, míg a munkásoké egyharmad körül lehet. A gazdálkodók között a volt hivatásos katonatisztek nyilván csak elvétve szerepeltek, így az arányok már nem is térnek el alapvetően a századosok ekkori megoszlásától.

A 25. táblázatból is kitűnik, hogy deklasszálódás kezdettől differenciált. Nagyon eltérő mértékben érintette a korábban csaknem homogén

⁶¹⁰ Pihurik 2013, 470–471. A képzettségének megfelelő munkát végző kategóriában 13 fő vezető beosztásút is kimutatott.

⁶¹¹ ÁBTL 4.1. A-926. sz. dossz. Tömeggyilkosságokat elkövetett horthysta elemek jegyzéke. A BM II/5. osztálya javaslata a rendkívül súlyos bűncselekményeket elkövetett horthysta elemek felelősségre vonására, 1959. 07. 30.

hátterű, és avatásukat követően egységesen a középső középosztályi státuszt elfoglaló csoportot. Való igaz, hogy az egykori középső középhez képest a csoport csaknem háromnegyedét lefelé mobilizálta az 1945-ös rendszerváltás. A korábban egészen távoli munkássors 40%-nak jutott osztályrészül. A süllyedés tehát nagyon sokakat, jobbra nagyon súlyosan érintett. A vizsgált csoport több mint egynegyed része azonban 1950 táján is így vagy úgy, nagyjából új foglalkozást találva, kisebb részben saját hivatásában megragadva, megőrzött valamit, ami hasonlított a korábbi státuszához. Az integráció már 1950-ben, a háborút és a fogságot követő nagy útkeresés időszakában sem mondható *teljesen* sikertelennek. Az adatok is kirajzolják a közvetlenül a nagy megrázkódtatás után a századosok számára kínálkozó két státuszőrzési lehetőséget. Az egyik, a hadseregben való megkapaszkodás ekkorra már tűnőben volt; 1948–1949 táján még valószínűleg egynegyedük (!) szolgált az új hadseregben. 1950-re a viszatért tiszti csoport létszáma csaknem megfeleződött. A másik út, amelyen indulva el lehetett kerülni a lesüllyedést, a nem fizikai munkák alsó pereméről indult. Igaz, hogy minden második százados fizikai munkás lett – de csaknem ugyanennyien „megkapaszkodtak”, ha csak az alsófokú, beosztott adminisztratív tevékenység peremén is.

Egy évtizeddel később, a hatvanas évek elején már mutatkoznak a lassú státuszvisszaszerzés jelenségei. A fizikai munkát végzők száma a minta negyede alá csökkent. A katonai pálya ugyan lényegében teljesen bezárult, de amennyiben a szovjet típusú rendszerben középosztályról lehet beszélni, a századosok legnagyobb része – már és mégis – ott foglalt helyet. E középosztálynak persze csak egyik, de nagyon fontos kritériuma a munkamegosztás rendszerében elfoglalt hely. Idetartoznak a középfokú adminisztratív munkakörökben dolgozók, akiktől legalább középfokú, de inkább valamilyen felsőfokú végzettséget várnak el, akiknek alapvetően pozíciója beosztott, de munkakörükben legalább valamennyi önállóságot élveznek, az ezzel járó felelősséggel együtt. Innen vezet átmenet az értelmiségi munkakörben dolgozók felé, ahol valamilyen körvonalazott szak tudás, szakértelem határozza meg mind a végzett munka jellegét, mind az ezzel járó felelősséget. A szocialista rendszer értelmiséjje persze eleve és szükségszerűen beosztott értelmiségi, állami vagy kvázi-állami alkalmazásban áll. Az önállók (kisiparosok, kiskereskedők, gazdálkodók stb.) ugyancsak idetartoznak, mint a korábbi, háború előtti társadalmi finomrétegződésből egyenesen leszármaztatható (bár szinte felismerhetetlenségig összeszűkülte, létszámában összezsugorodott) középréteg.

Hogy a munkamegosztási szerkezetben elfoglalt ilyen pozíció milyen kereseti, vagyoni viszonyokkal párosult, s hogyan alakultak a századosok számára valaha igen fontos és manifeszt rang- és presztízviszonyok, arról

ezek a számok természetesen semmit sem mondanak. A kereseti és vagyoni adatok erre az időre kikoptak a kérdőívekből és a nyilvántartásokból is; ha szerepeltek is ott, rendszerint nem töltötték ki őket. Amin már fenn sem akadt senki, hiszen az ötvenes évek közepére – a parasztságot leszámítva – még a hatóságok is természetesnek vették, hogy senkinek sincs semmije, legalábbis ami említésre méltó.

Így is mintegy negyven százados kereseti viszonyairól rendelkezem adatokkal, ám ezek nagyon hiányosak, személyenként leggyakrabban csak egyetlen év adata maradt fent. A negyvenes évekből például alig egy-kettő áll rendelkezésre: Skultéty László százados 1947-ben havi 700 Ft-ot keresett Győrött textilgyári munkásként, Kócsy Elemér volt híradó százados telefonszerelő szakmunkásként Budapesten 1948-ban alig többet, 800 Ft-ot. Ezzel mindketten az 1949. évi (!) átlag (616 Ft) fölött álltak. Alatta maradt viszont 1948-ban Kováts Andor százados tiszti illetménye, ami 600 Ft volt. 1949-ben a Pécsett szolgáló Kubicza János százados összesen már 950 Ft-ot kapott, s ugyanebben az évben a műegyetemre vezényelt Falkai Béla, ugyancsak a Néphadsereg századosa, 460 Ft illetmény mellé 600 Ft-nyi pótlékot.⁶¹²

1950-ből és az azt követő pár évből áll rendelkezésre a legtöbb adat. Ekkor huszonöt százados átlagosan havonta 874 Ft-ot keresett, ami meghaladta a munkások és alkalmazottak 1950. évi átlagkeresetét (678 Ft), de némiképpen elmaradt az 1955. évi hasonló adattól (1125 Ft). Az átlag azonban igen jelentős különbségekből alakult ki. Tornyos Ödön századosnak például az adatfelvétel idején semmiféle jövedelme nem volt, de Ballay Győzőnek sem sok, aki 1950-ben felesége juttatott földjén gazdálkodott, s ebből bevallása szerint „havi 150-160 Ft között változó” pénzjövedelme adódott. Biróczi Gyula jövedelme is mindössze 570 Ft volt a kecskeméti Kéményseprőipari Nemzeti Vállalat beosztott adminisztrátoraként. Egy budapesti gépkocsivezető, mint például Koós Miklós százados, ebben az időben jobban keresett (800 Ft-ot). Az alsó fokú adminisztratív dolgozók, technikusok jövedelme általában 750–900 Ft között alakult ebben az időben; Galgóczy Tiboré, aki acéledző szakmunkás volt ekkoriban, éppen 750 Ft volt. Akadtak viszont kiugróan jó keresetek, s nem is túl magas beosztások esetén. Czár István talajmechanikusként 1350 Ft-ot vitt haza 1953-ban, Fülöp István 1440-et az Észak-Dunántúli Áramszolgáltató technikusaként, bár e két százados keresetét a gyakori kiszállási díjak is növelhették ekkorára. Gerley Győző ugyancsak technikusként 1950-ben

⁶¹² E számítások forrásai HIL HM KI, az egyes századosok tiszti okmánygyűjtői, az ÁBTL-ben található, századosokra vonatkozó dokumentumok, illetve Pető-Szács 1985.

még alig több mint 1000 Ft-ot keresett, öt évvel később ennél 50%-kal többet, 1500-at, lényegében ugyanabban a beosztásban, az Egyesült Izzó Vacuum gyárának műszaki ügyintézőjeként. Szathmáry Gábor, az Út- és Vasútervező Vállalat mérnöke viszont csak 1000 Ft-ot keresett 1950-ben. Lukáts Miklós őrnagy, akit a Néphadsereg a Műszaki Egyetem gépészmérnöki karára vezényelt oktatóként (és ott is maradt 1956-ig, majd civilben a nyugdíjig), 1950-ben 1465 Ft-ot keresett – igaz, háztartásbeli feleségével és két kisgyermekével négyen éltek ebből. Néhány dolgozó feleség keresete ugyancsak ismert ebből az időszakból – nagyon jellemző, hogy a 750 Ft-ot egyik sem haladta meg, az átlag a férjek keresetének fele és kétharmada között mozgott. 1950-ben a szabó kisiparos Fidy Lajos volt repülő főhadnagy átlagos havi jövedelme is 1000 Ft körül volt. A legnagyobb jövedelem nem saját bevallás, hanem bírósági becslés eredménye, eszerint Szécsy László százados 1955-ben a Budapest V. kerületi Ingatlankezelő Vállalat szállítómunkásaként 1600–1800 Ft havi keresetre tett szert. Az adatok zöme 1950-ből való, vagyis a századosok érdekes módon ekkor az átlag fölött kerestek.

A hatvanas évekből már feleannyi kereseti összeg sem ismert, mint az előzőből, átlaguk 2121 Ft. Az évtized elején, 1960-ban az átlagkereset 1575, 1969-ben 2012 Ft volt. Ha tekintetbe vesszük, hogy a fizetési adatok nagyobb része az évtized első harmadából való, az átlag fölötti kereset tendenciája fennmarad. A különbségek inkább nőttek. Gömbös Zoltán villanyszerelő az időszak elején 1150 Ft-ot keresett, Lublóváry György, egy szövetkezeti kereskedelmi vállalat kirendeltségvezetője ennél alig többet, 1200 Ft-ot. Bánó Elemér beosztott könyvelői fizetése 1960 körül 1375 Ft körül mozgott, az állami gazdaság eredményességétől is függően. Ezzel szemben Arató Oszkár alezredes, a szolnoki katonai repülő főiskola oktatója minden pótlékkal együtt havi 3186-ot vitt haza. De az ő jó keresete is valószínűleg elmaradt Demjén Ádám mérnökétől, aki 3000 Ft-os alapfizetéséhez jutalmakkal is számolhatott. Náday Zoltán mérnök alapfizetése 1965-ben havi 3700 Ft volt, amit esetenként szakfordításokkal egészített ki – felesége azonban ebben az időben sem dolgozott.⁶¹³ Csak a két tartósan megfigyelt egykori pécsi munkástanácsstag, Kiss Zoltán és Bánó Elemér jövedelmi adatai ismertek a hetvenes évekből. Kiss 1971-ben raktári csoportvezetőként 2400 Ft-ot, Bánó egy állami gazdaság fő-

⁶¹³ *Apám 1964-ben, az utolsó évben, amikor még dolgozott, havi 2000 Ft-ot keresett a Budapest XI. kerületi Szellőző Művek (a gyár ventillátorokat, szellőztető, légkeverő berendezéseket állított elő) raktárvezetőjeként. Anyám általános iskolai napközis nevelőként valamennyivel kevesebbet keresett, apai nagyanyám, akinek gyakorlatilag alig volt munkaviszonya, 300 Ft nyugdíjat kapott.*

könyvelőjeként 4300 Ft-ot keresett, de viszonylag komoly jutalmakkal is számolhatott.⁶¹⁴

A következő társadalmi státuszra vonatkozó, sajnos meglehetősen részleges adatsor az 1970-es éveket, annak közepét ábrázolja. A vizsgálható századosok létszáma negyedszázad alatt megfeleződött. Ebben szerepet játszott az 1956-os emigráció (a már 1960-ban látható fogyatkozás mértékéig), a nyilvántartások rendszeréből való „eltűnés” (tartalékosoknál a hadrafoghatóság felső korhatárának elérése) és immár a korai elhalálozás is. Az adatok mindinkább a nyugdíjazásokkal kapcsolatos szolgálati idő igazolási kérelmekből származnak. A korabeli törvények szerint a századosok zöme 1976–1977-ben mehetett nyugdíjba. A munkában eltöltött idő megállapítása és a nyugdíj kiszámolása abban az időben is igen hosszú folyamat volt, ezért ajánlatosnak látszott a szükséges igazolások beszerzésére rászánni egy-két évet (!). Kivált a rendkívüli időkre vonatkozó iratokéra – és a századosok esetében nagykorúságuk elérésétől akár az ötvenes évek végéig eltelt két évtized annak minősülhetett. A 26. táblázatban a munka jellegére vonatkozó adatok társadalmi helyzetű „tisztított” kategóriákban szerepelnek.

26. táblázat. Századosok társadalmi státusza, 1950–1975, 1.

<i>Státusz</i>	<i>1950, N=85 fő</i>	<i>1960, N=74 fő</i>	<i>1975, N=40 fő</i>
munkás	34	16	6
alsó közép	27	22	7
közép	24	35	26
vezető	–	1	1

Forrás: HIL HM KI tisztí okmánygyűjtők, ÁBTL Operatív nyilvántartó kartonok adatai, ÁBTL A-338. Volt horthysta tiszték nyilvántartása.

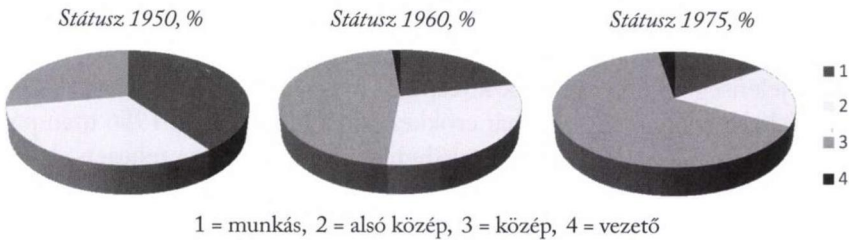
Ugyanez arányokban feltüntetve a 27. táblázatban még inkább kifejező (bár az alacsony elemszám miatt legfeljebb az időbeli tendenciák érzékeltetésére alkalmas).

⁶¹⁴ *A hetvenes évek végén családjunk jó barátja, Ráskay László százados öccse, Pál, ugyancsak egykori hivatásos honvédtiszt, a Villamos Berendezés és Készülék Művek Villamos Állomásszerelő Gyára külkereskedelmi osztályvezetőjeként 1978-ban havi 5300 Ft-ot keresett, de éves jövedelme 88 341 Ft volt (havi átlag 7361 Ft). ÁBTL V-161.835/1. sz. dossz. 148–149.*

27. táblázat. Századosok társadalmi státusza, 1950–1975, 2.

Státusz	1950, %	1960, %	1975, %
munkás	40,0	21,4	15,0
alsó közép	32,0	30,0	17,5
közép	28,0	47,3	65,0
vezető	–	1,3	2,5
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: HIL HM KI tiszti okmánygyűjtők, ÁBTL Operatív nyilvántartó kartonok adatai, ÁBTL A-338. Volt horthysta tisztek nyilvántartása.



1. ábra. Századosok társadalmi státusza, 1950–1975

Az 1950-et követő tíz évben a munkásfoglalkozásuk aránya, a következő másfél évtizedben az alsó közép feleződött meg – a középrétegekhez tartozóké viszont az egynegyedert alig meghaladó arányból a kétharmad köré növekedett. A szélesebb értelemben vett középréteg azonban mindvégig dominált. Az 1975-ös adatokat viszont bizonyára torzítja, hogy a nehéz fizikai munkában megrekedtek között valószínűleg többen kényszerültek korengedményes vagy rokkantnyugdíjba, illetve a korai halál is feltehetőleg őket sújtotta inkább. Ugyanakkor ezek a számítások nem nagyon térnek el a hasonló vizsgálatoktól. Pihurik Judit fentebb idézett 1962-es adatait integrálva (vagyis az egykori tisztek közül összeadva a „végzettségének megfelelő” munkát végzőket az „adminisztratív”, illetve az „alkalmazott” kategóriákkal) 44,2 százalékra ugrik a szocialista rendszer középosztályának részesedése. Pihurik kizárólag az állambiztonság nyilvántartásából merítette számadatait, de a sikeres beilleszkedés már 1962-ben is megengedte, hogy valaki, akit korábban nyilvántartottak, egyszer csak eltűnjön ebből a rendszerből (is). Mányoki István az 1941. augusztus 20-án végzett Ludovika-évfolyam 50. avatási évfordulójára állított össze emlékkönyvet. A csaknem kétszáz főt számláló évfolyamból 73-an küldtek önéletrajzot. Ebből kiderült, hogy fizikai munkát végzett 35 fő, „technikumot végzett, technikusként dol-

gozott” 14, főiskolai diplomát szerzett, üzemmérnök lett 10, műszaki egyetemet végzett mérnök 12, főtisztviselő lett 26.⁶¹⁵

A közeposztályi státusz visszaszerzésének a szovjet típusú rendszerben fontos feltétele a munkahelyi beilleszkedés, amihez mindenekelőtt tartós, stabil *munkahelyre* volt szükség. Az 1945 utáni deklasszálódást a szeszélyesen és kényszerből váltott munkahelyek legalább annyira fémjelezték, mint a végzett munka jellege, ami gyakran maga is változott. Nagyjából az ötvenes évek közepéig a századosok igen gyakran változtatták munkahelyüket. Az okok közül első helyen az elbocsátás állt – erre a leggyakrabban politikai, származási okokból került sor a negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején, illetve kisebb mértékben 1956 után. A munkahely-változtatások másik oka az útkeresés, azon belül is a jobban fizető, könnyebb, magasabb presztízsű, kényelmesebb munkakör utáni vágy volt. Ez a jelenség az ötvenes évek közepétől megszűnt. Az ötvenes évek közepső harmadában egyszer már csökkenésnek indult, majd 1956 után pár évig kismértékben ismét megfigyelhető fluktuáció szinte teljesen eltűnt az ötvenes évek végén. A legtöbb százados ezután több évtizedet töltött munkahelyén, egészen a nyugdíjig.

28. táblázat. Századosok munkahelyeinek száma, 1945-től

<i>Időszak</i>	<i>Esetszám, fő*</i>	<i>Munkahelyek száma</i>	<i>Átlag, fő/munkahely</i>
1945–1956	93	307	3,30
1956–	78	115	1,47

Forrás: HIL HM KI tiszti okmánygyűjtők, ÁBTL Operatív nyilvántartó kartonok adatai, ÁBTL A-338. Volt horthysta tisztek nyilvántartása.

* Ennyi esetben állnak rendelkezésre munkahelyekre vonatkozó adatok. Egy fő mindkét időszakban rokkantnyugdíjas volt, ő nem szerepel a táblázatban. A két időszak közötti különbség részben az 1956-os emigrációból, részben adathiányból adódik.

A 28. táblázatban látható, hogy a munkahely-változtatások száma 1956 után kevesebb, mint felére csökkent. Az átlagok persze jelentős különbségeket fednek. Sikeres beilleszkedők is váltogathatták munkahelyeiket néhány évig, saját átmeneti időszakukban. A már többször emlegetett Arató Oszkár repülő százados, aki az évfolyamból egyedül maradt nyugdíjazásáig hivatásos katona, a fogságból való hazatérése és a hadseregbe való visszatérése között eltelt nem egészen három év (1946. június – 1949. ap-

⁶¹⁵ Mátyóki István: Ludovikás sorsok a második világháború után. In Rada 1998–2001, 734–740. Mátyóki számainak összege több, mint a vizsgált csoportjának létszáma – ez valószínűleg arra utal, hogy 1991-ben számba vette mindazokat, akik 1945 után valamikor fizikai munkásként is dolgoztak.

rilis) alatt két munkahelyen dolgozott: előbb könyvelő volt, majd betanított munkás. A néphadseregben eltöltött húsz év alatt – tehát egyetlen helyen – kilenc különféle beosztásban tevékenykedett, ami többek között azt is jelentette, hogy Budapestről előbb Kecskemétre, majd onnan Szolnokra kellett költöznie családjával együtt. 1945 és 1956 között is akadt nyolc százados, aki egyetlen munkahelyen dolgozott végig.⁶¹⁶ Az 1956 utáni időszakban több mint négyszer annyian, harmincnégyen nem változtattak munkahelyet egyszer sem. Mindössze három századosról tétélezhető fel, hogy 1945 (illetve fogságból való hazakerülése) után egyetlen helyen dolgozott – de ezekben az esetekben a hatvanas évek közepe után nem áll rendelkezésre adat. A jobban dokumentált 1945–1956 közötti időszakból viszont tizenkilencen akadnak, akik öt vagy annál több munkahelyen is megfordultak. Bereczk Gábor például öt helyen: 1949–1950-ben a kaposvári MÁV-szertárban dolgozott segédmunkásként, a következő két évben egy fakereskedésben volt felvásárló, 1951–1953-ban az Erdőrendezőség földmérőként alkalmazta, majd két évig a Kaposvári Állatforgalmi Vállalat gépkocsivezetője, gépkocsi-előadója, illetve anyagkezelője, végül 1956-ban a Kaposvári Ingatlankezelő Vállalat alkalmazta műszaki ellenőrként. Az övé az átlagnál némiképp több, de még nem kiugró munkahelyi mobilitás. Szirányi Tibor gyalogsági századosé már annak nevezhető. Ő csak 1948 decemberében érkezett haza a Szovjetunióból és néhány hónap után a Miskolci Magasépítési Vállalat könyvelője lett, ahol egy évet töltött el. 1950 májusától ismét csaknem egy éven keresztül az Építőgép Beszerző és Kölcsönző Vállalat alkalmazta, mint hernyótalpas darukezelőt. 1953 május–júliusában a 27. sz. Építőipari Tröszt lakatosa volt Sajóbábonban, majd egy évet a 34/3. Szerelőipari Vállalat motorszerelőjeként dolgozott. 1954 augusztusában a Hejőcsabai Cementműben helyezkedett el üzemlakatosként a drótkötélpályán. Innen a következő hónapban továbbállt és 1955 áprilisáig Miskolci Műszaki Egyetem foglalkoztatta, megint darukezelőként. 1955 májusától az 1. sz. Földmunkát Gépesítő Vállalatnál dolgozott Nagykőmázsan, a dömpercsoport vezetőhelyetteseként. Szirányi százados hiába végzett el egy könyvelői tanfolyamot Miskolcon, nem tudott megkapaszkodni a fizikai munka világán túl. Mire utolsó munkahelyén erre ismét remény kínálkozott, már alighanem belefáradt; 1956-ban elhagyta az országot.⁶¹⁷ Szabó Andor repülőszázados, aki 1914-es születésűként már felnőttként, 21 évesen került a Ludovikára (érettségén kívül motorszerelő szakmával is rendelkezett), az egész háborút kiképzőként

⁶¹⁶ Közülük az egyik Justh Géza, aki fogsága után visszakért a hadseregbe, és szolgálati ideje alatt 1950-ben meghalt.

⁶¹⁷ HIL HM KI 42799. sz. tiszti okm.gy.

és a Repülő Akadémia oktatójaként töltötte. Rövid amerikai fogságából már 1945 októberében hazatért. Ezt követően néhány hónapig az új hadseregben szolgált Székesfehérváron, leszerelése után 1946–1947-ben írségmunkán élt, majd segédmunkás volt Szombathelyen. 1947–1951-ben az Országos Társadalombiztosítási Intézet szombathelyi kirendeltségén mezőgazdasági előadóként dolgozott, aztán hat hónapig a helyi Útfenn-tartó Vállalat aszfaltozójaként. 1951 szeptemberétől a Sárvári Cukorgyár SZTK-ügyintézőjeként tevékenykedett, de a következő év januárjának végén átkerült a Dunántúli Közraktár Vállalat sárvári telepére, ahol „általános adminisztrátor” lett, de csak három hónapig. 1952–1953 a dénesfai Sertéstermelő- és Hízoló Vállalat bérelszámolója, végül 1953-ban a táplánszentkereszti Célgazdaság vezető bérelszámolója lett. 1958-ban is itt dolgozott, s munkahelye nagyon elégedett volt vele: „Munkáját kifogástalanul végzi, ellene kifogás nem merült fel. Párt- és társadalmi munkát nem végez, naponként hazajár szombathelyi lakására. Politikai megnyilvánulásai nem ellenségesek, inkább tartózkodó. Az ellenforradalom alatt nem volt ellenséges megnyilvánulása. Munkáját akkor is becsülettel elvégezte, ha a közlekedés miatt ki tudott menni a célgazdaságba.”⁶¹⁸ Szabó századost ennek ellenére lefokozták, mint „ludovikást” és bár az állambiztonság nyilvántartásba vette, de erről szóló kartonja az utolsó vele kapcsolatos fennmaradt adat.

Koós Miklós páncélos százados kilenc (!) munkahelyen fordult meg 1945 és 1956 között úgy, hogy az utolsó három évben már csak egy helyütt dolgozott. 1945 októberétől jó egy éven keresztül ő is a hadseregben szolgált Budapesten, pályaudvari irányító tisztként, illetve a honvédségi illetményhivatalban. A következő évben a Mirelite Üzem segédmunkása volt, majd 1947-től 1952-ig gépkocsivezetőként dolgozott négy helyen (Fővárosi Autóbuszüzem, Magyar–Szovjet Hajózási Rt., TEFU Nemzeti Vállalat, ÉPFU Nemzeti Vállalat, Tejipari Szállítási Vállalat). 1952–1953-ban a Budapesti Élelmiszeripari Fuvarozó Vállalat garázsában szervizelte a teherautókat, de az 1953-as év második felében már a „Gazdép” Építőipari Vállalatnál volt rakodómunkás. 1954 januárjától a Csemege Termelő és Szolgáltató Vállalat Rizspuffasztó Üzemében dolgozott gépkezelő betanított munkásként; az állambiztonsági nyilvántartás szerint még a hatvanas évek elején is itt dolgozott, de az évtized közepén már egy gépipari szövetkezet tagja volt.⁶¹⁹ A példákából látható, hogy a „notórius” munkahely-változtatók általában alacsony szintű, nehéz fizikai munkákat válto-

⁶¹⁸ HIL HM KI 70454. sz. tiszti okm.gy.

⁶¹⁹ HIL HM KI 42998. sz. tiszti okm.gy.



Egy budapesti nagyüzem beruházási osztályának irodája, az asztalnál egy volt százados, 1970-es évek

gattak, vagy kihasználhatták, hogy a korban viszonylag kevesen rendelkeztek gépkocsivezetői jogosítvánnyal. Az 1956 utáni időszakot egyetlen munkahelyen eltöltők viszont két-három kivétellel mérnökként, tervezőként, valamelyes önállósággal bíró alacsony vagy középszintű vezetőként, mindenestre nem fizikai munkásként dolgoztak. A munkautak tanulmányozásából is leszűrhető, hogy a változás tendenciája a fizikai munka világából való kilépés és a szocialista középosztály alsó és középső szintjén való megállapodás volt. Akik ezt a helyet megtalálták, általában nem is mozdultak onnan. Az 1956 utáni időszak csak azért nem még statikusabb, mert a szovjet fogságból későn hazatérők jelentősen „rontották” az alacsony átlagot (esetükben az 1945 utáni négy-öt munkahelyen át tartó útkeresés az 1956 utáni évekre esett).

A századosok a korabeli törvényi szabályozás szerint 60. életévükben – általában tehát 1976-77-ben – érték el a nyugdíjkorhatárt. A háborút túlélők bő kétharmadáról, 68 főről maradtak fent ezzel kapcsolatos adatok – 34 esetben viszont nem tudható, mikor, milyen körülmények között hagyták abba a munkát. Hatan nem érték meg korhatárt. A korhatár elérése előtt karkedvezménnyel vagy egészségi okokból (rokkantság miatt) nyugdíjaztak 8 főt. A korhatárt elérve, esetleg néhány évvel később ment nyugdíjba 54 százados. A katonai szolgálati idő, a Ludovikán töltött évek és fogság beszámítása a hetvenes évek viszonyai között is számos alkalommal nehézséget okozott. Nem feltétlenül a hatóságok rosszindulata miatt,

bár az ekkor is előfordult – egy 1969-es munkaügyi miniszteri rendelet szerint például azoknak, akiknek rendfokozatát megvonták, nem lehetett a tisztként eltöltött időt beszámítani.⁶²⁰ A századosok nagy többségét 1958–1959-ben lefokozták honvéddé. A rendelkezés értelmében ezért különleges elbírálást kellett kérniük szolgálati idejük beszámítására – amit általában meg is kaptak. Több gondot okoztak a hiányos nyilvántartások, illetve az 1956 előtti gyakori munkahelyváltozások hiányos adminisztrációja. A munkakönyv vezetését csak 1950-ben tették kötelezővé, amikor a századosok közül sokan már túl voltak egy-két munkahely-változtatáson.

A nyugdíj összegére vonatkozóan csak egészen kivételes esetekben táltam adatokat. Arató alezredes 1969-ben 2916 Ft-tal ment korengedményes nyugdíjba, ez az összeg 1978-ra 3587 Ft-ra emelkedett, de emelt a Közép-Tiszavidéki Vízügyi Igazgatóságon vállalt munkát. Sziklay László kazánfűtő segéd munkás nagyjából ugyanekkor, 1976-ban ment nyugdíjba, 2538 Ft nyugellátással. Az összegek ezután az infláció felpörögésével emelkedtek ugyan, de az értékvesztés elkerülhetetlen volt, amit persze a kereseti eltérések továbbra is csökkentettek vagy fokoztak. A kilencvenes évek elejéről ismét rendelkezésre áll tucatnyi nyugdíjösszeg, amelyek átlaga havi 16 670 Ft. Magyarországon az egy ellátottra jutó átlagos nyugellátás összege 1990-ben 6683, 1995-ben 16 030 Ft volt – a kevés rendelkezésre álló adat szerint a századosoké ezt valamivel még mindig meghaladta.⁶²¹ Ezt azonban két igen magas nyugdíjösszeg – az egy vezető állású századosé és egy mérnöké – erőteljesen felhúzza, a többieké az átlagtól általában több ezer forinttal maradt el és általában 12–15 ezer Ft között mozgott.

A szovjet típusú rendszer időszakának egyik legfontosabb, életminőséget meghatározó kvázi-vagyoni tényezője a lakás(tulajdon-)viszony. Ezek alakulásáról sajnos alig rendelkezem adatokkal – a szocialista rendszer hatóságait sem káderei, sem feltételezett ellenségei lakásviszonyai nem érdekelték igazán. Bőségesen elegendő volt számukra, ha tudták: *hol* keresék őket. A lakásbejelentés rendszerének viszonylag jól kellett működnie, hiszen 1954-ig, a személyi igazolvány bevezetéséig a lakcímbjelentő lap afféle személyazonossági igazolásként is szolgált. A személyi igazolvány is tartalmazta tulajdonosának állandó, bejelentett lakását, illetve ideiglenes

⁶²⁰ 11./1969 XII.28 MüM sz. rendelet. A gyakorlatot jól dokumentálja Földváry István százados esete lásd HIL HM KI 91418. sz. tiszti okm.gy. – Földváry ráadásul 1948-tól (előtte egy évig kubikos volt) 1955-ig a Néphadseregben szolgált, 1952-től alezredesi rendfokozatban, az ő esetében csaknem 17 évnyi szolgálati idő forgott kockán.

⁶²¹ http://www.ksh.hu/docs/hun/xtabla/nyugdij/tablny11_03.html.

lalcímét (mai szóhasználat: tartózkodási helyét), de az erre vonatkozó adatok teljesen esetlegesek. A rendelkezésre álló adatok négy 1945 utáni időmetszet állandó lakóhelyeiről az idő előrehaladtával (itt is) mindinkább csökkennek.

29. táblázat. Századosok állandó lakóhelyei, 1938–

Lakóhely	1938, fő/%	„1945”, fő/%	„1951”, fő/%	1962, fő/%	Utolsó, fő/%
Budapest	67 (41,9)	41 (48,8)	40 (50,6)	40 (66,7)	33 (68,8)
ebből Buda	38 (23,7)	20 (23,8)	17 (21,5)	17 (28,3)	19 (39,6)
ebből Pest	29 (18,1)	21 (25,0)	23 (29,1)	23 (38,4)	14 (29,2)
Agglomeráció	12 (7,5)	4 (4,8)	3 (3,8)	1 (1,7)	3 (6,2)
ebből Budakörnyék	4 (2,5)	3(3,7)	2 (2,5)	1 (1,7)	–
ebből Pestkörnyék	8 (5,0)	1(1,1)	1 (1,3)	–	3 (6,2)
Vidéki város	53 (33,1)	29 (34,4)	27 (34,2)	14 (23,3)	11 (22,9)
Község	28 (17,5)	10 (12,0)	9 (11,4)	5 (8,3)	1 (2,1)
Összesen	160 (100)	84 (100)	79 (100)	60 (100)	48 (100)

Magyarázat: A táblázat első oszlopa az 1938. szeptemberi bejelentett lakhelyet tartalmazza. A 2., „1945”-ös oszlop a háborúból, illetve hadifogságból való hazaérkezéskor bejelentett első lalcímét tartalmazza – a katonai nyilvántartások, azon belül a szűrőtáborban vagy a kiegészítő parancsnokságon felvett első kérdőív alapján. Az „1945-ös” adat tehát többnyire 1946 a nyugati fogságból, 1947–48 a Szovjetunióból hazatérők esetében. Az „1951-es” adatsor a tartalékos tiszti nyilvántartás felvételekor bejelentett lalcímeket tartalmazza – egyes esetekben erre már 1950-ben, ritkábban csak 1952-ben került sor. Az 1962-es lakhelyadatok a BM „horthysta katonatisztekéről” készített felméréséből valók. Az „utolsó adat” a különféle (katonai, állambiztonsági) nyilvántartásokban utoljára előforduló – de mindenképpen (kizárólag) 1971 utáni lalcím. Ezek tehát elvileg 1971 és 2017 között keletkezettek. Valójában a zömük két időpontból való, a hetvenes évek közepéről (nyugdíjazás) és a kilencvenes évek első feléből (rehabilitáció). E lalcímek alig egy-két esetben változtak, a kettő többnyire ugyanaz. Amennyiben mégis változás következett be, a későbbit vettem figyelembe.

A minta csökkenését itt sem csupán a vizsgált csoport háborús, majd természetes fogyása, hanem az „adatfogyatkozás”, a csoport tagjainak „eltűnése” okozza. A hetvenes évekre az eredeti minta jóval kevesebb mint feléről maradtak lalcím adatok. Néhány halvány jelet, tendenciát mégis érdemes számba venni. Az egyik, hogy a községekből (a falusi közép sorraiból) eredők a városba költöztek. A másik Budapest súlyának növekedése – a szocialista középosztályosodás adekvát terepe a város, azon belül is a messze legkedvezőbb a főváros. A harmadik, hogy az „1945-ös” és „1951”-es adatsorok a községek elhagyásán túl semmiféle lényeges strukturális változást nem mutatnak a háború előttiekhez képest. A határvádiszokat leszámítva a szolgálati helyek városokban helyezkedtek el, tehát a

változás jó eséllyel már 1939–40-ben, az első beosztásokkal bekövetkezett. Az „1951-es” adatoknál figyelembe kell venni, hogy négyen is kitelepítési helyükön tartózkodtak, vagyis választott lakhelyként a községek aránya a jelzettnél is csekélyebb. Budapest súlyának növekedése a pesti kerületekbe költözőkből adódik. A hatvanas és hetvenes években a fővárosban élők aránya abszolút túlsúlyba került, még a vidéki városokkal szemben is,⁶²² míg a községekben alig maradtak – mondhatnánk, ha nem intene óvatosságra az adatok csökkenése, amelynek során az „1945-ös” adatok is megfeleződtek. Összességében mégis megállapítható, hogy a státuszvesztés a jelek szerint nem járt nagyobb arányú, jellegzetes irányú lakhelyváltotással.

Mindez persze nem jelenti önmagában, hogy a lakhatás körülményei sem változtak. Erről sajnos nagyon kevés adat áll rendelkezésre. Az első, valamelyes jelzésértékkel bíró mutató a nagyobb presztízsű pesti kerületekben lakás. Az összehasonlítás itt is az 1938-as adatokkal kezdődik – a XII., XIII. (Újlipótváros) és XIV. kerület presztízse már a szocialista időszakban alakult ki, illetve nőtt meg, a IX. és kiemelten a VIII. kerület viszont elvesztette vonzerejét, különösen az időszak végére. Akik ott maradtak azonban, általában az ún. Palotanegyedben és környékén, vagyis a Belső-Józsefváros nagyobb presztízsű, „polgári” a szlömösödéstől mentesebb részén laktak.

30. táblázat. Századosok állandó lakhelyei, budapesti kerületek, 1938–

<i>Kerület</i>	<i>1938</i>	<i>„1945”</i>	<i>„1951”</i>	<i>1962</i>	<i>„Utolsó”</i>
I.	13	3	2	2	1
II.	9	4	5	8	6
XI.	12	8	5	2	6
XII.	–	4	3	3	5
VIII.	9	7	4	1	1
IX.	7	2	2	1	3
XIII.	–	–	1	8	4
XIV.	1	1	2	2	1
Összesen	160/51 (32%)	84/29 (34%)	79/24 (30%)	60/27 (45%)	48/27 (56%)

Magyarázat: lásd 29. táblázatnál.

⁶²² A vidéki városok közül a legtöbben ekkor Kecskeméten éltek, szám szerint négyen (Biróczy Gyula, Botta Tibor, Dobozy Lajos és Kovács Andor), de a hatvanas évek elejéig itt szolgált Arató Oszkár is, később pedig a pécsi lakos Bánó Elemér egyike gyermeke telepedett le Kecskeméten.

A nagyobb presztízsű, elsősorban budai lakhelyek súlya tehát nem csökkent, a korszak végére pedig a jelek szerint még növekedett is. Ennek az egyik oka bizonyára a századosok családi, tehát kiinduló vagyoni viszonyaiból adódik. A jelentősebb vagyonnal rendelkezők aránya viszonylag csekély volt. Bár a lakástulajdonról már a háború előtt is csak jószerével a házassági iratok nyújtanak felvilágosítást, fel kell tételeznünk, hogy a saját (örök-) lakástulajdon csak kisebb részben, az is inkább vidéken volt jellemző. Ha az államosítás ezt érintette is, a lakókat általában nem költöztették ki, hanem bérlőkké váltak. Az 1945 utáni időszakból ilyen adatok nem állnak rendelkezésre. Akármilyen jogviszonyban is álltak, a századosok jellemzően nem hagyták el a „jobb környékeket”, sőt talán az itt élők részaránya még növekedett is.

A szilárd lakóhelystruktúra azonban egyáltalán nem jelent stabilitást az egyének szintjén. 1945-től (a háborúból vagy fogságból való hazatérés-től) 102 százados összesen 270 lakóhelyet jelentett be – vagyis átlagosan fejenként majdnem hármat. (Talán helyesebb úgy fogalmazni: *legalább* 270 lakóhely, *legalább* fejenként majd' három.) Mindössze tizenhárman nem változtattak lakóhelyet 1945 óta egyszer sem – ám még ezek közül sem akad egyetlenegy sem, aki 1938-as lakóhelyén töltötte volna egész életét.⁶²³

A lakóhely-változtatások átlaga így tehát a változtatók között eléri a (legalább) hármat. A költözések csaknem háromnegyede az 1945–1956 közötti évekre esik, súlyponttal inkább az 1952-ig terjedő időszakra. Addig terjedt a „pendlizés” időszaka. A későbbi években tehát a változtatás jóval ritkább és az 1970-es évektől már alig akad rá példa. Több esetben megfigyelhető viszont, hogy a távol dolgozók nem váltottak lakóhelyet, azaz vállalták a mindennapos bejárás vagy heti egyszeri hazatérés fárasztó terhét.⁶²⁴ Inkább ragaszkodtak a megszokott környezethez, mintsem (esetleg újra) lakhelyet váltsanak. A lakások tulajdonviszonyain túl a lakások méretéről, felszereltségéről, beosztásáról sincsenek szélesebb körű, értelmezhető adatok. Mintegy másfél tucat valamennyire értelmezhető egykorú, leíró adat állt csupán rendelkezésemre. Szinte mind két-három szobás városi lakásokról szólnak, amelyek – mint a városi lakások nagy ré-

⁶²³ Még ezt is árnyalja, hogy a 13-ból ketten 1956-ban emigráltak.

⁶²⁴ Gömbös Zoltán százados a hatvanas évek elején, forradalmi tevékenysége miatt kiszabott börtönbüntetése után a Villamos Távvezeték Építő Vállalat Kecskemét környéki telephelyén dolgozott. Hetente (néha csak kéthetente) egyszer utazott haza bátyja székesfehérvári lakásába. Ilyenkor szombat éjjel indult, vasárnap hajnalban ért haza, és vasárnapról hétfőre virradó éjjel ment vissza. Szabó Andor (lásd e fejezetben, fentebb) naponta járt Szombathelyi lakásáról Sárvára dolgozni.

sze a korban – a tanács kezelésében álló állami tulajdonú ingatlanokban helyezkedtek el. A leszármazottak elbeszélései, az itt-ott erre vonatkozó közlések arra mutatnak, hogy a nagyobb méretű városi polgári lakások megőrzése jórészt sikerült. A háború előtti laksűrűség fenntartása azonban nem: a századosok gyakran szüleikkel vagy feleségeik szüleivel – akiket származási okokból diszkrimináltak (rendkívül alacsony nyug- vagy kegydíjakkal), ezért és/vagy életkori okokból nem voltak képesek fenntartani magukat, tulajdonukat elvesztették) és cseperedő gyermekeikkel egy földel alatt, eléggé zsúfoltan éltek.

A státusz visszaszerzésének egyéb adalékai egyáltalán nem számszerűsíthetők. Hogy a megőrzött, ám sűrűn lakott lakásokban mennyi régi bútort, személyes vagyontárgyat sikerült megőrizni front, ostrom, költözések, kitelepítések és kényszerű vándorlások közepette, nem tudjuk – gyanítható, hogy nem sokat; amit mégis, azt az intenzív használat, a házilag javítgatások feltehetően hamarabb amortizálták, mint amennyi időre szánták őket. A beszámolók általában igen szerény anyagi viszonyokról szólnak, a századosok gyermekei a szűkösség gyermekkoráról beszélnek. A történetekben általában nem szerepelnek korai (hatvanas évekbeli) személygépkocsik és üdülôtelkek, nyaralók sem nagyon. Két fontos státuszjelző viszont annál inkább, és ezek már viszonylag korán.

A századosok, amint csak lehetett, utaztak, mégpedig, ha csak mód nyílt rá, Nyugatra. Korábban a középső középosztályban és kivált feljebb a néhány évenkénti külföldi nyaralás (Karlsbad, Abbázia, Baden) megszokottnak számított. Szűkebb és tágabb családjában 1945 után csaknem mindenki számon tartott Nyugaton élő testvért, rokont, barátot, évfolyamtársat a Ludovikáról, a cőgerájából vagy a gimnáziumból. Az ötvenes évek végétől, amint lehetett, érkeztek a meghívólevelek és a századosok harmincdollárnyi nyugati valutával a zsebükben elindultak Ausztriába, Nyugat-Németországba, Olaszországba. Előtte azonban – legalábbis a hatvanas években – fel kellett keresniük az „útlevélosztályt”, ahol egy-egy civilbe öltözött, de rendőr külsejű állambiztonsági tiszt „elbeszélgetett” velük, kioktatta őket a rokonaikkal, barátaikkal való találkozás „vesélyeire” és ellentmondást nem tűrve azt „kérte”, hogy visszaérkezésük után keressék fel őt, és számoljanak be „tapasztalataikról”.⁶²⁵ Nincs összefoglaló, értelmezhető adat arról, közülük hányan, hányszor utaztak, de valószínűsíthetően sokan.

⁶²⁵ Az erre vonatkozó leírásokat lásd a 14. Figyelő optika című fejezetben.

A századosok gyermekei a hatvanas évek elején már elvégezték a középiskolát. Az egyetemi és főiskolai felvételeket korlátozó származási kategóriák 1962-es eltörlése ebből a szempontból számukra a legjobbkor jött: a korai gyermekek némi nehézség árán, a kései gyerekek már gond nélkül tanulhattak tovább. Adataim persze itt is igen távol állnak a teljeségtől. Mindössze tizenhét százados összesen harmincnyolc gyermekének képzettségéről tudok. Négyötöd részük (összesen harmincan) felsőfokú tanulmányokat folytatott és diplomát szerzett. A többi nyolc fő viszont nem, de közülük mindössze ketten dolgoztak a kilencvenes években szakmunkásként (egyébként, talán nem véletlenül, mindketten a munkálétben végig megmaradt százados gyermekei). A középosztályi státusz visszaszerzésének folyamata tehát a második nemzedékben is folytatódott, de a veszteséget teljesen felszámolni feltehetően ekkor sem sikerült. Arról pedig, hogy a státusz megtartása és visszaszerzése mennyi energiába került s milyen emberi árat követelt, a töredékes adatok semmit sem mondanak.

*

Apám egy Márvány utcai háromszobás polgári lakásban nőtt fel; apja halála (1937) után velük élt anyai nagyanyja (ahogy nővéreimtől hallottam emlegetni, a Dédi) is. A fogságból apósának kőbányai, Füzér utcai fél házába tért vissza, s haláláig ott lakott. Az eredetileg három nagy szobából, alagsori ebédlőből, konyhából és cseléd-szobából álló lakást (fél házat) gyermekkoromra, a hatvanas évek elejére a felismerhetetlenségig átalakították. Eredetileg nagyszüleim lakták három, a háború végére felnőtt gyermekükkel (és természetesen az alagsorban elszállásolt cseléddel). Apámék 1946-ban egy tágas kamrából vagy raktárból alakítottak ki egy szobát. Mire nővéreim megszülettek (1949), Anyám egyik öccse elköltözött, a másik viszont megnősült és az egyik szobából kialakított komplett garzonlakásban lakott egészen a hetvenes évek közepéig. Apám édesanyja, aki anyjával a Márvány utcában maradt, 1951-ben a kitelepítéstől megrettenve elköltözött Budapestről Tabiba, egy ismerős nyaralójába és néhány évig ott éltek. Dédi halála (1953) után hamarosan beköltözött ő is a Füzér utcába, mert Márvány utcai bérlakását időközben kiigényelték és elvették. Beköltözött a raktárból kialakított szobába, a fennmaradt két szoba közül az egyiket lakták Anyámék a két ikerlánnyal, a másikat nagyapámék. Ide születtünk mi is az öcsémrel (1957, 1959), így a hatvanas évek elején az eredetileg háromszobás lakásban összesen tizenegyen laktunk, három nemzedék, 3/4-es megoszlásban. A legsűrűbben lakott szobában éltünk szüleinkkel mi négyen, gyerekek. A ház másik, szimmetrikus fele anyai nagyapám húgának birtokában volt, aki sohasem lakott ott. Az ugyancsak jelentősen átalakított négyszobás lakásban 1945 után már három család lakott albérlőként, összesen – emlékezetem szerint – több mint tízen. Az eredetileg

az egészet bérlő gyermektelen Hoyos grófi család, Sándor bácsi és felesége (általános iskolai énektanárnőm, Olga néni) két szobába szorult „vissza”; a másik két szobában egy-egy négy, illetve négynél több tagú család lakott. A hatvanas évek közepe felé apai nagyanyám átköltöztetett a ház másik felébe, mert az egyik albérlő család elköltözött (ún. „lelépés” fejében). Így ötünkre (Apám 1965-ös halálát követően) már két szoba maradt. Nagyanyám halála (1973) után egyik addigra már felnőtt nővérem foglalta el a ház másik felében fekvő szobát, majd anyai nagybátyám elköltözése után a garzonba másik nővérem költözött, aki időközben férjhez ment és két első gyermeke is már ott született. Anyai nagyszüleim halála (1976) után az eredeti lakásban „mindössze” hatan maradtunk, sőt Anyám, öcsém és én egy-egy külön szobát foglaltunk el, számomra ez tehát 19 évesen adatott meg először. 1977-ben a kőbányai városközpont rendezése során a házat kisajátították, lebontották, mi hárman és két nővérem családjaikkal egy-egy tanácsi bérlakást (tehát nem ingatlant) kaptunk 65, 45 és 31 négyzetméter alapterületen a kőbánya-újhegyi lakótelepen. Ez a ma nagyon elöntetlennek tűnő kényszerű csere hatalmas ügyintézési bravúr, nagy siker volt Anyám optikájából, mert egyik akkor már 28 éves, de még hajadon nővéremmel simán összeköltözhetek volna a legnagyobb újhegyi lakásba (öcsém 18, én húszéves voltam akkor; de annál nagyobbat nem is építettek). Ez volt az a pillanat, amikor a háború előtti (gyakran még az első világháború előtti időszakból származó), már amúgy is erősen fogyatkozásnak és romlásnak indult bútorok, lakberendezési tárgyak végleg elenyésztek. A kis lakótelepi szobákba hogy fért volna el például a Füzér utcai alagsorban megőrzött, tizenkét személyes ebédlőbútor?!

1925 július–augusztusában nyolcéves Apám szüleivel több mint másfél hónapot töltött Ausztriában, Graztól az Enns-völgyi Admonton és Zell am Seen keresztül beutazva a fél országot. 1926-ban a család csaknem az egész nyarat – több mint két hónapot – az adriai Lussinban (ma Losinj, Horvátország), majd a karintiai Villachban, illetve Krimmlben (Salzburg tartomány) töltötte. 1927-ben ismét két hónapot nyaraltak, ezúttal Grazban és környékén, illetve – négy hetet – a Rimini mellett Riccione-ban, Olaszországban. (Az utazásokról Apám egy külön noteszbe részletes napi feljegyzéseket készített.) 1938 szeptemberében az évfolyam legjobb tanulója egyikeként többhetes olaszországi körutat tett. 1946 után viszont sohasem járt Nyugaton. Igaz, Keleten sem, valószínűleg útlevelet sem kért, se ide, se oda. Halála után egy évvel, 1966 júliusában viszont Anyám nővéreimmel együtt úgynevezett látogató útlevéllal kiutazott Ausztriába, St. Pöltenbe az ott élő Rainer rokonsághoz. Mi öcsémrel otthon maradtunk Apám édesanyjával – ahogy ez akkoriban szokásos volt, mert egész család nem mehetett Nyugatra. Hasonló látogatást tettek 1968 nyarán. 1971 júliusában viszont Anyám minket, fiúkat vitt Nyugat-Németországba és Ausztriába. A rokonokon és régi ismerősökön kívül felkerestük a felső-bajorországi Nierdaschaut, Anyámék 1945–1946-os lakóhelyét is. Ez volt az első alkalom, hogy külföldön jártam, 14 évesen – de mindjárt Nyugaton, akkori kőbányai általános iskolai osztálytársaim közül szerintem elsőként.



A Szellőző Művek raktárának dolgozói – a bal szélén kék munkaruhában, bakancsban, fehér gallérral Apám (1963 körül)

17. Rehabilitáció, rendszerváltás

Hetvenes életéveik elején jártak azok a századosok 1989-ben, akik megérték a rendszerváltást. Már csak körülbelül ötvenen maradtak, valamennyien nyugdíjasok. Gyermekük nagy többsége már évekkel korábban megszerezte diplomáját és az apáikhoz (szüleikhez) hasonló, magasabb státuszt, túl a pályakezdésen. A késő kádári Magyarországon az emlékezés és/vagy a hallgatás mindinkább magánügygé változott.⁶²⁶ Hatóságok persze még mindig számon tarthatták, hogy ki honnan jött, de a származásra vonatkozó, egykor gondosan összegyűjtött adatok a titkos, óvatosan felhasznált nyilvántartásokban pihentek, sőt kezdték selejtezni őket. Hasonlóan ahhoz, ahogy maga a társadalom bánt ezekkel: gondosan számon tartotta felmenőit és múltját, de ki-ki benső „nyilvántartásában” őrizte történeteit, amivel megfelelő taktikákkal „gazdálkodott” a nyilvánosság, a fél-nyilvánosság és a privátszféra tereiben.

A rendszerváltás 1989-es pillanata elhozta a történetek elmondásának szabadságát, de ez még nem minden történetre vonatkozott. Az akkori határ valahol a negyvenes és ötvenes évek fordulóján húzódott. Ám nagyon hamar, az első szabadon választott, történetesen nemzeti-konzervatív kormány megalakulását követően nyilvánvalóvá vált, hogy a megőrzött történetek elbeszélhetővé válnak nemcsak a Kádár-korról, 1956-ról és az ötvenes évekről, hanem korábbiakról is. Gyorsan kialakult legáltalánosabb sémájuk, a szenvedéstörténet, a diszkrimináció kárvallottainak narratívája, amelynek mérlege a veszteség. Ebben jelenhetett meg a századosok katonaideje, az, amelyiknek valamennyien részesei voltak: a cőger, a Ludovika, a csapat, a front, az összeomlás és a vert sereg történetei, minden az 1945 előtti évekből. Ami pedig utána következett, akár az életút kétharmada, a veszteségbe sorolhatóvá vált. Még a legsikeresebb beilleszkedés is tartalmazott töréspontokat; sokaké a megtöretés fordulópontját is.

⁶²⁶ György 2010.

Az új elbeszélés nagyon is átélt lehetett. De éppen úgy, ahogyan korábban, az elbeszélések (új) történetgazdálkodás eredményeképpen születtek. A származás felmutathatóvá vált, de elsüllyedt vagy jelentéktelenné vált az adaptáció törekvése, annak tagadhatatlan sikerei pedig zárójelbe kerültek vagy átértékelődtek.

Ez a változás alapvető jelentőségű volt azoknak, akik megérték; számosan és sokféleképpen élhettek vele. A rendszerváltásból nem következett különösebb látható emlékezeti tevékenység. A századosok *maguk* nem rögzítették történeteiket. Újra találkoztak, beszélgettek, a kilencvenes években több alkalommal is. Hogy az avatás fél évszázados jubileumáról megemlékeztek volna, nem tudom, de a következőről, a hatvanadikról legalábbis a volt II. főcsoportosoknak (műszakiak, híradósok, repülők stb.) rendeztek egy megemlékezést. A legnagyobb aktivitást olyan területen mutatták, amelynek részben szimbolikus, részben kézzelfogható, anyagi vonatkozásai voltak: a katonai hivatásrendbe történő reintegráció területén. A magyar rendszerváltás egyik nagy politikai kérdése volt a szovjet típusú rendszer okozta anyagi, erkölcsi és jogi károk megállapítása és jóvátételük kérdése. A hadsereg kötelékében vagy a szervezettel összefüggésben elkövetett jogsértések e kérdéskomplexum viszonylag kis hányadát képviselték és nem is keltettek akkora figyelmet, mint például a tulajdoni kárpótlás vagy általában az előző rendszer erőszaksszervei által elkövetett cselekmények.⁶²⁷

Nyilvánvaló azonban, hogy a századosok rendszerváltás-története nem azonos katonai rehabilitációjukéval. Annál kevésbé, mert a rehabilitáció, az igazságtalanság orvoslásának igénye többük egész életét végigkísérte.

Az első, még a háború *alatt* indult büntetőügy Baracska István főhadnagy ellen indult. Gyávaság büntetével vádolták, mert az 1942. július 15-én kelt vádparancs szerint Baracska, aki a 17. gyalogezred egyik századának parancsnoka volt, a Stanowoje környéki harcokban rendfokozati jelzését leszedte „amely cselekményével alárendeltjei bátoratlanságának

⁶²⁷ Jóllehet, ez utóbbiak igen tekintélyes részének elkövetésében részt vettek a formailag honvédséghez tartozó belső biztonsági szervek, így a HM Katonapolitikai Osztálya a negyvenes évek végén, vagy a katonai igazságszolgáltatási szervek az ötvenes évek elején. A hadsereg belső önvizsgálata ezekhez képest, vagy az úgynevezett ügynökügyekhez képest nem keltett akkor a figyelmet – jóllehet az állambiztonság egyik fontos, mondhatni kedvenc szervezési terepe a sorkatonai szolgálat volt. Az önvizsgálat elmaradását emblematikus erővel a szolgálat közbeni, halálos kimenetelű balesetek ügye jelképezte. Az átszervezésről lásd Kollega Tarsoly 1996, 437–438.; Jakus 2005; Gyarmati I. 2008; Szenes 2012.

veszélyét idézte elő”. Baracskai százada élén úgy rohamozott, hogy légénységi köpenyben volt, és leszedte rendfokozati jelzését. Tapasztalatból tudta ugyanis, hogy az orosz mesterlövészek kifejezetten a parancsnokokat célozzák. Ezért egy parancs szerint a tiszteknek légénységi öltözetben kellett harcolni – de rendfokozati jelzéssel. Ez utóbbit a főhadnagy elfelejtette, de minden tanú, így zászlóaljparancsnoka is azt mondta a bíróság előtt, hogy Baracskai bátor katona, magatartása egyáltalán nem hatott elcsüggesztőleg. Nemhogy elbátortalanította századát, de inkább reménykedtek, hogy így az ő vezetésével sikerebben törhetnek át. Ezt végül a bíróság is elfogadta, a bűncselekmény alól felmentették, s „legfeljebb a szolgálati szabályzatba ütköző fegyelmi vétséget” állapítottak meg, amelynek szankcióját átengedték a hadosztály parancsnokságának. Ez 30 napi szobafogságot szabott ki, amelyet azonban a békehelyőrségbe való visszatérésig felfüggesztett.⁶²⁸

Ezeknek a kisebb súlyú vétségeknek a jóvátétele, felülvizsgálata értelemszerűen fel sem merült. A háború vége felé azonban sokasodtak az olyan ügyek, amelyekben a fegyelem megsértésére politikai vagy erkölcsi indítékokból került sor – sajnos éppen ezek dokumentációja hiányzik. Az egyik korábbi fejezetben említett Barna Sándor százados lefokozására, valamint egyhavi fogházbüntetésére például rangon aluli házasság miatt került sor, ő pedig ebben az ügyben állítólag Szálasi Ferenchez mint nemzetvezetőhöz fellebbezett. Máltai László századost állítása szerint 1944-ben távollétében a nyilas Számonkérő Szék halálra ítélte és körözte függelemsértés, lázítás, parancsmegtagadás és szökés miatt; Máltai ugyanis megtagadta az országból való távozást.⁶²⁹ Petri Zoltán főhadnagyot sem léptették elő 1944 novemberében, sőt 1945 januárjában lefokozták és szökés büntette miatt eljárást indítottak ellene. Tévedésre hivatkozva egy héten belül visszavonták az ellene kiadott nyomozólevelet, az ügyről azonban minden irat híján csupán ennyi tudható.⁶³⁰ Kubicza Jánost 1945. január 13-án az I. hadtest bírósága egyhavi börtönre ítélte, mert nem hagyta el Budapestet.⁶³¹ Bereczk Gábor tüzér százados 1944-ben állítása szerint nem esküdött fel Szálásira, ezt a légénységnek sem engedte meg, ezért letartóztatták és Margit körúti fogházba került.⁶³² Pásztor Béla gya-

⁶²⁸ HIL HM 1942. eln. 13. oszt. en. 42947. sz. – Baracskai százados további sorsa ismeretlen, az utolsó adatok szerint 1944. október 2-án megsebesült Földeák térségében, november 1-jén előléptették századossá.

⁶²⁹ HIL HM KI 25176. sz. tiszti okm.gy. és HIL HM Igazolási anyag, 6961. sz.

⁶³⁰ HIL HM KI 28508. sz. tiszti okm.gy.

⁶³¹ HIL HM KI 57568. sz. tiszti okm.gy.

⁶³² HIL HM KI 4285. sz. tiszti okm.gy.

logos százados ugyancsak megtagadta az esküt, beosztottjait tájékoztatta a céltalan harcról és emlékeztette őket a kormányzóra tett esküjükre. 1944. november 12-én letartóztatták és a Margit körútra szállították, ahonnan december közepén engedték el.⁶³³ Ezek a többnyire be nem fejezett, politikai indítékú eljárások az 1945-ös rendszerváltás idején nem rehabilitációs igények kíséretében merültek fel. Az új hadsereg nem foglalkozott a korábbi hadbíróági eljárások felülvizsgálatával, mert legfeljebb részleges kontinuitást vállalt a magyar királyi honvédséggel (elismerve például a rendfokozatokat). De maguk az eljárások alanyai sem szándékoztak rehabilitáltatni magukat – az eljárások sokkal inkább szerény politikai és erkölcsi tőkeként funkcionáltak, afféle „belépési igényt” fogalmaztak meg az új rendszerbe és/vagy hadseregébe.

A legsúlyosabb vádakkal elítélt Bernád Árpád főhadnagy is ilyen történetbe ágyazta az ellene hozott ítéletet. Ezt a VIII. hadtest tábori bírósága hozta 1944 januárjában – Bernád főhadnagy az 1. légvédelmi tüzérsztály ütegparancsnokaként a megszálló csapatok kötelékében teljesített szolgálatot szovjet területen. Apja a Földművelésügyi Minisztérium lótenyésztési főfelügyelője volt, fivére orvosként halt meg Budapest ostroma során. „1940-ben hadbíróági eljárás alá estem, mert zsidó származású egyéneket szabadságra engedtem illetve a felálló musz-nak nem engedtem át” – írta 1951-es önéletrajzában. – „Büntetésből 1942-ben, amikor az eljárás befejeződött augusztus havában kikerültem a Megszálló Csoport parancsnoksághoz a 105. könnyű hadosztályhoz mint gépágyús ütegparancsnok. [...] A visszavonulásnál Novgorod Szeverszknél páncélelhárításra akart Zachár vezérkari ezredes bevetni, azonban a parancsot megtagadtam, mivel páncélgránát nem volt, és így úgy is értelmetlen véráldozatot követelt volna az egész ésszerűtlen vállalkozás. Ezenkívül az üteg szegény sorsú beosztottjainak RKK[-ban]⁶³⁴ engedtem hazaküldeni illetményen felül, ezt a német kincstár megkárosításának vették. Így hadbírói eljárás alá kerültem, és a kassai, majd a soproni fegyintézetbe kerültem, ahol rádiójavítással foglalkoztam, valamint az irodán kaptam beosztást.”⁶³⁵ Innen 1945 tavaszán megszökött, egy darabig a szovjet csapatok foglalkoztatták mozigépészként, majd Budapestre jött.

Bernádot a fennmaradt hadbíróági ítélet szerint több bűncselekménnyel vádolták. Először is közokirat-hamisítással, amit valóban a szabályellenes pénzhazautalásokkal követett el – ezek értékét nem is becsülték

⁶³³ HIL HM -1946. eln. 33804. sz. Pásztor Béla szds. jutalmazási kérelme.

⁶³⁴ Reichs Kredit Kassenschein, más néven megszállási márka, a német hadsereg által megszállt területeken kibocsátott bankjegy.

⁶³⁵ HIL HM KI 9183. sz. tisztí okm.gy.

meg. Ezenkívül bűnpártolással – hasonló tevékenységet folytató, de már korábban megvádolt beosztottjai vizsgálatát hátráltatta. Csalás is szerepelt az ítéletben, mert a főhadnagy a hazaküldött összegeként különféle cikkeket, elsősorban rádiókészülékeket rendelt az ütegének (ezzel kapcsolatban elszámolási szabálytalanságokat is követett el), továbbá üzérkedés – a német hatóságoktól „szerzett” tiszta szeszt az ukránokkal különféle műszaki cikkekre, szőnyegekre stb. cserélte, amivel több ezer pengős haszonra tett szert. Az ügynek egyébként fél tucatnál is több vádlottja volt, de határozottan Bernád bűnlajstroma volt a leghosszabb (bár csak II. rendű volt), ítélete pedig a legkeményebb. Hétévi börtönre, politikai jogoktól való tízéves eltiltásra és lefokozásra ítélték.

Hét és fél évtized után nem könnyű eligazodni az alaptörténet és interpretációja közötti hasadásban. Bernád 1940-es eljárásának nincsen nyoma. A megszálló csapatok félig vagy teljesen törvénytelen gazdasági-üzleti tevékenysége megszokott, valószínűleg általános jelenség, és a népes társaság a vádlottak padján azt mutatta, hogy sokan folytattak ilyet. A magyar katonai vezetés természetesen igyekezett elejét venni a csempészetnek és az üzérkedésnek. Hogy Bernádot azért kapták el, mert kedvezményeket biztosított egyeseknek akár hazautalások, akár sajátos üzleti részesedés vagy előjárói védelem formájában, valószínűsíthető. A többi magasabb beosztású vádlott is tett ilyeneket. Akár az is lehetséges, hogy a szegény sorsúaknak akart kedvezni a hazautalással, bár megnevezett társai, akiket fedezett, tartalékos zászlósi, illetve törzsőrmesteri rendfokozatot viseltek, vagyis esetükben aligha lehet szó szegénységről. Bernádnak szenvedélye volt a híradástechnika – az ítélet összesen 14 rádiókészülék megrendelését róta fel neki – ez nyilván szemet szűrt, de a politikai-erkölcsi jellegű konfliktust, amely Bernád narratívájának magva volt, nem lehet kizárni. Ő mindenesetre a háború végéig fogságban maradt, 1945-ben beiratkozott a Műegyetemre, végzését követően villamosmérnökként dolgozott, a VILATI-ból ment nyugdíjba. Előtte azonban még felbukkant egy ötvenes évek eleji összeesküvési per peremén. Az ügy egyik letartóztatottját Bernád a kijeji tábori bírósági fogdából ismerte, ahol 1943-ban találkoztak. A vallomást tevőnek valamikor 1945 után egy német rövidhullámú rádió adó-vevőt adott el, mert úgymond pénzre volt szüksége. Azt nem tudta, Bernád honnan vette a készüléket, de mivel „foglalkozása rádióamatőr, így nem volt feltűnő, hogy ilyen készüléket tart a birtokában”⁶³⁶.

⁶³⁶ ÁBTL V-82935/1. sz. dossz. Zavadszky Iván és társai, 416–417. Feljegyzés Pecho Gusztáv vallomásáról, 1951. 03. 03.

1945 tehát nem jelentett sem formális, sem informális rehabilitációt azok számára, akik korábban konfliktusba kerültek a hadsereggel. Az akkori rendszerváltás azonban új konfliktusok forrásaként hamarosan egy sor, nagyrészt politikai jellegű büntetőügy kiindulópontja lett. Az újabb rezsimváltások pedig új felülvizsgálatok reményét, új rehabilitációk igényét teremtették meg. A háborús bűnökért elítéltek átfogó felülvizsgálata 1990-ig fel sem merülhetett. Nem vonatkozott rájuk az 1953-as Nagy Imre-féle „kisdős” amnesztia. Az 1956 nyári felülvizsgálati hullám azonban még őket is elérte. Szécsy László századost a gyulai megyei bíróság 1955-ben háborús és népellenes büntett miatt életfogytiglani börtönre ítélte. A felülvizsgáló bíró 1956. június vége felé kereste fel Szegeden, előzetes javaslata a büntetés letöltéséről szolt. „Az eljárás során és az elbeszélgetés alkalmával is azt állította Szécsy László, hogy gyilkosságokat nem követett el és kivégzésekre sem adott utasítást. Ennek ellenére a kiszabott büntetést helyesnek találtuk, mert a tanúk vallomása alapján bebizonyosodott, hogy Szécsy a terhére rótt bűncselekményeket elkövette” – írta a bíró, és Szécsy még több mint tíz évet börtönben töltött.⁶³⁷

Az ötvenes években letartóztatottak közül a kémügyben internált Skultéty László, a tiltott határátlépésért lecsukott Boda Sándor, a MÁVAG szocdem perébe „amalgámozott” Rusa Egon, a szabotázzsal gyanúsított Csiby Kálmán és az 1955-ben (a vád szerint) rendszerváltáson gondolkodó Gerley Győző 1956-ban mind elhagyták Magyarországot. Értelemszerűen nem is gondoltak rehabilitációra.⁶³⁸ De – mondhatni, természetesen – rájuk sem gondolt senki, hogy például távollétükben orvosolják a velük esett igazságtalanságot. Rusa Egon volt huszárcapitány, mint fentebb látható volt, egy „szocdem” per vádlottja volt. Társait 1956 után, ha lassan és következtelenül is, de rehabilitálták. A távol levő „horthysta” volt az egyetlen, akinek neve az egész perre kiterjedő felülvizsgálatban fel sem merült.

Az alulról jövő felülvizsgálati kezdeményezések úttörője a századosok közül Czár István volt, akit 1953-ban öt év tíz hónapi börtönre ítélték a Sztálin halála napján tett állítólagos kijelentéseiért.⁶³⁹ 1954-ben a várpalotai rabmunkahelyen dolgozó Czár perújítási kérelmet adott be, amelynek helyt adtak és a bíróság megismételt eljárásban, bizonyítékok híján 1954 júliusában felmentette. Ez a győzelem azonban nem elégítette ki a szá-

⁶³⁷ ÁBTL 3.1.9. V-129.238. Szécsi László vizsgálati dosszéja, 98. – Szécsyről lásd a 8. Háborús bűn... című fejezetet.

⁶³⁸ Skultétyről, Csibyéről és Rusáról lásd a 9. „Kéme és szervezkedők”, Bodáról és Gerleyről a 10. Szemben állók című fejezeteket.

⁶³⁹ Czár ügyéről lásd a 10. Szemben állók című fejezetet.

zadost, mert 1955 februárjában kártalanítási kérelmet nyújtott be másfél börtönévéért. Az ügyészség javaslatára a bíróság elutasította Czár kérelmét, mert „a perújítás során előadott bizonyítékait az alapügy eljárásában nem érvényesítette”.⁶⁴⁰ Ez az érvelés azért álságos, mert az új eljárást lezáró felmentő ítéletben éppen a bíróság mondta ki, hogy az előző eljárás nem vette figyelembe a védelem bizonyítékait, meg sem hallgatta tanúit és még azt sem fogadta el, hogy a vádlottak – köztük Czár is – visszavonták az államvédelmin tett beismerő vallomásaikat. Nem sokkal Czár után kérte rehabilitálását két olyan százados, akiket a Néphadsereg tisztjeként tartóztattak le. Sille Sándor internálását a Belügyminisztérium 1957-ben is jogosnak tartotta.⁶⁴¹ Kováts Andor századost viszont 1957. november 9-én a Katonai Főügyész óvására a Legfelsőbb Bíróság bűncselekmény hiányában felmentette, kijelentve, hogy egyévi börtönről szóló ítélete törvénytörő volt. Kováts felmentése azért is úttörő és kivételes, mert az ötvenes évek egyik reprezentatív (bár zárt ajtók mögött folyó) kémkedési perének, a Dóczi-pernek volt – igaz, csak XXXVI. rendű – vádlottja. 1970-ben mentesítették az elítélésével járó joghátrányok alól is. Kováts 1976-ban, nyugdíjba vonuláskor kérte a börtön- és internált ideje beszámítását munkaviszonyban eltöltött idejébe. Kérelmét a Honvédelmi Minisztériumhoz intézte, de azok nem tartották magukat illetékesnek.⁶⁴² Kováts azonban nem hagyta annyiban. Legalábbis erre utal a már rég lezárt dossziében található irat 1976-ból. Ebben a százados adatait kezelő BM III/2 (nyilván tartó) osztály érdeklődött arról (!), mentesült-e Kováts a joghátrányok alól az Elnöki Tanács 1970. évi 7. számú törvényerejű rendelete alapján. A válasz igenlő volt.⁶⁴³ 1978-ban a százados arra kérte a HM tartalékos tiszti osztályát, hogy adja vissza 1958-ban elvett tartalékos tiszti rendfokozatát. Erre viszont kereken elutasító választ kapott. Ekkor 1978. június 21-én egyenesen Czinege Lajos vezérezredes, honvédelmi miniszterhez fordult. „Berendelve 1978. július 25-ére” – ennyi olvasható az iraton. Kováts ekkor átvehette két éve kért igazolását a munkaviszonyához – amelyben munkaviszonyként számították be a börtönben és Kistarcsán töltött fogságának időtartamát. Ugyanakkor aláírt egy rövid igazolást arról, hogy további írásos választ a rendfokozatáról nem kér.⁶⁴⁴ Ez a kicsinyes alku kiválóan érzékelteti az ötvenes évek közepén elkezdett részleges, a konstruált vádak

⁶⁴⁰ BFL XXV.60.e - 1954 – 002183, Fővárosi Főügyészség, TÜK büntető iratok.

⁶⁴¹ ÁBTL 3.1.9. V-145192/1. Internáltak vizsgálati dossz., 1957. 384.

⁶⁴² HIL HM KI 50841. sz. Kováts Andor tiszti okmánygyűjtője. – Kovátsról lásd a 9. „Kémek és szervezkedők” című fejezetet.

⁶⁴³ ÁBTL 3.1.9. V-107393. Kovács (!) Andor vizsgálati dossz.

⁶⁴⁴ HIL HM KI 50841. sz. tiszti okm.gy.

egy részét fenntartó rehabilitáció jellegzetes Kádár-kori „kezelését”. Kovács az 1989-es rendszerváltásig természetesen honvéd maradt.

Földváry István „csak” szolgálati idejéért harcolt, ami esetében a Néphadseregben eltöltött tíz évet is jelentette. 1958-as lefokozása miatt összesen csaknem két évtizedét nem akarták figyelembe venni 1970-ben. Beadványában azt írta, „mindenképp sérelmesnek találom ezt a rendeletet, mert azok a volt tisztek, akiket akkor [1946-ban vagy 1948-ban] nem hívtak vissza, vagy nem jöttek vissza a Néphadseregbe, akik akkor még a köszönésemet sem fogadták el mint a Néphadsereg tisztjének, azok ma, mert akkor a polgári életben elhelyezkedtek, 10 évvel több munkaviszonnyal és esetleg (ezt a kérdést nem ismerem) nyugdíj idővel is rendelkeznek. Ezt nem tudom megérteni, aki a Néphadseregben lettem őrnagy és alezredes és egy általános rendelkezés értelmében elvették a rendfokozatomat.” Válaszul azt tanácsolták Földvárynak, hogy „kérjen különleges elbírálást a munkaügyi minisztertől”.⁶⁴⁵ Több sikerrel járt a még 1948-as külföldre távozásáért honvéddé lefokozott Sziklay László volt főhadnagy. Ő már 1968-ban szembesült a szolgálati idő problémájával, mikor hűségjutalmat kapott volna a Budapesti Harisnyagyártól, ahol 1951 óta folyamatosan dolgozott kazánfűtő segéd munkásként. A jutalmat mégsem kaphatta meg, mert nem rendelkezett megfelelő hosszúságú, *elismert* szolgálati idővel. Hét évvel később, 1975-ben nyugdíjának kiszámítása kapcsán a hiányzó tizenhárom év (ide számított ugyanis az 1942–1948 között a Szovjetunióban töltött hadifogságának ideje is, amelyet „normális” esetben katonai szolgálatnak tekintettek) már igencsak húsbavágó problémát jelentett. Sziklay beadványt intézett a Honvédelmi Minisztériumhoz, egyben munkahelyéhez fordult, hogy az saját hatáskörében mentesítse a lefokozás hátrányos jogkövetkezményei alól. Egy munkaügyi miniszteri rendelet alapján ehhez a vállalatnak volt is joga, a döntés előtt azonban ők is a HM-hez fordultak véleményért. Noha az ügy előadója pártolólág terjesztette a kérelmet parancsnoka elé, a HM csupán a vállalat által is ismert tényeket összefoglaló feljegyzést küldött a Harisnyagyárba, állást nem foglalt, Sziklay szerencséjére a gyár a javára döntött.⁶⁴⁶

Csikós József századost 1949-ben ítélte 25 év munkatáborra egy szovjet hadbíróság háborús bűncselekmények vádjával. 1955-ben hazaszállították, a következő évben szabadlábra került. Az Igazságügyminisztérium 1969-ben értesítést kapott arról, hogy Csikós ügyét az „illetékes szovjet bíróság felülvizsgálta, a korábbi ítéleteket hatályon kívül helyezte, az el-

⁶⁴⁵ HIL HM KI 91418. sz. tiszti okm.gy.

⁶⁴⁶ HIL HM KI 14066. sz. tiszti okm.gy.

járását megszüntette. [...] Ezen személyt tehát ezzel kapcsolatban rehabilitálni kell tekinteni.” A minisztérium katonai főosztálya ugyan kérte, hogy a „rehabilitálni tekintett” minősítést a Belügyminisztérium is vezesse át a nyilvántartásokba, ez azonban nem történt meg.⁶⁴⁷ 1969-ben pedig ugyancsak egy szovjet bíróság formálisan is rehabilitálta, és ezt a magyar hatóságokkal is tudatta. Ők azonban ezt az információt nem vették tudomásul. Történetesen Csikós éppen 1969-ben kérte szolgálati idejének kiszámítását és igazolását – ebben utalt mind elítélésére, mind rehabilitációjára, iratot utóbbiról viszont nem csatolt. Valószínűleg azért, mert ő maga nem is kapott ilyet, a katonai hatóság pedig jelezte, hogy ennek híján 1945 és 1956 közötti tizenegy évét nem tudják igazolni. Csikós József százados, aki szabadulása után dolgozott erdészként, mészégetőként, gépmunkásként és gombkötő üzemi adminisztrátorként, 1969-ben, ötvenkét évesen valószínűleg úgy gondolta: ahhoz, hogy nyugdíjat kapjon, el kell ismertetnie ezeket az éveket. Csakhogy ezek abban az időben éppen nem léteztek. Végül nem is lett rájuk szüksége, mert 1972-ben, ötvenöt évesen meghalt.⁶⁴⁸ Ugyanekkor merült fel az ugyancsak a Szovjetunióban, de nem háborús bűnökért, hanem kémkedésért huszonöt évre ítélt, és ugyancsak 1955-ben hazaszállított Romhányi Ferenc rehabilitálása is.⁶⁴⁹ Romhányi esetében nincs nyoma szovjet megsemmisítő ítéletnek, ám ennek híján elképzelhetetlen, hogy az Igazságügyminisztérium megvizsgálja a rehabilitálás lehetőségét. Megvizsgálták – és ahogyan az Igazságügyminisztérium Katonai Főosztályának feljegyzése fogalmazott, „a külföldi bíróságok által elítélt magyar állampolgárok büntetéstörlési ügyeivel foglalkozó bizottság [...] Romhányi Ferenc vonatkozásában nem intézkedett a büntetésnek a bűnügyi nyilvántartásból való törlése iránt”. Az állambiztonság is tájékozódott Romhányiról, és azt jelentette, hogy „munkája, magatartása ellen kifogás nem merült fel. Politikai vonatkozásban véleményt nem nyilvánít, óvatos, visszahúzódó személy. [...] Korábban elkövetett súlyos bűncselekményére való tekintettel rehabilitálását nem javaslom”.⁶⁵⁰ Rehabilitációs ügyekben tehát a magyar hatóságok a szovjet társszervekkel való szembeszegülésig merészkedtek.

⁶⁴⁷ ÁBTL 3.1.5. O-9698/1. 43. – Csikós kartonján a rehabilitációnak semmi nyoma. Csikósról lásd a 8. Háborús bűn... című fejezetben.

⁶⁴⁸ HIL HM KI 12759. sz. tiszti okm.gy. és ÁBTL 3.1.9. V-149302/4. SZU-ban elítélt hadifoglyok dossz., 60–61., uo. V-145386/3. SZU-ból hazatért elítélt hadifoglyok dossz. 52. valamint HIL HM KI 12759. sz. tiszti okm.gy.

⁶⁴⁹ Romhányiról lásd a 9. „Kémek és szervezkedők” című fejezetet.

⁶⁵⁰ ÁBTL 3.1.9. V-149302/4. dossz. 190–192., ill. uo. 3.1.9. V-157723. Romhányi Ferenc dossz.

Erre utalt a külföldön élítéltek ügyeivel foglalkozó „bizottság” léte. A jelek szerint ezzel sok kockázatot nem vállaltak.⁶⁵¹

A Magyar Néphadsereg számára 1989-90 alapvető változást jelentett. Leginkább új kezdetet: új politikai környezet, új védelmi doktrína, új katonai gondolkodás, új szervezeti rend és egyre inkább új állomány kezdett formálódni, utóbbi mind a sorozottak, mind a hivatásosok vonatkozásában. A hadsereg elitcseréjét a létszám 1989-től kezdve folyamatos, két évtizeden át folytatódó igen jelentős csökkenése, a nyugdíjazások, az új és átképzések oldották meg. A hadsereg addigi információs zártsága már 1989-ben oldódni kezdett, a gondosan szűrt, propagandisztikus képet kezdte felváltani a nyilvánosság. Az 1990-ben Magyar Honvédségre átkeresztelt Néphadsereg társadalmi presztízse a rendszerváltás során is érdekesen változott: alacsonyról indult, kedvezőre fordult,⁶⁵² majd ismét lesüllyedt,⁶⁵³ végül a délszláv háborúk, illetve a békefenntartó akciókba való bekapcsolódás révén ismét emelkedett.⁶⁵⁴ A katonai rendszerváltás történetét eddig érthető módon elsősorban, sőt szinte kizárólag hivatásos katonák, vagyis az átalakulás szereplői ábrázolták. Egy némi távolságból, de mégis bennfentes pozícióból gyorsmérleget készítő kutató 1992-ben a folyamat kezdetét „az új rendszerbe való csendes átgaloppírozás közbeni átépítésként” jellemezte, tempóját meglehetősen „ráérősnek” tartotta, de közben, mint írta, azért felvetődött a „költségesebb és és sürgősebb átépítés” lehetősége is.⁶⁵⁵

A rehabilitáció az „átépítés” részét képezte. A politikai és erkölcsi imperatívuszok egyaránt világosak voltak – a rehabilitáció demonstrálta a honvédség azonosulását a demokratikus átalakulással. Ez a kommuni-

⁶⁵¹ Szovjet bíróság Csikóson és Romhányin kívül még egy századost ítélte el. Mikófalvy Istvánt, aki a páncélos fegyvernemben szolgált, de 1944. november végén a Vkf. 6. (nemzetvédelmi és propaganda) osztályára vezényelték. Mikófalvyt 1945. 03. 07-én a szovjet kémelhárítás (SZMERS) letartóztatta, 06. 03-án a Vörös Hadsereg 27. Hadsereg Hadbírósága halálra ítélte. 1945. 07. 16-án kivégezték. Az Oroszországi Föderáció Főügyészsége bűncselekmény hiányában csak 2001-ben rehabilitálta. HIL HM KI 66390. sz. tisztí okm.gy.

⁶⁵² Ebben a békés politikai rendszerváltás, a fegyveres erők „semlegessége”, illetve az új alkotmányos rend iránt demonstratíven kifejezett lojalitása, valamint az 1989-es romániai forradalom segítése során kifejtett tevékenysége játszott szerepet.

⁶⁵³ A vezetés különféle botrányos ügyei, a feltárt törvénysértések, a horvát fegyverszállítás ügy stb. miatt, lásd Szabó 1992.

⁶⁵⁴ Uo.

⁶⁵⁵ Uo. 372. – A szerző szociológus, a Teleki Alapítvány Védelmi Kutatóintézete munkatársa volt, aki, mint tanulmánya lábjegyzeteiből kiderült, a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia szociológiai tanszéke megbízásából számos felmérést készített a rendszerváltás idején a hivatásos állomány körében.

káció szempontjából is kiemelkedő jelentőséggel ruházta fel az ügyet, s fontos szerepe volt az új honvédség identitásának építésében is. Ennek komponense a saját (testületi) múltjához való viszony, az, hogy mennyire vállalja például az 1945 előtti és *utáni* honvédséggel való folytonosságot. A demokratikus honvédség szociológiai kereteihez hozzá tartozott a történet. Egy fontos részét maguk a rehabilitációs eljárások és maguk a rehabilitáltak írták.

A rehabilitáció mint *probléma* már a Magyar Néphadseregben is hosszú előzményekre tekintett vissza. Egy honvéddé lefokozott „volt horthysta” tiszt ötvenes évek közepi-végi kérelme holmi igazságtalanságok orvoslására formai szempontból a rehabilitáció tárgykörébe tartozott, de – ahogyan fentebb igyekeztem megmutatni – nem volt *probléma*. A katonai elit egy csoportját ért igazságtalanság, vagyis az, hogy szovjet típusú rendszer kiépítésében tevékeny részt vállaló, viszonylag magas rangú katonatisztek – a Horthy-korszakban felnőtt, többségükben a háborúban és az ellenállásban is részt vett hivatásos katonák – 1949-től nagy számban váltak a koncepciók perек áldozataivá, viszont nagyon is az volt. Felülvizsgálatuk már 1954-től megindult, majd következett a többnyire részleges rehabilitáció, ami több hullámban egészen a hatvanas évek végéig folytatódott. Az 1956-os forradalom utáni megtorlás, ha nem is nagy számban, de érintett katonatiszteket is, de többnyire 1948 után avatottakat. Az 1989 utáni rehabilitáció eleinte csak e két megtorló kampány áldozataira vonatkozott. De ahogyan a politikai perек felülvizsgálata általában nem állhatott meg 1949-nél, de még 1947-nél sem, hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a hadsereg sem intézheti el a rehabilitációt ennyivel. Már a háborús bűn és felelősség kérdése is számos esetben politikai torzító optikában jelent meg az 1945 utáni bírósági eljárásokban. Az eredetileg csak a bíróság által elítéltekre vonatkozó felülvizsgálat sem állhatott meg itt. A rehabilitáció kiterjedt az 1945 *előtti* tisztikar szinte egészére és a diszkrimináció minden formájára.

Ebben a pillanatban azonban a rehabilitációra várók elvileg két márkánsan különböző, akár egymással szembeállítható csoportra hasadtak. Az első csoport, az ötvenes években és 1956 után elítélteké főképp azokból állt, akik a második csoportot, vagyis az 1945 előtti hivatásosakat eltávolították a hadseregből, illetve ott „felváltották” őket: zömmel az 1948 után avatottakból, kis részben régi tisztekből. Mind azonosultak a kommunista pártpolitikával. A második csoportot azért kellett rehabilitálni, amit az első csoport tett velük. A rehabilitáció ezt úgy oldotta meg, hogy a „törvénytelen” eljárásokat megtagadta és a pártpolitika számlájára írta. Amúgy pedig a „haza szolgálata” teljes kontinuitásának erkölcsi alapjára helyezkedett és ide helyezte a hadsereg történeti identitását is. A hadsereg esze-

rint lojalitással tartozott a mindenkori állami politikai vezetésnek. Ettől eltérő történeti szituációk elképzelhetők ugyan, de kivételesek. Ilyen (volt) például a Szálasi-rezsimmel szembeni katonai ellenállás, vagy a Tiszti Nyilatkozat aláírásának megtagadása 1956 végén. Akiket emiatt hátrány ért, azokat rehabilitálni kell – de aki tovább szolgált akár 1944-ben, akár 1957-ben, azt sem érheti hátrány vagy erkölcsi elmarasztalás. Azokat sem, akiket a kommunista párt küldött rövidített tiszti képzésre a negyvenes évek végén, akik végigszolgálták az ötvenes éveket, aláírták a Tiszti Nyilatkozatot 1956-ban, és folytatták szolgálatukat. Azokat sem, akiket 1956 után képeztek ki és a Magyar Néphadsereg tisztjeiként vagy tábormokaiként érték meg a rendszerváltást. A hadseregek demokratikus berendezkedésű államokban, nyitott társadalmakban nem politizálnak. A Horthy-korszak, a nyilas uralom, a szovjet típusú rendszer sztálini és poszt sztálini változata azonban nem volt demokratikus, a magyar társadalom nem lehetett nyitott társadalom. A latensen vagy nyíltan politizáló (esetleg arra kényszerített) tisztikarról a rehabilitáció olyan történetet alkotott, amely a haza időtlen szolgálatát állította középpontba, és amely más, például demokratikus értékekkel nem áll világos *történeti* összefüggésben. Mindenki, minden csoport megkapja, ami jár neki. Az új magyar demokratikus hadsereg mindenféle differenciálás nélkül fogadott be saját új eszményeinek – és nem melleleg egymásnak – ellentmondó hagyományokat.⁶⁵⁶

A katonai rehabilitációt a Honvédelmi Minisztérium 1989-től kezdte meg a 1989. évi XXXVI. törvény, majd az 1990. évi XXVI. és az 1992. évi XI. törvények, alkotmánybírói állásfoglalások, illetve miniszteri utasítások alapján. Még 1989-ben megalakult a minisztérium Rehabilitációs Bizottsága, amelynek vezetőjét és tagjait a miniszter bízta meg, s amelyben kezdettől részt vettek társadalmi szervezetek, így a Történelmi Igazságtétel Bizottság (különösen annak katonai tagozata), a Politikai Foglyok Országos Szövetsége, később a Honvéd Hagyományörző Egyesület, a Magyar Nemzeti Ellenállási Szövetség és a Tartalékos Katonák Országos Egyesülete. A katonai rehabilitáció alapfeltétele eleinte a rendfokozattól való megfosztás (lefokozás) volt, a folyamat ennek helyreállítását célozta. Eredetileg tehát csak erkölcsi természetű elégtételnek indult, az anyagi jellegű kérdésekben az Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatal volt jogosult eljárni.

A rehabilitációs bizottságban képvisellel rendelkező társadalmi szervezetek javasolták a rehabilitálhatók körének kiterjesztését, így például a

⁶⁵⁶ Erről lásd Schubert 2006, 2007 és Máté 1995 is – a rehabilitációs bizottság levelezéséből kiadott válogatásba bekerült néhány erre utaló részlet is, lásd 24–32.

tiszti nyilatkozat aláírását 1956-ban megtagadókra. A különböző közigazgatási eljárásokban – annak idején „jogszerűen” – megszüntetett szolgálati viszonyt, el nem ismert előléptetést viszont eleinte nem fogadták el rehabilitációs alapnak. Ilyenek voltak a Szálasi-uralom alatti előléptetések (a századosokat ez szinte kivétel nélkül érintette), az 1946 után végkielégítés helyett a majdani nyugellátás ígéretével B-listázottak 1952-ben a honvédség nyugdíjrendszeréből való törlése (ez is sok századosra vonatkozott, még akkor is, ha az elvesztett nyugdíj összege igen csekély volt), de a tartalékos tiszti rendfokozatoktól való megfosztás is 1957–1958-ban. A rehabilitáció 1992-től kiterjedt mindezekre az esetekre is, és kiegészült egy eredetileg csak az 1956-os forradalmi tevékenység miatt elítéltekre (vagyis száz-kétszáz főre) szabott megoldással. Ez abból indult ki, hogy a megszakított szolgálat „normális” viszonyok között folytatódott volna, magasabb beosztásokkal és főképp rendfokozati előmenetellel. Ezek a katonák ennek megfelelő, tehát magasabb nyugdíjat is kaptak. Az előléptetés 1992-től kiterjedt minden rehabilitáltra, a századosokra is. Esetükben azonban közvetlen anyagi következménnyel – vagyis több nyugdíjjal – csak az esetleg korábban el nem ismert tényleges szolgálati idő (pl. a Ludovika Akadémiai tanulóévek) járt. Viszont különféle, nyugdíjas tiszteknek járó kedvezményekre (igazolvány, egészségügyi ellátás speciális intézményekben, üdültetés és mindenekelőtt egyenruha-ellátás) minden rehabilitált jogot szerzett. A századosok is.

1995 tavaszáig, amikor is a Rehabilitációs Bizottság jelentést adott ki, sőt egy reprezentatívnak szánt kötetet is összeállított addigi munkájáról, több mint ötezer egykori tisztet rehabilitáltak. Mintegy 60%-uk volt egykor hivatásos.⁶⁵⁷ A felmérések alapján ennek tízszeresére, mintegy ötvenezer főre becsülték ekkor a rehabilitáció potenciális érintettjeit. Tíz évvel később a szám – a bizottság akkori elnökének tájékoztatása szerint – 5450-re emelkedett, vagyis az 1995-öshöz képest nem egészen 10%-kal emelkedett csak. Tizenöt év alatt is csak hat és fél ezer kérelem érkezett be a bizottsághoz, amely 2005-ben még évi negyven-ötven beadvánnyal foglalkozott.⁶⁵⁸

Az életkorra vonatkozó, meglehetősen hiányos adatok alapján azt mondhatjuk, hogy a századosok közül csaknem ötvenen éltek meg a rendszerváltást. Ebből az iratok tanúsága szerint csak 31-en kérték (és kapták meg) a rendfokozati rehabilitációt. Négy százados esetében hozzátartozóik vagy bajtársaik posztumusz kérvényt nyújtottak be, aminek helyt is

⁶⁵⁷ Katonai rehabilitáció 1995; Máté 1995, 19.; Schubert 2006, 142.

⁶⁵⁸ Hanthy 2005.

adtak.⁶⁵⁹ Nyolcan viszont csak hadifogságban eltöltött idejük igazolását kérték. Ezeket az éveket korábban nem mindig számították be a nyugdíjba, de a kérelemnek 1992 után más oka is volt. Az 1992-es harmadik kárpótlási törvény anyagi kárpótlást adott a szabadságtól való megfosztás idejére.⁶⁶⁰ A szovjet (és csak a szovjet) hadifogság 1945. augusztus 1-jétől a hazaszállításig terjedő időtartamát a törvény kényszermunkára való elhurcolásnak tekintette, amiért kárpótlás járt kárpótlási jegy vagy járadék formájában.⁶⁶¹ A törvény elfogadását követően csakhamar egy kormányrendelet a hat hónapot meghaladó nyugati hadifogságot is ebbe a kategóriába utalta,⁶⁶² így lényegében minden százados, aki fogságban volt, jogot szerzett valamiféle anyagi kárpótlásra is. Korábbi halál esetén a túlélő házastárs ugyancsak jogosult volt – a gyermekek már nem.

A fenti számításból nyilvánvaló, hogy a rehabilitációt és/vagy a kárpótlást mégsem kérte mindenki – nagyjából minden ötödik életben lévő százados távol maradt az eljárástól. Sem a minisztérium rehabilitációs bizottsága, sem a Kárpótlási Hivatal nem keresett meg senkit, mindenkinek magának kellett jelentkeznie a megfelelő igazolások birtokában, amelyeket előzetesen be kellett szerezni – esetükben elsősorban a Honvédelmi Minisztérium Központi Személyügyi Irattárától. Mivel az 1945 előtti szolgálatról és a fogságról szóló adatok egyéb híján túlnyomórészt bemondáson alapultak, az okiratok csak az évtizedekkel korábbi szóbeli közléseket tanúsították. Ez a bürokratikus eljárás több idő embernek elképzelhetően terhes lehetett, ami visszatartotta őket. Azok, akik már régen nem éltek Magyarországon, ugyancsak nehezebben vehettek részt a folyamatban, mert az magyar állampolgárookra terjedt ki, vagy olyanokra, akik a sérelem elszenvedésekor magyar állampolgárok voltak. Azt pedig a rendszerváltás előtti harminchárom–negyvenöt évben sokan elvesztették, például úgy, hogy megfosztották őket tőle, vagy más állam polgárságát nyerték el. 1989 után természetesen kérhették magyar állampolgárságuk

⁶⁵⁹ Máté 1995 névjegyzéke csak 32 rehabilitált századost tartalmaz vizsgálati körükből (a négy posztumusz eljárás eredményével együtt). Baróthy Miklós és Törpényi Árpád csak 1995 második felében adták be kérelmüket (örnaggyá, illetve alezredekessé léptették elő őket). Sziklay Andor ügyét lásd alább a szövegben.

⁶⁶⁰ 1992. évi XXXII. törvény.

⁶⁶¹ A járadékot bonyolult számítás eredményeképpen állapították meg. Sille Sándor százados például két éves szabadságkorlátozásáért (internálás) 1992-ben 1000,- Ft/hó kiegészítésben részesült; amikor az átlagnyugdíj kb. 8-10 ezer Ft volt, ez a kiegészítés, ráadásul az infláció tetőpontján, komoly segítséget jelentett. Körülbelül ennyit, illetve némileg többet kaphattak a szovjet hadifogságból az átlagos időben (1947-48-ban) hazatérők.

⁶⁶² 51/1992. (III. 18.) Korm. rendelet.

visszaállítását, de ezzel a lehetőséggel biztosan nem élt mindenki. A rehabilitáltak és előléptetettek között azért három emigráns is található: Barsváry Sándor, Kubicza János és Sas Ervin. Utóbbi például nemcsak amerikai állampolgár, hanem az amerikai hadsereg katonája is lett, sőt nevét is Erwin L. Jamesre változtatta.

Az itthon maradottak közül sem mindenki tartotta fontosnak a rehabilitációt. Sille Sándor, akit 1951-ben a Néphadsereg századosaként internáltak két évre, és tulajdonképpen soha sem rehabilitáltak, 1992-ben csupán kilenc hónapos amerikai fogságban töltött idejének beszámítására adott be kérelmet. A következő évben meghalt; felesége 1994-ben kérte rehabilitációját, és Sille századost még abban az évben posztumusz ezredessé léptették elő.

A katonai rehabilitációs gyakorlat első szakaszát a korábbi állapot visszaállításának szándéka vezette. A „csak” lefokozottak egyszerűen visszakapták a korábbi tartalékos rendfokozatukat, amiről rövid írásos értesítést kaptak. Ezt az eljárást erősen megterhelte, hogy az ötvenes évek elejétől a Szálasi-uralom alatti előléptetéseket nem mindig ismerték el – jó néhány százados így tartalékos főhadnaggy lett, és nekik 1990 körül csak ezt a rangot adták vissza.

A szórványosan fennmaradt beadványok alapján megállapítható, hogy a századosok többsége (kétharmada) a lehető legtárgyilagosabban, mondhatni, katonás tömörséggel foglalta össze életútját. A legtöbben az 1956 utáni lefokozás megaláztatását emelték ki, amelynek erkölcsi jóvátétele a rendfokozat visszaadása – azé a rendfokozaté, ami *jár*. Ezt szinte mindenki utolsó tényleges rangjával, a századosival azonosította. Előléptetését egy kivétellel senki sem kérte. A legtöbben fontosnak tartották leszögezni, hogy semmiféle anyagi igényük nincsen, nem kérnek nyugdíj-kiegészítést.

A kérvényezők körülbelül harmada elsősorban sérelmeire építette narratíváját. Akadtak, akik siettek, egy 1990-es kérvényező még Kárpáti Ferenc honvédelmi miniszternek, a Németh-kormány tagjának írt, és sérelmeit ellenállási érdemeivel, 1981-ben megkapott Haza Szolgálatáért Érdemrendjével (az MHSZ-ben végzett társadalmi munkájáért kapta), valamint Gallai Ervin volt megyei rendőrfőkapitány, a Szocialista Hazáért Érdemrend tulajdonosa igazolásával ellenpontosztta.⁶⁶³ Különleges kérések is akadtak: az egyik százados rendfokozata helyreállításán túl 1944-ben elnyert, de okiratokkal nem bizonyítható vitézi címének igazolását kérte, mivel a megyei vitézi rend egyik fő szervezőjeként számítanak rá.

⁶⁶³ Gallai könyvet is írt az észak-magyarországi antifasiszta küzdelmekről és az 1945-ös újrakezdésről, amelyben többször szólt a kérelmező, Barna Sándor volt százados szerepéről. Lásd Gallai 1981.

Ugyanő szerette volna igazoltatni másod- és első osztályú német Vaske-resztjét is – az iratok szerint nem járt sikerrel. Az újjászerveződő vitézi rend egyébként több százados rehabilitációjában szerepelt kezdeményezőként vagy ajánlóként – az egyik ajánlott az állambiztonság informátoraként működött az ötvenes évek végén, de erről bizonyára nem tudtak.⁶⁶⁴ Az újonnan szerveződő társadalmi szervezetek aktivitása a századosok rehabilitációjában szerény maradt, általában magánemberekként fordultak a bizottsághoz.

A rehabilitációs eljárás 1992-es felülvizsgálata után az addig tartalékos, illetve nyugállományú századosokat előléptették. Ha a szerveződés formálisan nem is jellemző, az informális kapcsolattartás ekkor már nagyon is. Új kérvényeikben sokan most már előléptetésüket és különféle kedvezményeket kértek, szinte minden esetben példákra hivatkozva, melyek szerint az évfolyamból, a korábbi alakulatból, vagy egyszerűen az ismerősi körből valakit már előléptettek.

Egy századost találtam csak, aki kérte ugyan rehabilitációját, de jelen ismereteim szerint nem kapta meg. Sziklay László még 1942-ben esett fogságba a Donnál; bár súlyos mentális állapotban, de hazakerült, túlélte a *háború alatti* szovjet hadifogság időszakát, amelynek során annyian belehaltak a nélkülözésbe. Pár hónappal 1948-as érkezése után elhagyta az országot, de 1951 januárjában az előző évi amnesztiarendelet nyomán visszatért. Bár letartóztatták, de hamarosan szabadon engedték és segédmunkásként dolgozott. Közigazgatási úton fokozták le, mint annyian másokat az évtized végén. Ám mivel lefokozása nem a nagy, 1958-as hullámban, hanem korábban történt, a rehabilitációs bizottság „bírósi semmisségit” kért tőle. Sziklay századost már távollétében, eltűntnek nyilvánítva léptették elő 1944-ben, és ugyancsak távollétében fokozták le 1950-ben. Mivel sem tiltott határátlépésért, sem szökésért nem ítélték el, s a büntetlenség ígéretével tért haza, esetében nem volt alapja a semmisségnek, ilyen igazolást nem is kaphatott.⁶⁶⁵ Az egyik legkeményebb – ha nem a legkeményebb – sors jutott neki osztályrészül évfolyamának háborús túlélői közül, s ez a sors mit sem változott 1989 után.

A rehabilitáltak közül mindössze ketten maradtak századosok: Hettyei Tibor és Víz László. Hogy miért, nem tudni – lehetséges, hogy előléptetésük megtörtént, de a nyilvántartásba nem került be, de az sem lehetetlen, hogy nem kérvényezték. Utóbbi ellen szól, hogy Hettyei százados 2010-ben kérte a köztársasági elnöktől, hogy hadd vegye át 1944-ben

⁶⁶⁴ Lásd a 11. A kollaboráció kísértése című fejezetben.

⁶⁶⁵ HIL HM KI 14066. sz. tiszti okm.gy.

kapott Magyar Érdemrend Lovagkeresztjét – ám az ügy elintézésének már nincsen nyoma.⁶⁶⁶ Vízzy László az 1939 januárjában avatottak afféle „évfolyamfelelőseként” szervezte a túlélők találkozásait a Honvéd Hagyományőrző Egyesület keretében – alig elképzelhető, hogy éppen ő maradt volna ki az előléptetésből. Százados maradt két posztumusz rehabilitált is.

Tizenhárman egyet léptek előre a ranglétrán, s őrnagyok lettek, tízen pedig alezredek. E különbségtétel oka nem világos, valamelyes eligazításul annyi szolgál, hogy aki kérvényében valamilyen különleges hátrányt dokumentált (például hosszabb szovjet hadifogságot), az két törzstiszti csillagot kapott, aki nem, az csak egyet. De ebben az eljárás nem tűnik következetesnek. Öt százados viszont a legmagasabb nem tábornoki rendfokozatot, az ezredesit kapta. Közülük Barsváry Sándor már az 1945 utáni hadseregben, 1948 elején őrnagy lett, az ő esetében ezt és 1951-es kitelepítését vehették figyelembe. Kováts Andor esetében az 1949-es börtönbüntetés, majd a recski internálás számíthatott, ahogy Romhányi Ferenc esetében az, hogy a Varga Modesztó-féle „kémkedési ügy” miatt nyolc évet töltött a Szovjetunió munkatáborában. Ezredes lett Kiss Zoltán, a pécsi munkástanács tag, akit viszont semmilyen a fentiekhez hasonlítható joghátrány nem ért, ahogyan Perjés Gézát sem, aki 1992–1994-ben a Honvédelmi Minisztérium tanácsadó testületének elnöke lett. Kiss százados 1947, a szovjet fogságból való hazatérése után csaknem két évtizeden át fizikai munkás volt – Perjés esetében ez az időszak feleannyi sem volt. Az ő esetében hadtörténetírói munkásságát és a katonai hagyományőrzés terén kifejtett aktivitását vehették figyelembe. A posztumusz előléptettek kis csoportjában is akad egy ezredes – az 1951-ben két évre internált Sille Sándor.

„Merem remélni, hogy a most már jogfolytonos Honvédségünknel ezt az erkölcsi elégtételt meg tudom kapni” – zárta kérelmét századosi rendfokozata visszaadására 1992-ben Hertelendy László.⁶⁶⁷ „[N]em szeretnék lemaradni a volt bajtársaimtól és fiam sem kívánom szégyenben hagyni, hogy apja egy lefokozott hivatásos tiszt volt” – tett hozzá új szempontot három évvel később Törpényi Árpád.⁶⁶⁸ Dobozy Lajos velük egybehangzóan írta: „Bár a Kárpótlási Hivatal útján a hadifogság utáni havi 500,- Ft nyugdíjkiegészítést megkaptam, de szeretném, ha életem végére az erkölcsi »kárpótlás« jóérzése is eltölthetne.”⁶⁶⁹ Ugyanezt még szókimondóbban fogalmazta meg Kováts Andor, akkor még csak reménybeli százados,

⁶⁶⁶ HIL HM KI 42085. sz. tiszti okm.gy.

⁶⁶⁷ HIL HM KI 42054. sz. tiszti okm.gy.

⁶⁶⁸ Uo. 72574. sz. tiszti okm.gy.

⁶⁶⁹ Uo. 14612. sz. tiszti okm.gy.

hosszú élete utolsó két évtizedében a Magyar Honvédség nyugalmazott ezredese: „Csak azt szeretném elérni, hogy a síromon szerepelhessen a »nyugalmazott százados« felirat, minthogy hivatásos katona voltam.”⁶⁷⁰

A századosok halálozási éveiről szóló adatok nagy hiányokat mutatnak. A háborút bizonyosan túlélők közül az első halott Mikófalvy István volt, akit szovjet hadbíróság ítelt halálra – őt 1945. június 3-án végezték ki. További ötvenegy fő pontos halálozási éve ismert, a többiek nagy részéről, utolsó dokumentált említésük alapján csak azt lehet tudni, hogy egyik vagy másik évben, valamilyen életkorban még biztosan éltek. Az ismert halálozási időpontok a következőképpen alakultak: az ötvenes években egy, a hatvanas évtizedben három, a hetvenes években hat százados halt meg. Tizenöten távoztak a nyolcvanas években, a kilencvenesekben ennél eggyel kevesebben. Tizenhárman érték meg az új évszázadot, közülük 2010-es éveket már csak ketten. A 29 évesen kivégzett Mikófalvy századoson és az 1950-ben elhunyt Justh Gézánn kívül negyvenes életévek második felében hárman haltak meg, ötvenes éveikben hatan. Eggyel többen, heten a nyugdíjkorhatáruk elérését követő évtizedben, hatvanas életéveikben. Tizenegyen hetvenes éveikben haltak meg – de tizenheten hagyták el a nyolcvanast, további négyen a kilencvenet is megérték. Az utolsó százados, dr. Kováts Andor, aki egyébként két és fél évet töltött a fronton, ugyanennyit szovjet hadifogságban, egy évet börtönben és három évet internálótáborban, 2017 májusában, élete 100. évében hunyt el Kecskeméten.⁶⁷¹

⁶⁷⁰ Uo. 50841. sz. tiszti okm.gy.

⁶⁷¹ *Sajnos arról, hogy vizsgált csoportom egyik tagja még él, csak 2017 kora tavaszán szereztem tudomást, jószerével véletlenül – az egyik százados leánya történetesen éppen Kecskeméten élt és ismerte Kováts századost. Személyesen már nem találkozhattam vele.*

18. Mi marad egy emberből?

„2006 februárjában a bátyám megkért, hogy a leendő irodájuk helyén lévő lim-lomokat segítsünk barátaimmal kidobálni egy konténerbe” – írta a következő évben Reisz Gábor első éves filmrendező szakos egyetemi hallgató. – „*Jót és Semmit* című első éves vizsgafilmem a lomtalanítás napját rögzíti, felhasználva a helyszínen talált 8 mm-es felvételeket.”⁶⁷² A huszonnégy perces mű az említett amatőr felvételekkel kezdődik. Delfin ugrik ki a medence vizéből, át egy karikán, amit fehér tengerésztszti egyenruhás férfi tart a partról a víz fölé. Sirály áll a homokos tengerparton, majd ellépked a hullámok elől. Aztán, már a jelenben, fiatal emberek hordják fel új bútorok lapra szerelt részeit egy lépcsőn, egy frissen festett, felújított, csillogó padlójú lakásba. 1 perc 42 másodperc elteltével a lakás kapucsengőjét mutatja a kamera. A 6. számú jelzőgomb mellett egy név: Récsey.

„Több cucc került be ide, mint amit kidobtunk” – mondja valaki kisértően. 2 perc 57-nél ismét egy régi amatőr filmen, egy fürdőnadrágot viselő, hátrafésült hajú, kissé őszülő és kopaszodó férfi alak egy cserép virágot visz ki egy erkélyre, majd leül egy fonott nádszékbe. Élvezi a napsütést – a színes felvételnél nincsen hangja. Ismét a költözők képei, közbevetve egy-egy képsor a lakás korábbi, közvetlenül a költözés előtti állapotáról. Minden elhagyatott, rendezetlen, látunk egy régi fémkádat, egy antik gázbojlert, egy kopott tükröt. És egy közönséges fa festőlétrát, amelybe belefარagták nyomtatott nagybetűkkel: Récsey.

„Lelakott lakás ez” – mondja a fehér ruhába öltözött szobafestő. „Egy idős néni lakott itt. Azt mondta, a harmincas évek óta lakott itt” – válaszolja valaki. A lakás kiürítése csak ezután kezdődik. A különféle tárgyak közül előkerül egy régi fülhallgató („*nagyon retró*”), fotók, diapozitívek, majd filmtekercsek, egy miniatűr kézi filmvágó. „*Szóval az a feltételezés, hogy a*

⁶⁷² Reisz 2007a.

néni fotós volt? Nem, nem ő, hanem a férje. A férje térképész volt.” Nyolc perc elteltével egy dobozból valaki elővesz egy fényképet. Az előbb a régi filmen látott ember néz a lencsébe, ugyanúgy nyáron, félmeztelenül, talán kevésbé derűsen. A Honvédelmi Minisztérium személyügyi nyilvántartójában található fényképekkel összehasonlítva – az utolsók az 1950-es évek végén készültek – semmi kétség, hogy ő az: az 1916-ban született Récsey Ottmár százados, később a Néphadsereg őrnagya, tényleges, majd 1956 után tartalékos alezredese. Récsey Ottmár élete utolsó éveiben.⁶⁷³

A lomtanánítók sorra ládába rakják az egyes szobákban talált holmit, a ládákat leviszik az utcára – forgalmas út, állandó intenzív motorzaj hallható –, és egy hatalmas fém konténerbe öntik tartalmukat. A bútorokat egy szecessziós sarok kanapéágy kivételével, amelynek ügyében valaki felhívja a lakást eladó „örökösöket”,⁶⁷⁴ szétszedik/törik, a fürdőszoba, a konyha tárgyai sorra elhagyják a lakást. Récseyék utazásaikról egy sor, valamikor rendkívül korszerűnek számító háztartási gépet hoztak haza. Meglehet, hogy az időnként betétként felvillanó amatőr filmfelvételekhez használt kamera, sőt a film is sajátos „importáru”.⁶⁷⁵ Egy kis dobozban fényképek, köztük ott az utolsó igazolványkép, amely még megtalálható Récsey százados (alezredes) tiszti okmánygyűjtőjében is: sötét öltönyben, nyakkendővel. Egy másik fotón a százados egy „Kalóz” osztályú vitorlás bummjának kötélzetét és kormányrudját fogja – a víz nem látható. A záró felvételeken felesége eteti a madarakat a Húvösvölgyi (akkor Vörös Hadsereg) úti lakásuk erkélyén. Ebből a lakásból lett az építészstúdió irodája. Felesége, aki nem a harmincas évektől lakik itt, hiszen a ház jóval később épült, hanem saját harmincas éveitől. Majd maga Récsey százados, aki viszont 1976-tól lakott itt,⁶⁷⁶ ül le a nappaliban ama könyvespolcok alá, amelyek jellegzetes hetvenes évekbeli, falra csavarozott vaslétrái és abba helyezett variálható, pozdorjából készült polcai pár másodperccel korábban kerültek a konténerbe. Ingujjban, de nyakkendőben foglal helyet egy kis fotelben, kibont egy keménydobozos (tehát nyugati) cigarettát, rágyújt és mosolyogva néz a felvételt készítő feleségére. Akit a film szerint Évának hívtak, vagyis nem a százados első felesége volt (akit Idának), s aki pár

⁶⁷³ Récsey Ottmár 1983-ban meghalt, lásd Fazekas 1983.

⁶⁷⁴ Egy későbbi beszélgetésből úgy tűnik, hogy az eladók korábban eltartási szerződést kötöttek a gyermektelen Récsey százados özvegyével, s azután hosszú évekig együtt laktak vele. Vagyis valójában nem is voltak rokonok, ami magyarázat arra, miért hagytak ott mindent a lakásban.

⁶⁷⁵ Utazási szenvedélyéről lásd a 14. Figyelő optika című fejezetet. A kamera nem látható a filmben, de a filmtekercsek igen.

⁶⁷⁶ HIL HM KI 56055. sz. tiszti okm.gy.

ével később egyedül maradt, itt e tárgyak és képek között élte következő, több mint húsz évét. Récsey Ottmárral közös életük darabjai, melyek közt bizonynal vagy valószínűsíthetően jól érezték magukat – a kétezres évek közepén a semmibe hullanak. Nincsenek igazi örökösök, akik vannak, gyorsan szabadulni akarnak a lakástól és a benne rejlő tárgyaktól, történetektől: nem az ő történetük. A címben feltett kérdésre Récsey százados esetében (könnyelműen) azt válaszolhatjuk: íme, látjuk, semmi sem marad az emberből.

Récsey Ottmár neve azonban (mint *actor*, ez esetben: színész) ott kering, ki tudja meddig az interneten, mint egy fiatal és sikeres magyar filmrendező a szó szoros értelmében első filmjének szereplőjéé.⁶⁷⁷ Hogy *actor* lesz, aligha gondolhatta valaha is; de hogy egy világtörténelmi esemény szerény, de mégiscsak *aktora* volt, éppenséggel igen – például 1944 októberében, első ízben hadművelleti területre kerülve a 22. különleges műszaki zászlóalj pótkeret parancsnokaként. A költözésről, Récsey százados egyik történetének végéről szóló filmet bárki megnézheti (bár eddig nem látták sokan), ott elhangzik teljes neve (egy nemigen érthető párbeszéd egyetlen jól hallható elemeként⁶⁷⁸), láthatók utazásai során felvett képei, felesége és ő maga is. A felvételeket később más filmekben is felhasználták.⁶⁷⁹ Bár megörököttette magát a lakásban, az erkélyen, a Batthyány téren, a Duna-parton ülve fekete műbőr kabátban és hasonló anyagból készült kalapban, főképp utazásait filmezte. Récseyék jártak Egyiptomban, Törökországban, valamelyik észak-afrikai országban és az Egyesült Államokban is – a delfinek mutatványait Floridában vette fel. Felvette a szállodákat és házakat, ahol lakott – bár nevük nem látható. Az egyik ház előtt egy 311-es típusú Wartburg személygépkocsi viszont igen. Számos felvételen tűnik fel felesége, tengerben úszva s onnan kilábalva, fürdőruhában is; ismerősök vagy barátok műkorcsolyaedzésen – és fák. Récsey egyik ötvenes évekbeli jellemzése szerint „a természet szerelmese” volt; később már polgári térképészként is szívesen járt ki terepre, hosszas kiszállásokra. Filmjeinek visszatérő, legterjedelmesebb motívuma a növényzet, a fák, különösen a pálmák és a délszaki flóra más jellegzetes darabjai. Récsey százados nem vetette papírra gondolatait és látszatra nem maradt utána senki, aki elmesélhetné, mit mondott el az életéről, magáról vagy

⁶⁷⁷ <http://www.imdb.com/name/nm2905279/>.

⁶⁷⁸ *Bár lehet, hogy csak én értettem, mert már régen ismertem Récsey százados nevét. Így is alig hittem a fülemnek.*

⁶⁷⁹ Lichter Péter (rend.): *Polaroidok*. 2016. <https://vimeo.com/113032699>; uő (rend.): *Rimbaud*. 2014. <https://vimeo.com/79377931>.

bármiről.⁶⁸⁰ De filmfelvételei kirajzolnak valami történetfélét, kérdés persze, hogy ezek kinek a történetei: az övé, vagy akik jelentésekkel látták el: Reisz Gábor és Lichter Péter⁶⁸¹ filmrendezőké – avagy az enyém.

Harminchárom százados ötvenöt gyermekét azonosítottam és kerestem meg azzal a kéréssel, hogy beszéljenek apjukról, anyjukról, családjuk történetéről és saját magukról.⁶⁸² Röviden vázoltam a kutatás és a tervezett könyv programját, majd arra kértem őket, hogy találkozzunk személyesen és beszélgessünk. Tizenhármójuk tizenhét gyermeke válaszolt; csaknem mindegyikükkel találkoztam, beszéltem telefonon és leveleztünk is. Érdeemi beszélgetésre, az előzetes kérdéssor alapján készült interjúra viszont csak nyolc alkalommal került sor. Ezeken összesen kilencen voltak jelen. Az egyik százados két gyermeke együtt fogadott és mesélt kifogyhatatlanul; egy másik testvérpár tagjai viszont külön-külön találkoztak velem. Négy leszármazott hosszabb-rövidebb levélben válaszolt a kérdéseimre, négygyel pedig a kapcsolat megszakadt, mielőtt érdeemi kommunikációra került volna sor. Pusztán e számok alapján az utódokkal való kapcsolat-felvétel tehát nem tűnik túl sikeresnek. A tizenhárom érdeemi adatközlő közül tízen nők voltak, akik eszerint az emlékek őrzésében és továbbadásában sokkal aktívabbak fivéreiknél.⁶⁸³

Elképzelésem szerint a beszélgetések nagyjából három téma körül forogtak volna. Az első az apa és az anya életútjára vonatkozott: gyermekük mit tud arról, hogyan alakult az életük 1945 előtt és után, hol, meddig dolgoztak, melyek voltak életük legfontosabb csomópontjai. A részletes kérdések nagyobb részt arra az időszakra (a hatvanas évek végétől terjedő évekre) vonatkoztak, amelyekre a rendelkezéseimre álló források általában nagyon kevés, vagy éppen semmiféle adatot nem tartalmaztak, mint például a nyugdíjazás és az azt követő periódus. A második téma az egykori katonatiszti élet elmúltának és következményeinek megéléstörténetére

⁶⁸⁰ Adatlapjai szerint Récsey századosnak nem volt gyermeke.

⁶⁸¹ Lichter Péter rendelkezéseimre bocsátotta Récsey százados egykori felvételeiből a megmaradt részeket, amit ezúton köszönök meg. Ugyancsak köszönöm Reisz Gábor és Nemes Jeles Veronika segítségét.

⁶⁸² Azonosításuk néhány esetben a levéltárban őrzött tiszti okmánygyűjtőkben talált címeken alapult. Nagyjából az ugyanott talált neveket kerestem közösségi internetoldalakon. Tévedésre mindössze egy esetben derült fény, vagy legalábbis egy személy jelzett vissza, hogy ő nem az, akit keresek. A többiek nem válaszoltak, ha egyáltalán a megkeresés eljutott hozzájuk.

⁶⁸³ Többen kifejezetten hangsúlyozták, hogy fivéreik helyett is beszélnek, mert azok megkérték őket, mondják el a történetet „helyettük is”. *A tizenhárom adatközlő egyike nővérem, Margit (1949) volt, akivel szabályos interjút készítettem; bizonyos tekintetben pedig adatközlő vagyok magam is.*

irányult. Azt kérdeztem, hogyan élte át az apa és az anya a katonatiszti életforma elmúltát, hogyan alakult át ettől az életük, érték-e hátrányok a családot az apa katonatiszti múltja miatt. Mindezt persze az utódok jó-részt maguk is szüleik elbeszéléseiből ismerték. A harmadik kérdéskör magukról a századosok gyermekeiről szólt, arról, hogy mit jelentett/jelent nekik apjuk katonatiszti múltja, érték-e *őket* hátrányok, mint egykori „ludovikás”, „horthysta” tisztek leszármazottjait, mit gondoltak erről gyermekkorukban, majd később ifjúként, felnőttként. Volt-e valami különleges érték, amelyet – ha úgy érzik – az apától (a volt katonától) kaptak, beszélgettek-e szüleikkel a múltról, családjukról, származásukról.

Ez a séma a beszélgetések során többnyire működött, de az arányok általában erősen eltolódtak. A szülők és általában a család története mint élő, korábbi konstrukció uralta a beszélgetést, interjúalanyaim viszont általában keveset és húzódozva beszéltek saját magukról. Egy részük számára még a családjukról való beszélgetés is jelentős gondot okozott. Többnyire röviden, olykor kifejezetten óvatosan fogalmaztak. Egy-egy beszélgetés így általában csupán másfél-két órát tartott, és mind gyakrabban beállt csendben ért véget. Mégis, legalábbis néhány esetben úgy tűnt, beszélgetőtársaimat is erősen megérintette; többen utóbb újra jelentkeztek, elfelejtett adalékokkal, képekkel, emlékekkel.

A századosok gyermekei két korcsoportba rendezhetők. A korai, még katonaként (jellemzően főhadnagyként, tehát 1942–1944 között) megkötött házasságokból szinte azonnal születettek alkotják az egyiket. Őket neveztem e kutatás körében „háborús gyerekeknek”, akik csecsemőként, esetleg cseperedő kisgyermekként, de átéltek a háborút, s ha nagyon elmosódottan is, de emlékeket őriznek az apa hosszú időtartamú távollétéről, az ostromról és/vagy a menekülésről egészen apjuk hazatéréséig. Az ötvenes évek elején már emlékező kisgyermekek voltak. A másik csoport tagjai, a „kései gyerekek” viszont csak ekkortájt születtek, rendszerint az apa „hosszú távolléte” (front, fogság) után, leginkább 1948-tól az ötvenes évek elejéig.⁶⁸⁴ Tucatnyi emlékezőm között akadt mindkettőből. Hedda⁶⁸⁵ például 1941-ben született. „Édesapámmal kapcsolatban csak egy-két emlékem van (mindig leguggolt a kertkapuban, amikor megérkezett és én

⁶⁸⁴ *Mi is a kései gyerekek közé tartozunk testvéreimmel: nővéreim is 1949-es születésűkkel, 1959-ben született öcsém pedig egyenesen a két legfiatalabb századosgyerek egyike.*

⁶⁸⁵ Az emlékezőket keresztnévükön említem és nem kapcsolom őket apáikhoz – amit elmondtak, az az ő történetük. Ha adatokat közöltek például általuk őrzött családi okmányok alapján, azokat itt-ott más fejezetekben felhasználtam. Tudták, hogy amit elmesélnek, e könyv számára mondják el, ennek figyelembevételével osztották meg velem emlékeiket. Nevüket eleve nem szándékoztam feltüntetni.

rohantam a karjaiba, tanított biciklizni egy piros háromkerekű biciklin), a többi emlék édesanyám, nagymamám és a közelebbi rokonok visszaemlékezéseiből származik” – írta.⁶⁸⁶ „Szokása volt, hogy mielőtt leszállt a repülőtéren, »megsturcolta« a kerti fa lombját, jelezve, hogy mindjárt itthon lesz.” Így történt azon a napon is, amelyre már emlékezett, amikor pilóta százados édesapja halálának híre érkezett a háború vége előtt nem egészen két hónappal, 1945 márciusának közepén.⁶⁸⁷ Béla viszont tizennyolc évvel Hedda születése után, 1959-ben látta meg a napvilágot, amikor apja, aki a szovjet fogságból 1948-ban visszatérve soha többé nem szolgált a hadseregben, már réges-régen nem volt katona. Apja tisztí múltja számára, mint mondotta, „nem volt fontos valójában”; szemben Heddával, aki jelenkori identitását nem kis részben az alig ismert apa emlékére építette. Apja 1941-ben szerzett vitézi címét örököelve az 1990-es évek végén maga is belépett a vitézi rendbe, egy ideig az egyik budapesti kerület „főhadnagya” lett, aktívan részt vett a rend szervezésében, más hagyományápoló tevékenységeket is folytatott, két gyermeke (egy fiú és egy lány) ugyancsak vitézek lettek.

Ebből persze semmiféle törvényszerűséget nem lehet leképezni. Ágnes (1943) és Klára (1944) is egybehangzóan úgy vélték, hogy édesapjuk „katona mivolta nem érdekes különösebben, a lényeg, hogy becsületes ember volt”. Eszter (1952) és Zsuzsa (1955) viszont azt mondták, hogy katona származásuk számukra máig meghatározó – Eszter Heddához hasonlóan a vitézi rend aktív tagja, édesapja egykori tisztársait számon tartotta, sőt gyermekeik egyikével-másikával ma is tartja a kapcsolatot, és ugyancsak aktív honvéd hagyományörző. Zsuzsa számára az apa (sőt ő maga is) a történelmi katonacsalád hagyományainak folytatója. Ennek lényege a haza, az ország védelme. Apja jugoszláv partizánok elleni 1944 végi bevetését 2017-ben úgy aposztrofálta: „a déli határt védte – ahogyan mi ma is.”

Nem volt különösebben meglepő, hogy a csekély számú férfi emlékező családja történetét szélsőségesen apaközpontúan mesélte el. Tibor (1945), György (1952) és Béla (1959) nagyjából összefüggően előadott család-történeteiben édesanyjuk nem is nagyon fordult elő. Kifejezetten rájuk irányuló kérdéseimre nem válaszoltak, ha mégis, akkor sajátos kontextus-

⁶⁸⁶ A továbbiakban az emlékezésekből származó idézeteket nem látom el külön jelzettel. Egy kivétellel nem készítettem hangfelvételeket, csupán jegyzeteltem. E feljegyzések, valamint adatközlőim levelei birtokomban vannak; egy-egy másolati példányt az OSZK 1956-os Intézet Oral History Archívumában helyeztem el.

⁶⁸⁷ A gép leszállás közben „felbukott”, Hedda édesapjának gerince eltörtött és helyszínen meghalt.

ban: egyikük például a család (elvesztett) vagyonára vonatkozóan jegyezte meg, hogy azok anyai ágról, a házasságkötéshez szükséges kaucióként érkeztek. Ugyancsak nem meglepő, hogy a nők többnyire – bár nem minden esetben – kérdés nélkül is a család történetének egyenrangú szereplőjeként beszéltek anyjukról; még a távolabbi múltban is számon tartva az anyai ágat. (Jóllehet egész beszélgetésünk a témából adódóan – finoman szólva is – eleve és erősen férfiközpontú volt.) A családtörténetek néhány kivételtől eltekintve az elbeszélő nagyszülei generációjáig terjedtek. A katonai pályafutás adataiban, jellegében szembeszökő volt a bizonytalanság; elsősorban az adatok pontatlansága vagy ellentmondásossága. Ezt az a minduntalan visszatérő motívum magyarázza, hogy nem maradtak meg a családi iratok, mert elvesztek vagy inkább szándékosan megsemmisítették őket.

A katonai pálya választásának történeteiben még ez az igen kis minta is a legkülönbözőbb motívumokat mutatta fel. Az ingyenes taníttatástól (György, 1952) az egészen ősi időkhöz – ez esetben egészen a 11. századig – visszavezethető családi hagyományig: „Minden elsőszülött katona volt, a haza védelme minden korban elsőrendű volt a család számára. Mindegyikük vérében van a jó vezető és irányító” – mondta Zsuzsa (1955). Hagyomány és sajátosan átélthet hivatás keveredett Klára (1944) pályaválasztási történetében: „A családban több katona is volt. Szerette a hivatását, Hadakadémiára készült, vezérkari tiszt akart lenni, de a háború közbeszólt. Mindig azt mondta, hogy bejöttek oda a [besorozott] parasztygyerek, fülük-farkuk erre-arra lógott, és ott a katonaságnál ők rendes embert fagragtak belőlük. Ezt tartotta a legfontosabbnak.” De csupán egyetlen történet ábrázolta a választást kényszeresnek, amelyet semmiféle magasztos szempont nem irányított. „[Apa] nem akart katona lenni, orvos szeretett volna lenni. Katonai pályában az ingyenes oktatás játszott fő szerepet. Biztos jó sebész lett volna, mert határozott fellépésű ember volt” – mondotta Judit (1943), aki ha maga nem is lett orvos, de biofizikusként orvosok között töltötte élete nagy részét. Testvére, Béla (1959) szerint sem akart apjuk katona lenni, orvos lett volna, jelesen is érettségizett; de ő úgy tudta, hogy a „pilóta-romantika” csábította el, ami „menő dolog volt a csajok előtt”.

A katonai pálya lezárulása kivétel nélkül minden történetben súlyos töréspont, mély válság, amelyet az apa, ha ki is heverhetett, de fájó emlék maradt egész életében. Ugyanakkor egyetlen elbeszélő sem említette, hogy a keserűség meghatározó személyiségvonássá vált volna.⁶⁸⁸ „Erős lel-

⁶⁸⁸ Az egyetlen erre utaló explicit kijelentés éppen Apámra vonatkozott, akiről Margit (1949) azt mondta, hogy míg osztálytársai (a bencés gimnáziumból) mind diplomát szereztek, ő nem tanult 1945 után semmit. „Anyánk szerint Papa lusta volt tanulni, hi-

kületű ember volt. Túltette magát a csalódásokon. [...] Csodálatos önmérséklettel, fegyelemmel viselte a helyzetet. Lányai semmi negatívumot nem éreztek a mindennapokban” – írta Eszter (1952). „Számára a katonatiszti pálya elvesztése nem jelentett nagy traumát. Nem volt sértett ember, nem érezte magát hátrányos helyzetben” – mondotta Béla (1959) „Szeretett katona lenni, nagyon büszke volt tiszti pályájára. Különösen büszke volt arra, hogy hazahozta embereit a Don-kanyarból, ahol ütegparancsnok volt. De nem volt megkeseredett ember” (Judit, 1955). Ágnes (1943) apja a fogság után gyógy növénygyűjtéssel és -feldolgozással kereste a kenyerét, szederlevél felvásárlásával, szárításával kezdte. „Kardforgatóból placcforgató lettél”⁶⁸⁹ – mondta neki egyszer Ágnes, ami nagyon elszomorította, de „nem volt megkeseredett, minden nehézség ellenére” (Klára, 1944). „Harminckét évet töltöttem jogtanácsosként és hat évet katonatisztként, de ha álmodom, mindig katona vagyok” – idézte apját Andrea (1955).

A gyermekek történetei furcsa módon, de határozottan megerősítették apáik ötvenes évekbeli hivatalos/hatósági jellemzéseit a zárkózottságról, a külvilág iránti bizalmatlanságról. Ez viszont személyiségvonássá vált, amit erős belső feszültségre, szorongásra, sőt félelemre vezettek vissza. „Passzív és zárkózott ember volt” – mondotta apjáról Judit (1943).⁶⁹⁰ A történetekben szereplő apák keveset beszéltek, bizonyos dolgokról pedig egyáltalán nem. Ugyancsak szinte kivétel nélkül minden történetben fontos motívum a szigor, az apa belső fegyelmének kivetítése, az elvárt engedelmesség és fegyelmezett viselkedés. „Sosem kérdőjeleztük meg azt, amit mondtak, amire kértek. Mindig elfogadtuk azt, amit ők jónak, szépnek, fontosnak, értékesnek ítélték. Édesapánk a becsületességre, egyenességre, hazaszereztetre, általában szeretetre nevelt minket. Szigorú volt, de igazságos. A szigor ellenére a szeme mosolygott” – írta Eszter (1952). Apját civilként is katonás viselkedés, szigor jellemezte – mesélte Zsuzsa (1955). – A pontosságot megkövetelte. Mindent meg kellett enni, ha bármi ellentmondás felmerült, a válasz: „Ne hisztizz!!!” Ágnes (1943) és Klára (1944) szerint szüleik a gyerekeket nagy szigorral nevelték, csak amikor fivérük, Zsolt (1955) megszületett, akkor enyhült ez a szigor. Ami azonban nem jelentette, hogy bántották volna őket. Ők a szigort nem is a katonai nevelésre vezették vissza, hiszen apjukat is nagyon szigorúan nevelték, különösen

ányzott belőle a kitartás.” Margit szerint azonban inkább 1945–46, a hivatás elvesztése „megtörte”.

⁶⁸⁹ A kifejezés a ponyván kiterített levelek forgatására utal, az egyenletes száradás céljából.

⁶⁹⁰ „Apámról [először] annyi jut eszembe, hogy végletekig zárkózott, befelé forduló ember volt.” (Margit, 1949)

az édesanyja, akire – nagyanyjukra – a lányok mint ellenszenves öregasszonyra emlékeztek. Judit (1955) szerint nővére Erzsébet (1946) egyszer az iskolában valami gúnyverset mondott Rákosiról, ezért a szülőket behívták az igazgatóhoz. Akkor nagyon félt apja és édesanyja is, utóbbi jól el is verte a gyereket. A szigor – akár a katonaságból maradt, akár máshonnan jött – a (mai fejjel) extrém brutalitásig⁶⁹¹ fokozódott György (1952) esetében, akinek jószerével egyetlen koherensen előadott gyerekkori élménye arról szólt, hogy apja mindvégig milyen katonásan viselkedett. Gyerekei nem is tegezhettek. Bottal, ostorral verte a fiát, „mert nem hajtotta végre a parancsot”. Ha valamivel nem volt megelégedve, azonnal azt kérdezte: „*Mi volt a parancs?!*” Verésre használt göcsörtös botját „keresztapának” hívta (holott annak valójában „csórag” a neve, szögezte le György). Ugyanakkor sohasem beszélt csúnyán, nem tűrte az ilyesmit – tette hozzá fia gúnyosan, akin e tekintetben azt tapasztaltam, az apai fegyelmezés nem fogott sokat. De akadt történet, amelyben az apa, túl a hadsereg világán, úgy jelent meg, mint akiben „nem volt semmi katonás, nem szeretett parancsolgatni és nem volt agresszív” (Béla, 1959).⁶⁹²

A katonaisztai múlt tehát részben elmúltként, nem létezőként, részben – bizonyos mértékig – magatartásokban, attitűdökben jelenik meg a gyermekek elbeszéléseiben. *Történetként* nagyon kevésbé. Valamennyi emlékező egyértelmű, sőt nyomatékos nemmel felelt arra a kérdésre, mesélt-e katonaisztai, ludovikás, háborús stb. múltjáról az apja. Mai fejjel ezt azzal magyarázták, hogy félt a következményektől. „Otthon a családban a megfélemlítések hatására egyáltalán nem tudtam a második világháborús és az utána lévő személyes eseményekről, gondolom – mint gyereket – óvtak az esetleges következményektől” – írta Tibor (1945). Eszter (1952) hasonlóan fogalmazott: „Édesapánktól katonai múltjából keveset tudtunk meg, mert nem mesélt. Gondoljuk, féltett minket a kettős neveléstől”. Erzsébet (1946) is így látta: „fiatal korunkban, családjunkban nem volt téma a múlt, szüleink nem meséltek a háborús és a háborút követő időszakról”. Andrea (1955) szerint „fiatal koromban nem sokat hallottam Édesapám múltjáról, valószínűleg meg akartak kímélni szüleim et-

⁶⁹¹ Nem emlékszem, hogy szüleink bármelyikünkre kezet emeltek volna, de előfordulhatott éppen. Általános iskolásként viszont szemtanúja voltam két osztálytársam apai megveretésének is, nem szólva az erről hallott gyakori történetekről. Vagyis a családon belüli erőszak a korban sokkal elterjedtebb, sőt, „bevettebb” volt, mint manapság.

⁶⁹² Apámról másodfokú unokatestvérem, Rainer Pál régész egy családtörténeti tanulmányában szülei (édesapja és apám voltak az elsőfokú unokatestvérek) emlékezése alapján azt írta: „Civilként csendes és szerény, közvetlen és barátságos volt, fellépésében semmi katonás megnyilvánulás nem mutatkozott.” (Rainer P. 1994. 19.)

tól". Andrea fia, András (1988) szerint viszont neki már nagyapja sokat mesélt, elsősorban a hadifogság történeteit. Egyedül Béla (1959) – talán nem véletlenül a legfiatalabb az összes emlékező közül – említette, hogy apja olykor mesélt történeteket katonakoráról. Ő tudta a legtöbb emberközeli, megélt részletet erről az időszakról. Talán az sem véletlen, hogy éppen Béla és Judit (1943) apja az egyetlen gyermekeinek *mesélő apa*, akit felesége állítólagos zsidó származása miatt a honvédség, ha nem is zárt ki soraiból, de diszkriminált, akit 1944-ben nem léptettek elő, s aki, mint Béla elmondotta: „nem akart visszakérülni a hadseregbe. B-listázásakor egy volt beosztottja felkínálta ezt a lehetőséget, de nem élt vele. Ahogy később sem.” Nővére még egyértelműbben fogalmazott (miközben úgy emlékezett, hogy apja nem beszélt a múltból): apja a Horthy-korszakot hazugnak és képmutatónak tartotta. Ő és felesége egyaránt kritikusan viszonyult a régi életformához, amibe a katonai vonal beleértendő. „Fiatal életük szépsége eltűnt – de nem sajnálták.” Tőle eltekintve a hallgató apa jelensége teljesen egységesnek tűnt. Az egykori osztály- és évfolyamtársakkal való kapcsolatok – a gyermekek szerint – megszakadtak, sőt kifejezetten ügyeltek arra, hogy ne járjanak össze, ne is találkozzanak, mert az az állandó megfigyelés miatt veszélyt jelent. „Az összeesküvés lett volna” – mondta Klára (1944); ugyanezt a kifejezést használta Zsuzsa (1955), míg Judit (1955) úgy fogalmazott: nem tudtak ilyen találkozókról – szüleik „nagyon vigyáztak arra, hogy a gyerekek ne tudjanak semmit, nehogy baj legyen belőle”. De mint annyi minden, ez sem teljesen egyértelmű. Judit például elbeszélése egy másik pontján jelentősen árnyalta a hallgató apa képzetét. „Katonai pályájáról nem nagyon beszélt, de *azért szerette volna elmondani, hogy mit tettek* [Kiemelés tőlem, R. M. J.], különösen a Donnál. Amikor Nemeskürty *Rekviemje* megjelent, apám ronggyá olvasta, nem tudta letenni, aláhúzogatta, jegyzeteket készített. El is kezdte írni a doni emlékeit, egy kézirat készült egyetlen példányban. Ezt küldte el Pethő Tibornak, a *Magyar Nemzet* főszerkesztőjének, aki persze nem válaszolt soha. A kézirat így el is veszett.”⁶⁹³ Ebben a vonatkozásban 1989 fordulatot jelentett, aki megélté, többnyire felvette a régi kapcsolatokat és

⁶⁹³ Korábban magam is említettem, hogy Apám két évfolyamtársa is nagyon közel lákott hozzánk 1946 után, de sohasem hallottam róluk. Közvetlen barátaival számtalanszor találkoztam gyermekként. Egykori katonák voltak, mint az ugyancsak Kőbányán, jószerével a szomszédos utcában lakó Zalay Tamás volt vezérkari őrnagy, aki – ezt mi, gyerekek is jól tudtuk – az ötvenes években börtönben is volt; vagy a gimnazistaként és ludovikásként egyaránt osztálytárs, Ráskay László öccse, Ráskay Pál volt főhadnagy. Karácsonyi „nagycsaládi” ebédeken Apám unokatestvére, Rainer Róbert (volt folyamór főhadnagy, később építésvezető) és családja volt jelen.

eljárt – ha tudott – találkozókra. Andrea (1955) szerint a nyolcvanas évek végétől szülei „rendszeresen vettek részt és meséltek az ilyen jellegű találkozókról. Bajtársakkal, Ludovikás társakkal – jó pár külföldön élővel is – rendszeres kapcsolatban álltak levélváltás útján, telefonon, de személyesen is.” A múlt, beleértve a család régi időkre visszanyúló történetét Ágnes (1943) és Klára (1944) apját is erősen foglalkoztatta, valóságos szenvedélyvé vált: „Több őse megírta életrajzát, legkivált nagymamája, az alispán felesége. Ezt [apánk] kiegészítette mindenféle adalékkal, újságcikk, rajz, fordítás – papokat kért a latin szövegekhez, németet maga fordította – az egész hatalmas könyvet tovább írta kézírással, de csak az 1890-es évekig jutott – tán eddig élt a nagymama. Saját maga kötötte be bőrbbe (a cőgerben tanult könyvkötészetet) és a család címerét beillesztette a borítóba. A lublói vármúzeum lemásolta, nagyon örültek neki. Minden okmányát megőrizte, összerakta.”⁶⁹⁴

A végtelen hallgatástörténet – amelyben nem az apa hallgat, hiszen ő már nincs is jelen, hanem *róla* mindenki más – Heddié (1941), aki négyévesen elvesztette apját. Édesanyját félénk asszonyként jellemezte, aki nem tudott mit kezdeni magával. Két kicsi gyerekével amerikai hadifogolytáborba került, egy sor hasonló sorsú, vagyis tisztai *özvegy* családjával, onnan azután az első adandó alkalommal hazajött. Nem kezdett el dolgozni, hanem előbb a szülei háztartásában élt, majd 1948-ban újra férjhez ment. Igazi háztartásbeli volt, nem engedte a gyerekeket sehová és nagyon szigorúan nevelte őket. Nem járhattak különóra, házhoz jöttek a nyelvtanárok. Második férje orvos volt, aki „nem nézte jó szemmel Apánkra, a katonaságra stb. való emlékezést”. A megmaradt tárgyakat lassan felszámolták. „Apa ruháiból a gyerekek különféle ruhákat kaptak, olyan jó anyagból készültek.” Az apa családjával is megszakadt minden kapcsolat. A baleset színhelyén, egy nyugat-magyarországi kis faluban temették el, édesanyja titokban küldött pénzt a helyi papnak, hogy gondozza a sírt. De férje ezt sem szerette, így a sír is elsüllyedt a feledésben. Heddi már felnőttként, férjével kereste meg – és meg is találta, mert a pap ugyan már régen meghalt, de a sírra virágot hordott egy asszony, akinek a fia Oroszországban esett el és ott ismeretlen helyen nyugodott. Anyjuk sohasem beszélt gyerekeinek a régi dolgokról, édesapjukról sem.

A középosztályi életforma és -színvonal elvesztése természetesen nem szerepelhet személyes tapasztalatként a leszármazottak elbeszéléseiben. A gyermekkort meghatározó életkörülmények az elbeszélők törté-

⁶⁹⁴ *Beszélgetésünk alkalmával magam is lapozgathattam a hatalmas bőrkötéses családi krónikátorzót.*

netei alapján két típusba rendezhetők. Az egyik a szegénységé. Valamilyen összefüggésben az anyagi problémákat mindenki említette, de nagy a különbség az időnként fellépő nehézségek és a nyomasztó szegénység között. Ágnes (1943) elbeszélése szerint a család nagyon nehéz körülmények között élt, állandó anyagi gondokkal. Az ötvenes években néha nem volt mit enniük, egyszer apja volt „csicskása” (tisztiszolgája) küldött nekik disznótorost, amikor éppen semmijük sem volt. Volt katonái, akik kisvárosi lakóhelyük, egyben apja egykori szolgálati helye környékén éltek, nagyon szerették és szintén segítettek. Húst a család nem nagyon evett, inkább téstát, kenyeret, „ettől ilyen kerek a képünk”. Ágnes húga, Klára (1944) azt mondta, hogy öccsük, Zsolt (1955) születése tovább súlyosbította helyzetet, de apjuk azt mondta: „ha Isten juhot adott, majd ad legelőt is hozzá”. A család szerint is takarékosan, szerényen élt, „keserves körülmények között”. Új ruhát alig kaphattak, szigorú rendben, kinövással cserélődtek a meglévők. Az „addig nyújtózkodj, amíg a takaród ér” elvét apja azzal egészítette ki: „de inkább húzd be a lábadat”. Ami így kevés megmarad, tedd félre, s „ne nézd, mi van másnak, mert akkor örökké elégedetlen leszel”.

A másik történet a kiegyensúlyozott életviszonyokba való megérkezésé. Judit (1955) története ugyancsak a szegénységből indult, mert szülei javaikat a háború alatt elvesztették. Első években „sűrűn jártak a zaci-ba”.⁶⁹⁵ Azután a helyzet változott valamit, de később sem halmoztak fel semmit, nem vettek értékeket, még könyveket sem. Jó étkezés, jó ruha, a család tagjainak segítése – erre költöttek mindent. Apjának a háború előtt volt egy Fiat Topolinója – és aztán élete végén (1983-ban halt meg) egy barna Trabantja, aminek nagyon örült. Nélkülözésre nem emlékezett. Andrea (1955) is hasonlóan látta családjának anyagi helyzetének dinamikáját. „A háború utáni és az ötvenes évekbeli nehézségek után komoly fellendülést kapott anyagi helyzetünk azzal, hogy Édesapám immár jogászként dolgozott. – Megjegyzem, én nem emlékszem arra, hogy bármikor is panaszkodtak volna szüleim anyagi helyzetük miatt. Mindig megvolt mindenünk, elégedettek voltunk életünkkel, azzal ami van. Vagy lehet, hogy szerényebbek voltak az igényeink és kevesebb is elég volt ahhoz, hogy boldogok legyünk?” Erre rímél Eszter (1952) emlékezése is. „Nem a pénz volt a lényeg, hanem az, hogy fantasztikus emberek között, szinte egy búraban éltünk »kirepülésünkig«. [...] A sok gondból, bajból, pénzügyi problémákból, szűkös megélhetési lehetőségéből nem éreztünk semmit. Szüleink takarták előlünk a gondokat, mi csak minden irányból a gondoskodást, a

⁶⁹⁵ Zálogház.

szeretetet érzékeltük. Nem éreztük semminek a hiányát, nem voltak nagy igényeink. Édesapánk év végén juthatott például nyereségrészesedéshez, és óriási Jézuska ajándékokat kaptunk! Ruhanemű, könyvek, játékok, stb., mind szép, hasznos dolgok. [...] Sportoltunk, zeneiskolába jártunk, később kórusokba, szakkörökre, nyelvórára.” Judit (1943) még emlékezett az ötvenes évekre, abban az időben kisiparosként dolgozó szülei anyagi nehézségeire. Az adóbevallás hívó keresztényként „súlyos lelkiismereti problémát okozott nekik. Hazudni nem szabad, a jövedelmet be kell vallani, de amit bevallottak, annak többszörösére vetették ki az adót, feltételezve, hogy úgyis hazudnak. Így nagy kinnal kiszámolták, mi a reális és kisebbet vallottak be, hogy azt kapják.” De így is előfordult, hogy adótartozás miatt jöttek a végrehajtók, s lakásuk egyik szobabútorát elvitték. (Öccse ezekről az időkről már nem őrzött emlékeket.) Zsuzsa (1955) külön kiemelte, hogy apjáiék (második feleségével) minden harmadik évben befizettek egy-egy nyugati utazásra, amelyről – szenvedélyes fényképész lévén – később vetített képes előadásokat tartott a TIT-ben.

A katonai pálya lezárultát követő munka, amit a volt századosok végeztek, általában nem kapott kiemelt helyet az utódok elbeszéléseiben. A közvetlenül a háborúból, fogságból való hazatérést követő hányódás időszaka epizód-, illetve anekdotaszerű: mennyi és mennyiféle (furcsának ható, egyszersmind méltatlan, sőt – Andrea [1955] megfogalmazásában – „rangon aluli”) próbálkozás után kötött ki az apa (és sokszor az anya is) valami végső helyen, ahol aztán hosszú időt töltött el, akár a nyugdíjazásig. Ezzel egyenrangú, sőt, több elbeszélésben nagyobb jelentőségű „fegyvertény” a család egységének megőrzése, ami elsősorban a gyermekek felnevelését, taníttatását, révbe segítését jelentette. A helyenként idillikus és természetesen konfliktusmentes gyermekkort ábrázoló elbeszélések apaképét az határozza meg, hogy ő mindenekelőtt a család feje, aki biztos kézzel kormányozza azt, támasz és minta. Jellemző mozzanat, hogy az egyik ilyen típusú elbeszélés *után*, a követő kérdések során derült ki, hogy az elbeszélő szülei elváltak (az apának ez már a második házassága volt és nemsokára harmadszor is megnősült), ő maga nemcsak hogy az édesanyjával élt, de apjával elég keveset találkozott, sőt „beszélgetni” is csak akkor kezdtek, amikor már alaposan benne volt a felnőttkorban. A család egyben tartása ezenfelül – több elbeszélés szerint – a tágabb *rokon*i kapcsolatok reprezentatív ápolását (közös ebédek, vacsorák, esetleg ünnepek) jelentette; érdekes módon baráti körről egyetlen elbeszélő sem számolt be. A tágabb család tagjai általában hasonló eredetűek, sorsúak és helyzetűek. Ehhez képest a külvilág megnevezett szereplői – főnökök, hatósági emberek, kollégák, szomszédok, osztálytársak stb. – meglehetősen elmosódottak (a beszélgetések során ezeket a rétegeket nem is nagyon si-

került elérni). Az apa által közvetített értékvilág egyébként teljesen általános értékekből állt (tisztesség, becsület, szorgalom, szívósság stb.), talán egy sajátos értékcentrummal – ez a nehézségek elviseléséből, leküzdéséből nyerhető erkölcsi erő és (lehetőségek) igazulás. A „háborús” gyerekek erről meghatározó gyermekkori élményként számoltak be, de a „késeiek” sem csupán elbeszélésekből ismerték, hiszen e családok számára inkább a hatvanas évek vége, a hetvenes évek eleje jelentett minden szempontból konszolidációt.

Túlzás lenne mindezt tisztán túlélésnek nevezni, bár több elbeszélő is használta, sőt fejtegette is ezt a fogalmat. Zsuzsa (1955) például a túlélés „praktikáiról” beszélt – náluk ilyen volt a kultúra és a zene; utóbbi annál is inkább, mert családjában fontos hagyomány a zenetanulás, hangszeres zenélés és a zene szeretete. Több hivatásos zenész is előfordult, apja egyik testvére például, akik a Néphadsereg zenekarában játszott, vagyis paradox módon, formailag végig hivatásos tiszt volt.

Az értékek egy fontos részét képezik a vallás és annak gyakorlata, az ehhez kapcsolódó értékek – egyrészt mint általános iránytűk, másrészt a szovjet típusú rendszer kezdeti, hangos és agresszív ateista kurzusával szembeni ellenállásé. A vallási elvek szerinti élet, a vallásgyakorlat kifejezte, egyszersmind erősítette azt az elszántságot, belső lelki kohéziót, ami általában a történetek egyik magyarázó elve, programja. Valamennyi elbeszélő vallásos nevelést kapott, az akkori időkben szokásos taktikákkal: Budapesten jórészt a plébániákon szervezett, féllegális hitoktatással, másutt az iskolai oktatás keretében megtűrt hittanórák látogatása révén. A családi vallásgyakorlat terén viszont már vegyes volt a kép. „A templomba, hittanórára járás nálunk természetes volt. Fel sem merült az, hogy másképp is lehetne. Éreztük, hogy nem egyszerű az élet, de átléptünk rajta” – írta Eszter (1952). Béla (1959) szerint apja és anyja számára is nagyon fontos volt a vallás, már az ötvenes évek elejétől rendkívül aktívak voltak mindketten a gyülekezetben (ezt az állambiztonsági iratok teljes mértékben megerősítették). Ágnes (1943) és Klára (1944) hasonlóképpen vélekedtek, de utóbb úgy fogalmaztak, hogy apjuk (aki tűzér százados volt) mindig templomban ünnepelte a tűzérek védőszentjének, Szent Borbálának a napját (vagyis egyébként nem nagyon fordult meg ott). A gyakorló vallásosság sokkal jellemzőbb volt a századosok feleségeire, ők gondoskodtak a vallásos nevelés kereteiről, szervezték a hittanórákat, az elsőáldozást, bérnialást. György (1952) szerint apja „nem különösebben” volt vallásos, „évente kétszer elment templomba”. Andrea (1955) úgy emlékezett, hogy apja „vallásos volt, református, azonban templomba a 60-as, 70-es években nem járt. Édesanyámat minden vasárnap elkísérte a katolikus szentmisére a templomig, ő azonban a főtéren sétált a mise végéig. – Ez aztán

később megváltozott, eljárt az istentiszteletekre, jó barátságban volt az esperes úrral. Még idős korában is zsoltárokat énekelt dolgozószerájában vasárnap délelőttöknél.”⁶⁹⁶

Utólag természetesen valamennyi leszármazott abban a tudatban volt/van, hogy családjuk a háború és az azt követő rendszerváltozás(ok) nélkül más, jobb helyzetben lett volna, mint ahogyan az valójában történt. Az apát, illetve a nők elbeszéléseiben jellemzően a családot, vagy éppen az apát és – külön, más okból – az anyát ért sérelmek és hátrányok a származás történeteivel egységes egészet alkotnak és az élettörténeti elbeszélés alapjának, vezérfonalának tűnnek. Ezeket a hátrányokat minden gyermek adatszerűen is elég pontosan tudta, a „háborús gyerekek” személyes emlékeket őriznek a fogságból való hazatérésről, a kitelepítésről, az igazolási és B-lista eljárásokról. Bár két visszaemlékezőm apja is visszatért 1948-ban a hadseregbe, ezt a mozzanatot múltó epizódként említették, amelyet már eleve reménytelennek tartottak, és voltaképpen a kirúgásukat az első pillanattól biztosra vették. (Egyikük esetében valóban mindössze egy évről volt szó, a másik eset sem tartott tovább másfél évnél.) Érdekes, hogy a sérelemtörténeti alap ellenére az emlékezetben rögzült a szovjet típusú rendszerbe való beilleszkedés, sőt annak elfogadása is – intranzigens belső ellenállásról pedig senki sem számolt be. „Édesapám – írta Tibor (1945) – legalábbis akkor elhitette velem, hogy »ebben a szocialista rendszerben élünk, ebben kell boldogulnunk«.” „Lefokozása [1958-ban] nagyon megviselte – mondta Ágnes (1943) –, de elütötte valami tréfával. Nem mutatta. Elégedettnek mutatta magát, de hogy elvesztette a hivatását, az nagyon bántotta. A legfontosabb volt, hogy egyben tartotta a családot.” Béla (1959) szerint apját „a politika érdekelte, de nem volt aktív, nem lépett be pártba. A *Népszabadság*ot olvasta, hogy tudja, mi a »vonal«.” Nem volt sértett ember, nem érezte magát hátrányos helyzetben”. A *Népszabadság* rendszeres olvasása és/vagy előfizetése ezen kívül még a történetek felében felbukkant, szinte pontosan olykor szó szerint ugyanebben

⁶⁹⁶ Margit (1949) őszintén meglepett, amikor elmondta, hogy nem emlékszik arra, hogy karácsonyt, húsvétot leszámítva Apánk misére járt volna. (Majd minden vasárnap járt viszont labdarúgó-mérkőzésekre, és nagy Fradi-szurkoló volt, oda nővéreimet is elvitte; erről, hogy mennek, nekem is volt valami homályos emlék. Én nem voltam vele meccsen, arra emlékeznek.) Meglepődtem, Anyám ugyanis a vasárnapokon kívül hosszú éveken át minden nap hajnalban misére járt a kőbányai Szent László-plébániatemplomba, ami – szerencsére – csak pár percre volt tőlünk. Vasárnaponként a diákmisére viszont Zuglóba, előbb a Bosnyák térre, majd Törökörre kellett menni azzal az indokkal, hogy „a tanács emberei” (Anyám, mint pedagógus, „felső hatósága”) a kerületben figyelik, melyik tanár jár templomba. A zuglói figyelők viszont őt nem ismerik. A hetvenes években ez a „konspiratív” vallásgyakorlat megszűnt.

az értelmezésben.⁶⁹⁷ Eszter (1952) szerint apja jóakarató főnökei („tudták, hogy szükségük van munkájára, azok is szorításban voltak”) egyenesen megkérték, hogy fizessen elő – így *neki is, nekik is* jobb lesz. „Elfogadta az új rendszert, el akarta fogadni” – mondta Judit (1943), jöllehet „[műszaki tisztviselői] állásának örült, de mindvégig stresszt okozott, hogy nem volt megfelelő végzettsége hozzá, és hogy ezt bármikor felhasználhatják ellene, a tisztí múlttal együtt. Három infarktust nyilván ez a stressz okozta.” Zsuzsa (1955) történetében apját érték hátrányok, de a hatvanas évektől egészségügyi intézmények műszaki vezetőhelyetteseként viszonylag kiegyensúlyozott helyzetben élt. Igaz, „a főmérnök gyakorta mondta, hogy örüljön, hogy él. [...] Nem volt jó a véleménye a rendszerről. A hülyeséget nehezen viselte, a hozzáértés hiányát”. Judit (1955) apja geodéta lett 1945 után, „munkáját megbecsülték. Viszonylag hamar osztályvezetőnek nevezték ki. Sokat járt vidékre, ahová autó vitte, ilyenkor gyerekeit előbb elvitte az oviba, iskolába, ami nagy feltűnést keltett”. Később beosztásából leváltották, Judit véleménye szerint azért, mert akkor derült ki tisztí múltja – ami aligha valószínű. Fizetése azonban változatlan maradt. „Nyugdíjazása után a honvédség Hűvösvölgyi úti akadémiái épületének valamiféle tervezési feladatához hívták, de amikor meglátták az életrajzát, akkor nem kellett oda.” Népszerű volt kollégái körében. Elég jól keresett, sokkal jobban, mint felesége, aki közértpénztáros volt, bizományiban dolgozott stb., nem keresett jól. (Judit édesanyja egyébként tízgyermekes szegényparaszti családból származott – de már a háború alatt együtt élt a századossal.) De „volt benne félelem, hogy mi lesz vele. Hogy a múltját előveszik és ez árt a gyerekeinek”.

Mennyire volt indokolt Judit apjának félelme? E tekintetben éles elentétet éreztem a „háborús” és a „kései” gyerekek történetei között. A vízváltató nem is egyértelműen a felsőoktatásba való belépés. A „háborús” gyerekek még az ötvenes években végezték a középiskolát. Hedda (1941) úgy látja, hűgával együtt egész életüket ez változtatta meg, bár édesanyjuk még kisiskolás korukban ment újra férjhez. „Az általános iskolai tanárok tanácsolták a családnak, hogy [édesanyja új férje, nagy tekintélyű orvos] ne csak nevére vegye a lányokat, hanem »vér szerint« fogadja őket örök-

⁶⁹⁷ *Mi is járattuk a Népszabadságot gyermekkoromban, viszont a hetvenes évek közepén elhagytuk. Amikor egyszer, már gimnazistaként megkérdeztem, miért a Népszabadság jár, Anyám kifejtette, hogy ezt még Apám vezette be (gondolom a Szabad Néppel). Mert figyelik, hogy ki fizet elő, és azokat nem zaklatják – hangzott a már akkor is kissé naivnak tűnő magyarázat. Különösen, hogy Anyám mellett – természetesen – az Új Ember című katolikus hetilapra is előfizetett. A nyolcvanas évek elejétől azután elkezdte a Magyar Nemzetet olvasni, s roppant elégedett volt mind színvonalával, mind „bátorságával”.*

be.” Új születési anyakönyvi kivonatot állítottak ki, amely szerint ő az apjuk. Egyedül a keresztlevelükön maradt nyoma eredeti származásuknak. Mindez azért, hogy tanulhassanak. Az ötvenes években Budapest egyik peremkerületében, ahol családjuk régóta lakott, persze mindenki tudta, mi a helyzet. De amikor ő középiskolába ment, már nem; így aztán soha semmi hátrány nem érte, főiskolát végzett, külkereskedő lett. Ágnes (1943) érettségi után nem vették fel a Műegyetemre mint „klerikális, ludovikás leszármazottját”. Sőt felvételizni sem akarták engedni, de apja megkérte egy párttag barátját, hogy segítsen. Hiába, mert a gimnázium igazgatója „gyáva ember volt, ezért nem mert kedvező véleményt adni”. Jelentkezhetett, de a származásával és a minősítésével esélye sem volt. Elektroműszerész szakmát tanult, egy helyi üzemben, műhelyben dolgozott (bár később adminisztratív beosztást kapott). Húga, Klára (1944), mondván, hogy „engem nem fognak megalázni”, érettségi után műszaki rajzoló lett ugyancsak szülővárosában, de képesítés nélküli pedagógusnak is jelentkezett – és oda fel is vették volna. Végül munkahelyéről jelentkezett a főiskola esti tagozatára, ahonnan már simán felvették. Juditot (1943) X-esként tartották nyilván mind általános iskolában, mind a középiskolában.⁶⁹⁸ Tanárai – a százados-gyermekek e történeteinek főszereplői – már előre sajnálták, hogy hiába a legjobb tanuló, nem fogják felvenni sehová. Mint elmondta, „nagyon szolidárisak voltak az ilyen származású tanulókkal”. Judit a rózsadombi volt Baár–Madas Gimnáziumba⁶⁹⁹ járt, együtt sok kádergyerekkel és persze, régi középosztályból származókkal. „Az, hogy ilyen származással az ember csak a legjobban tanulhat, csak a legjobb lehet, evidencia volt. Hogy tovább kell tanulni, egyetemre menni, az ugyancsak.” KISZ-tag sem volt, vallásos alapon ezt elképzelhetetlennek tartotta. Mindennek ellenére először felvették az ELTE TTK matematika–fizika szakára, ahonnan később átment fizikus szakra. Először szilárdtest-fizikával foglalkozott az egyik legnagyobb budapesti nagyüzemben, majd első gyermeke születése után orvosi (bio)fizikára váltott, egyetemi intézetben dolgozott a hetvenes évek elejétől a mai napig. Korán kiutazhatott ösztöndíjjal Franciaországba, aztán a nyolcvanas évek második felében Amerikában élt és dolgozott, ma pedig Budapesten intézetvezető egyetemi tanár.

Klára (1944) és Ágnes (1943) elmesélték, hogy 1946-ban született öccsüket, Györgyöt minden további nélkül felvették a katonaság után

⁶⁹⁸ X-szel jelölték az osztályellenség (később egyéb) származásúakat – akik nem tartoztak sem a munkás, sem a paraszt, sem az értelmiségi családból származó kategóriába.

⁶⁹⁹ Akkor Móricz Zsigmond Gimnázium.

(ahol semmit sem tapasztalt) egy üzemmérnököket képző főiskolára. Ő már csak „alkalmazotti származású”⁷⁰⁰ besorolást kapott, mert olyan iskolába járt, amelynek párttag igazgatója „megengedhette magának, hogy így sorolja be”, ezzel segítve a családnak. A négy gyermek közül a legfiatalabb, Zsolt 1955-ben született, ő is főiskolát végzett (ám az interjú készítésekor gumijavítóként dolgozott). Sorkatonai szolgálata alatt az elhárító-tiszt felkereste őt (úgy hiszik, zsarolósos beszerzés céljából), hogy látja, katona volt az apja. „De az mikor volt már?!” – válaszolta Zsolt, amire az elhárító elment és nem lett semmi.⁷⁰¹ Tibor (1945) már 1956 után végzett az általános iskolát, amikor „még beírták az osztálynaplóba – később az önéletrajzokba – a szülők 1945 előtti foglalkozását, illetve a tanulók származását. Ez alapján én az »egyéb« kategóriába kerültem, mivel édesapám 1945 előtt horthysta százados volt. Az osztályfőnöki órákon, amikor felállítottak, nem mertem elmondani a származásomat! Az osztályfőnököm férje a megyei pártbizottság osztályvezetője volt, az igazgató pedig szintén nagy MSZMP-s. Így fordulhatott elő, hogy 1960-ban jeles bizonyítvánnyal nem vettek fel a [...] kertészeti technikumba a nyolc általános után, és a [...] gimnázium pótfelvételén sem. Ebben az időben nem volt felvételi, de az iskolák javaslatot küldtek, ami, gondolom, számomra nem volt hízelgő, főleg ha figyelembe vesszük, hogy nagyapám vitéz volt.”

⁷⁰⁰ Ez valószínűleg tévedés, Györgyöt bizonyosan az „értelmiségi” (esetleg „értelmiségi/alkalmazott”) kategóriába osztották, formailag teljesen indokoltan, hiszen édesanyja tanító volt, apja pedig főiskolát végzett.

⁷⁰¹ *De ez sem volt törvénytörő. Engem ugyan senki sem keresett meg (szerencsére) 1975-76-ban a hőmezővásárlási helyi gépesített lövészeszrednél töltött ügynevezett „előfelvételi” katonaidőm alatt, de sokkal később két akkori egyetemi évfolyamtársamról tudtam meg, hogy ott szervezték be őket az állambiztonság informátorának. Ugyanez történt a vizsgált csoportból G. T. százados fiával, aki 1951-ben született (vagyis „kései gyerek”), és 1971-ben Jánoshalmán katonai szolgálat közben szervezte be a katonai elhárítás. A Piarista Gimnáziumban végzett, érettségi után egyetemre jelentkezett, de „helyhiány miatt” visszautasították. Egy budapesti nagyüzemben helyezkedett el mint dízelmotor-szerelő szakmunkás (apja ugyanitt dolgozott). Szakmunkásvizsga után ismét felvételizett, ekkor fel is vették, „előfelvett állományban” szolgált. Vallásos nevelést kapott, gyakorló katolikusként élt, az „iparban töltött két év azonban pozitívan hatott rá” – jegyezték meg szervezői. G. T. százados gépészmérnök lett 1945 után, lakóbizottsági elnök, 1956-ban semmit sem csinált. Felesége mélyen vallásos, erdélyi nemesi származású asszony. A fiút az alakulat tagjainak („egyházi középiskolások, idealisták [!], nyugati kapcsolatokkal rendelkezők”) figyelésére szervezték be, leszerelése után átadták a III/III-2., a belső reakció elhárító csoportfőnökség az ifjúság körében tevékenykedő ellenséges elemek elhárításával foglalkozó osztályának. Amikor a Szovjetunióba került repülőmérnöki szakra, ebben a BM segítette, hazatérése után a hírszerzés foglalkoztatta. ÁBTL 3.2.1. Bt-2304/1 B-ügydosszié, „Schindler”, ill. „Szegefű” fn. hálózati személyről.*

A „kései” gyerekek általában nem számoltak be ilyen hátrányokról. Zsuzsa (1952) azért elmondotta, hogy általános iskolás osztályfőnöke néhányszor kijelentette: „bizonyos kedvezmények nem a haszontalan néposztályok leszármazottai számára vannak”. Helyhiány miatt sehová sem vették fel, de levelezőn elvégezte a főiskolát. Györgyöt (1952) sem vették fel még az autóiipari szakközépiskolába sem (noha kettőbe is jelentkezett), de nem származása, hanem felvételi eredménye miatt. Végül éppen apja intézte el, hogy szakmunkástanuló lehessen. Arra kérdésre, érték-e hátrányok származása miatt, röviden nemmel válaszolt. Nem számolt be semmiféle érzékelhető hátrányról Andrea (1955), Judit (1955) és Béla (1959) sem. A hetvenes évek elejére-közepére, amikor gimnáziumba, majd egyetemre mentek, a származási kategorizálás már fellazult, elhalványult. Segített az addigra kifinomult, megfelelő autobiográfiai stratégia is.

Eredetileg kíváncsi voltam arra, hogy az 1945 előtti keresztény közép-osztály e jellegzetes csoportja, mint családi háttér és – a háború után – családi sors milyen nyomot hagyott a szovjet típusú rendszerben felnőtt gyermekeik *mai* világlátásán, értékein. Tudni szerettem volna, hogy elfogadóan vagy kritikusan szemlélik ezt a múltat, és persze mindennek optikáján át hogyan szemlélik ma a világot. Bevallom, e törekvéseim kudarcot vallottak. A századosok gyermekeinek többsége nem sokat vagy éppen semmit sem mondott erről. A beszélgetések rendszerint ott fejeződtek be, hogy az apák – már aki élt addig; a többség igen – hogyan fogadták a rendszerváltást 1989-ben. Mindenki csalódásról számolt be, azzal a nem jelentéktelen kivétellel, hogy rehabilitációjukat, a rendfokozat visszaadását nagyra értékelték. Egyedül Andrea (1955) írta le részletesen, hogy kivételesen hosszú életű és sokoldalúan aktív édesapja a rendszerváltást követően is dolgozott (jogtanácsosi munkakörben heti két napot), valamint cikkeket, könyveket (így egy emlékiratot is) írt; emellett részt vett városában a honvéd hagyományörző tevékenységben és általában a társadalmi életben. Apáik csalódottságának okát a századosok gyermekei általában nem magyarázták el, pontosabban különféle okok hangzottak el, de kifejtetlenül. Nem úgy tűnt, hogy mindez számottevően különbözne a magyar társadalomban 1989-hez és következményeihez fűződő, többségben negatív képzeteitől.

A Horthy-kor örökségéhez, egyáltalán a 20. század eseményeihez, fordulataihoz, korszakait meghatározó politikai rendszereihez való viszony e könyv írásakor emlékezetpolitikai viták középpontjában áll. A mai megosztott közbeszédben résztvevők identitását erősen alakítja ez a viszonyulás. Olyan mikrocsoport leszármazottaival beszélgettem (miközben magam is egy vagyok közülük), akiket, ha nem is egyformán, ha nem is egyforma mélységben, ha nem is végig, de sérelmek és hátrányok értek.

Valamennyien úgy nyilatkoztak, hogy családjuk, és benne apjuk értékrendje, története hatással volt személyiségük kialakulására. Ebből a képletből, ebből a feltételrendszerből – gondolhatjuk – logikusan a ma magát nemzeti-konzervatívnak nevező, az etnikai nacionalizmust, bizonyos populista és konzervatív elemeket vegyítő, és sok tekintetben tényleg a két világháború között domináló keresztény-nemzeti értékrend mintáit követő politikai állásfoglalás valamelyik változata „következne”.

De nem következik, ahhoz ugyanis még ennek a roppant kicsiny mérítésnek is sokkal egységesebbnek kellene lennie. Rehabilitációs kérelmekben maguk a századosok is sokféle érvelést alkalmaztak (leginkább a puha sérelemközpontút, egyben politikailag neutrálisat). Velem folytatott beszélgetéseikben gyermekeik vagy nem foglaltak állást a ma diskurzusában, vagy nem osztották ezt meg velem. Ez azért nem jelenti azt, hogy semmiféle benyomásom nem alakult ki erről. Egyikük például az interjút bevezető kérdésemre (amelyben arra kértem, mesélje el, mit tud apja életútjáról) kérdéssel felelt, amellyel viszont az *én* vallásomat tudakolta (konkrétan azt kérdezte, nem vagyok-e zsidó), és a beszélgetés során (amely valóságos sokkot jelentett számomra) kérdés nélkül is kifejtette, hogy ő a maga részéről a Jobbik híve, utálja az oroszokat, a zsidókat, a cigányokat. Büszkén említette, hogy aktívan használja véleménye kifejtésére a közösségi médiát és már több fórumról kitiltották. Ez azonban extrém eset volt. Három további leszármazott esetében világos volt, hogy az említett, most az egyszerűség kedvéért jobboldalinak nevezett értékrendet vallják – de erről explicit módon nem szóltak. Hangsúlyozták viszont közéleti tevékenységüket (vitézi rend, honvéd hagyományörzés, abortuszellenes mozgalom), amelynek igen nagy jelentőséget tulajdonítottak. Éppen közülük került ki az a beszélgető társam, aki – minden kérdés nélkül – élesen elhatárolta magát az antiszemitizmus minden változatától, elítélve azt; ugyanakkor több idegenellenes kijelentést is tett. A másik oldalon egy interjúalanyom – egyáltalán nem szembehelyezkedve családjá vallásos értékrendjével – magát egyszerűen liberálisként határozta meg.⁷⁰² Egy másik kifejezetten kereszténynek, de baloldalinak vallotta magát. A többiek – a tizenhárom adatközlő, beszélgető többsége – beállítódásáról és véleményéről semmit sem tudtam meg. Személyes benyomásaim ugyan kialakultak, de nagyon esetlegesek. Egyikük például elmesélte, hogy édes-

⁷⁰² *Ami mint alapállás és meggyőződés hozzám is nagyon közel áll. Egyébként Margit (1949) volt az egyetlen, aki kérdésem nélkül beszélt a családunkban a felnőttek között leplezetten („nicht vor dem Kind”) folyó, puha antiszemita diskurzusról, amiről nekem is voltak emlékeim. Mások erről nem szóltak, még a saját antiszemitizmusát brutális őszinteséggel vállaló beszélgetőtársam sem.*

apja, egy volt tüzér százados a rendszerváltást lelkesen fogadta, és „nagy MDF-es lett” – de a történet abbamaradt és érdekes módon ez volt annak egyetlen pontja, amelyben az amúgy nagyon erősen érezhető azonosulás valamelyes távolsággá változott. Egy másik interjúalany arról beszélt az 1989 utáni helyzettel kapcsolatban, hogy apja, volt pilóta, „szkeptikusan viszonyult a rendszerváltáshoz”. Azt például, hogy a családja birtokában lévő két józsefvárosi bérház államosítása miatt 200 000 Ft értékű kárpót-lási jegyet kapott, „nevetségesnek tartotta”. Elbeszélőm esetében határo-zottan úgy éreztem, hogy egy modern gondolkodású, higgadt konzerva-tív-liberális meggyőződésű emberrel beszélek (még fel is jegyeztem ezt), ám apróra végiggondolva találkozásunkat, valójában egyetlen olyan kéz-zelfogható megnyilvánulást sem tudtam rögzíteni magamban, ami alátá-masztotta volna ezt a benyomást. Vajon apja rendszerváltás-történetéből következtethetek-e erre avagy bármire? Hasonló érzésem többször is volt az imént említett többség egyikének-másikának nacionalista-konzervatív alapbeállítottságáról. De be kell vallani, ugyanennyire kevés alappal. Le-hetséges, sőt valószínű, hogy amint történeti távlatban talán a százado-sok nagyobb része a magyar jobboldali hagyományt vallotta magáénak, úgy gyermekeik relatív többsége is ezen az oldalon foglal helyet. Adataim azonban túlságosan szórványosak és esetlegesek ahhoz, hogy ezt a való-színűséget megnyugtatóan igazolják.

Egy másik benyomásom azonban talán eléggé megalapozott. Beszél-getőtársaim, úgy éreztem, egy tekintetben egyértelműen két csoportba voltak sorolhatók. Az egyikbe azok tartoztak, akik számára a család nehéz és viszontagságos története *emlékmű*. Ők maguk is annak árnyékában él-nek, kihat jelenükre, valamilyen szempontból irányítja és eligazítja őket a mai világban. Úgy érzik, attól mások, többek és jobbak, hogy szüleik (és részben ők) végigélték ezt a történetet, amelyhez ilyen módon termé-szetesen, kérdésektől és problémáktól mentesen viszonyulnak. A másikba pedig azok tartoznak, akik bár ismerik ezt a történetet, de a személyes kötődés mellett, vagy azon túl, amennyire lehet kívülről, távolabbról és történetként szemlélik. A régmúlt részeként tartják számon és bár nin-csenek feltétlenül kérdéseik apáik sorsához – de számukra akár még ez is lehetséges.

A századosok történetének ezen a ponton nincs vége. A társadalmi mikrocsoporté véget ért, egyfelől amikor túlélő tagjainak zöme megka-paszkodott a Kádár-korszak középrétegeiben, másfelől, amikor a Harma-dik Magyar Köztársaság jelképesen és utólag visszafogadta őket a katonai hivatásrendbe. Az utolsó százados is eltávozott már az élők sorából, de kollektív emlékezeti képüket még sok-sok egyéni, családi emlékezet táp-lálja. Ezen az elmosódott képen örökké fiatal emberek láthatók egyen-

ruhában – az utolsó nagy háború katonái. Ez a századosok emlékműve – ez a könyv azonban nem erről szólt. Nem kinagyítani szerettem volna a csoportképen látható fiatal emberek portréit, hanem ábrázolni azt az utat, amelyet megtettek, addig és azután. Egészen útjuk végéig. Kérdéseket tettem fel – és remélhetőleg legalább egy részükre meggondolásra érdemes válaszokat javasoltam. Mert az emlékmű végleges és halott, a kérdések és a gondolkodás hordozta emlékezet viszont változik és él.

*

„Apánk nem sokat beszélt, nagyon sokat dolgozott. Hajnalban elment – reggel hatra kellett Albertfalvára érnie [Kőbányáról] – és késő este jött haza, mert sokat túlórázott.” (Margit, 1949). Nem emlékszem Apám hangjára, egyetlen mondatára sem. Arra azonban nagyon élesen, ahogy valóban hajnalban, még koromsötétben, természetesen borotválkozás után, csendben megcsókolja félig vagy tán egészen alvó gyerekeit – köztük engem –, mielőtt kimegy a szobából. A borotvaszappan illatára, óvatos, szinte nesztelen lépteire.

A gyermekkor története nekem is többek között a szegénység története. Margit (1949) visszaemlékezése szerint is családunk nagyon szegényen, sok szűkölködés közepette élt. Apámra nem emlékszem, de jól emlékszem például Anyám ékszereire, amelyek igen ritkán voltak otthon (viselni pedig alig viselte őket), mert többnyire a zaciban tartózkodtak. A téli tüzelő megvásárlása (különlegesen hideg tél esetén további pótlása) egyszeri extra kiadást jelentett, ehhez (is) kellett az ékszerekért kapott néhány száz, max. egy-kétezer forint. Kifejezett nélkülözésre ugyanakkor én nem emlékszem. Húst, ha nem is minden nap, de rendszeresen ettünk. Apám halála következtében érdemi változás nem volt; sőt, utána paradox módon a család jobban élt az özvegyi nyugdíj, a rokonai segítség stb. következtében. Margit nővérem gyermekkorát az ötvenes évek általános ínségének közepette viszont talán nem határozta meg annyira az, amit én a hatvanas-hetvenes években sokáig éreztem: a szegénység szégyene. Visszaemlékezve osztálytársaim, ismerőseink „jóléte” igencsak szerénynek tűnik, de a mi kopott, szedett-vedett bútoraink, a lakás leromlott padlója, a romosodó ház engem akkor szégyennel, később például a „menő” ruhák hiánya keserűséggel töltött el. A szegénységet titkolni valónak tartottam, az akkoriban kötelező osztályfőnöki „családlátogatások” például rettenetes kint jelentettek, mert íme, most idegenek elé, a napvilágra kerül, amit rejtegetni igyekeztem. Pedig a kötelességszerűen hozzánk látogató pedagógusok jó és segítőkész emberek voltak, teljesen tisztában a körülményekkel – Kőbányán pedig biztosan láttak a mienknél nehezebb helyzetben levőket is.

Margit (1949) visszaemlékezése szerint származásából „semmiféle hátrány nem származott”, azt soha senki nem emlegette. Nem is kérdezték. De, tette hozzá, „én sem nagyon mondogattam”. Margit nem Apánk halála miatt nem tanulhatott tovább, sőt már a középiskolai pályaválasztását (1964-ben, egy évvel korábban) in-

kább a család általános helyzete, a szegénység befolyásolta. Olyan középiskolát kellett választania (ez a közgazdasági technikum volt), „amivel jól el lehet helyezkedni”.

Én sem tapasztaltam semmiféle hátrányt a továbbtanulásban. Gimnáziumba akkor, 1971-ben nekem sem kellett felvételiznem. A tanulmányi és más eredmények, valamint az általános iskola jellemzése, javaslata alapján döntöttek (hogy a protekció számított-e, nem tudom, de lehetséges). Így kerültem 1971-ben a főváros, sőt az ország egyik legjobb gimnáziumába, a Fazekasba, majd 1975-ben elsőre felvettek az ELTE Bölcsészkarára, történelem (tehát tanári) – könyvtár szakra.

Kései gyerekek között is késeként mégis talán én éltem át utoljára a származást rejtgető taktika még 1981-ben is lehetséges – és látványos – csődjét. Diploma után professzorom, Balogh Sándor ajánlásával pályáztam Budapest Főváros Levéltára segédlevéltárosi állására; Balogh tanár úr azt mondta, hogy a főigazgatót, Ságvári Ágnest „még a régi időkől” ismeri (ez ott, akkor az MKP/MDP apparátusát jelentette). A felvételre a szokásos önéletrajzomat adtam be. A beszélgetés kellemesen alakult, és Ságvári főigazgató már készült véget vetni neki, amikor egy addig hallgató ismeretlen ember kért szót (annyit tudtam, ő lesz az osztályvezetőm, közvetlen főnököm). Azt mondotta, hogy mivel a „népi demokratikus osztályon” alkalmaznak majd (az 1950-ben Budapesthez csatolt városok és községek 1945–1950. évi iratainak referenseként), ott, hát hogy is mondja, bizalmas anyagok is átmennek a kezemen. Egyszóval ez bizalmi állás. Éppen ezért kérdezi, folytatta, mi volt apám, akiről ugye, itt olvassuk, hogy raktárvezető volt, foglalkozása azelőtt. 1945 előtt. Dermesztő egy pillanat volt, s emlékeim szerint a többiek, a főigazgató, a helyettese – őt ismertem már –, és a párttitkár is meglepődtek. Katonatiszt volt – válaszoltam, de nem tudtam folytatni (lázasan gondolkoztam pedig, hogy mivel kéne, mert bizony úgy éreztem, rajta vagyok kapva), mert Ságvári Ágnes közbeszólt, s nem hozzám fordulva: Hogy jön ez ide?! Úgy – válaszolta rezzenéstelen arccal Halasi László osztályvezető –, hogy ezzel kapcsolatban joggal felmerül, hogy – hogy is mondjam – esetleg valamilyen revansvágy munkál a pályázóban. Mielőtt bármit válaszoltam volna (kerestem pedig a szavakat erősen), Ságvári az asztalra ütött (azért nem nagyot), és emelt hangon a következőket mondotta: „a Balogh Sanyit” harmincöt éve ismeri (MKP/MDP, lásd előbb; ő sem részletezte). Az ő szava neki garancia. Egyébként meg, Halasi elvtárs – tette hozzá még emeltebb hangon – elmúltak már azok az idők, amikor a fiúkat apáikról ítélték meg. Majd felállt és egészen nyugodtan azt mondta: most pedig menjenek, mutassa meg neki (ez én voltam) a leendő munkahelyét. – Átmentünk a Szent István-bazilikába, annak egykori altemplomában volt a levéltár legnagyobb raktára. Nehéz, hosszú séta volt, nem sok szó esett.

Évekkel később ott, a pinceraktárban keresve világosodott meg számomra a jelenet. Nem a „szervek” segítségét kérték a „bizalmi állás” betöltéséhez, hanem csak „házon belül” informálódtak egy kicsit. A „Nyugatról visszatértek” egyik igazolóbizottságában ugyanis megtaláltam Rainer-Micsinyei Vilmosné, azaz Anyám aktá-

ját – a szép rendben lerakott iratok közül ez kilógott, ráadásul fordítva tették be a dobozba. Azaz nem be, hanem vissza: valóban nehezen összerakható vezetéknévem alapján az igazolóbizottsági anyagok referensének és/vagy az osztályvezetőnek nyilván „beugrott”: ezzel a névvel a nem olyan rég zajlott rendezés alkalmával találkoztak már. Anyám kérdőíve tartalmazta, hogy Apám hivatásos katonatiszt volt hazatéréseig.

Pedig származásomból, úgy tartottam, közvetlenül nem következik semmi, és főleg nem kötelez semmire. Ezt ma, amikor egészen más következhetne belőle és akár kötelezettségként is felfoghatnám, pontosan ugyanúgy gondolom, mint 1981-ben. Az emlékműállításhoz nem értek, azt nem tekintem feladatomnak – olykor úgy érzem, hogy az emlékművek kora már régen lejárt. A századosok számomra emberek és – ami ugyanaz – a történeteik. Utóbbit (Apámét) először nyilvánosan majd’ húsz éve, atyai barátom, Litván György 70. születésnapján mondtam el, legalábbis annyit belőle, amennyit akkor tudtam és fontosnak tartottam (Rainer 1999, 64). Az a tizenöt sor – most már így látom – e száz évvel ezelőtt kezdődött, s most itt véget érő történet első változata.

1871
1872
1873
1874
1875
1876
1877
1878
1879
1880
1881
1882
1883
1884
1885
1886
1887
1888
1889
1890
1891
1892
1893
1894
1895
1896
1897
1898
1899
1900

Források és irodalom

Levéltári források

HIL ■ Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár
Magyar Királyi Ludovika Akadémia iratai 1935–1939
Vezérkari Főnökség 13. osztály iratai 1939–1944
Honvédelmi Minisztérium igazoló bizottságok iratai 1945–1947
Honvédelmi Minisztérium, elnöki iratok, 1945–1949
HM KI – Honvédelmi Minisztérium Központi Irrattár, tiszti okmánygyűjtők
Tgy. - HIL Tanulmánygyűjtemény

ÁBTL ■ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
2.1. Zárt anyagok
4.1. A-932 Budapesten élő volt horthysta katonatisztek névjegyzéke 1962
4.1. A-933 Vidéken élő volt horthysta katonatisztek névjegyzéke 1962
4.1. A-938 Volt horthysta tisztek névjegyzéke 1962
M- 3.1.2. Hálózati személyek munkadossziéi
O- 3.1.5. Operatív dossziék
V- 3.1.9. Vizsgálati dossziék
A- 4.1. A-dossziék
Operatív nyilvántartó kartonok
Operatív nyilvántartó karton másolatok (Egységes Gépi Prioráló Rendszer)

BFL ■ Budapest Főváros Levéltára
VII. 5. Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék (1946-tól Budapesti Büntető-
törvényszék)
VII. 6. I-III. ker. Királyi Járásbíróság
XXV. 1. Budapesti Népbíróság
XXV. 2. Budapesti Népbügyészég
XXV. 4. Fővárosi Bíróság
XXV. 44. Pesti Központi Kerületi Bíróság
XXV. 47. Budapest IV. és XV. kerületi Bíróság
XXV. 60. Fővárosi Főügyészég

Interjúk

OHA ■ Országos Széchényi Könyvtár 1956-os Intézet – Oral History Archivum Osztály, Oral History Archívuma

194. Zólomy László, 1989. készítette Nagy Gyula

297. Garami Lajos, 1991. készítette Kőhegyi Kálmán

301. Benőcs Bertalan, 1991. készítette Molnár Adrienne

333. Tabódy István, 1991. készítette Hegedűs B. András, Kőrösi Zsuzsanna

745. Simonfay Pál, 2001. készítette Kőrösi Zsuzsanna

759. Bazsó József, 2003. készítette Lugossy István.

859. Petrusz Tibor, 2007. készítette Varga Ágota

OSZK TIT ■ Országos Széchényi Könyvtár, Történeti Interjúk Tára
Hanák Gábor interjúja Perjés Gézával, 2001. május 25.

Saját készítésű interjúk

Béla (1959) 2015. szeptember 9.

György (1952) 2015. szeptember 14.

Judit (1943) 2015. szeptember 21.

Margit (1949) 2015. október 1.

Ágnes (1943) 2015. október 5.

Klára (1944) 2015. október 5.

Judit (1955) 2015. október 26.

Hedda (1941) 2015. december 16.

Zsuzsa (1955) 2017. június 19.

Írásos emlékezések

Tibor (1945) 2015. szeptember 17.

Katalin (1949) 2015. október 4.

Eszter (1952) 2017. július 10.

Andrea (1955) 2017. augusztus 30.

Adatbázisok

Hadisír ■ Hadisír-adatbázis, <http://www.hadisir.hu/hadisir/>

Hadifogoly ■ Hadifogoly-adatbázis, <http://www.hadifogoly.hu/web/hadifogoly/index>

HIL Rangsor ■ Hadtörténeti Intézet, <http://www.militaria.hu/rang/cd/1940/>,
<http://www.militaria.hu/rang/cd/1941/>, <http://www.militaria.hu/rang/cd/1942/>,
<http://www.militaria.hu/rang/cd/1943/>, <http://www.militaria.hu/rang/cd/1944/>

OSZK Gyászjelentés adatbázis ■ Országos Széchényi Könyvtár gyászjelentések <https://dspace.oszk.hu/handle/123456789/663648>

Irodalom

- A. Sajti Enikő – Markó György 1985. Ismeretlen dokumentum az 1942. januári délvidéki razzia résztvevőinek peréről. *Hadtörténelmi Közlemények*, XLVIII. évf. (1985) 2. sz. 426–456.
- A. Sajti Enikő 1987. *Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája*. Budapest, Kossuth.
- Arendt, Hannah 1970. *On Violence*. San Diego, Harcourt Brace & Company.
- Arendt, Hannah 1994. On the Nature of Totalitarianism. An Essay in Understanding. In uő: *Essays in Understanding 1930–1954*. New York, Harcourt Brace.
- Babucs Zoltán – Szabó Péter 2009. „Szent Istvánnal álljuk mindig a vártát.” *A székesfehérvári magyar királyi Szent István 3. honvéd gyalogezred a második világháborúban*. Budapest, Püldo.
- Babucs Zoltán – Szabó Péter 2013. „Legyetek eskütökhöz hívek mindhalálig!” *A budapesti magyar királyi „József nádor” 2. honvéd gyalogezred a második világháborúban*. Budapest, Püldo.
- Bak János 2012. Tizenkét lipótvárosi berzsenyista családja. Emlékek, emlékezősek. *Múlt és Jövő*, 1. 39–81.
- Bara Zsuzsanna 2007. Az ismeretlen prozopográfia. *Neveléstörténet. A székesfehérvári Kodolányi János Főiskola folyóirata*, 1–2. http://www.kodolanyi.hu/nevelestortenet/?act=menu_tart&crovat_mod=archiv&eid=35&rid=2&id=273 (utolsó letöltés 2014. május 12.).
- Baráth Magdolna 2004. Az állambiztonsági iratok selejtezése, megsemmisítése. In Gyarmati György (szerk.): *Trezor 3. Az átmenet évkönyve*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 255–279.
- Baráth Magdolna 2008. Iratkezelés és selejtezések. In Kenedi János [elnök], Baráth Magdolna, Palasik Mária, Ripp Zoltán, Sipos Levente, Ungváry Krisztián, Varga László: *A Szakértői Bizottság jelentése 2007–2008*. http://www.meh.hu/misc/letoltheto/jelentes_1.pdf, 129–149.
- Baráth Magdolna 2011. Az állambiztonság célkeresztjében. In Rainer M. János (szerk.): *A felügyelt mozgástér. Tanulmányok a szovjet típusú rendszer hazai történetéből*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 42–72.
- Bárczy János 1981. *Zuhanóugrás*. Budapest, Magvető.
- Barna Ildikó – Pető Andrea 2012. *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten*. Budapest, Gondolat.
- Békés Márton 2007. A Kovács-dosszié élé. Gondolatok egy csendőrsors töredékei felett. *Vasi Szemle*, 2. sz. <http://www.vasiszemle.t-online.hu/2007/02/bekes.htm>.
- Békés Márton 2017. A politikai erőszakról I. rész. *Kommentár*, 2. sz. 8–28.
- Bene János – Szabó Péter 2003. *A magyar királyi honvéd huszár tisztikar 1938–1945*. Nyíregyháza, Jósza András Múzeum.

- Benkő Zoltán 1994. Mikó Zoltán és a Görgey-zászlóalj. In M. Kiss Sándor (szerk.): *Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bibó emlékkönyv. 1991. 1–2. köt. Budapest – Bern, Századvég – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- Bondor Vilmos 1995. *A Mikó-rejtély. Mikó Zoltán és Raoul Wallenberg kapcsolata a magyar ellenállásban (1944–1945)*. Budapest, Püski.
- Borbándi Gyula 1989. *A magyar emigráció életrajza*. I–II. köt. Budapest, Európa.
- Bús János (szerk.) 1999. *Béke poraikra... Dokumentum-emlékkönyv a II. világháborúban a keleti hadműveletek során elesett magyar katonákról és munkaszolgálatosokról*. Budapest, Varietas '93 Kft.
- Csalog Zsolt 1982. *M. Lajos, 42 éves*. Budapest, ABC Szamizdat Kiadó.
- Cseres Tibor 1964. *Hideg napok*. Budapest, Magvető.
- Csoóri Sándor 1980. Magyar apokalipszis. *Tiszatáj*, 10. sz. <http://www.konya.hu/Dokumentumok/CsooriApoka.htm>.
- Deák István 1993. *Volt egyszer egy tisztikar*. Budapest, Gondolat.
- Engel Pál 2006. Protopográfia. In Bertényi Iván (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Budapest, Osiris. (A történettudomány kézikönyve, 1.) 33–34.
- Fazekas Jenő 1983. Halálozás (Récsey Ottmár 1916–1983). *Geodézia és Kartográfia*, 35. 6. sz. 447–448.
- Fehérvári István 1978. *Börtönvilág Magyarországon (1945–1956)*. München, Alpha Publications.
- Fehérvári István 1984. *Szovjetvilág Magyarországon*. München.
- Felkai Dénes 1979. *Mozgalmas élet*. Budapest, Zrínyi.
- Figes, Orlando 2007. *The Whisperers. Private Life in Stalin's Russia*. London, Penguin Books.
- Fitzpatrick, Sheila 1999. *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford, Oxford University Press.
- Fitzpatrick, Sheila 2000. Ascribing Class. In Fitzpatrick, Sheila (ed.): *Stalinism. New Directions*. London – New York, Routledge, 20–46.
- Fónagy Zoltán 2014. *Hadi Főtanoda az Orczy-kertben. A Ludovika előtörténete*. <http://mindennapoktortenete.blog.hu/2014/04/01/ludovika>.
- Foucault, Michel 1998. A diskurzus rendje. In uő *A fantasztikus könyvtár*. Fordította Romhányi Török Gábor. Budapest, Pallas-Attraktor, 50–74.
- Gálamb Ödön 1941. *Makói évek. József Attila élete nyomában I*. Budapest, Cserépfalvi.
- Gonda András 1992. *Gondolatok a tisztképzés történetéből. A magyar tisztképzés rövid története és rendszere a két világháború között*. Budapest, MH OKAK.
- Gusdorf, George 1980 (1956). Conditions and limits of autobiography. In Olney, James (ed.): *Autobiography: Essays theoretical and critica*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 28–48.
- Gyáni Gábor 2002. *Történetdiskurzusok*. Budapest, L'Harmattan.
- Gyáni Gábor 2006. Elbeszélhető-e egy csata hiteles története? Metatörténeti megfontolások. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1. sz. 121–133.

- Gyáni Gábor 2010. *Az elveszített múlt*. Budapest, Nyitott Könyvműhely.
- Gyáni Gábor 2011. Huszadik századi magyar társadalmak. In Kovács Kiss Gyöngy – Romsics Ignác (szerk.): *A mi 20. századunk*. Kolozsvár, Komp-Press, 51–101.
- Gyáni Gábor 2015. A háborús napló mint kordokumentum. Kemény Simon és Fenyő Miksa önvallomásai. In Gyarmati György – Pihurik Judit (szerk.): *Háborús hétköznapiak hadszíntéren, háttérországban 1939–1945*. Budapest–Pécs, Magyar Történelmi Társulat – Kronosz Kiadó – Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, 37–60.
- Gyáni Gábor – Kövér György 1998. *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris.
- Gyarmati György 1995. Harc a közigazgatás birtoklásáért az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában. *Századok*, 3. 497–570.
- Gyarmati István 2008. A magyar hadsereg átalakulása és helyzete 1988 és 2008 között. In Sándor Péter – Stumpf Anna – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évbuzsádkönyve. Kormányzati rendszer a parlamenti demokráciában 1988–2008*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, http://www.politikaievkonyv.hu/online/mp20/1-12_gyarmati.html.
- Gyarmati György 2011. *A Rákosi-korszak*. Budapest, Rubicon – ÁBTL.
- Gyarmati György 2012. Ellenségek és bűnbakok kavalkádja Magyarországon (1945–1956). In Gyarmati György – Palasik Mária (szerk.): *A Nagy Testvér szatócáboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből*. Budapest, ÁBTL – L'Harmattan, 93–130.
- György Péter 2010. *Apám helyett*. Budapest, Magvető.
- Hajdu Tibor (szerk.) 1989. *A magyar katonatiszt (1848–1945)*. (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok, 5.) Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
- Hajdu Tibor 1999. *Tisztikar és középosztály. 1850–1914. Ferenc József magyar tisztjei*. Budapest, História – MTA Történettudományi Intézet.
- Halfin, Igal 2003. *Terror in my Soul. Communist Autobiographies on Trial*. Cambridge, Mass., Harvard Univ. Press.
- Hanthy Kinga 2005. Visszafogadott légió. *Magyar Nemzet*, szept. 24. https://mno.hu/migr_1834/visszafogadott-legio-565516.
- Hegedűs B. András (szerk.) 1992. *Ötvenhatról nyolcvanhatban*. Budapest, Századvég – 1956-os Intézet.
- Hellbeck, Jochen 2006. *Revolution on my Mind. Writing a Diary under Stalin*. Cambridge MA – London, Harvard University Press.
- Jakus János 2005. A Magyar Honvédség a rendszerváltástól napjainkig. *Hadtudomány*, 2005. 1. sz. http://www.zmne.hu/kulso/mhtt/hadtudomany/2005/1/2005_1_5.html.
- Kádár Gyula 1978. *A Ludovikától Sopronköhidáig*. 1–2. köt. Budapest, Magvető.
- Kállay Miklós 1991. *Magyarország miniszterelnöke voltam: 1942–1944. Egy nemzet küzdelme a második világháborúban*. Budapest, Európa–História.

- Katonai rehabilitáció 1989–1995.* 1995. Budapest, HM Rehabilitációs Bizottsága.
- Király Béla 1986. *Honvédségből Néphadsereg. Személyes visszaemlékezések 1944–1956.* Párizs – New Brunswick, Magyar Füzetek – Magyar Öregdiákok Szövetsége Bessenyei György Kör.
- Kis András 1995. *A magyar honvédség újjászervezése (1945).* Budapest, Zrínyi.
- Kisfaludy András (rend.) 2003. *Dialogusok – Perjés Géza hadtörténésszel.* [Portréfilm, 2003]
- Kiss Márton (szerk.) 2000. *Millenniumi évkönyv.* Budapest, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem.
- Kollega Tarsoly István (főszerk.) 1996. *Magyarország a XX. században.* I. köt. Szekszárd, Babits Kiadó.
- Koltai Dániel – Tóth Tímea 2003. Szvitek István és társai koncepciók pere, 1951. Egy modell értékű per és tanulságai. *Valóság*, 9. sz. 46–67.
- Kotkin, Stephen 1995. *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilisation.* Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press.
- Kováts Andor 1995. *Ablak az oroszokra. Dokumentumkötet.* Kőszeg, a szerző kiadása.
- Kövér György 2000. Biográfia és történetírás. *Aetas*, 2000. 3. http://epa.oszk.hu/00800/00861/00015/2000_3-10.html (utolsó letöltés 2014. május 8.).
- Kövér György 2014. *Biográfia és társadalomtörténet.* Budapest, Osiris.
- Krausz Tamás – Varga Éva Mária (szerk.) 2013. *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947.* Budapest, L'Harmattan.
- Kukorely Endre 2007. *TündérVölgy avagy az emberi szív rejtelméről.* Budapest, Magvető.
- Kukorely Endre 2016. *Porcelánbolt. Kedvenxcekről. Olvasókönyv.* Pécs, Jelenkor.
- Lackó Mihály 1999. Individuális és kollektív biográfia. *Századvég, Új folyam*, 12. 97–103.
- Lám Béla 1998. *Emlékképek gyertyafényben. 12 év háborúban és békében 1943–1954.* Budapest, a szerző kiadása.
- Levi, Giovanni 2000. Az életrajz használatáról. Fordította: Czoch Gábor. *Korall*, 2. tél. 81–92. <http://epa.oszk.hu/00400/00414/00002/pdf/glevi.pdf> (utolsó letöltés 2014. május 10.).
- Liljeström, Marianne 2004. Success stories from the margins: Soviet women's autobiographical sketches from the late Soviet period. In Berteaux, Daniel – Thompson, Paul – Rotkirch, Anna (eds.): *On Living Through Soviet Russia.* London – New York, Routledge, 235–251.
- Márai Sándor 2013. *Hallgatni akartam.* H. n., Helikon.
- Mark, James 2005. Discrimination, Opportunity and Middle Class Success in early Communist Hungary. *The Historical Journal*, 48:499–521.
- Mark, James 2010. *The Unfinished Revolution. Making Sense of the Communist Past in Central-Eastern Europe.* New Haven, Yale University Press.
- Markó György 2011. Csendőrző tisztek a Magyar Királyi Honvéd Vezérkar főnökének bírósága előtt. *Rendvédelem-történeti Füzetek (Acta His-*

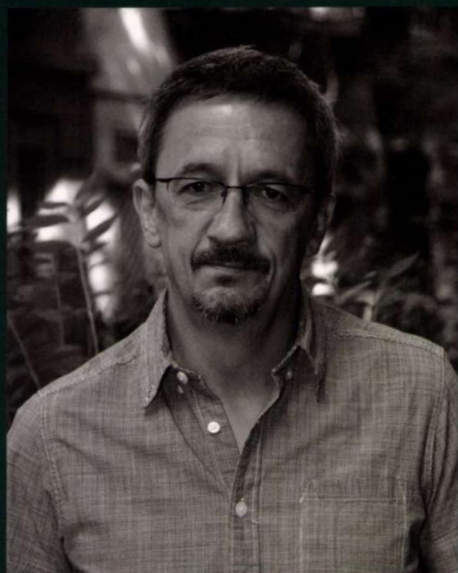
- toriae Preasidii Ordinis*), XXI. évf. (2011) 24. sz. 73–79. http://epa.oszk.hu/02100/02176/00010/pdf/RTF_24_073-079.pdf.
- Martin, Terry 2000. Modernization or neo-traditionalism? Ascribed nationality and Soviet primordialism. In Fitzpatrick, Sheila (ed.): *Stalinism. New Directions*. London & New York, Routledge, 348–367.
- Máté János 1995. *Kard és könny. Rehabilitáltak emlékkönyve*. Budapest, Zrínyi.
- Mécs Imre – Rainer M. János (összeáll. és bev.) 1989. „Fejére szól, ki szót emel...” A karhatalom hétköznapijaiból 1957 tavaszán. *Beszélő*, 27. sz. 69–83. (Újabb közlése: *Beszélő* összkiadás. Sajtó alá rend. Havas Fanny. III. kötet. Budapest, 1992, AB Beszélő Kiadó, 863–877.)
- Murányi Gábor 2005. A (Huszár-)Knopp-Kornidesz-jelentés. *Élet és Irodalom*, XLIX. 42. sz. október 21.
- Nádas Péter 2017. *Világoló részletek. Emléklapok egy elbeszélő életéből I–II*. Budapest, Jelenkor.
- Nemeskürty István 1972. *Requiem egy hadseregért*. Budapest, Magvető.
- Niethammer, Lutz 1996. Biographie und Biokratie. Nachgedanken zu einem westdeutschen Oral History-Projekt in der DDR fünf Jahre nach der deutschen Vereinigung. *Mitteilungen aus der kulturwissenschaftlichen Forschung*, Nr. 37, Februar.
- Nyári Gábor 2017a. Kémek harca; a Magyar Harcosok Bajtársi Közössége és a magyar állambiztonság. <http://ntf.hu/index.php/2017/07/12/kemek-harca-a-magyar-harcosok-bajtarsi-kozossege-es-a-magyar-allambiztonsag/> (utolsó letöltés 2017. nov. 11.).
- Nyári Gábor 2017b. Így éltek a magyar menekültek a második világháború után. http://index.hu/tudomany/tortenelem/2017/11/11/igy-eltek_a_magyar_menekultek_a_masodik_vilaghaboru_utan/ (utolsó letöltés 2017. nov. 11.).
- Okváth Imre 1998. *Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956*. Budapest, Aquila.
- Okváth Imre (szerk.) 2001. *Katonai perek 1945–1958*. Budapest, Történeti Hivatal.
- Okváth Imre 2000. „Sziget egy reakciós tenger közepén”. Adalékok a Katpol történetéhez 1945–1949. In Gyarmati György (szerk.): *Államvédelem a Rákosi-korszakban*. Budapest, Történeti Hivatal, 57–96.
- Ormay József 1982. Renegát katona „könyvsikere”. *Kanadai Magyar Szárnyak*, 75–77. http://vorosmeteor.hu/szakirodalom/03/82kmsz_b.pdf.
- Oroszi Antal 2007. Hatvan éve nyílt meg a Honvéd Kossuth Akadémia. *Nemzetvédelmi Egyetem Fórum*, 4. sz. http://www.zmne.hu/Forum/07negyedik/akademia_.htm (utolsó letöltés 2017. június 8.).
- Ottlik Géza 1959. *Iskola a határon*. Budapest, Magvető.
- Paksa Rudolf 2013. Propaganda vagyis „kollektív biográfiai elemzés” (A Horthy-kori magyar nemzetiszocialista elit vizsgálata). In *Módszertani tanulmányok. Konferenciák, műhelybeszélgetések VIII. Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolájának Kiadványai*. Eger, Líceum, 7–21.

- Past in Central-Eastern Europe*. 2011. New Haven – London, Yale University Press.
- Perjés Géza 1979. *Mohács*. Budapest, Magvető.
- Perjés Géza 1997. A brjanszki erdők aljában. Harctéri élményeim 1942 augusztusától 1943 októberéig. *Hadtörténelmi Közlemények*, 3. 570–638.
- Péter Károly (szerk.) 1997. *1956 Baranyában*. Pécs, Alexandra.
- Pető Iván – Szakács Sándor 1985. *A hazai gazdaság négy évtizedének története I. köt.* Budapest, Közgazdasági és Jogi.
- Petrikné Vámos Ida 1999. Iratok a Történeti Hivatalban. In Gyarmati György (szerk.): *Trezor 1. A Történeti Hivatal Évkönyve 1999*. Budapest, Történeti Hivatal, 29–60.
- Pihurik Judit 2013. Katonadolog 1945–1962. A „horthysta katonatiszt”: bűnbak vagy ellenség? In Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Budapest, Kronosz, 456–472.
- Pihurik Judit 2014. A háborús múlt számonkérése az ötvenes években. *Betekintő*, 2014. 2. sz. http://www.betekinto.hu/2014_2_pihurik.
- Pollmann Ferenc 2008. „Marcona” történelem: hadtörténetírás határon innen és túl. *Korall*, 33. sz. 120–128.
- Rada Tibor 1998–2001. *A Magyar Királyi Ludovika Akadémia és testvérintézetek összefoglalt története (1830–1945)*. 1–2. köt. Calgary–Budapest, Bánkuty Géza.
- Radnóczy Antal 1998. A magyar katonai emigráció története (1945–1990), *Hadtörténelmi Közlemények*, 3. sz. 728–744.
- Rainer M. János 1999. A közelmúlt feldolgozása és az „ötvenhatos hagyomány”. *Világosság*, 3. sz. 61–65.
- Rainer M. János 2008. *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei*. Budapest, 1956-os Intézet.
- Rainer M. János (szerk.) 2012a. *Bűvópatakok. A feltárás. Évkönyv XVIII. 2012*. OSZK – 1956-os Intézet Alapítvány.
- Rainer M. János 2012b. A magyar jobboldal és a szovjet típusú rendszer – közlések és hipotézisek. In Rainer M. János (szerk.): *Bűvópatakok. A feltárás. Évkönyv XVIII. 2012*. OSZK – 1956-os Intézet Alapítvány, 11–46.
- Rainer M. János 2015. *Bűvópatakok (jelentés)*. [Az 1956-os Intézet Alapítvány projektzáró rendezvényén elhangzott előadás, 2015. március 24.] http://www.rev.hu/portal/page/portal/rev/projektek/rainer_buvopatakok_jelentes.
- Rainer-Micsinyei Vilmos 1944. [Háborús napló, 1944. július 25. – október 14. Kézirat, eredeti a szerző birtokában.]
- Rainer Pál 1994. *A Rainer család katona tagjai és kitüntetései*. Egyetemi szakdolgozat, kézirat.
- Rainer Pál 1998a. *54 éve történt – egykori résztvevő naplója az 1944-es Szentek körüli harcokról*. Kézirat.
- Rainer Pál 1998b. *V. Rainer-Micsinyei Vilmos m. kir. százados (1917–1965)*. Kézirat.

- Reisz Gábor (rend.) 2007a. *Jót és Semmit. Trailer*. Budapest, Színház- és Filmművészeti Egyetem. http://www.imdb.com/title/tt1177917/videoplayer/vi958333465?ref_=tt_ov_vi.
- Reisz Gábor (rend.) 2007b. *Jót és Semmit*. Budapest, Színház- és Filmművészeti Egyetem. <https://vimeo.com/33828243>.
- Romsics Ignác 1999. *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris.
- Romváry Ferenc – Rozs András (szerk.) 1997. *Mecseki Láthatatlanok. Pécs – 1956*. Pécs, Pécs Története Alapítvány.
- Rózsa Gábor (közread.) 1999. „Most nincs kímélet!” Ötvenöt éve volt a szentesi hídfő esete. *Szentesi Élet*, október 15.
- Rózsás János 2000. *GULAG-lexikon*. Budapest, Püski.
- Sára Sándor 1988. *Pergőtűz – A 2. magyar hadsereg pusztulása a Donnál*. Budapest, Tinódi Könyvkiadó.
- Sári Katalin 1996. *Mikó Zoltán emlékezete (1910–45)*. Budapest, Püski.
- Sárközy Réka 2012. Lenyomatok – a Don-kanyar emlékezetének filmes narratívája. In Rainer M. János (szerk.): *Búvópatakok. A feltárás. Évkönyv XVIII. 2012*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Alapítvány, 166–207.
- Schubert Katalin 2006. Gondolatok az 1950-es tábornoki per kapcsán. *Kard és Toll*, 1. sz. 142–153.
- Schubert Katalin 2007. *A tábornokok pere*. Doktori (PhD) értekezés. Szentendre, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Hadtudományi Doktori Iskola. http://uni-nke.hu/downloads/konyvtar/digitgy/phd/2008/schubert_katalin.pdf.
- Soós Mihály 2004. A háborús és népellenes büntettek feltárásának forrásai. In Gyarmati György (szerk.): *Trezor 3. Az átmenet évkönyve*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 81–106.
- Stark Tamás (szerk.) 1991. *Hadak útján*. Budapest, Corvina.
- Stone, Lawrence 1971. Prosopography. *Daedalus (Journal of the American Academy of Arts & Sciences)*, 100. 46–79.
- Szabó János 1992. Hadsereg és rendszerváltás. Tények és adatok a katonatársadalom rendszerváltás során bekövetkezett változásairól. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1992*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány – Economics Rt., 373–380.
- Szabó József et al. (szerk.) 2004. *Honvéd Kossuth Akadémia 1947–1949*. Budapest, magánkiadás.
- Szabó Péter 2001. *Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–43)*. Budapest, Corvina.
- Szabó Péter 2013. A magyar királyi honvédség és a tudatos népirtás vádja. *Történelmi Szemle*, LV. 2. sz. 307–323.
- Szakály Sándor 1987. *A magyar katonai elit*. Budapest, Magvető.
- Szakály Sándor 2002. *Honvédség és tisztikar 1919–1947*. Budapest, Ister.

- Szakály Sándor 2003. *Kik voltak, honnan jöttek? Katonákról, történelemről, önmagunkról. I. Cikkek interjúk, dokumentumok.* Budapest, Ister.
- Szakály Sándor 2008. Náday István „útravalója”. *Lymbus. Magyarságtudományi Közlemények*, 315–320. <http://epa.oszk.hu/01500/01500/00006/pdf/12Szakaly.pdf> (utolsó letöltés 2017. febr. 6.).
- Szenes Zoltán 2012. A Magyar Honvédség átalakítása (1989–2012). *Honvédségi Szemle*, 6. sz. 5–11. http://www.honvedelem.hu/container/files/attachments-/35165/h_szle_2012-6_beliv_kicsi_oldalakent.pdf.
- Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián 2008. *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990.* Budapest, 1956-os Intézet – Corvina.
- Tomka Béla 2009. *Európa társadalomtörténete a 20. században.* Budapest, Osiris.
- Ungváry Krisztián 2004. *A magyar honvédség a második világháborúban.* Budapest, Osiris.
- Ungváry Krisztián 2013. Társadalmi ellenállás a Kádár-korszakban és az állambiztonság jobboldali célpontjai. In uő (szerk.): *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989.* Budapest, Jaffa, 13–80.
- Ungváry Krisztián 2014. *Tettesek vagy áldozatok? Feltáratlan fejezetek a XX. század történelméből.* Budapest, Jaffa.
- Ungváry Krisztián 2015. *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény – Elbeszélés – Utóélet.* Budapest, Osiris.
- Valuch Tibor 2001. *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest, Osiris.
- Varga Éva Mária 2010. *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956). Az oroszországi levéltári források tükrében.* Budapest, Russica Pannonicana.
- Varga László 1999. „Forradalmi törvényesség”. Jogszolgáltatás 1945 után Magyarországon. *Beszélő*, III. folyam, IV. 11. sz. nov. 57–73.
- Varga László 2008. A nyilvántartás története és rendszere. In Kenedi János et al. (összeáll.): *A Szakértői [Kenedi–] Bizottság jelentése 2007–2008.* Budapest, <http://mek.oszk.hu/08400/08450/08450.pdf> 58–121, 58–121., 397–422. (utolsó letöltés 2014. május 12.).
- Varró Szilvia 2009. Háborús bűnösség vádja egy volt csendőrtiszt ellen. A leúszó szemét. *Magyar Narancs*, 44. sz. http://magyarnarancs.hu/belpol/haborus_bunosseg_vadja_egy_volt_csendortiszt_ellen_-_a_leuszo_szemet-72474.
- Vincze Gábor 2013. „Mélységes megrendeléssel...” Sztálin halálhírének fogadtatása. *Történelemportal*, 3. sz. <http://tortenelemportal.hu/2013/03/sztalin-halalhirenek-fogadtatasa/> (letöltés 2015. április 15.).
- Weber, Max 2004. *A tudomány és a politika mint hivatás.* Budapest, Kossuth.
- Weis István 1930. *A mai magyar társadalom.* Budapest, Magyar Szemle Társaság.
- Weis István 1942. *Hazánk társadalomrajza.* Budapest, Országos Közoktatásügyi Tanács.
- Závodi Szilvia 2012. *Életmód, életkörülmények és mentalitás a magyar katonatiszt-családoknál a 20. század első felében.* Budapest, Doktori (PhD) disszertáció.

- Zsitnyányi Ildikó 2001. „A hazáért mindhalálig!” A magyar tisztikar ellen irányuló perek, 1945–1953. In Okváth Imre (szerk.): *Katonai perek 1945–1958*. Budapest, Történeti Hivatal, 173–197.
- Zsitnyányi Ildikó 2002. Egy „titkos háború” természete. A Magyar Harcosok Bajtársi Közossége tagjaival szemben lefolytatott internálási és büntetőeljárási gyakorlat 1948–1950. *Hadtörténelmi Közlemények*, 4. sz. 1086–1101. <http://epa.oszk.hu/00000/00018/00022/pdf/hk4.pdf>.



Rainer M. János (1957) történész,
az OSZK 1956-os Intézet – Oral History
Archívum vezetője, az egri Eszterházy
Károly Egyetem professzora

FŐBB MŰVEI

*Az író helye. Viták a magyar irodalmi
sajtóban 1953–1956.* 1990, Magvető

Nagy Imre. Politikai életrajz 1–2.
1996–1999, 1956-os Intézet

Ötvenhat után. Tanulmányok.
2003, 1956-os Intézet

*Jelentések hálójában. Antall József
és az állambiztonság emberei*
1957–1989. 2008, 1956-os Intézet

A Kádár-korszak. 2010, Kossuth

Bevezetés a kádárizmusba. 2011,
1956-os Intézet – L'Harmattan

Az 1956-os magyar forradalom.
2016, Osiris

3980 Ft

ISBN 978 963 276 294 4





*Rainer M. János (1957) történész,
az OSZK 1956-os Intézet – Oral History
Archívum vezetője, az egri Eszterházy
Károly Egyetem professzora*

FŐBB MŰVEI

*Az író helye. Viták a magyar irodalmi
sajtóban 1953–1956. 1990, Magvető*

*Nagy Imre. Politikai életrajz 1–2.
1996–1999, 1956-os Intézet*

*Ötvenhat után. Tanulmányok.
2003, 1956-os Intézet*

*Jelentések hálójában. Antall József
és az állambiztonság emberei
1957–1989. 2008, 1956-os Intézet*

A Kádár-korszak. 2010, Kossuth

*Bevezetés a kádárizmusba. 2011,
1956-os Intézet – L'Harmattan*

*Az 1956-os magyar forradalom.
2016, Osiris*

3980 Ft

ISBN 978 963 276 294 4

